

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ**

**GEÇ TUNÇ ÇAĞI BATI ANADOLUSU'NDAKİ
SOSYAL ORGANİZASYONUN MATERİYAL KÜLTÜR
ARACILIĞIYLA DEĞERLENDİRİLMESİ**

Muammer İREÇ

Danışman

Doç. Dr. Ahmet UHRİ

İZMİR – 2020

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Geç Tunç Çağı Batı Anadolu’sundaki Sosyal Organizasyonun Materyal Kültür Aracılığıyla Değerlendirilmesi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

....../....../.....

Muammer İREÇ

ÖZET

Doktora Tezi

Geç Tunç Çağı Batı Anadolu'sundaki Sosyal Organizasyonun Materyal Kültür

Aracılığıyla Değerlendirilmesi

Muammer İREÇ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Arkeoloji Programı

Geç Tunç Çağı Batı Anadolu'suyla (MÖ 1650-1200) ilgili yürütülen birçok kazı ve yüzey araştırması projesinin sonucunda geniş bir literatür oluşmuştur. Fakat bu literatür içerisinde Geç Tunç Çağı (GTÇ) toplumlarının politik, ekonomik ve ideolojik organizasyonlarına yönelik doğrudan bir ilgi oluşmamış ve sosyal organizasyon öncelikli bir çalışma başlığı haline gelmemiştir. Özellikle 20. yüzyılda kültür tarihçi temelde obje odaklı yaklaşımların baskın olması ve genel olarak bölge dışındaki tarihsel verilere dayanan teorik çerçevelerin kullanılması sebebiyle, arkeolojinin “sosyal” yönü fazlasıyla göz ardı edilmiştir. Bu çalışma, GTÇ Batı Anadolu'sundaki toplumların sosyal organizasyonunu; arkeolojideki güncel yaklaşımlar, kıtalararası karşılaştırmalar ve coğrafi bilgi sistemlerinin kullanımıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Bölge içi ve bölge dışından gelen veriler derlenerek oluşturulan güncel bir tarihsel çerçeve, GTÇ'de Batı Anadolu'nun Doğu Akdeniz'deki bölgelerarası ilişkiler ağı içerisindeki yerinin incelenmesi için kullanılacaktır. Bölgesel bazda kullanılabilir bir kronolojinin önerilmesi, materyal kültürün sosyal organizasyon bağlamında derinlikli bir şekilde irdelenmesi bu tezin temel amaçları arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Tunç Çağı, Sosyal Organizasyon, Batı Anadolu, Doğu Akdeniz, Şeflik.

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy (PhD)

**An Assessment of the Social Organization through Material Culture in the Late
Bronze Age Western Anatolia**

Muammer İREÇ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Archaeology Program

A vast literature has been created as a result of many excavation and survey projects associated with Late Bronze Age Western Anatolia (1650-1200 BC). However, there has been no direct interest in the political, economic and ideological organizations of Late Bronze Age (LBA) societies in the literature, and these aspects of social organization have not become a primary field of investigation. Especially, the “social” dimension of archaeology has been ignored due to the dominance of object-oriented approaches on a culture-historical basis and the use of theoretical frameworks based on historical narratives outside the region in the 20th century. This study aims to investigate the social organization of LBA societies in western Anatolia by the recent approaches in archaeology, cross-cultural comparisons, and Geographic Information Systems. A detailed historical framework compiled from data inside and outside of the region will be used to review the place of western Anatolia in the Eastern Mediterranean inter-regional interaction networks during LBA. Establishing a regionally applicable chronology, studying material culture within the context of social organization to conduct in-depth analysis is central to the thesis.

Keywords: Late Bronze Age, Social Organization, Western Anatolia, Eastern Mediterranean, Chiefdom.

**GEÇ TUNÇ ÇAĞI BATI ANADOLUSUNDAKİ
SOSYAL ORGANİZASYONUN MATERYAL KÜLTÜR ARACILIĞIYLA
DEĞERLENDİRİLMESİ**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

BATI ANADOLU COĞRAFYASI

1.1. BATI ANADOLU’NUN TANIMLANMASI, KAPSAMI VE BÖLÜMLERİ	7
1.2. BÖLGENİN JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ VE JEOARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR	10
1.2.1. Orta Batı ve Güneybatı Anadolu	11
1.2.2. Kuzeybatı Anadolu	19
1.2.3. İç Batı Anadolu	23
1.3. DENİZ SEVİYESİ VE KIYI ÇİZGİSİ DEĞİŞİMLERİ	25
1.4. İKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜ	31
1.5. DOĞAL VE EKONOMİK KAYNAKLAR	35
1.6. TARİHİ COĞRAFYA	40

II. BÖLÜM

DOĞU AKDENİZ’DE GEÇ TUNÇ ÇAĞI

2.1.	TERMİNOLOJİ VE KRONOLOJİ	42
2.2.	SARAYLAR VE BÖLGELERARASI DİPLOMASİ ÇAĞI	46
2.3.	“GEÇ TUNÇ ÇAĞI ÇÖKÜŞÜ” VE DENİZ KAVİMLERİ ANLATISINA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM	49
2.4.	BÖLGESEL ÖZELLİKLER	54
2.5.	MISIR	54
	2.5.1. Tarihsel Arkaplan	54
	2.5.2. Materyal Kültür ve Teknoloji	57
	2.5.3. Toplumsal Yapı	71
2.6.	KUZEY SURİYE VE LEVANT	74
2.7.	EGE	80
	2.7.1. Terminoloji ve Kronoloji	80
	2.7.2. Materyal Kültürün Ana Hatları	83
	2.7.3. Girit ve Adalar	91
	2.7.4. Ege Arkeolojisi Pratiğindeki Kolonyal ve Post-Kolonyal Yaklaşımların Geç Tunç Çağı Batı Anadolu’suna Etkileri	98
2.8.	ORTA ANADOLU	105
	2.8.1. Orta Anadolu GTÇ Arkeolojisindeki Paradigma Değişimi ve ‘Hititler’	107
	2.8.2. Orta Anadolu GTÇ Materyal Kültürü ve Sosyal Organizasyonla İlişkisi	112

III. BÖLÜM

GEÇ TUNÇ ÇAĞI’NDA BATI ANADOLU

3.1.	TERMİNOLOJİ	126
3.2.	KRONOLOJİ	132
	3.2.1. Yerleşim Bazlı Görelî Tarihlendirmelerdeki Problemler	132

3.2.2. Batı Anadolu GTÇ Arkeolojisinde Mutlak Tarihlendirme Yöntemlerine Yaklaşımlar	144
3.2.3. Bu Çalışmada Kullanılacak Kronoloji	150
3.3. TARİHSEL ÇERÇEVE	151
3.3.1. Bir Dönüm Noktası Olarak MÖ 14. Yüzyıl: Aşşuva ve Arzava Krallıkları	154
3.3.2. Bilinen İlk Arzava Kralı (?) Kupanta Kurunta (Kuruntiya)	159
3.3.3. Tarhundaradu Dönemi ve Arzava'nın Doğu Akdeniz'deki Rolü	163
3.3.4. Anzapaḫḫaddu Dönemi: Arzava'nın Hatti'ye Karşı Askeri Gücünü Yitirmesi	170
3.3.5. Uḫḫaziti Dönemi: Arzava Krallığının Sonu	172
3.3.6. Batı Anadolu'da Uydu Krallıklar Dönemi: MÖ 1300-1200	175

IV. BÖLÜM

MATERYAL KÜLTÜRÜN SOSYAL ORGANİZASYON BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

4.1. MATERYAL KÜLTÜRE FARKLI YAKLAŞIMLAR VE YÖNTEMLER	182
4.1.2. GTÇ Batı Anadolu'sunda Materyal Kültür Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme	189
4.2. MATERYAL KÜLTÜRÜN SOSYAL ORGANİZASYON BAĞLAMINDA GRUPLANMASI	191
4.3. YAŞAM ALANLARI	195
4.4. BÖLGESEL YERLEŞİM DÜZENİ VE DAĞILIMI	195
4.4.1. Güneybatı Anadolu	196
4.4.2. Kuzeybatı Anadolu	202
4.4.3. Ortabatı Anadolu	205
4.4.4. İç Batı Anadolu	207
4.5. YERLEŞİM MORFOLOJİSİ VE HİYERARŞİ	209
4.6. ANITSAL MİMARİ	227
4.7. KAYA ANITLARI	237

4.8.	ZANAAT ODAKLI EMEK-YOĞUN UZMANLAŞMA VE ÜRÜN	240
4.8.1.	Seramik Üretimi ve Organizasyonu	242
4.8.2.	Metal Üretimi, İşçiliği ve Organizasyonu	249
4.8.3.	Dokumacılık ve Tekstil Üretimi	252
4.8.4.	Mühürcülük ve Mühür Kullanımı	255
4.8.5.	Diğer Emek-Yoğun Üretim Alanları	258
4.9.	ÖLÜM VE ÖTEKİ DÜNYA ALGISI	262
4.9.1.	Batı Anadolu’da Ölümün Algılanış Biçimi	262
4.9.2.	Mezarların Fiziksel Nitelikleri ve Türleri	264
4.9.3.	Mezarlarda Ele Geçen Buluntular	277
4.9.4.	Ölü Gömme Biçimleri	285

V. BÖLÜM

SOSYAL ORGANİZASYON

5.1.	SOSYAL ORGANİZASYON KAVRAMININ GELİŞİMİ	287
5.2.	SOSYAL ORGANİZASYON’A YÖNELİK TANIMLAR VE BİLEŞENLERİ	288
5.2.1.	Politik Organizasyon	289
5.2.2.	Ekonomik Organizasyon	294
5.2.3.	İdeolojik Organizasyon	297
5.3.	GTÇ BATI ANADOLUSU’NDA SOSYAL ORGANİZASYON	299
	SONUÇ	318
	KAYNAKÇA	324

KISALTMALAR

ETÇ	Erken Tunç Çağı
GBA	Güneybatı Anadolu
GH	Geç Hellas
GTÇ	Geç Tunç Çağı
İBA	İç Batı Anadolu
KBA	Kuzeybatı
LM	Late Minoan
MS	Madduvatta'nın Suçları
OBA	Orta Batı Anadolu
OTÇ	Orta Tunç Çağı

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Pavuk Tarafından Batı Anadolu İçin Önerilen Genel Kronoloji	s. 134
Tablo 2: Beycesultan İlk Dönem Kazılarının Kronolojisi	s. 137
Tablo 3: Beycesultan Kronolojilerinin Karşılaştırılması	s. 138
Tablo 4: Pavuk Tarafından Hazırlanan Hisarlık-Troya VI Kronolojisindeki Bölümlemeler	s. 139
Tablo 5: Batı Anadolu Genel Kronoloji Önerisi	s. 150
Tablo 6: Kupanta Kurunta ve Çağdaş Tarihsel Figürler	s. 159
Tablo 7: Arzava Yöneticilerinin Karşılaştırmalı Kronolojisi	s. 175

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Batı Anadolu ve Alt Bölümleri	s. 7
Şekil 2: Batı Anadolu'nun Doğal Sınırlarını Oluşturan Yüzey Şekilleri	s. 8
Şekil 3: Tunç Çağı'nda Hisarlık-Troya'da Denizin Sokulduğu Alan.	s. 27
Şekil 4: Arkaik Çağ'da Ayasuluk Tepesi'nin Çevresindeki Delta Oluşumu	s. 28
Şekil 5: Orta Holosen'de Gediz Deltası ve Kıyı Çizgisi	s. 29
Şekil 6: Miletos ve Çevresinde GTÇ'den Beri Gerçekleşen Kıyı Çizgisi Değişimleri	s. 30
Şekil 7: Doğu Akdeniz'deki Ülkeleri Gösteren Harita	s. 43
Şekil 8: GTÇ'de Doğu Akdeniz'deki Politik Aktörler	s. 44
Şekil 9: GTÇ'de Doğu Akdeniz'deki Bölgelerarası Sistemi Gösteren Diyagram	s. 45
Şekil 10: GTÇ'de Mısır ve Başlıca Yerleşimler	s. 55
Şekil 11: Hatşepsut Tapınağı ve Karnak Tapınağı'nın Sütunlu Avlusu	s. 59
Şekil 12: Deyr el Medine'deki İşçi Köyü'nden Bir Görünüm	s. 60
Şekil 13: Tell Amarna'nın Planı	s. 62
Şekil 14: Tell Amarna'da bulunmuş GTÇ seramiklerinden örnekler	s. 65
Şekil 15: Miho Müzesi'ndeki Şahin Başlı Tanrı Heykelciği, Tutankamon'un Maskı ve Altın Kaplama Tahtı	s. 66
Şekil 16: Metropolitan Museum Koleksiyonlarında Yer Alan Yeni Krallık Dönemi'ne Ait Bazı Skarabeler	s. 67
Şekil 17: Mısır'daki Duvar Resimlerinde Metal İşçiliğini Gösteren Sahneler	s. 69
Şekil 18: Rekhmire'nin Mezar Odasındaki Duvar Resimlerinden Bir Örnek	s. 72
Şekil 19: Levant'taki Kent Devletleri ve Mitanni Krallığı'nın Çekirdek Bölgesini Gösteren Harita	s. 75
Şekil 20: Uluburun (1) ve Thebes'te (2-3) bulunan Mitanni Mühürlerine Ait Baskılar	s. 78
Şekil 21: GTÇ'de Ege ve Batı Anadolu	s. 81
Şekil 22: Mykenai Sitadeli	s. 84
Şekil 23: Atreus'un Hazine Binası Olarak Bilinen Tholosun Planı, Dromosu ve Mezar Odası	s. 86

Şekil 24: Atina Ulusal Müze’de Sergilenen Fresko Parçaları	s. 88
Şekil 25: GTÇ Egesi’ndeki Figürinlerden Örnekler	s. 89
Şekil 26: GH I Dönemine Tarihlenen Mühürlerden Örnekler (Ölçeksiz)	s. 90
Şekil 27: Hatti Başkenti Hattuša ve Çevresindeki Önemli Yerleşimlerin Haritası	s. 106
Şekil 28: Hattuša Kentini ve Merkezi Bileşenlerini Gösteren Harita	s. 108
Şekil 29: Mielke Tarafından Derlenen Orta Anadolu GTÇ Saraylarının Planları	s. 114
Şekil 30: Hattuša ve Šarišša’daki Bazı Tapınakların Planları	s. 116
Şekil 31: Aslanlı Kapı ve Yazılıkaya’daki IV. Tuthaliya Kabartması	s. 118
Şekil 32: Metropolitan Museum’da Bulunan Tanrıça Heykelciği ve Riton	s. 112
Şekil 33: Tarkaşnava’ya Ait Mühür Baskıları	
Şekil 34: Arzava Mektupları	s. 164
Şekil 35: Batı Anadolu’da Tüm GTÇ Yerleşimleri	s. 196
Şekil 36: GBA’daki GTÇ Buluntusu Tespit Edilen Yerleşimler	s. 198
Şekil 37: KBA’daki GTÇ Yerleşimleri	s. 203
Şekil 38: OBA GTÇ Yerleşimleri	s. 205
Şekil 39: İBA GTÇ Yerleşimleri	s. 208
Şekil 40: Hisarlık-Troya Kalesi ve Kale Dışında GTÇ’yle İlişkili Alanlar	s. 216
Şekil 41: Hisarlık-Troya ve Çevresinde Yer alan GTÇ Buluntusu Tespit Edilmiş Yerleşimler	s. 219
Şekil 42: Kaymakçı Sitadelini Gösteren Uydu Görüntüsü	s. 220
Şekil 43: Marmara Gölü Çevresindeki Yerleşim Birimleri	s. 222
Şekil 44: Beycesultan Çevresindeki “Köyleşme”	s. 225
Şekil 45: Troya VI Kalesinin Şematik Planı	s. 229
Şekil 46: Troya Kulesi ve Girişinde “Stellerin” Yer Aldığı Güney Kapısı	s. 230
Şekil 47: Çine Tepecik Sur Sistemi	s. 232
Şekil 48: Beycesultan’daki Avlulu Yapı	s. 233
Şekil 49: Batı Anadolu’daki Elinde Mızrak Tutar Vaziyette Tasvir Edilen Figürler	s. 239
Şekil 50: Limantepe’de Bulunan Seramik Fırınlardan Örnekler	s. 244
Şekil 51: Miletos MÖ 2. Binyıl Tabakalarını Gösteren Şematik Plan	s. 247

Şekil 52: Kadıkalesi, Afyon ve Hisarlık-Troya’da Bulunan Metal Heykelcikler	s. 252
Şekil 53: Batı Anadolu’da Bulunmuş “Yerel” Mühürlere Örnekler	s. 256
Şekil 54: Batı Anadolu’daki Mühür Baskılarından Örnekler	s. 257
Şekil 55: Hisarlık-Troya VI Surlarından Teknik Detaylar	s. 261
Şekil 56: Beşiktepe 15 No’lu Batı Mezar Yapısı	s. 265
Şekil 57: Panaztepe İ Mezarına Ait Plan ve Fotoğraflar	s. 267
Şekil 58: Baklatepe Oda Mezarı	s. 269
Şekil 59: Miletos-Değirmen-tepe’deki Oda Mezarlarından Örnekler	s. 270
Şekil 60: Müsgebi’de Yeni Kazıları Bir Oda Mezarın Planı ve Buluntuları	s. 271
Şekil 61: Pişmiş Toprak Kaplara Yapılan Gömülerden Örnekler	s. 274
Şekil 62: Batı Anadolu’da GTÇ Oda Mezar ve Pithos Mezarların Dağılımını Gösteren Harita	s. 276
Şekil 63: Beşiktepe 15 No’lu Mezarda Bulunan Buluntulardan Örnekler	s. 279
Şekil 64: Panaztepe’de Bulunan Mezar Buluntularından Bazı Örnekler	s. 280

GİRİŞ

H. Schliemann'ın Hisarlık-Troia'daki kazılarından bugüne kadar Batı Anadolu'da Geç Tunç Çağı'yla (MÖ 1650-1200) ilgili yürütülen kazı ve yüzey araştırmaları sonucu geniş bir literatür oluşmuştur. Fakat bu literatür içerisinde Geç Tunç Çağı (GTÇ) toplumlarının politik, ekonomik ve ideolojik organizasyonlarına yönelik doğrudan bir ilgi oluşmamış ve bir çalışma başlığı haline gelmemiştir. Özellikle 20. yüzyılda GTÇ arkeolojisinin kültür tarihçi temelde, obje odaklı yaklaşımların ağırlıklı olduğu bir pratikle yürütmesi ve genel olarak bölge dışındaki tarihsel verilere dayanan teorik çerçevelerin kullanılması sebebiyle,¹ arkeolojinin “sosyal” yönü fazlasıyla göz ardı edilmiştir. Hisarlık-Troya'nın Homeros'u rehber edinen bir arkeolojik geçmiş algısını popüler hale getirmesi ve Orta Anadolu'da bulunan çiviyazılı metinlerden hareket edilerek yürütülen tarihi coğrafya araştırmaları; 1960'lı yıllardan itibaren, arkeolojide küresel ölçekteki değişimlerden etkilenmeden uzunca bir süre devam etmiştir.

Süreçsel arkeoloji, post-süreçsel arkeoloji gibi teorik akımlarla birlikte, arkeolojinin yöntem ve pratiklerinde başlayan dönüşümler, farklı bakış açıları ve tartışmalar teorik anlamda bütün dünyada büyük bir zenginlik yaratmıştır. Aynı zamanda son yirmi yıl içerisinde başta aDNA çalışmaları olmak üzere, fen ve doğa bilimlerindeki yöntemlerin arkeolojik araştırmalarda yoğun olarak kullanılmasıyla birlikte, arkeolojide bir paradigma dönüşümü yaşanmaktadır. Bilginin çok hızlı değiştiği ve hızlı bir şekilde küreselleştiği bu dönemde, Batı Anadolu GTÇ arkeolojisinde izlenen yöntemsel ortodoksi, küresel gelişmelerin dışında kalmıştır. Çok sayıda kazı ve araştırma yapılmasına rağmen bölgenin GTÇ kronolojisi son derece sorunludur. Radyokarbon tarihlemenin yaygınlaşmasıyla birlikte başta Hisarlık-Troya ve Beycesultan olmak üzere birer model yerleşim (*type site*) olarak kullanılan merkezlerde, 20. yüzyılda kurulan geleneksel kronolojiler test edilmiş ve makul görülemeyecek sapmalar tespit edilmiştir. Yerleşimler arasındaki ilişkilerin boyutları, tarihsel verilerle arkeolojik veriler arasında örtüşmelerin niteliği, materyal kültürün genel karakteri ve bölge içerisinde çeşitlilik, hala yeterli ölçüde anlaşılabilmiş

¹ Jürgen Seeher, “Überlegungen zur Beziehung zwischen dem Hethitischen Kernrich und der Westküste Anatoliens im 2. Jahrtausend v. Chr.” **Interpretationsraum Bronzezeit**, (Ed. Barbara Horejs, Reinhard Jung, Elke Kaiser, Biba Terzan), Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2005, ss. 33-44.

değildir. Bu yüzden yüz yılı aşkın bir süredir birikmekte olan arkeolojik verilerin, arkeolojide küresel ölçekteki gelişmeler gözetilerek, sorun odaklı bir perspektifle değerlendirilmesi ve arkeolojik sentezlerin yapılması gerekmektedir.

Sosyal organizasyon teması bu bağlamda bölgenin daha önce üzerinde çalışılmamış başlıklarından biridir. Şemsiye bir kavram olarak sosyal organizasyon; GTÇ toplumlarının materyal kültüre yansıyan örgütlenme biçimlerini ve toplumsal grupları merkeze alarak, yukarıdan aşağıya doğru sosyal yapının incelenmesini içerir. Bu çalışmada; politik organizasyon, ekonomik organizasyon ve ideolojik organizasyon olmak üzere üç temele oturtulan bu kavram, GTÇ toplumlarını inceleyebilmek adına özellikle “antropolojik arkeoloji” literatüründen beslenerek rafine bir hale getirilmiştir.

Bu tez çalışması; coğrafi açıdan birinci bölümde ayrıntılı bir şekilde tanımlanan Batı Anadolu’da, en geniş kronolojik aralık olarak MÖ 1700-1200 yılları arasında yaşamış toplumlardan bugüne ulaşabilmiş, sosyal organizasyonla ilişkilendirilebilecek materyal kültür öğelerinin, değerlendirilmesini kapsamaktadır. Bu çalışmada GTÇ Batı Anadolu’sundaki toplumların sosyal organizasyonu; arkeolojideki güncel yaklaşımlar, kıtalararası karşılaştırmalar ve coğrafi bilgi sistemleri kullanılarak incelenecektir. GTÇ’de Doğu Akdeniz’deki bölgelerarası politik ve ekonomik sistemde Batı Anadolu’nun rolünün anlaşılması, bölge dışındaki ve bölge içinden gelen tarihsel verilerin derlenerek ayrıntılı bir tarihsel çerçevenin kullanılması, bölge geneli için kullanılacak bir kronolojinin önerilmesi, materyal kültür öğelerinin sosyal organizasyon bağlamında gruplanarak konunun derinlikli bir şekilde irdelenmesi tezin temel amaçları arasında yer almaktadır.

Sosyal evrimci adımsal tipolojinin bir birimi olan, devletleşemeyen toplumlardaki politik organizasyonu tanımlayan “şeflik” kavramı, B. Trigger tarafından “erken uygarlıkları” incelemek için kullanılan karşılaştırmalı perspektif, tezin teorik temellerini oluşturmaktadır. Şeflik (*chiefdom*) kavramı, Türkçe literatürde beylik şeklinde kullanılıyor olmasına rağmen² bu çalışmada, *chiefdom* kavramının araştırma tarihçesi ve arkeoloji-antropoloji arasındaki geçişkenlik gözetilerek şeflik şeklinde kullanılmaya devam edilecektir.

² Örneğin; Özlem Çevik, **Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci: Kuramsal Bir Değerlendirme**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 22-23.

Batı Anadolu’da sosyal organizasyonla ilişkilendirilebilecek materyal kültür öğeleri üç gruba ayrılarak, GTÇ toplumlarının yaşam, üretim ve ölüm döngüsüyle ilişkili bir şekilde ele alınacaktır. Bu bağlamda güncel kazı ve yüzey araştırmaları raporları taranarak ilgili veriler derlenmiş, bazı GTÇ yerleşimleri ve başta Karabel A olmak üzere bölgedeki kaya anıtları gezilerek ve incelenmiştir. Yeni açılan Troya Müzesi, İzmir Arkeoloji Müzesi, Bodrum Müzesi gibi bölgedeki büyük müzelerin sergilerinde yer alan, sosyal organizasyon bağlamıyla ilişkili GTÇ buluntuları, fotoğraflanarak tezin ilgili bölümlerinde kullanılmıştır.

GTÇ yerleşimleri; ESRI’nin coğrafi bilgi sistemi (CBS) yazılımı olan ArcGIS’in ArcMap 10.2 sürümü kullanılarak, kazı ve yüzey araştırması raporları ve ilgili yayınlardan elde edilen verilerden hareketle haritalandırılmıştır. Hisarlık-Troya ve Kaymakçı kazılarıyla, Ö. Koçak tarafından yürütülen Afyon’daki yüzey araştırmaları dışında, CBS’nin aktif ve verimli bir şekilde kullanılamıyor oluşundan ötürü bölge yerleşimlerinin tespiti, sayısallaştırılması ve haritalandırılmasında sorunlar yaşanmıştır. Bu yüzden bölge genelindeki bazı yerleşimler, tasvir edilen ya da haritalardaki konumlarına göre en yakın noktalara işaretlenmişlerdir. Google Earth Pro’nun 7.3.2. 5776 sürümünden; ihtiyaç duyuldukça uydu fotoğrafları altlık olarak kullanılmak için çekilmiş, bunun dışındaki haritalarda; NASA ve Japon Ekonomi, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı’nın ortak bir şekilde oluşturduğu, ASTER GDEM’in (*Advanced Spaceborne Thermal Emission and Reflection Radiometer (ASTER) and Global Digital Elevation Model (GDEM)*) raster verileri kullanılmıştır.

Batı Anadolu GTÇ toplumlarının sosyal organizasyonu daha önce ne dünyada ne de Türkiye’de doktora düzeyinde bir tez çalışmasına konu olmamıştır. Bu çalışma bu anlamda bir ilk olma niteliği taşımaktadır. Mevcut literatürde uzun bir süre kültür tarihçi kavramlar ve Orta Anadolu’daki tarihsel verilerden hareketle, ağırlıklı olarak politik organizasyona yönelik kavramsal bir çerçeve kullanılmaktadır. Bu konudaki yaklaşımlar ve araştırmalar tezin son kısmında ayrıntılı olarak değerlendirilecektir. Doğrudan tez konusuyla ilişkili sayılabilecek ilk yayın, 2016 yılında Magda Pieniāzek, tarafından yapılmıştır. Pieniāzek; arkeolojik veriler, bölge dışı tarihsel kaynaklar ve GTÇ Egesi’ndeki politik organizasyonlarla yapılan kıyaslamalardan hareket ederek; MÖ 2. binyılın ilk çeyreğinde Hisarlık-Troya’da küçük ölçekli “şeflikvari” bir politik organizasyonun var olduğunu, GTÇ içerisinde bu politik birimin “daha kompleks bir

şeflik” haline geldiğini, nihayetinde MÖ 13. yüzyılda ise “daha kompleks bir idareye” dönüştüğünü önermektedir.³ 2016 yılı içerisinde yaptıkları yayında Pavuk ve Pieniżek; kısa bir şekilde “karmaşık toplum” (*complex society*) literatürünü özetledikten sonra arkeolojik verileri kullanarak; MÖ 18.-13. yüzyıllar içerisinde karmaşık ama devletleşmemiş bir idarenin var olduğunu, Batı Anadolu genelindeki “sosyopolitik stratejilerin” komşu bölgelerdekinden farklı olduğunu çıkarımını yapmaktadır.⁴ Oldukça yeni olan bu yaklaşımlar; kültür tarihçi bir temelde yürüyen, tarihi coğrafya sorunlarına odaklanmış GTÇ arkeolojisinde, son derece önemli ama yapıları gereği detaylı birer çalışma olmaktan uzak girişimlerdir. 2016 yılından beri bölgedeki güncel arkeolojik buluntular ve yayınlar bu çalışmaların kapsamında yer almamaktadır.

Bu tez çalışmasıyla birlikte Pavuk ve Pieniżek’in yayınları, politik organizasyona yönelik farklı ve yeni bir kanal yaratmaktadır. Bölge arkeolojisinde bir kırılma olarak görülecek bu eğilim, Ege ve Orta Anadolu’daki yeni yaklaşımlarla paralel bir nitelik göstermektedir.

Tezin birinci bölümünde; Batı Anadolu coğrafyası dört ayrı bölüme ayrılarak, ayrıntılı bir şekilde bölgenin coğrafi geçmişi, güncel verilerden hareketle anlatılmıştır. Bu bölümde aynı zamanda GTÇ öncesi yerleşim alanları ve türleri hakkında genel bir derleme yapılmış, Paleolitik Çağ’dan Tunç Çağı’na kadar iskân tercihlerinin coğrafi koşullarla ilişkisine değinilmiştir. Deniz seviyesi ve kıyı çizgilerindeki değişimlerin kıyı bölgelerdeki yerleşim alanlarında yarattığı farklılıklar üzerinde durulmuş, paleocoğrafik koşullar kısaca özetlenmiştir. Paleoklimatolojik ve arkeobotanik çalışmalar gözetilerek bölgenin GTÇ’deki iklim ve bitki örtüsü hakkında, sosyal organizasyonla ilişkilendirilecek çıkarımlar yapılmış, doğal ve ekonomik kaynaklar kısaca özetlenmiştir. Bölümün son başlığı altında tarihi coğrafyayla ilgili bilinenler temel düzeyde özetlenerek verilmiştir.

³ Magda Pieniżek, “A Polity in Transition: Troy in the 2nd Millennium BC”, **Von Baden bis Troia Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer**, (Ed. M. Bartelheim, B. Horejs ve R. Krauß), Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf, 2016, (Polity) ss. 513-534.

⁴ Peter Pavuk ve Magda Pieniżek, “Towards Understanding the Socio-political Structures and Social Inequalities in Western Anatolia during Late Bronze Age”, **Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in Prähistorischen Gesellschaften**, (Ed. Harald Meller, Hans Peter Hahn, Reinhard Jung ve Roberto Risch), Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Halle, 2016, ss. 531-551.

Tezin ikinci bölümünde Doğu Akdeniz ölçeğinde GTÇ'nin kronolojisi, terminolojisi ve karakterizasyonu üzerinde durulmuştur. Bu bölümde, “Geç Tunç Çağı Çöküşü” ve “Deniz Kavimleri” anlatısına yönelik literatürde henüz yaygınlaşmakta olan eleştirel tavırla paralel bir bakış açısı benimsenmiştir. Doğu Akdeniz’de GTÇ’yle ilgili genellemelerden sonra; Mısır, Kuzey Suriye ve Levant, Ege ve Orta Anadolu’daki GTÇ uygarlıklarının tarihsel verileri ve materyal kültürleri, sosyal organizasyon bağlamında değerlendirilmiştir. Bu bölüm, Batı Anadolu’daki toplumlarla çağdaş dönemde birbirleriyle yoğun politik ve ekonomik ilişkiler kurmuş Doğu Akdeniz’deki teritoryal devletler ve kent devletlerinin kültürel evrenlerini yansıtmak adına, büyük resme yönelik bir şekilde yazılmıştır. Ege arkeolojisindeki kolonyal ve post-kolonyal yaklaşımlarla Orta Anadolu GTÇ arkeolojisindeki paradigma değişimleri değerlendirilerek, Batı Anadolu arkeolojisi üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

Tezin üçüncü bölümüne; GTÇ’de Batı Anadolu’sunun terminoloji ve kronoloji problemleri ele alınarak başlanmıştır. Kronoloji konusunda yerleşim bazlı görelî tarihlendirmelerdeki problemlere değinilmiş, mutlak tarihlendirme yöntemlerinin kullanılmasıyla, geleneksel yerleşim bazlı kronolojilerin işlevsiz hale gelmesi üzerinde durulmuştur. Mevcut veriler harmanlanarak, Batı Anadolu geneli için kullanılacak GTÇ I, II, ve III şeklinde bölümlere ayrılan bir kronoloji kurulmuştur. Hattuša ve Şapinuwa’da ele geçen çiviyazılı belgeler aracılığıyla; Orta Anadolu ve Batı Anadolu arasındaki tarihsel ilişkiden hareket ederek güncel bir tarihsel çerçeve oluşturulmuş, Batı Anadolu tarihi için son derece önemli bir figür olan Tarhundaradu ve dönemiyle ilgili kapsamlı tarihsel değerlendirmeler yapılmıştır. MÖ 14. yüzyılda Batı Anadolu’nun Doğu Akdeniz sahnesinde edindiği rol üzerinde durulmuş ve bölgedeki politik organizasyonlarla ilgili tarihsel veriler GTÇ’nin sonlarına kadar harmanlanmıştır.

Dördüncü bölüm; tezin ana bölümlerinden ilkidir. Bu bölümde materyal kültüre güncel yaklaşımlar üzerinde durularak, bölgedeki materyal kültür öğeleri sosyal organizasyon bağlamında gruplanmıştır. Yaşam alanları başlığı altında bölgedeki GTÇ yerleşimlerinin yerleşim düzeni ve dağılımı incelenmiş, burada kurulan taban üzerinden yerleşimlerin morfolojileri ve yerleşim hiyerarşileri çalışılmıştır. Anıtsal mimari ve kaya anıtlarıyla bölgedeki idari kültürün

materyalizasyonu, terminolojik hatalar ve arkeolojik verilerin yorumlanmasındaki aşırılıklar irdelenmiştir. Zanaat odaklı emek-yoğun uzmanlaşma ve ürün başlığı altında; bölgedeki üretim, dağılım ve tüketim faaliyetleri ele alınmış; seramik üretimi, metal işçiliği, dokumacılık, mühürcülük ve diğer emek-yoğun uzmanlaşma alanları gruplanmıştır. Dördüncü bölümün son kısmında Ölüm ve Öteki Dünya Algısı başlığı altında, Batı Anadolu’da ölümün algılanış biçimi üzerinde durulmuş ve Doğu Akdeniz ölçeğindeki farklılıklar gözetilerek, “ölüm kontekstinin” sosyal organizasyonun anlaşılmasındaki temel katkılarına değinilmiştir. Teorik çerçeveden önce arkeolojik verilerin uygun bir şekilde gruplanmasıyla, sosyal organizasyon kavramının üzerine inşa edileceği materyal öğeleri düzenlenmiş olmaktadır.

Beşinci ve son bölümde; sosyal organizasyon kavramının gelişimi, şemsiye bir kavram olarak içerdiği anlam bütünlüğü, kıtalararası çalışmalarda bu kavrama yüklenilen anlamlar ele alınmıştır. Sosyal organizasyon; politik, ekonomik ve ideolojik organizasyon olarak üç temel bileşene indirgenmiş, bu ifadelerle ilgili kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Son olarak dördüncü bölümdeki arkeolojik verilerle, bu bölümdeki kavramsal çerçeve birbirleriyle örtüştürülerek, GTÇ Batı Anadolu’sundaki sosyal organizasyon materyal kültür aracılığıyla değerlendirilmiştir.

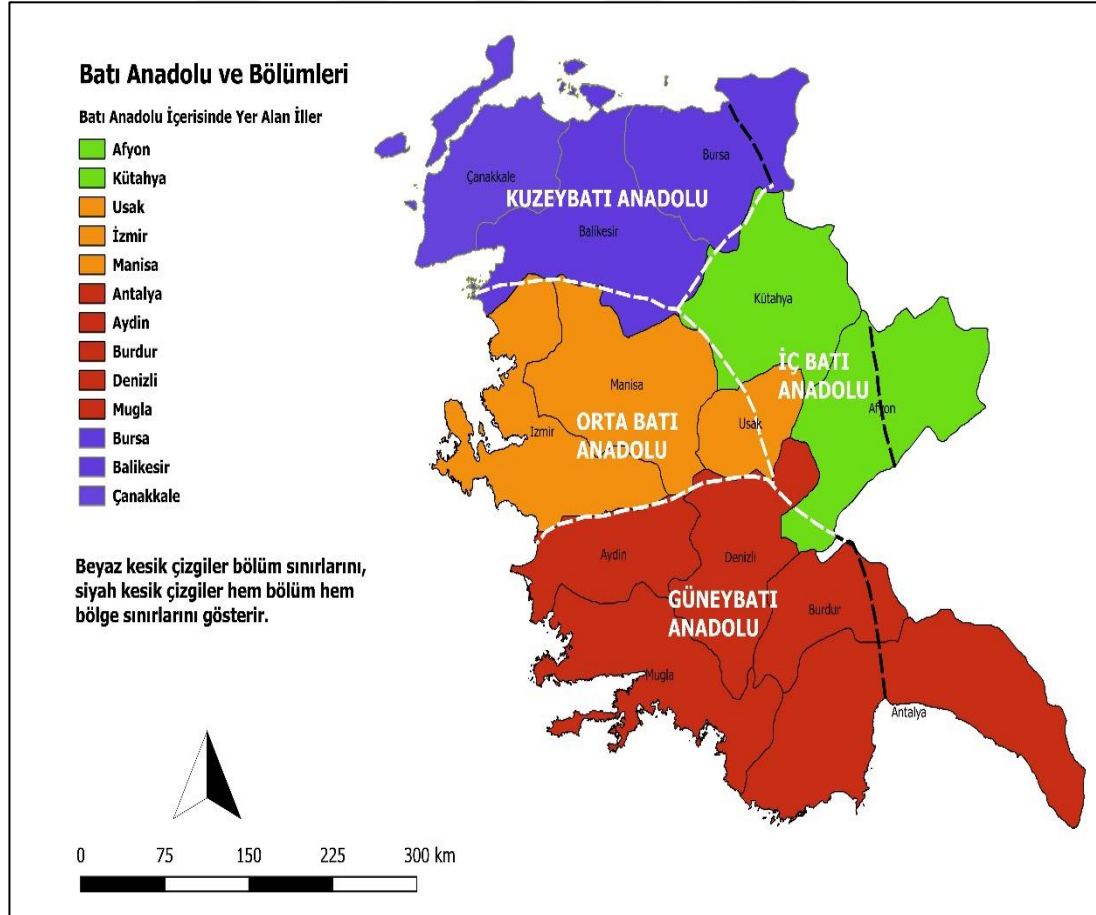
I. BÖLÜM

BATI ANADOLU COĞRAFYASI

1.1. BATI ANADOLU’NUN TANIMI, KAPSAMI VE BÖLÜMLERİ

Bu çalışmada Batı Anadolu ile kastedilen coğrafi alanı kuzeyde Marmara Denizi, batıda Ege Denizi, güneyde Akdeniz, doğuda ise Orta Anadolu platoları sınırlamaktadır. Bu tanım il bazında Çanakkale, Bursa, Balıkesir, İzmir, Manisa, Kütahya, Antalya, Aydın, Muğla, Denizli, Burdur, Uşak ve Afyon illerini kapsamaktadır. Söz konusu illerden oluşan alanın doğu sınırını Ankara, Konya, Bolu ve Teke yarımadasına kadar kuzey-güney eksensli doğrusal olmayan bir çizgi ile ifade etmek mümkündür. (Şekil 1)

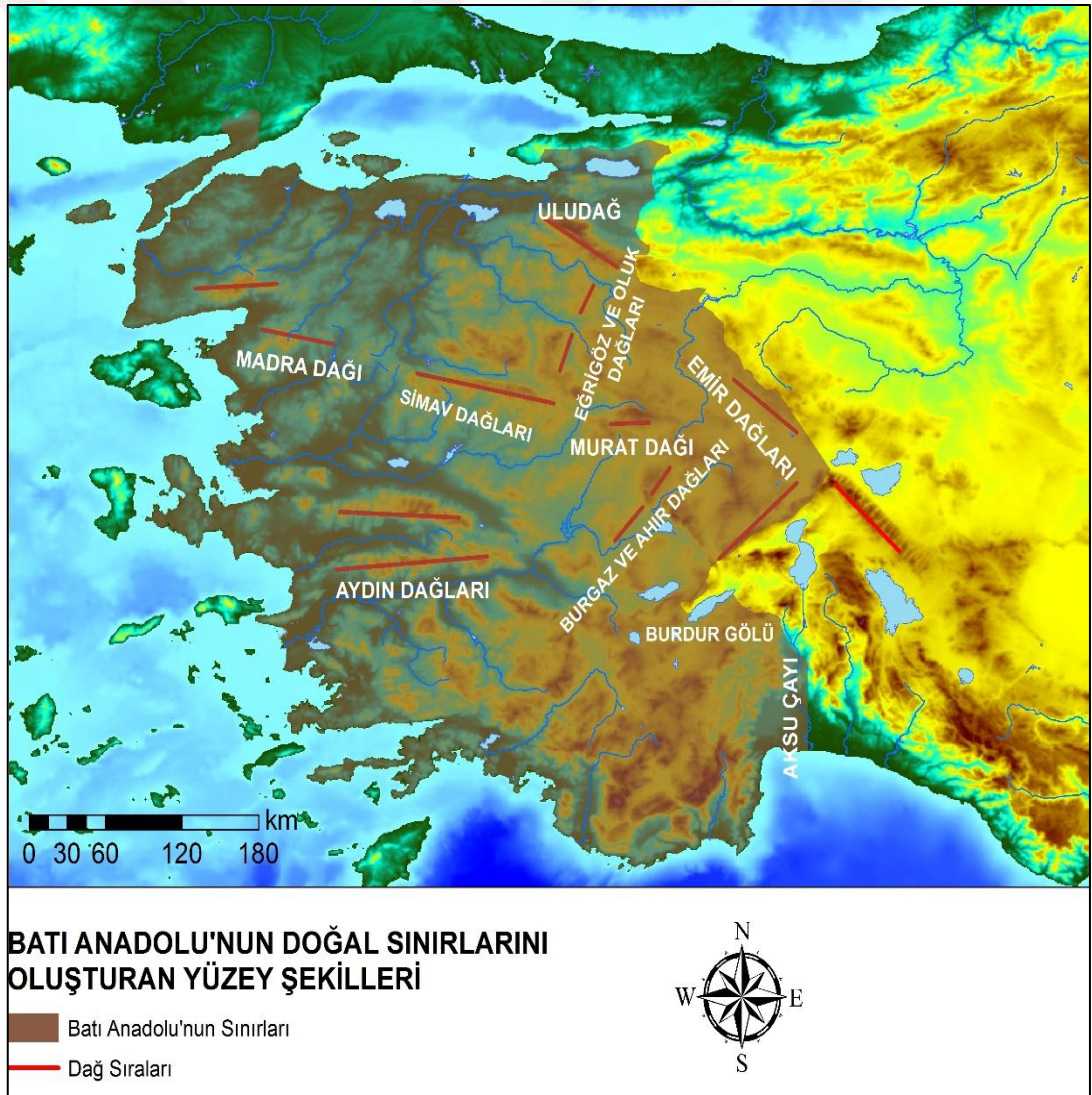
Şekil 1: Batı Anadolu ve Alt Bölümleri

Kaynak: Muammer İreç.

Bugün Türkiye’de kullanılan coğrafi bölümlene sistemine göre Ege Bölgesi’nin tamamı, Marmara Bölgesi’nin Güney Marmara Bölümü, Akdeniz Bölgesinin Antalya Bölümü’nün bir kısmı ve İç Anadolu Bölgesi’nin Yukarı Sakarya Bölümü’nün batı ucu, Batı Anadolu içerisinde yer alır. Çalışmanın ana konusu irdelenirken kolaylık sağlayabilmesi açısından Batı Anadolu; Orta-Batı Anadolu (İzmir, Manisa, Uşak), Güneybatı Anadolu (Muğla, Aydın, Denizli, Antalya (Teke Yarımadası), Burdur) Kuzeybatı Anadolu (Çanakkale, Balıkesir, Bursa), ve İç Batı Anadolu (Afyon, Kütahya,) olarak dört bölümde incelenecektir.

Şekil 2: Batı Anadolu’nun Doğal Sınırlarını Oluşturan Yüzey Şekilleri

Kaynak: Muammer İreç.

Her bölüm belirgin yüzey şekillerinden hareketle sınırlandırılmıştır. Kuzeybatı Anadolu'nun (KBA) kuzey sınırını Marmara Denizi, batı sınırını Ege Denizi oluşturur. Doğuda kuzey-güney yönlü, platolarla parçalanmış Uludağ, Eğrigöz ve Oluk Dağı sırası KBA'yı çevreler. Midilli adasının karşısında yer alan Madra Dağı'ndan itibaren doğu-batı ekseninde Simav Dağları'na kadar uzanan dağlık hat güney sınırı belirler. KBA'nın güney sınırı Orta Batı Anadolu'nun (OBA) kuzey sınırını oluşturur. Doğuda'da Uşak ve Kütahya arasında yer alan Murat Dağı ve Çivril Ovası'nı çevreleyen Burgaz ve Ahır dağları, Güneyde ise Ege kıyılarına kadar uzanan Aydın Dağları, batıda Ege Denizi OBA'yı sınırlar. Güneybatı Anadolu'nun doğu sınırı; Çivril ovasından Akdeniz'e doğru sırasıyla Burdur gölünün bitiminden, Korkuteli ovasına oradan da Aksu Çayı ile Akdeniz'e varan bir hat ile ifade edilmiştir. Güneyde Akdeniz, batıda Ege Denizi, kuzeyde de OBA'nın güney sınırı bölümü çerçeveler. İç Batı Anadolu (İBA) üç bölümün Orta Anadolu platosu ile bağlantı noktasıdır. Merkezinde yer alan doğu sınırına kadar uzanan Murat Dağı'nın etrafı platolarla çevrilidir. (Şekil 2) Bölgenin sınırlarını belirleyen denizler, İç Batı Anadolu'dan Ege kıyılarına doğru akan büyük nehirler ve geniş düzlük alanların kontrolü için avantaj sağlayan yerleşime elverişli dağlık alanlar insan yaşamının her alanına etki etmiştir. Örneğin, denizler Geç Tunç Çağı'nda bölgelerarası ticaretin sağlayıcısı, nehirler bölge içerisindeki etkileşimlerin ana kaynağı, dağlık alanlar ise korunma ve yaşam alanı olarak; toplumların inşa ettiği sosyal organizasyon üzerinde etkiler bırakmıştır.

Coğrafyanın sağladığı zenginliklerden faydalanmak, geçim kaynaklarını bulmak, bu geçim kaynaklarını kontrol etmek için yerleşimler ve örgütlenmeler oluşturmak; Geç Tunç Çağı toplumları için öncelikli bir durumdur. Bu bağlamda Batı Anadolu'nun jeomorfolojik yapısının, ikliminin, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının Geç Tunç Çağı insanına nasıl etki ettiğini gözeterek geçmişi anlamaya çalışmak çok daha derin bir geçmiş okumasını mümkün hale getirecektir. Bu durum gözetilerek yukarıda sınırları çizilen ve kapsamı verilen Batı Anadolu coğrafyası; jeoarkeolojik ve jeomorfolojik çalışmalar, paleoiklim verileri, arkeobotanik, arkeozoolojik araştırmalar ve Hatti metinleri kullanılarak değerlendirilecektir.

1.2. BÖLGENİN JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ VE JEOARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

Jeomorfoloji; yerbilimleri arasında yeryüzü şekillerini tanımlayarak niteliğini, evrimini, işlevlerini inceleyen disiplindir. Yer hareketleri, iklim koşulları, insanlar vb. gibi çeşitli faktörlerden ötürü yer kabuğunda zaman içinde bazı değişimler gerçekleşir. Bu değişimleri anlamak; prehistorik arazi kullanımını, arkeolojik geçmişin araştırıldığı coğrafyanın kurgulanmasını insan çevre ilişkisinin boyutlarının idrak edilerek arkeolojik verilerle birlikte bir bütünlük halinde değerlendirilmesini sağlar⁵. Jeomorfolojik araştırmalarda öncelikle arkeolojik bir araştırmaya konu olan alanın detaylı bir şekilde haritalandırılması yapılır. Elde edilen verilerden hareketle yüzey şekilleri analiz edilir. Bütün bu sürecin sonunda yerleşim alanlarının iskân gördüğü zamanlardaki en önemli paleocoğrafik koşulların anlaşılabilmesi mümkün olur.⁶ Bunlara ek olarak jeomorfolojik araştırmalar; bir yüzey araştırmasında çalışılan alanın jeolojik değişimlere uğrayıp uğramadığı, geçmişte herhangi bir insan etkisine maruz kalıp kalmadığı hakkında kapsamlı bilgi edinilmesini sağlar. Eğer yüzey araştırmasının amacı yer ve zaman bağlamında prehistorik insanın geliştirdiği sosyal ve ekonomik ilişkileri anlayabilmek ise jeomorfolojik değişimlerin hesaba katıldığı teorik bir çerçevenin kullanılması son derece önemlidir.⁷

Arkeoloji ve yer bilimleri arasında yapılan işin doğasından kaynaklanan kökü 18. ve 19. yüzyıllara kadar giden bir ilişki vardır. Arkeolojik kayıtların oluşturulmasının temelinde yer alan ve yer bilimlerinden alınmış kavramlardan biri olan stratigrafi başlı başına bu ilişkinin önemini gösterir. Bugün bu ilişki daha da gelişmiş, iç içe geçmiş ve nihayetinde “Jeoarkeoloji” olarak tanımlanan yeni bir alan oluşmuştur. 1970’lerden beri kullanılagelen bu terimle kastedilen en yalın haliyle arkeolojik geçmişin değerlendirilmesinde yer bilimlerine ait tekniklerin kullanılmasıdır.⁸ Arkeolojik kayıtların oluşturulması ve yorumlanmasında; sedimantoloji, jeomorfoloji, pedoloji, petroloji, petrografi, jeokimya, jeofizik, deniz

⁵ Norman Herz ve Ervan G. Garrison, **Geological Methods for Archaeology**, Oxford University Press, Oxford, 1998, s. 17.

⁶ Herz ve Garrison, s. 18.

⁷ Lisa A. Wells, “A Geomorphological Approach to Reconstructing Archaeological Settlement Patterns Based on Surficial Artifact Distribution”, **Earth Sciences and Archaeology**, (Ed. P. Goldberg, V. T. Holliday, C.R. Ferring), Springer, New York, 2001, s. 136.

⁸ Georghe Rapp ve Chistopher Hill, “Theory and History”, **Geoarchaeology: The Earth-Science Approach to Archeological Interpretation**, Yale University Press, New Haven, 2006, s. 1.

jeolojisi ve klimatoloji gibi yer bilimleri disiplinlerinden faydalanılmasıdır. Bu alan aynı zamanda arkeolojik problemlerin çözümünde 20. yüzyılda arkeolojide hakim olan paradigmaları bir kenara bırakıp arkeolojik bilim olarak isimlendirilen doğa bilimlerinin ön planda olduğu⁹ yeni trendin bir parçasıdır.

Batı Anadolu, jeoarkeolojik ve jeomorfolojik açıdan Türkiye'nin en iyi araştırılmış bölgesidir. Arkeolojideki paradigma değişimlerini Türkiye arkeolojisinden daha iyi bir şekilde takip eden yabancı araştırmacılar tarafından, Ege kıyılarındaki Miletos, Ephesos, Pergamon, Hisarlık-Troya gibi önemli yerleşimlerde çok sayıda jeoarkeolojik çalışma yapılmıştır.¹⁰ Bölgenin iyi araştırılmış olmasının arkasındaki bir diğer neden de Ege Üniversitesi'nin fiziki coğrafya ekolüdür. İ. Kayan ve yetiştirdiği jeomorfoloji uzmanları; uzun yıllardan beri başta Troya olmak üzere bölgedeki arkeolojik yerleşimlerde özellikle alüvyal jeomorfoloji ve kıyı çizgisi değişimleri üzerine çalışmaktadır.¹¹ E. Öner, Ege ve Akdeniz kıyılarında özellikle Güneybatı Anadolu'da paleocoğrafya ve jeoarkeolojik çalışmalar yapmaktadır.¹² Coğrafya kökenli araştırmacıların sağladığı bu birikim bugün bölgedeki arkeolojik geçmişin daha iyi anlaşılabilmesini sağlamaktadır. Bu doğrultuda bu bölümde öncelikle bölgedeki yüzey şekillerinin özellikleri tasvir edilecek daha sonra bu özelliklerin prehistorik insan üzerindeki etkileri ve insan çevre etkileşimi üzerinde durulacaktır. Batı Anadolu'nun bütün bölümlerinde anahtar yerleşimler üzerinden söz konusu etkileşim örneklenecektir.

1.2.1. Orta Batı ve Güneybatı Anadolu

Batı Anadolu'da yüzey şekilleri itibarıyla en belirgin birim etrafı nehirler ve düzlüklerle çevrili metamorfik kayalardan oluşan dağlık alanlardır. Bu araziler özellikle Orta Batı Anadolu ve Güneybatı Anadolu'da geniş bir alanı kaplamaktadırlar.

⁹ Bu konuda; Çiler Çilingiroğlu, "Collingwood'un İzinde Türkiye Arkeolojisinde Malumatçılık ve Pozitivizm Üzerine", **Modus Operandi**, Sayı: 2, 2015, s. 47.

¹⁰ Batı Anadolu'daki jeoarkeolojik araştırmaların bir özeti için; Marc Müllenhoff, **Geoarchaologische, Sedimentologische und Morphodynamische Untersuchungen im Mündungsgebiet des Büyük Menderes**, Marburg Geographische Schriften, Marburg, 2005, ss. 5-7. Son derece dinamik bir alan olduğu için Müllenhoff'ın çalışmasından sonra burada özetlenemeyecek sayıda yayın yapılmıştır.

¹¹ Kayan'ın çok sayıda yayını bu çalışmanın fil ayaklarından birini oluşturmaktadır.

¹² Güncel olarak; Ertuğ Öner, **Likya'da Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 2013; Ertuğ Öner, "Ege ve Akdeniz Kıyılarımızda Paleocoğrafya-Jeoarkeoloji Araştırmaları", **Ege Coğrafya Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 1, 2016, ss 51-56.

Bu açıdan iki bölge birlikte değerlendirilebilir. Alpin Orojenezi sırasında yaklaşık 40 000 km² alanı kapsayan Menderes Masifi ortaya çıkmıştır.¹³ Bu dağlık alan, faylarla parçalandığı için doğu-batı uzantılı Büyük Menderes, Küçük Menderes ve Gediz grabenleri oluşmuş ve bu grabenler tarafından bölünmüştür. Masif; Çine, Ödemiş ve Kuzey Gördes ya da kuzey, orta ve güney olarak isimlendirilen alt birimlerden (asmasif) oluşmaktadır.¹⁴ Litolojik açıdan yaşlı prekambriyen gnays kayaları örten daha genç şist ve mermer kaya kütleleri içerir.¹⁵ Fay parçalanmaları, bölgede kuzeyden güneye doğru doğu-batı ekseninde uzanan Yunt Dağı, Bozdağlar, Aydın Dağları ve güneydoğu-kuzeybatı yönlü Menteşe Dağları gibi dağ sıralarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlar dışında aynı eksende uzanan Madra Dağı bölgenin sınırını oluşturan diğer önemli yükseltidir. Bu dağ sıraları hem Ege kıyılarının girintili çıkıntılı olmasını sağlamış hem de daha iç bölgelerde yaşayan insanların denize ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Manisa'nın Kula ilçesinde grabenlerin sınırladığı bir alanda yer alan volkan konileri ve volkanik arazi bölgeye dikey yüzey şekilleri açısından bir çeşitlilik kazandırır. Menderes masifinden şekillenen bölgedeki en eski volkanik kayaların geçmişi günümüzden 2 milyon yıl öncesine kadar gitmektedir¹⁶.

Menderes Masifinin üzerinde ve güneyinde Likya Napları adı verilen bugünkü Muğla ili sınırlarını kapsayan dağlık ve engebeli arazi uzanır. Bu bütünlüğün güneyinde, Antalya-Fethiye arasında denize doğru bir çıkıntı şeklindeki engebeli Teke yarımadası yer alır. Burada Bey Dağları ve Akdağlar gibi karstik ve kısmen volkanik araziye sahip Batı Torosların uzantısı olan yüksek dağlık alanlar vardır.¹⁷ Bölgede geniş alanları kapsayan kalker kayaçlar; polye, uvala, dolin gibi yüzey şekillerinin ve prehistorik yaşam izlerini barındıran çok sayıda mağaranın oluşmasını sağlamıştır.¹⁸ Kalkerli arazi yapısından ötürü; Burdur, Acıgöl, Yarışlı ve Salda gibi göller ile Burdur,

¹³ Donna L. Whitney ve Erdin Bozkurt, "Metamorphic History of the Southern Menderes Massif, Western Turkey", **Geological Society of America Bulletin**, 2002 Cilt 114, Sayı: 7, 829-830.

¹⁴ Ralf Hetzel dediği, "Bivergent Extension in Orogenic Belts, the Menderes Massif (Southwestern Turkey)", **Geology**, Sayı: 23, 1995, s. 455.

¹⁵ Erdin Bozkurt, Muharrem Satır, "The Southern Menderes Massif (Western Turkey): Geochronology and Exhumation History", **Geological Journal**, Sayı: 35, 2000, s. 285.

¹⁶ J. M. Richardson-Bunbury, "The Kula Volcanic Field, Western Turkey: the Development of a Holocene Alkali Basalt Province and the Adjacent Normal-faulting Graben", **Geological Magazine**, Cilt: 133, Sayı: 3, 1996, s 276.

¹⁷ John McNeill, **The Mountains of the Mediterranean World**, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 19.

¹⁸ İlhan Kayan, "Tarih Öncesi Yerleşme Yerleri Olarak Antalya Mağaralarının Jeomorfolojik Özellikleri", **Ege Coğrafya Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 1, 1990, s. 13.

Tefenni, Acıpayam, Elmalı gibi ovalar oluşmuştur. Tarıma elverişli bu kısıtlı düzlük araziler çevredeki karstik dağlar ve yükseltiler arasında sıkışmış durumdadır. Polye adı verilen çözünmüş kayalardan oluşan bu yüksek düzlükler delta ovaları gibi geniş alanları kapsamazlar. İç bölgelerdeki polyelerden denize ulaşmak ancak akarsular tarafından yarılmış dar ve derin vadiler aracılığıyla mümkün olmaktadır. Güneybatı Anadolu bu yönüyle Orta Batı Anadolu'dan ayrılmaktadır.

Orta Batı Anadolu'da yer yüzeyini şekillendiren en önemli unsurlardan biri olan ırmaklar bugün yoğun tarım alanlarına dönüşmüş çöküntüler üzerinden akarak denize ulaşırlar. Büyük Menderes (Maiandros), Küçük Menderes (Kaystros), Gediz (Hermos) ve Bakırçay (Kaikos) Ege Denizi'ne ulaşan ana ırmaklardır ve çok sayıda koldan beslenerek bölgeyi sularlar. İç Batı Anadolu'daki dağlık alanlar ve yüksek yaylalardan kaynağını alan Gediz ve Büyük Menderes¹⁹ son derece geniş bir beslenme alanına sahiptir. Bu iki ırmağa göre Küçük Menderes ve Bakırçay'ın beslenme havzaları daha küçüktür. Son Buzul Çağı'ndan itibaren gerçekleşen Ege Denizi'ndeki seviye değişimleri ile bu ırmakların taşıdıkları alüvyonlar, geniş düzlüklerle birlikte delta ovalarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁰

Akarsuların rejimlerinde yazın yağışların azalmasından ötürü bir çekilme, kışın da yağış artışlarından ötürü bir yükselme söz konusudur. Bu bağlamda bölgenin en önemli nehri Büyük Menderes karakteristik bir örnek sergiler. Yaklaşık 584 km uzunluğundaki nehrin havzası 23889 km² alanı kapsar. Günümüz koşullarında Aralık, Ocak, Şubat ve Mart aylarında akım en yüksek seviyede olmakta Temmuz ve Ağustos aylarında en düşük seviyede kalmaktadır.²¹ Bugün doğal göller açısından zengin olmayan bölgede Gölarmara (Gygaia) ve Bafa Gölü (Latmos) gibi alüvyal set gölleri yer almaktadır. Bafa Gölü'ne göre çok daha eski olan Gölarmara; Holosen başlarında Manisa kent merkezini de içine alan eski bir gölün, Menemen üzerinden Ege Denizi'ne boşalmasından sonra oluşmuştur.²² Bafa gölü ise Büyük Menderes'in zaman içerisinde

¹⁹ Uşak ilinin en önemli akarsuyu olan Banaz Çayı Büyük Menderes'i besleyen başat kaynaklardan biridir. Muğla ve Aydın illeri içerisinde yer alan Akçay ve Çine Çayı nehri besleyen diğer önemli akarsulardır.

²⁰ İlhan Kayan, "Bronze Age Regression and Change of Sedimentation on the Aegean Coastal Plains of Anatolia", **Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse** (Ed. E. Dalfes, G. Kukla, H. Weiss), Springer, Heidelberg, 1997, s. 434.

²¹ Müllenhoff, s. 27

²² Yavuz Hakyemez ve diğerleri, "Gediz Grabeninin Kuvaterner Jeolojisi ve Evrimi", **Türkiye Jeoloji Bülteni**, Cilt 56, Sayı 2, 2013, s. 12.

taşıdığı alüvyonların bir set oluşturmaları sebebiyle yaklaşık MS 1500’lerde denizden koparak bir göl haline gelmiştir.²³

Güneybatı Anadolu gerek düzlük alanlar gerekse nehirler konusunda Orta Batı Anadolu’ya göre boyut açısından farklılıklar gösterir. Dağlık ve engebeli Teke yarımadasını geçerek Akdeniz’e dökülen Eşen ve Alakır Çayları, Burdur’dan doğarak Muğla üzerinden denize inen Dalaman Çayı, Ege Denizi’ne dökülen nehirlerle kıyasla son derece küçük akarsulardır. Her iki bölgedeki akarsu rejimleri benzerlik gösterir. Daha iç kısımda yer alan Denizli’de başta Çivril ve Çal ovaları olmak üzere geniş düzlükleri sulayan Büyük Menderes nehri iki bölgenin ana bağlantı noktası olarak karşımıza çıkar. Nehrin neredeyse üçte biri Denizli il sınırları içerisinde yer alır. Güneybatı Anadolu göller açısından zengindir; Yarıklı, Salda, Gölhisar, Akgöl gibi karstik göller birbirlerine yakın konumlarda yer almaktadır.

OBA ve GBA’da insan yaşamına dair izler milyonlarca yıl geriye gitmektedir. Denizli’de Büyük Menderes havzasında bulunan Kocabaş Homo Erectus fosili bölgedeki insan varlığını en azından 1.1 milyon yıl öncesine kadar götürmektedir.²⁴ Bu fosil buluntunun yanı sıra İzmir ilinin Karaburun Yarımadasında yakın zamanda yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Alt Paleolitik ve Mezolitik dönemlere tarihlenen yontma taş aletler²⁵ bu yörenin de avcı-toplayıcı toplumlara ev sahipliği yaptığını kanıtlar niteliktedir.²⁶

Göller Yöresi, Tuzgölü ve Konya Ovası’nda yer alan Pleistosen (Buzul Çağı) göller günümüzden yaklaşık 8-7 bin yıl öncesine kadar varlığını sürdürmüştür.²⁷ Bölgenin doğu sınırındaki bu durum batıdaki yüksek alanları insan yaşamına uygun hale getirmiştir. Nitekim Menderes Masifi ve çevresindeki yüksek alanlar ile Güneybatı Anadolu’daki karstik yükseltiler üzerinde yer alan mağara ve kaya

²³ Maria Knipping ve diğerleri, “Human Induced Landscape Changes Around Bafa Gölü (Western Turkey)”, **Vegetation History and Archaeobotany**, Cilt; 17, Sayı; 4, 2008, s. 366.

²⁴ Anne-Elisabeth Lebatard ve diğerleri, “Dating the Homo Erectus Bearing Travertine from Kocabaş (Denizli, Turkey) at at least 1.1 Ma”, **Earth and Planetary Science Letters**, Sayı: 390, 2014, ss. 8-18.

²⁵ Çiler Çilingiroğlu ve diğerleri, “New Paleolithic and Mesolithic sites in the eastern Aegean: the Karaburun Archaeological Survey Project”, **Antiquity**, Cilt: 90, Sayı: 353 2016, Online Makale.

²⁶ Gölarmara’nın birkaç kilometre güneydoğusunda, Bozyer olarak isimlendirilen bir tepede yapılan yüzey araştırmalarında bulunan Alt Paleolitik Döneme ait yontma taş aletler (Çiler Çilingiroğlu, “Bozyer (Salihli - Manisa) Prehistorik Çanak Çömleği Üzerine Bir Değerlendirme”, **32. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2014, s. 55) avcı-toplayıcı toplumların daha iç bölgelerde de yaşamış olduklarını belgelemektedir.

²⁷ Ufuk Esin, “Anadolu Neolitiğine Başka Bir Bakış”, **Türkiye’de Neolitik Dönem**, (Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2007, s. 11.

sığınakları avcı toplayıcı yaşam süren insanlar tarafından kullanılmıştır.²⁸ Kula'daki volkanik arazide tespit edilen günümüzden 12-10 bin yıl öncesine tarihlenen ayak izleriburadaki volkanizma faaliyetleri henüz tam olarak soğumamışken alanda var olan avcı toplayıcılara ait olabilir. Fakat bu konu tartışmalıdır.²⁹

Paleolitik Dönem Batı Anadolu'sunda korunmaya ve barınmaya uygun dağlık bölgeler ve yaşama elverişli açık alanlar avcı-toplayıcılar tarafından kullanılmıştır. Neolitik ile birlikte avcı-toplayıcı yaşam biçiminin zaman içerisinde çiftçilik ve hayvan besiciliğine dayalı üretimci toplum yapısına dönüşmesiyle, iskân için tercih edilen alanlarda çeşitlilik oluşur. Batı Anadolu'daki dağlık alanlar Neolitik Dönemde de yerleşim görürken, (özellikle GBA'da) nehir ve göl kenarlarıyla denizlere yakın noktalarda köyler kurulmuştur. Çoğu zaman suya rahatlıkla ulaşılacak düzlükler, tehlike durumlarında sığınabilecek aynı zamanda da avcılığa elverişli dağlık alanlar, yerleşim tercihinin oluşmasında rol oynamaktadır. Bunlara ormanların, mimari malzeme olarak kereste ve yakacak odun ihtiyacının giderildiği doğal kaynak alanları olması da eklenebilir. Örneğin; Manisa ve İzmir arasında yer alan Ulucak Höyüğü, Gediz Nehri'ne su taşıyan Nif Çayı'nın yakınında Kemalpaşa Ovasında kurulmuştur. Kıyı ile iç ovalar arasında doğal bir geçide yakın olan yerleşimin yer seçiminde jeomorfolojik özellikler rol oynamıştır.³⁰ Bir diğer önemli merkez Selçuk'ta düzlük bir alanda, derbent deresinin kıyısında kurulmuş olan Çukuriçi höyüğüdür ve Neolitik Dönem'de denizden yaklaşık 1,5 km uzaklıkta³¹ tıpkı Ulucak gibi dağlık alanlara yakın bir noktada yer almaktadır. Yerleşimin çevresindeki alüvyal düzlük tarım için

²⁸ Denizli'nin Honaz ilçesinde dağlık ve engebeli alanlarda yapılan yüzey araştırmalarında Alt ve Orta Paleolitik Dönem'e ait taş endüstrisi tespit edilmiştir. (Kadriye Özçelik, Gizem Kartal, Betül Fındık, "Denizli İli Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması 2014", **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2016, s. 387). Güneybatı Anadolu'nun sınırlarında yer alan Öküzini, Karain, Beldibi, Belbaşı gibi mağaralar önemli Epipaleolitik merkezlerdir. Bleda Düring, **The Prehistory of Asia Minor: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies**, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 34.

²⁹ İlhan Kayan, "Demirköprü Baraj Gölü Batı Kıyısında Çakallar Volkanizması ve Fosil Ayak İzleri", **Ege Coğrafya Dergisi**, Sayı: 6, 1992, s. 15. Söz konusu ayak izleri için önerilen tarihlendirmeler tartışmalıdır. Günümüzden 250.000 yıl öncesi ve Holosen (günümüzden 12.000-10.000 yıl öncesi) tarihlendirmeleri yapılmıştır. Roosevelt, izlerin Neolitik Dönem'e bile ait olabileceği fikri üzerinde durmaktadır. Christopher Roosevelt, "Lidyalılardan Önce Lidya", **Lidyalılar ve Dünyaları**, (Ed. Nicholas D. Cahill) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, (Lidyalılar) s. 43.

³⁰ Zafer Derin, Ertuğ Öner, "Ulucak Höyük Kazıları ve Paleo-Coğrafya Araştırmaları-1995", **18. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1997, s. 411.

³¹ İlhan Kayan, "Küçük Menderes Delta Ovasında (Selçuk) Derbent Vadisinin Jeomorfolojik Özellikleri ve Çukuriçi Höyüğü", **Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan**, (Ed. C. Şimşek, B. Duman, E. Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, (Derbent) s. 376.

kullanılmış, denizden avlanan ürünler beslenmenin bir ayağını oluşturmuştur. Yine höyüğün yakınlarında yontma taş aletler ve inşa edilen yapılar için ham madde olabilecek kaynaklar yer almaktadır.³²

Jeomorfolojik özelliklerin yerleşim tercihindeki bu yönlendiriciliği OBA’da Neolitik dönemden günümüze kadar süregelen standart bir yerleşim modelini belirlemiştir.³³ Yukarıda örnekleriyle ana hatları verilen bu model, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı’na kadar irili ufaklı birçok yerleşimde takip edilebilir durumdadır. Örneğin Baklatepe, Altıntepe, Arapkahve gibi höyükler akarsu kenarlarında, Limantepe ise tıpkı Yeşilova gibi denize yakın bir noktada yer almaktadır.

Geç Tunç Çağı’nda bölgede yerleşim alanı olarak tercih edilen yüzey şekillerinde bir çeşitlilik oluşur. Artık ovalık alanların kolaylıkla gözlenebileceği yüksek düzlüklerde; tepe üstü yerleşimler, sitadeller yer alır.³⁴ Standart model bir yerleşim tercihi olarak varlığını sürdürür fakat bu modeldeki yerleşimler değişen sosyal ve kültürel yapı sebebiyle arka planda kalmıştır. Askeri anlamda avantaj sağlayan ve tabakalaşmış toplum düzeninin bir tercihi olarak özellikle MÖ 3. binyıldan itibaren yaygınlaşan³⁵ manzaraya hakim yerleşimler karakteristik bir hal almaya başlar. Gölarmara sitadelleri, Bademgediği Tepe; etrafında standart modelde yerleşimlerin de olduğu, tepelik alanları iskan yeri olarak tercih eden yeni sistemin en belirgin örnekleridir. Çukuriçi Höyük’te 3. binyılın sonunda zayıflayan yerleşim yakın bir noktada yer alan Ayasuluk Tepesi’nde çok daha güçlü bir şekilde ortaya çıkar. Bunun sebepleri arasında deniz seviyesindeki değişimler ve delta oluşumunun etkileri yer alır.³⁶

³² Barbara Horejs, “Aspects of Connectivity on the Centre of the Anatolian Aegean Coast in 7th Millennium BC”, **Of Odysseys and Oddities: Scales and Modes of Interaction between Prehistoric Aegean Societies and their Neighbours**, (Ed. B. P. C. Molloy), Oxbow Books, Oxford, 2016, ss. 144-45.

³³ Aliğa’da Hayıtlı Dere’nin kenarında kurulan Ege Gübre, Manda Çayı’na yakın bir yerde düzlük alanda yer alan Yeşilova, yakınında bir pınar olan Torbalı ovasındaki sulak ovalık alanların bitiminde tepelik bir alanda bulunan Dedecik-Heybelitepe’de bu standart model takip edilebilir. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen (Ed.), **Türkiye’de Neolitik Dönem**, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2007’de söz konusu yerleşimlerin konumlandıkları alanlar hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşılabilir.

³⁴ Ralf Becks, “Settlement Patterns and Socio-Political Landscape of Western Anatolian in the Middle and Late Bronze Age: A Geoarchaeological View”, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 115-129.

³⁵ Erkan Fidan, “Batı Anadolu’da Sosyal Sınıf Farklılıklarının Ortaya Çıkışı: Aşağı ve Yukarı Yerleşme Sistemi”, **İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon**, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 175-185.

³⁶ Kayan Derbent, s. 375.

Bu etkiler sadece yerleşim yeri tercihi ile sınırlı kalmamaktadır. Bölgeyle ilgili bilgi veren Hatti metinleri, özellikle tehlike durumlarında koruma sağlayan doğal oluşumların insan hayatı için ne kadar kritik olduğunu anlatırlar. II. Murşili'nin Arzava seferi sırasında Arzava kralı Uḫḫa-ziti, oğlu savaşta yenildikten sonra denizyoluyla Ege Denizi'ndeki adalara kaçır.³⁷ Hatti kralından kaçan Arzava halkının bir kısmı bugün Dilek Yarımadası Milli Parkı içerisindeki Samsun Dağı (Mykale) ile eşlenen Arinnanda Dağı'na (^{HUR.SAG}A-ri-in-na-an-da) sığınır. Onları takip eden kral, Batı Anadolu'nun bilinen en eski coğrafi tanımlamalarından birini yapmıştır. Yıllıklara göre Arinnanda Dağı; denizin içine doğru uzanan, çok yüksek ve yoğun orman örtüsüne sahip, kayalık ve savaş arabasına uygun olmayan arazi koşullarına sahiptir.³⁸ Murşili, bu yüzden seferine yaya devam etmek zorunda kalmış nihayetinde buradaki insanları tutsak hale getirmiştir. Bu perspektiften bakınca Neolitik Dönem'den beri süregelen dağlık alanlara yakın yerlerde yerleşim kurmanın savaş ve çatışma zamanlarında toplum için ne kadar hayati bir önemde olduğu daha rahat anlaşılır. Ayrıca Uḫḫa-ziti'nin adalara sığınmasında da görüldüğü üzere dağlık alanlar gibi denizde yer alan adalarda bir kaçış imkânına dönüşebilmektedir.

Güneybatı Anadolu; jeomorfolojik özelliklerin insan yaşamına etkisi konusunda Orta Batı Anadolu'ya benzemekle birlikte kendine has bazı özellikler taşır. Orta Batı Anadolu'yla sınırı oluşturan Büyük Menderes havzasında yer alan yerleşimlerde standart modeli takip etmek mümkündür. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Yukarı Büyük Menderes havzasında (Denizli) düzlük alanda nehrin etrafında ve kolları üzerinde çok sayıda yerleşim tespit edilmişken, Orta Menderes havzasında (Aydın) düzlük alandaki yerleşimlerin yanı sıra 3. binyıldan itibaren yüksek alanların daha yoğun bir şekilde yerleşim yeri olarak tercih edildiği saptanmıştır.³⁹ Çine Çayı'nın kenarında ovalık bir alanın ortasında konumlanmış, önemli bir GTÇ yerleşmesi olan Tepecik höyük⁴⁰ düzlük alanlarda kurulan yerleşim tercihinin örnekler. Bafa Gölü'nün kuzey kenarında yükselmeye başlayan Beşparmak dağlarının granit, gnays ve gözlü gnaystan oluşan jeolojik yapısı, Neolitik insanın kaya

³⁷ Trevor Bryce, **The Kingdom of Hittites**, Oxford University Press, Oxford, 2005, (Kingdom) s. 194.

³⁸ Bryce, Kingdom, ss. 194-195

³⁹ Engin Akdeniz, "Büyük Menderes Havzasında Prehistorik Yerleşim Dokusu", **Belleten**, Cilt: 66, Sayı: 235, 2002, s. 27.

⁴⁰ Sevinç Günel, "Batı Anadolu Bölgesi Tarihöncesi Dönemlerine Yeni Katkılar", **Belleten**, Cilt: 67, Sayı: 250, 2003, (Katkı) s. 8.

resimlerini işleyebileceği uygun bir zemin işlevi görmüştür. Bugün bile son derece çarpıcı görünüme sahip büyük kaya kütlelerinin üzerine GTÇ’de Luvi hiyeroglifleriyle grafitiler yapılmıştır.⁴¹

Teke yarımadasına doğru inildikçe kalkerli araziler sebebiyle oluşan çok sayıda mağara; prehistorik insanın yerleşim yeri tercihinde çevre ile ilişkinin en belirgin ögesi durumundadır. Öküzini, Beldibi, Karain ve Belbaşı gibi yarımadasının doğu sınırındaki mağaraların yanı sıra yakın zamanda keşfedilen Tlos antik kentinin yakınlarındaki Tavabaşı ve Girmeler mağaraları, bölgedeki mağaraların iskan yeri olarak kullanıldığı yönündeki bulguları güçlendirmektedir.⁴² Tavabaşı’ndaki kaya resimleri Beşparmak dağlarındaki geleneğin benzerinin Teke Yarımadası’nda da tespit edilmesi açısından son derece önemlidir.⁴³ Yarımada’nın doğusundaki Kuruçay ve Bademağacı, orta kısmında karstik Elmalı ovasında yer alan Hacımusalar, Karataş-Semayük, Bağbaşı gibi Neolitik Dönem ve Erken Tunç Çağı’nda yerleşim görmüş höyükler⁴⁴ standart modeldeki düzlük yerleşimlerine örnek olarak verilebilir.

Teke Yarımadası’nın batı bölümünde yer alan Eşen Çayı taşıdığı alüvyonlarla bir delta ovası oluşturmuştur. Deltanın çevresindeki yüksek alanlar Lykia’nın sembol kentlerinden Patara ve Ksanthos’un yerleşim alanı olmuştur. İç bölgede nehrin beslenme alanında yer alan Eceler ve Çaltılar höyükleri yarımada’nın batısındaki az sayıda höyük yerleşiminin temsilcisi durumundadır. Bölge bir bütün olarak değerlendirildiğinde prehistorik yaşamın arkeologlar için en belirgin ögesi olan höyüklere yoğunlukla rastlanmaz. Düzlük alanlar ve akarsular arttıkça höyük yerleşimleri artmakta, (Denizli, Aydın illeri) karstik yükseltiler ve ovalık alanların azalması ile (Teke Yarımadası) höyükler de azalmaktadır. Teke yarımadasında höyüklerin yoğun olarak Elmalı ve Korkuteli ovası düzlüklerinde yer alması bu tespiti mikro anlamda destekler niteliktedir. Bununla birlikte Orta Holosen’de Elmalı

⁴¹ Anneliese Peschlow-Bindokat ve Suzanne Herbordt, “Eine Hethitische Grosssprinzeninschrift aus dem Latmos”, **Archäologischer Anzeiger**, Sayı: 3, 2001, ss. 363-378.

⁴² Turan Takaoğlu, Taner Korkut, Burçin Erdoğan ve Gül Işın, “Archaeological Evidence for 9th and 8th Millennia BC at Girmeler Cave Near Tlos in sw Turkey”, **Documenta Prehistorica**, Sayı: 12, 2014, ss. 111-118.

⁴³ Taner Korkut ve diğerleri, “Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 18, 2015, s. 49.

⁴⁴ Yasemin İlseven, **Elmalı Plain: A Review of Its Environmental Setting and Archaeological Settlements**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, ss. 48-71.

Ovası'nda artan bir nemlilik ve sürekli genişleyen göl alanları söz konusudur.⁴⁵ Elmalı Ovası'nda Orta ve Geç Tunç Çağı yerleşimlerinin olmayışı daha doğrusu çok zayıf oluşu bu jeomorfolojik değişimle açıklanmaktadır.⁴⁶

Bir tarafını Akdeniz'in kuşattığı, OBA'ya nazaran yüzey şekilleri itibariyle çok daha dağlık ve insan yaşamı için zor koşullara sahip bu bölümde GTÇ'de; Orta Anadolu ve OBA'da olduğu gibi politik gücün merkezileştiği kültürel oluşumlar gelişmemiştir. Bu çıkarım MÖ 2. binyıl yerleşimleri açısından bölgenin son derece zayıf olması temeline dayanmaktadır. Momigliano ve Aksoy, bölgedeki bu hiatusun sebepleri arasında GTÇ odaklı araştırmaların olmayışından kaynaklanan bilgi eksikliğini ve kıyıdaki yerleşimlerin alüvyonların altında kalmış olması gibi jeomorfolojik değişimleri göstermektedir⁴⁷ Bu duruma yöredeki göl alanlarında etkisi eklendiğinde coğrafi değişim ve iskân arasındaki ilişki daha rahat anlaşılabilir. Örneğin Neolitik Dönem'den Erken Tunç Çağı'na kadar Elmalı Ovası'nda büyüklük ve yoğunluk açısından artış gösteren yerleşim eğilimi, göl sularının artış gösterdiği MÖ 2. bin boyunca "tam bir hiatusa" yerini bırakır.⁴⁸ Fakat bu kabuller güncel araştırmalar sonucu değişmeye başlamıştır. Bu durum dördüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.2.2. Kuzeybatı Anadolu

Batıdan Ege, kuzeyden Marmara denizi ile çevrili Kuzeybatı Anadolu'da; dağlık alanlar doğu-batı ekseninde uzanır ve bunların arasında kalan oluklarda düzlükler yer alır. Bu düzlük alanların içine tektonik İznik, Sapanca, Ulubat ve Manyas gölleri yerleşmiştir. Bölgenin batısındaki en belirgin yükselti Çanakkale ve Balıkesir arasındaki Kaz Dağı masifidir. Bu dağ kütlesi ile Marmara Denizi ve Çanakkale

⁴⁵ Stan J. Galicki ve James P. Doerner, "Holocene Lake Evolution in the Elmalı Basin, Southwest Turkey", **Physical Geography**, Cilt 31, Sayı 3, 2013, s. 248.

⁴⁶ Pedar W. Foss, "The Hacimusalar Project Regional Survey: Landscape and Settlement Investigations in the Elmalı Basin", **Third International Symposium on Ancient Lycia**, 2005, Basılmamış Bildiri Metni, s. 3.

⁴⁷ Nicoletta Momigliano ve Belgin Aksoy, "Lycia Before Lycians: The Elusive Second Millennium BC in Southwest Turkey and the Çaltılar Archaeological Project", **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 548-549.

⁴⁸ Foss, Regional, s. 6. Buğday, arpa gibi GTÇ beslenme kültürünün temel besinlerinin yetiştirilmesi için zengin olmayan bu topraklar, bölgenin kültürel gelişimine etki etmiş bir unsurdur.

Boğazı arasında yer alan Biga yarımadası, (Troas) tektonik hareketler sonucu yükselmeler, alçalmalar ve çökmeler yaşamıştır.⁴⁹ Bölgedeki Horst-Graben formasyonu OBA ile benzerlik gösterir. OBA ile Yarımada'nın kıyı kesimlerinde alçak düzlükler, kuzeyi ile batısındaki iç kesimlerde platolar ve dağlık alanlar belirgin yüzey şekilleridir. Daha iç bölgede Manyas ve Ulubat Göllerinin etrafında düzlük alanlar yer alır. Holosen'de MÖ 7000'lerden itibaren Ege Denizi ve Karadeniz sularının birbirine karışmaya başlaması ve taban suyunun artması bu göllerin oluşumunda önemli rol oynamıştır.⁵⁰ Göllerin doğusunda alüvyal Bursa Ovası'nın bitiminde bölgenin en önemli yükseltisi olan Uludağ Masifi yükselir. Dağın batısını Nilüfer Çayı, kuzeyini Bursa ovası, güneyini de İnegöl ovası sınırlandırmaktadır.

Edremit Çayı, Karamenderes (Skamandros), Susurluk (Makestos) Kocaçay (Penkalas), Nilüfer (Odrysse) ve Gönen Çayı (Aesepos), Biga (Granikos) KBA'daki alüvyal alanları yaratan başlıca akarsulardır. Bölgedeki diğer küçük akarsuları toplayan ve kaynağını Kütahya'dan alan Susurluk, Marmara Denizi'ne dökülen en büyük ırmaktır. Balıkesir ovası başta olmak üzere iç kesimleri denize bağlayan nehir bu açıdan Büyük Menderes ile benzerlik gösterir. Yağışların arttığı kış aylarında akarsuların akımı artar, yazları kurak zamanlarda birlikte akım düşer. OBA'da olduğu gibi burada da Akdeniz akarsu rejimi söz konusudur.

Bölgede insan çevre ilişkisi ve iskânın kökleri ile ilgili yeterli jeoarkeolojik çalışma yapılmamıştır. Kaz Dağları'nın mağara oluşumuna elverişli kayalıkları ve genel olarak bölgedeki yüksek alanlar teoride paleolitik insana yaşam alanı sağlayacak niteliğe sahiptir. Nitekim son yıllarda Dinçer tarafından bölgenin Paleolitik Dönem yerleşimleri ile ilgili yapılan araştırmalarda taş kaynaklarına yakın mağaralar ve 1000 m yükseklikteki tepelik alanlarda Paleolitik aletler tespit edilmiştir.⁵¹ Denizlerden ötürü son derece sulak bir yapıya sahip bölge coğrafyasında düz alanlardaki yerleşimler Neolitik dönemle birlikte yoğunlaşır.

⁴⁹ Recep Efe, "Biga Yarımadası'nda Neotektoniğin Jeomorfolojik İzleri", **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı: 29, 1994, s. 9.

⁵⁰ Nizamettin Kazancı ve diğerleri, "Late Holocene Erosion in NW Anatolia from Sediments of Lake Manyas, Lake Ulubat and Southern Shelf of the Marmara Sea, Turkey", **Catena**, Cilt: 57, Sayı: 3, 2004, s. 281'deki görselde göllerin oluşum aşamaları takip edilebilir.

⁵¹ Kuzeybatı Anadolu Paleolitiği ile ilgili erken literatürün iyi bir özeti ile beraber; Berkay Dinçer, "Dağlık Bursa Paleolitiği", **Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri 1: Olympos Araştırmaları**, (Ed. M. Şahin), Bursa Kültür AŞ, Bursa, 2014, ss. 159-177; Berkay Dinçer, "The Paleolithic of Kocasu Basin (NW Anatolia)", **Arkeolojide Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri**, Ege Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 23-49.

Kuzeybatı Anadolu'nun doğu ucunda Kuvaterner'de oluşmaya başlayan Yenişehir düzlüğü etrafı dağlarla çevrili bir çukurluk görünümündedir. Düzlüğün batısında, Holosen'de uzun bir süre var olmuş fakat bugün kurumuş bir gölün yakınında, Barçın höyük yer alır. Genel olarak Kuzeybatı Anadolu'da; göl kenarları, dere ve pınarlara yakın doğal yükseltilerde Neolitik yerleşimler kurulmuştur. Barçın başta olmak üzere Menteşe, Ilıpınar ve Aktopraklık gibi höyüklerde jeomorfolojik farklar olsa da bu model jeoarkeolojik verilerle takip edilebilir durumdadır.⁵² OBA ve GBA'daki standart model ile bölgedeki bu yerleşim tercihleri arasında paralellik, Holosen içerisinde yüzey şekilleri ve iklimde gerçekleşen değişim ve durulmalardan kaynaklanıyor olmalıdır. Bazı kesintiler ve terk edilmişlere rağmen Neolitik – Kalkolitik Dönem sürekliliğin belli bir ölçüde takip edilebildiği bu höyüklerde Erken Tunç Çağı ve 2. binyıl tabakaları tespit edilmemiştir. Ayrıca bölge genelinde Biga Yarımadası haricinde Tunç Çağları iyi bilinmemektedir. Bu yüzden paleo çevresel koşulların MÖ 3. binyıldan itibaren insan üzerine etkileri konusunda yeterli veri bulunmamaktadır.

Bölgenin en önemli yerleşimi olan Hisarlık-Troya; Biga Yarımadasının kuzeybatısında, alçak plato sırtlarının ve Karamenderes (*Skamander*) ırmağının yarattığı alüvyal düzlüklerin olduğu bir alanda yer alır. Miyosen'de gerçekleşen bloklar haline parçalanmış buradaki killi kireçli tabakalar plato sırtlarına dönüşmüş, çöken alanlar üzerinde akan akarsular da yüzeyi şekillendirmiştir.⁵³ Buradaki yükselmeler devam ettikçe kum, kireç ve kilden oluşan Neojen kütleler, Yeniköy, Kumkale ve Troya sırtları olarak tanımlanan 3 ana bloğa ayrılmıştır. Karamenderes ve Dümrek Çayı (*Simois*) bu sırtlar arasındaki depresyonları birer vadiye dönüştürerek alüvyonlarla doldurmuştur.⁵⁴ Troya'nın çevresinde Kumtepe, Beşik-Sivritepe, Beşik-Yassitepe, Hanay Tepe gibi MÖ 5. binyıldan itibaren kesintili olarak iskan gören yerleşimler bu sırtların üstünde yer alır. Yakın zamanda yürütülen, paleocoğrafya araştırmaları sonucunda Troya'nın karşısında konumlanan Kesik düzlüğünde, üstü 50-

⁵² Mark R. Groenhuizen ve diğerleri, "Geoarchaeological Research at Barçın Höyük: Implications for the Initial Neolithic Occupation of Northwest Anatolia", **Quaternary International**, Sayı: 367, 2015, s. 59.

⁵³ İlhan Kayan, "Karamenderes Deltasının (Çanakkale) Holosen Stratigrafisi ve Troia Jeoarkeolojisi Bakımından Değerlendirilmesi", **Türkiye Kuvaterneri Sempozyumu V**, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2005, s. 77.

⁵⁴ İlhan Kayan, "Geoarchaeological Research at Troia and Its Environs", **Studia Troica**, Sayı: 5, 2014, s. 696.

70 cm kalınlığında alüvyon ile kaplanmış düz bir yerleşim tespit edilmiştir.⁵⁵ Bugüne kadar bilinmeyen bu yerleşimin keşfi, arkeolojik değerlendirmeler yapılırken jeomorfolojik değişimlerin takip edilmesinin önemini çok daha belirgin hale getirmiştir.

Konum itibarıyla Hisarlık-Troya'nın, Dümrek ve Karamenderes'in ortasındaki Troya sırtında, denize yakın bir noktada yer alması daha doğudaki Neolitik-Kalkolitik yerleşme modeliyle benzerlik gösterir. Bugün kıyıdan yaklaşık 5 km içeride olan Hisarlık-Troya'nın çevresine yön veren ve jeomorfolojik değişim yaratan en önemli etmenler nehirlerin taşıdığı alüvyonlar ve deniz seviyesindeki yükselme ve alçalmalardır. 20. yüzyılda hâkim olan Homeros merkezli arkeoloji pratiği sebebiyle Troya'nın deniz ile ilişkisi ve muhtemel Geç Tunç Çağı limanının konumu jeoarkeolojik yöntemlerle yoğun bir şekilde araştırılmıştır.⁵⁶ Bu konuya "Kıyı Çizgisi Değişimleri" başlığında ayrıntılı olarak değinilecektir.

Bölgede Geç Tunç Çağı'nda yerleşim gören diğer bir arkeolojik alan olan Maydos Kilisetepe Höyüğü kazıları kapsamında henüz jeoarkeolojik araştırmalar yapılmış değildir. Höyük, Gelibolu yarımadasında denizden 200-300 m yükseklikteki alçak platolar arasında, denize yakın bir düzlükte kurulmuştur. Genel olarak yarımada'nın güney kesiminde; Miyosen öncesi ve Miyosen tabandaki kuzeybatı-güneydoğu uzantılı dar vadilerde Kuvaterner alüvyal sahalar oluşmuştur.⁵⁷ Kilisetepe'de bu alüvyal alanların birinde Çanakkale Boğazı'ndan 250 m içeride yer alır. Bu yerleşim tercihi; Holosen'de Marmara Denizi'yle Çanakkale Boğazı'nın bugünkü halini almaya başlaması ve kıyıların yerleşilebilir hale gelmesi ilişkilidir. Gelibolu ve Biga yarımadasında Neolitik Dönem'den itibaren artış gösteren bir yerleşim yoğunluğu (özellikle de Erken Tunç Çağı'nda) söz konusudur.⁵⁸

Bölgede yüzey araştırmalarında tespit edilen Asarlık Tepe, Limantepe (Larisa), Beşiktepe (Kolonai), Bozköy, Işıdak Tepe gibi Geç Tunç Çağı buluntuları veren diğer

⁵⁵ İlhan Kayan, "Kesik Plain and Alacalıgöl Mound: An Assessment of the Paleogeography around Troia", **Studia Troica**, Sayı: 18, 2009, s. 106.

⁵⁶ İlhan Kayan, "The Troia Bay and Supposed Harbour Sites in the Bronze Age", **Studia Troica**, Sayı: 5, 1995, ss. 211-235; John Craft ve diğerleri, "Harbor Areas at Ancient Troy: Sedimentology and Geomorphology Complement Homer's Iliad", **Geology**, Cilt: 31, Sayı: 2, 2003, ss. 163-166.

⁵⁷ Erkan Gökaşan, "Factors Controlling the Morphological Evolution of the Çanakkale Strait (Dardanelles, Turkey)", **Geo-Marine Letters**, Cilt: 28, Sayı: 2, 2008, s. 110, Fig 2.

⁵⁸ Mehmet Özdoğan, "The Black Sea, the Sea of Marmara and Bronze Age Archaeology: An Archaeological Predicament", **Troia and the Troad: Scientific Approaches**, (Ed. G. A. Wagner, E. Pernicka, H. Uerpmann), Springer, Heidelberg, 2003, s. 117-119.

merkezler Biga yarımadasının Ege'ye bakan kıyı şeridinde dizilmiş durumdadır.⁵⁹ Bu yerleşimlerle ilgili jeoarkeolojik herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Yapılan yüzey araştırmalarının sonuç yayınlarında değinilen topografik verilere göre iki yerleşim tipi öne çıkmaktadır. Bunlar alçak platolardaki, tepe yükseltilerine kurulmuş kale yerleşimleri ile alüvyal düzlüklerdeki höyüklerdir.⁶⁰ Daha kuzeyde Marmara Denizi kıyılarında, Kocabaş Nehri deltası ve çevresinde yapılan yüzey araştırmalarında Geç Tunç Çağı'na tarihlenebilecek herhangi bir buluntu ele geçmemiştir.⁶¹ M. Özdoğan tarafından yapılan çok sayıda yüzey araştırmasının sonucunda MÖ 2. binyılda bölgedeki yerleşim sayısının Erken Tunç Çağı'na göre dikkat çekici bir şekilde azaldığı ortaya çıkmıştır.⁶²

1.2.3. İç Batı Anadolu

Bu bölüm OBA, GBA ve KBA'nın Orta Anadolu platosu ile birleştiği noktada yer alır. Tam ortasında; Uşak, Afyon ve Kütahya illerinin oluşturduğu üçgenin merkezinde, en eski jeolojik birimi Paleozoyik döneme kadar giden Murat Dağı yükselir. Dağın etrafında yerleşmiş ve doğuya doğru uzanan platolar Orta Anadolu düzlüklerine benzerlik gösterir. Murat Dağı'nın kuzeyinde Gediz ve Kütahya arasındaki alanda Paleozoik ve Mezozoik dağlık alanlar ve Neojen düzlükler ve dar alüvyal alanlar oluşmuştur.⁶³ Daha güneyde yer alan Çivril-Banaz-Sandıklı-Dinar çevresindeki arazide Burgaz grubu ve Batı Toroslar kapsamında görülen Akdağ Grubu adı verilen yükseltilerde Paleozoyik taban üzerinde Neojen kaya birimleri bulunmaktadır.⁶⁴ Murat Dağı'ndan itibaren güneye doğru devam eden yüksek alanlar İBA'nın doğu sınırını belirleyen doğal bir hat oluşturur. Tavşanlı-Kütahya oluğu, Uşak

⁵⁹ Peter Pavuk ve Cornelia Schubert, "Die Troas in der Mittel- und Spätbronzezeit", **Troia 1987-2012 Grabungen und Forschungen I**, (Ed. E. Pernicka, C. B. Rose, P. Jablonka), Dr. Rudolf Habelth GmbH, Bonn, 2014, ss. 867-875.

⁶⁰ Rüstem Aslan ve Gebhard Bieg, "Die Mittel- bis Spätbronzezeitliche Besiedlung (Troia VI und Troia VIIa) der Troas und der Gelibolu-Halbinsel," **Studia Troica**, Sayı: 13, 2003, s. 199'daki harita ve s. 201'deki tabloda söz konusu yerleşimler gruplanmıştır.

⁶¹ C. Brian Rose ve Reyhan Körpe, "The Granicus River Valley Survey Project, 2004", **23. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Döşim Basımevi, Antalya, 2005, s. 324.

⁶² Mehmet Özdoğan, "The Second Millennium of the Marmara Region", **Istanbul Mittelungen**, Sayı: 43, 1993, ss. 151-163.

⁶³ Mehmet Akkuş, "Kütahya ve Gediz Arasındaki Sahanın Jeolojisi", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, Sayı: 58, 1962, s. 22.

⁶⁴ Ahmet Çakmakoglu, "Çivril-Banaz-Sandıklı-Dinar Arasındaki Bölgenin Jeolojisi", **MTA Jeoloji Etütler Dairesi Derleme Rapor No: 8062**, MTA, Ankara, 1986.

Platosu, Sandıklı ve Banaz ovaları bölgedeki başlıca düzlük alanları oluşturur. Bu düzlüklerden; Tavşanlı-Kütahya oluğu KBA'ya, Banaz Ovası OBA'ya, Sandıklı Ovası ise GBA'ya geçiş imkanı sağlar. Batıda grabenler içinde yer alan ovaları takiben bu bölümdeki düzlükler yavaş yavaş yükselerek dağlık alanlarla birleşir. Söz konusu dağlık alanlar, Marmara ve Ege Denizi'ne dökülen akarsuların kaynak alanlarıdır.

OBA'nın en önemli akarsuyu olan Gediz Nehri kaynağını Murat Dağı'ndan alır. Afyon-Sandıklı Ovası'nın sularını toplayan Küfü Çayı ve Banaz ovasını sulayan Banaz Çayı Büyük Menderes ırmağını besleyen önemli kollardır. Bu akarsular aynı zamanda bölge jeomorfolojisindeki değişimlerde etkin olan üniteleri temsil ederler.

Diğer üç bölüme göre deniz etkisine uzak olan İBA prehistorik yerleşime uygun yüzey şekillerine sahiptir. Buradaki yüzey şekilleri de deniz kıyısına sahip bölümlere göre daha stabil bir karaktere sahiptir. Fakat prehistorik açıdan en az incelenmiş ve çalışılmış alan yine bu bölümdür. Kütahya ve çevresinde T. Efe⁶⁵, Ö. Koçak'ın Afyon ili ve ilçelerinde⁶⁶ yapılan yüzey araştırmaları yerleşimlerin gezilmesi ve kayıt altına alınmasına yöneliktir. Bu yüzden bu çalışmalarda tespit edilen yerleşimlerin çevre ile ilişkileri, coğrafyanın zaman içerisinde geçirmiş olduğu

⁶⁵ Turan Efe, "1995 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", **14. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1997, ss. 215-233.

⁶⁶ Koçak 2002 yılından beri bölgede çalışmaktadır. Özdemir Koçak, "Afyon-Bolvadin Yüzey Araştırmaları 2002 (Neolitik Çağdan İlk Tunç Çağına Kadar)", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2004, ss. 173-184; Özdemir Koçak, "Bolvadin, Çay ve Sultandağı Yüzey Araştırmaları 2003", **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2005, ss. 19-28; Özdemir Koçak, "Afyon İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları 2004", **23. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2006, ss. 83-94; Özdemir Koçak ve Adem Işık, "2005 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2007, ss. 357-380; Özdemir Koçak ve Adem Işık, "2006 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2008, ss. 85-102; Özdemir Koçak, "2007 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2009, ss. 51-72; Özdemir Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2008 Yılı Yüzey Araştırması", **27. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2010, ss. 287-312; Özdemir Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2009 Yılı Yüzey Araştırması", **28. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2011, ss. 181-200. Özdemir Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2010 Yılı Yüzey Araştırması", **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, İsmail Aygün Ofset, Ankara, 2012, ss. 231-262; Özdemir Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2011 Yılı Yüzey Araştırması", **30. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, Pegasus Görsel İletişim, Ankara, 2013, ss. 22-39; Özdemir Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2012 Yılı Yüzey Araştırması", **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2014, ss. 75-96; Özdemir Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri ile Uşak İli Sivasslı İlçesi 2013 Yılı Yüzey Araştırmaları", **32. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, İsmail Aygün Ofset, Ankara, 2015, ss. 355-374; Özdemir Koçak, Hatice Gül Küçükbezci ve Rahim Kızılgut, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2014 Yılı Yüzey Araştırması", **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, İsmail Aygün Ofset, Ankara, 2016, ss. 21-46.

muhtemel değişimler genel olarak jeomorfolojik ve jeoarkeolojik veriler toplanmamıştır. Bölgenin potansiyelinin anlaşılması konusunda bu çalışmaların açtığı pencereden hareketle, daha ayrıntılı ve özellikle Geç Tunç Çağı'na odaklanmış çalışmaların yapılması gerekmektedir.

1.3. DENİZ SEVİYESİ VE KIYI ÇİZGİSİ DEĞİŞİMLERİ

Batı Anadolu'nun kuzey, güney ve batıdan denizlerle çevrelenmiş olması ve bu denizlere dökülen büyük akarsuların varlığı, denizle kara arasındaki sınırı tanımlayan kıyı çizgisinin prehistorik dönemdeki durumunu değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Çevresel koşullar zaman içerisinde bir değişim ve dönüşüm içerisinde olduğundan coğrafya üzerinde yaşayan insanların hayatlarına doğrudan etkilerde bulunmaktadır. Tektonik hareketler, iklim ile ilgili koşullar kıyı çizgilerinin değişimlerinde rol oynarlar. Örneğin yer kabuğı hareketleriyle sadece karasal alanlar değil onunla ilintili olan kıyılar ve dalgaların etki alanları da değişmektedir. Yine iklim koşulları karadan denizlere taşınan sedimanların nitelik ve niceliğini belirleyen etkilere imkân tanımaktadır.⁶⁷ Deniz seviyesi de iklime bağlı olarak dünyadaki su dengesini yansıtır. Soğuk iklim koşullarının oluştuğu dönemlerde buzulların oluşmasından ötürü deniz seviyesinde azalmalar, sıcak koşullarda ise eriyen buzullardan ötürü yükselmeler olmaktadır. Buzul Çağı Sonrası Dönem de denilen günümüzden 12000-11500 yıl öncesinde başlayan Holosen içinde jeolojik hareketlerin etkileri sınırlıdır. Hâkim olan yönlendirici unsur iklim koşullarıdır.

Deniz seviyesi günümüzden 22000 yıl önce mevcut seviyesinin yaklaşık 120 m. altındadır. Karadeniz ve Marmara bir göl halindedir. Holosen'in başlamasıyla birlikte deniz seviyesinde düzenli bir artış söz konusu olmuştur. Anadolu'nun Ege ve Batı Akdeniz kıyıları boyunca deniz seviyesinin günümüzden 7000-6000 yıl öncesinde bugünkü seviyeye ulaştığına dair yeterli kanıtlar tespit edilmiş durumdadır.⁶⁸ Bu tarih aralığındaki stabil durumun, Karbon 14 tarihlemeleri ve tortu ve çökellerden elde

⁶⁷ İlhan Kayan, "Türkiye'nin Ege ve Akdeniz Kıyılarında Deniz Seviyesi ve Kıyı Çizgisi Değişimleri", **Türkiye'nin Kıyı ve Deniz Alanları I. Ulusal Konferansı Bildiriler Kitabı**, Kıyı Alanları Yönetimi Türk Milli Komitesi, Ankara, 1997, ss. 735-746.

⁶⁸ İlhan Kayan, "Paleogeography of the Coastal Regions of Turkey during the Neolithic Period", **The Neolithic in Turkey**, (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 99.

edilen sedimantolojik verilerden hareketle günümüzden 5000-4000 yıl öncesindeki aralıkta yeniden değişikliğe uğradığı tespit edilmiştir. Tunç Çağı Regresyonu (gerilemesi) adı verilen bu olayla deniz seviyesi düşmüş, günümüzden 4000-3000 yıl öncesindeki aralıkta bugünkü seviyenin yaklaşık 2 m. kadar altına kadar inmiştir. Bu durum Roma Çağı'nda değişmiş ve deniz seviyesi günümüzdeki yüksekliği tekrar yakalamıştır.⁶⁹

Geç Tunç Çağı'nı da içine alan bu gerileme dönemindeki değişimin iklimsel faktörlerle ilişkisi bütünüyle anlaşılabilmiş değildir. Fakat Batı Anadolu kıyılarında yürütülen jeoarkeolojik araştırmalar bu konuda detaylı ve yeni bilgiler ortaya koymuştur. Hisarlık-Troya başta olmak üzere Ephesos, Pergamon, Miletos gibi önemli kazı projelerinde kıyı çizgisi, alüvyal jeomorfoloji, delta alanlarının oluşumları hakkında yapılan araştırmalar Geç Tunç Çağı'ndaki coğrafi koşulların canlandırılabilmesi için çeşitli veriler ortaya koymuştur. Kıyı çizgisi değişimini etkileyen diğer önemli bir etmen akarsulardır. Taşıdıkları alüvyonların zamanla karasallaşmasıyla doğal çevrenin oldukça değiştiği bilinmektedir. Batı Anadolu'daki grabenlerden akarak denize ulaşan akarsuların ağızlarında deniz seviyesindeki yükselmelerle ilişkili olarak koy ve körfezler meydana gelmiştir. Deniz seviyesindeki yükselmelerin yavaşlaması ya da durağan hale gelmesiyle birlikte ağızlarda delta ovaları gelişmiştir. Bu oluşum zaman içerisinde kıyıda yer alan kentleri ve limanlarını içeride bırakarak deniz ile ilişkisini karasal anlamda koparmıştır. Büyük Menderes, Küçük Menderes, Gediz, Karamenderes ve Bakırçay gibi akarsuların yarattığı delta alanlarında yapılan sondajlar Ege Denizi kıyılarının geçmişteki görünümü konusunda fikir vermektedir.⁷⁰

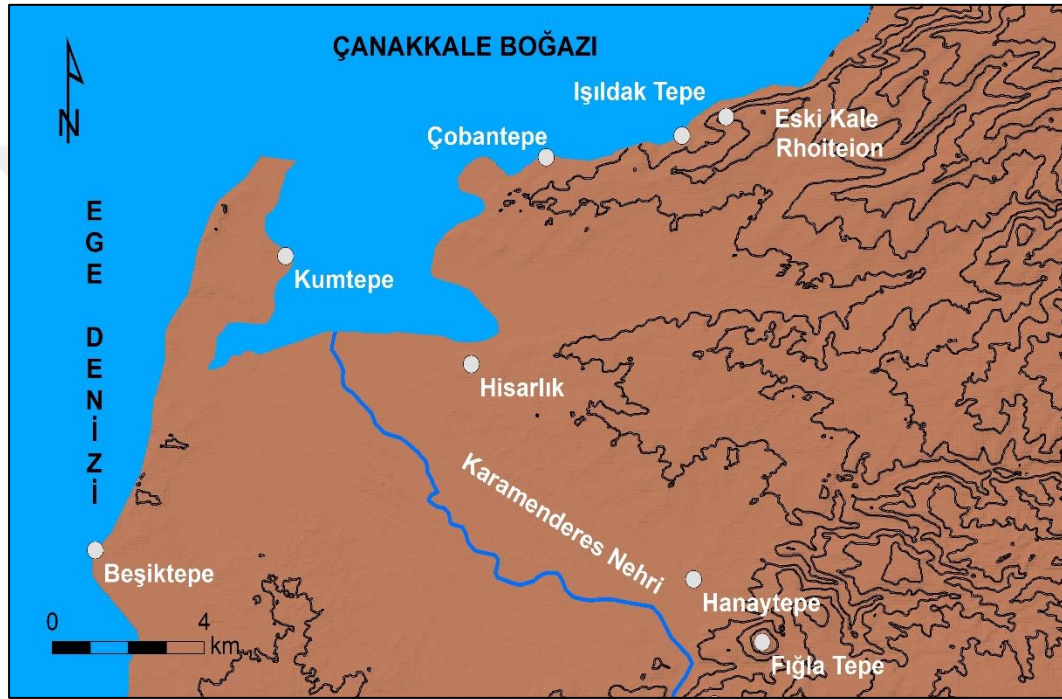
Marmara ve Akdeniz kıyılarına nazaran Ege kıyıları kıyı çizgisi konusunda daha sistematik bir şekilde araştırılmıştır. Hisarlık-Troya çevresinde 1975 yılından beri J.C. Craft ve İlhan Kayan tarafından yapılan çalışmalar Troya'nın günümüzden 5000-4500 yıl önce (Erken Tunç Çağı'nda) bir kıyı yerleşimi olduğunu göstermektedir. Karamenderes nehri, yerleşiminde üzerinde olduğu alçak platoların arasındaki denizel alanı zamanla doldurarak bugünkü ova durumuna getirmiştir. Geç Tunç Çağı'nda Troya ile deniz arasında ovalık bir alan oluşmuş, yerleşim denizden

⁶⁹ Kayan, Regression, s. 434.

⁷⁰ İlhan Kayan, "Holocene Stratigraphy and Geomorphological Evolution of the Aegean Coastal Plains of Anatolia", **Quaternary Science Reviews**, Sayı: 18, 1999, s. 543.

uzaklaşmıştır. Yerleşimin çevresindeki topografya Tunç Çağı'nda alüvyal birikmeler sonucunda önemli değişimler geçirmiştir. (Şekil 3) Kentin bir limana sahip olup olmadığına yönelik jeoarkeolojik çalışmalar olumlu sonuç vermemiştir.⁷¹ Fakat bölgedeki yüzey şekillerinin zaman içerisinde değişiminin başka hiçbir arkeolojik alanda yapılamamış detaylarla araştırılmasına olanak sağlamıştır.

Şekil 3: Tunç Çağı'nda Hisarlık-Troya'da Denizin Sokulduğu Alan

Kaynak: Muammer İreç.

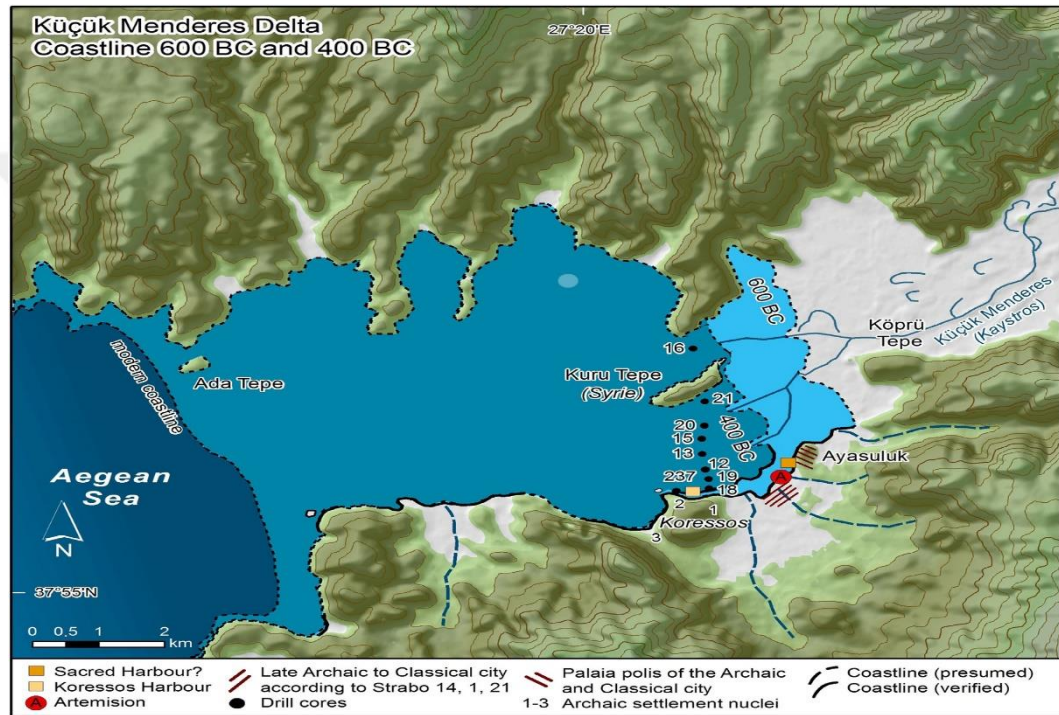
Pergamon antik kentinin liman yerleşimi olarak bilinen ve Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim görmüş Eleia çevresinde yapılan jeoarkeolojik araştırmalar günümüzden 4500 yıl önce yerleşimin bir yarımada üzerinde yer aldığını ve kıyı çizgisinin daha geride olduğunu göstermiştir.⁷² Benzer bir durum Ephesos'un Tunç Çağı yerleşimi olan Ayasuluk Tepesi için geçerlidir. Günümüzden 2600 yıl önce Arkaik Çağ'da Ayasuluk deniz kıyısında yer almaktadır. (Şekil: 4) Geç Tunç Çağı

⁷¹ Bu konuda; Kayan environs, ss. 720-725.

⁷² Martin Seeliger ve diğerleri, "Taken from the Sea, Reclaimed by the Sea: The Fate of the Closed Harbour of Eleia, the Maritime Satellite City of Pergamum (Turkey)", **Quaternary International**, Sayı: 312, 2013, s. 81.

düşünüldüğünde kıyı çizgisinin Belevi geçidine doğru iç kesimlere sokulduğu önerilebilir. Buradaki boğaz Neolitik kıyı çizgisinin takip edilebildiği bölümün bir parçasıdır.⁷³ Küçük Menderes nehri taşıdığı alüvyonlarla yerleşim çehresini belirgin bir şekilde değiştirmiştir. Ayasuluk Tepesi'nde GTÇ yerleşimine ait buluntuların hatta mezarların biliniyor olması bu coğrafi değişimi çok daha önemli hale getirmektedir.

Şekil 4: Arkaik Çağ'da Ayasuluk Tepesi'nin Çevresindeki Delta Oluşumu

Kaynak: Brückner ve diğerleri, s. 14.

Ege'nin en büyük delta ovalarından biri olan Gediz Deltası Orta Holosende (günümüzden 6000 yıl önce) daha küçük bir alana yayılmıştır. Kıyı çizgisi bugüne göre kuş uçuşu 19-12 km daha içeridedir.⁷⁴ Önemli bir GTÇ merkezi olan Panaztepe bu dönemde kıyıya yakın bir ada konumundadır. Zamanla delta alanı genişledikçe ada karaya bağlanmıştır. Bugün ise denizle bağlantısı tamamen kopmuş durumdadır.

⁷³ Helmut Brückner ve diğerleri, "Life Cycle of Estuarine Islands – From the Formation to the Landlocking of Former Islands in the Environs of Miletos and Ephesos in Western Asia Minor (Turkey)", **Journal of Archaeological Science Reports**, Sayı: 12, 2017, ss. 887-890

⁷⁴ İlhan Kayan ve Ertuğ Öner, "Sedimantolojik ve Paleontolojik Verilerle Gediz Delta Ovasında (İzmir) Alüvyal Jeomorfoloji Araştırmaları", **Ege Coğrafya Dergisi**, Cilt: 24, Sayı:2, 2015, s. 15'teki haritada muhtemel kıyı çizgisi önerisi görülebilir.

(Şekil 5) Büyük Menderes ırmağının alüvyollarla doldurduğu, Dilek Dağı ile Beşparmak Dağı arasında kalan bölüm GTÇ’de denizel bir alandır. Kıyı çizgisi Söke kent merkezi ile Priene antik kenti arasında doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bugün alüvyal bir set gölü olan Bafa bir körfez durumundadır.⁷⁵ Tunç Çağı yerleşimi konusunda Ephesos ve Pergamon’a göre daha fazla verinin olduğu Miletos, bu dönemde bir liman kenti konumundadır. (Şekil 6)

Şekil 5: Orta Holosen’de Gediz Deltası ve Kıyı Çizgisi

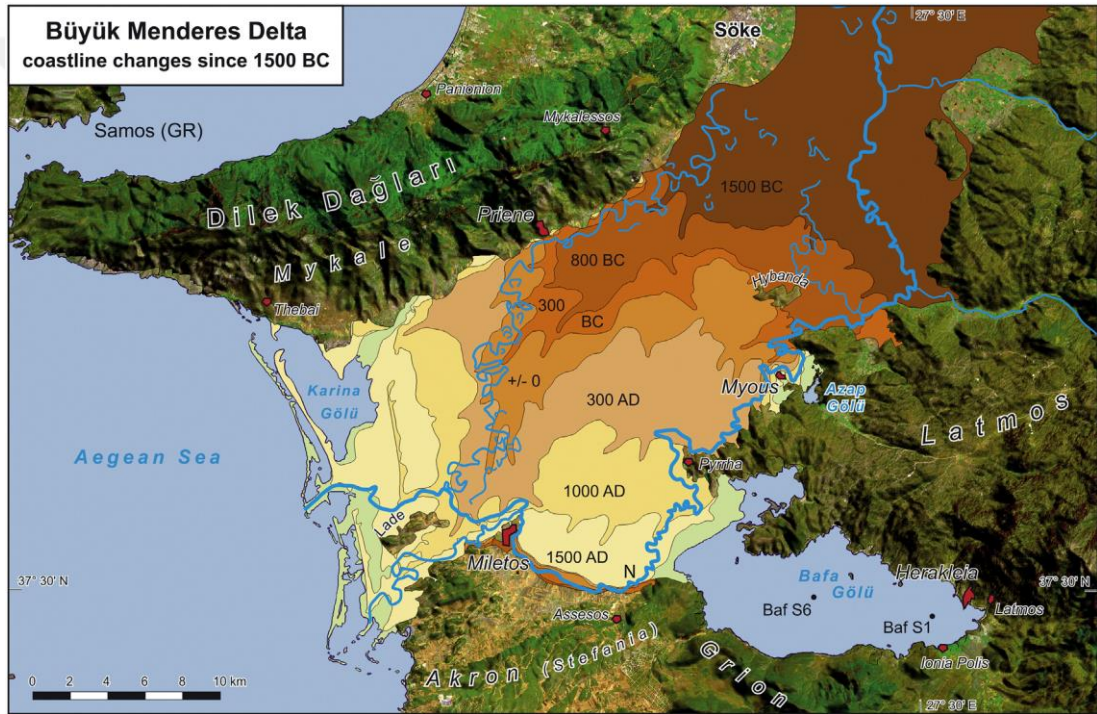
Kaynak: Kayan ve Öner, s. 15.

Materyal kültür açısından Ege’nin karşı kıyısıyla yoğun ilişkilerin varlığında konumunun yadsınamaz bir etkisi vardır. Keza Bafa Gölü’nün kuzeydoğusunda Beşparmak dağları üzerinde yer alan Luvce grafitolar kıyı çizgisinin çok daha geride olduğu ve körfezin kapanmadığı dönemde yapılmıştır. Miletos ve çevresi Batı Anadolu’daki yerleşimler içerisinde paleo-coğrafyası en çok değişen coğrafi birimi

⁷⁵ Brückner ve diğerleri, s. 3.

teşkil etmektedir. Kuşadası-Davutlar'da Geç Tunç Çağı buluntusu da veren Kadıkalesi'nin çevresine yapılan delgi sondajlardan hareketle Orta Holosen'de kıyı çizgisinin daha içeride olduğu tespit edilmiştir. Geç Tunç Çağı'nda kıyı çizgisinin nasıl olduğuna dair herhangi bir veri yoktur. Fakat kıyı günümüzdeki halini son 6000 yıllık süreç içerisinde almıştır.⁷⁶ Deniz seviyesindeki hareketlilik durunca alüvyon taşıyan ırmaklar kıyı çizgisinin değişiminde başat aktör olmuş ve kıyı çizgisi deniz yönünde ilerlemeye başlamıştır.

Şekil 6: Miletos ve çevresindeki GTÇ'den beri gerçekleşen kıyı çizgisi değişimleri

Kaynak: Brückner ve diğerleri, s. 3.

Akdeniz kıyıları Ege'ye göre paleocoğrafya ve jeoarkeolojik açıdan daha az araştırılmıştır. Teke Yarımadası kıyılarında yapılan jeoarkeolojik çalışmalar kıyı çizgisi değişimleri konusunda yeni bilgiler ortaya koymuştur. Eşen, Finike, Demre, Kaş ve Kekova kıyıları boyunca E. Öner tarafından yapılan jeomorfolojik gözlemlere

⁷⁶ Senem Yıldız ve Ertuğ Öner, “Kadıkalesi-Anaia ve Çevresinde (Kuşadası-Aydın) Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları”, **Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan**, (Ed. C. Şimşek, B. Duman, E. Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s. 796.

göre kıyılarda genel bir boğulma (kıyının alüvyonlarla dolması) söz konusudur.⁷⁷ Bölgede genel olarak MÖ 4000-3500 arasında deniz seviyesinde bugüne kıyaslandığında bir alçalma vardır. Teke yarımadasının batı kıyılarında daha fazla olduğu tespit edilen bu durum yöredeki tektonik çökmelerin fazlalığına bağlanmaktadır.⁷⁸ Geç Tunç Çağı'nda Eşen Çayı deltasında denizle ilişkisi alüvyonlar tarafından kesilmiş bir göl oluşmuştur. Kıyı çizgisi bugüne göre daha içeride yer almaktadır. Kıyı bölgesi Geç Tunç Çağı açısından iyi bilinmediği için burada yer alan yerleşimlerin durumu ve değişen çevre koşulları ile ilişkileri hakkında henüz bir veri yoktur. Hatta Lykia için Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na kadar bir iskan boşluğundan dahi bahsedilmektedir.⁷⁹

Kuzeybatı Anadolu'nun Marmara Denizi kıyıları jeoarkeolojik olarak çalışılmamıştır. Karadeniz ve Akdeniz arasındaki su alış verişi, boğazların oluşumu ve bunların Tunç Çağı yerleşimlerine etkileri konusundaki araştırma eksikliği daha önce Özdoğan tarafından dile getirilmiştir.⁸⁰ Bölgede yapılan yüzey araştırmaları yerleşimlerin gezilmesi ve malzeme toplanmasına dayalı olarak yürütülmüş⁸¹, doğa bilimlerinden araştırmacılar da buradaki eksikliğe yönelmemişlerdir. Susurluk ırmağının denize döküldüğü noktadaki Kocaçay Deltası ve Gönen Çayı Deltası alüvyal birikinti alanları olarak ön plana çıkmaktadır. Geç Tunç Çağı'nda bu ırmakların denize döküldüğü noktalarda kıyı çizgisinin nasıl olduğu, Marmara Denizi ve Karadeniz arasındaki ilişkinin buradaki kıyılarla ilişkisi ve bu gelişmelerin Tunç Çağı insanına nasıl etkilediği konularında yapılacak araştırmalara ihtiyaç vardır.

1.4. İKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Günümüzde bölge genelinde yöresel farklılıklar olmakla birlikte Akdeniz iklimi hakim durumdadır. Yazlar sıcak ve kurak, kışların ılık ve yağışlı geçerken İBA'da yükselti farkından ötürü karasal iklim özellikleri artmaktadır. Yağış miktarı, kar yağışının olduğu gün sayısı ve günlük sıcaklık farkları Ege kıyılarında İBA'ya göre

⁷⁷ Ertuğ Öner, "Likya Limanlarının Kaderi (Teke Yarımadası Kıyılarında Jeoarkeolojik Araştırmalar)", **15. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998, (Kader) s. 419-440.

⁷⁸ Öner, Kader, s. 431

⁷⁹ Ralf Becks, "Tarih Öncesinde Likya", **Lukka'da Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, (Likya), s. 34.

⁸⁰ Özdoğan, Predicament, s. 117-120

⁸¹ Aslan ve Bieg, ss. 165-213; Pavuk ve Schubert, ss. 864-907; Rose ve Körpe, ss. 323-332.

farklılıkla gösterir. En yağışlı dönem olan kış aylarında kıyıda yağmur, iç bölgelerde kar yağışı gerçekleşir. Aynı durum Teke Yarımadası için geçerlidir. Kıyıda Akdeniz ikliminin en tipik özellikleri varken iç kısımda Göller Yöresi'nde iklim değişerek karasallaşır, yağışlar azalarak sıcaklık farkları artar. Denizlerin yarattığı nemlilik ve dağlık alanlar bölgedeki yağış rejimini etkileyen unsurlardır. KBA ve OBA'da geniş alanlar 600-800 mm, GBA'da 800- 1200 mm, İBA'da ise 400-700 mm arasında yıllık yağış değerlerine sahiptir.⁸²

Bu koşulların Geç Tunç Çağı için ne derece geçerli olduğu, başlangıçtan bugüne kadar iklim değişikliklerini inceleyen paleoklimatoloji sayesinde anlaşılabilir. Bu disiplin bugüne kadar korunabilmiş buzullar, gölssel ve denizel sedimanlar, ağaç halkaları, polenler ve mikrofosiller vb.'nden hareket ederek geçmişteki iklim koşullarını ve muhtemel iklim değişikliklerini inceler.⁸³ Arkeolojik geçmiş incelenirken çevre ve iklim koşullarının önemli bir başlık oluşturması paleoklimatolojiyle arkeoloji arasında doğrudan bir bağ kurulmasını sağlamıştır. Örneğin "8.2 ka Olayı" adı verilen MÖ 6300-6100 yılları arasında tarihlenen fenomen, Kanada'dan Atlantik Okyanusuna eriyerek dökülen çok büyük miktardaki buzul kütlelerinin dünya ikliminde yaptığı etkilerini anlatmak için kullanılır. Bu dönem aynı zamanda arkeolojik açıdan Neolitik yaşam biçiminin yayılma dönemi olması sebebiyle bu iki olay birbiriyle ilişkilendirilerek birçok araştırmacı tarafından tartışılmıştır.⁸⁴ Literatürde "4.2 ka Olayı" olarak bilinen iklim olayı ise Erken Tunç Çağı'nın sonlarında (MÖ 2200) Yakındoğu'da yaşanan bir kuraklık dönemine işaret etmektedir. Bu kuraklığın sonucunda önemli siyasi güçlerin ve ticaretin çöktüğü ileri sürülmektedir.⁸⁵ Geç Tunç Çağı'nın başlangıcından itibaren Batı Anadolu'daki iklim koşullarına dair doğrudan veriler bulunmamaktadır.⁸⁶ Fakat gerek paleoklimatologlar

⁸² Murat Türkeş, "Spatial and Temporal Analysis of Annual Rainfall Variations in Turkey", **International Journal of Climatology**, Sayı: 16, 1996, s. 1060, fig. 1.

⁸³ Raymond S. Bradley, **Paleoclimatology: Reconstructing Climates of the Quaternary**, Elsevier, Londra, 2015, s. 4.

⁸⁴ Bleda During, "The 8.2 Event and the Neolithic Expansion in Western Anatolia", **Climate and Cultural Change in Prehistoric Europe and the Neast East**, (Ed. Peter F. Biehl ve Olivier P. Nieuwenhuys), State University of New York Press, New York, 2016, s. 136.

⁸⁵ Bu konudaki yaklaşımlarla ilgili Michael Danti, "Late Middle Holocene Climate and Northern Mesopotamia: Varying Cultural Responses to the 5.2 and 4.2 ka Aridification Events", **Climate Crisis in Human History**, (Ed. A. B. Mainwaring, R. Giegenback ve C. Vita-Finzi), American Philosophical Society, Boston, 2010, ss. 141-143.

⁸⁶ Simone Riehl ve Elena Marinova, "Mid-Holocene Vegetation Change in the Troad (W. Anatolia): Man-made or Natural", **Vegetation History and Archaeobotany**, Cilt: 17, Sayı: 3, 2008, s. 300.

gerekse arkeologlar arasında Doğu Akdeniz’de Geç Tunç Çağı çöküşü olarak kabul edilen MÖ 1200-1000 yılları arasındaki dönemin iklim koşullarına yönelik büyük bir ilgi söz konusu olmuş ve çok geniş bir literatür oluşmuştur.⁸⁷ Batı Anadolu’nun da bu çöküş senaryosunda etkilenen bir bölge olduğu için Doğu Akdeniz’deki iklim değişikliklerinden etkilenmektedir. Buna göre Akdeniz sularında yüzey sıcaklıklarında bir azalma vardır. İsrail’deki Sorek Mağarası’ndan elde edilen veriler ile Yunanistan’daki Voulkaria Gölü polen kayıtlarından hareketle gerçekleştiği önerilen havadaki ciddi kuraklaşmanın bütün Geç Tunç Çağı uygarlıklarını etkilediği düşünülmektedir.⁸⁸

Batı Anadolu’nun modern florası genel olarak Doğu Akdeniz’deki bölgesel bitki örtüsüyle örtüşmektedir. Akdeniz ikliminin hissedildiği yerde bu iklim kuşağına ait bitki türleri, Kuzeybatı Anadolu’da yer yer Karadeniz kıyılarına benzer bir karakter, iç bölgelere gidildikçe de yükseltinin artması ve azalan yağış miktarları ile bozkır öğeleri baskın hale gelir. Floral özellikleri ile Ege Adaları, Anakara Yunanistan’ı ile benzerlikler gösterir. Genel olarak Akdeniz ikliminde 1000 m.’ye kadar olan alanlarda maki vejetasyonu baskınken 1000-1200 metreden sonra kozalaklı ağaçlardan oluşan ormanlar yükselir.⁸⁹ Kızılçam (*Pinus brutia*), karaçam (*Pinus nigra*), ardıç (*Juniper*), geniş alana yayılan ağaç türlerini temsil etmektedir. Kaz Dağları ve Uludağ’da köknar (*Abies*), Beşparmak ve Menteşe dağlarında fıstık çamı (*Pinus pinea*) gibi ağaç türleri yetişmektedir. Bölgede alçak yamaçlarda kıyı boyunda ve vadi kenarlarında kırmızı meşesi (*Quercus coccifera*), laden otu (*Cistus*), pırnal meşesi (*Quercus ilex*), mersin ağacı (*Myrtus*), defne (*Laurus nobilis*), delice (*Olea oleaster*), menengiç (*Pistacea terebinthus*) gibi maki bitkileri karakteristik bir görünüm sergiler.⁹⁰

Batı Anadolu’da yerleşim alanlarının gelişimi ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmasına karşın bitki türlerinin tarihi anlamında bölge iyi araştırılmamıştır.

⁸⁷ Rhys Carpenter, **Discontinuity in Greek Civilization**, Cambridge University Press, Cambridge, 1966; Bryson ve diğerleri, “Drought and the Decline of Mycenae”, **Antiquity**, Sayı: 467, 1974, ss. 46-50; Barry Weiss, “The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change”, **Climatic Change**, Cilt: 4, Sayı: 2, 1982, ss. 173-198; David Kaniewski ve diğerleri, “Late Second-Early First sMillennium BC Abrupt Climate Changes in Coastal Syria and their Possible Significance for the History of Eastern Mediterranean”, **Quaternary Research**, Sayı: 74, 2010, ss. 207-215.

⁸⁸ Brandon L. Drake, “The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages”, **Journal of Archaeological Science**, Sayı: 39, 2012, s. 1863.

⁸⁹ Riehl ve Marinova, s. 299.

⁹⁰ Besim Darkot ve Metin Tuncel, **Ege Bölgesi Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 40.

Bölgede özellikle de GTÇ için güvenilir palinolojik çalışmalar yapılmamıştır. Geniş alanları içerecek şekilde karbonlaşmış ve kömürleşmiş ağaçların analizine yönelik kapsayıcı bir araştırma da yapılmış değildir. Bu yüzden geçmiş bitki örtüsüne yönelik rekonstrüksiyonlar uzak bölgelerdeki verilere dayanmaktadır.⁹¹ Bottema ve Woldring tarafından literatüre kazandırılan Beyşehir Yerleşim Evresi adı altında Konya'daki Beyşehir Gölü'nden elde edilen polen analizlerine dayanan çalışmalar⁹² bölge dışında en çok başvurulmuş ve en iyi bilinen örnektir. Bu çalışmalara Troya merkezli olmak üzere Kuzeybatı Anadolu'da ve Miletos ve çevresi ile Burdur'daki Gölhisar Gölü'nde Güneybatı Anadolu'da yapılan araştırmalar⁹³ dâhil edildiğinde prehistorik dönem bitki örtüsü ve arazi kullanımı ile ilgili geçmişe nazaran birçok yeni bilgiye ulaşıldığı söylenebilir.

Erken Tunç Çağı'nda Troya ve Kumtepe'nin çevresindeki platolarda çamlar (*Pinus*) ve meşeler (*Quercus*) baskın orman ağaçlarıdır. Bu durum bölge geneli için karakteristik bir nitelik taşır. Bu dönemde ayrıca Troya'da kültüre alınmış zeytin ağacının varlığı tespit edilmiştir.⁹⁴ Geç Tunç Çağı'nda ise artan nüfusla birlikte insanların odun ihtiyacının artması, büyükbaş ve küçükbaş hayvanların çevredeki ormanlık alanlardan beslenmeleri orman örtüsünün zayıflamasına neden olmuştur. Buna ek olarak Troya'nın bitişiğindeki alçak platoda yer alan ormanlık alanlar tarla açmak amacıyla tahrip edilmişlerdir.⁹⁵ Gökçeada'da Yenibademli höyüğünde Erken Tunç Çağı tabakalarından gelen kömürleşmiş ağaçlar üzerine yapılan çalışmalarda tıpkı Troya çevresinde olduğu gibi meşe ve çam ağaçlarının baskın olduğu ortaya

⁹¹ Riehl ve Marinova, s. 297.

⁹² Sytze Bottema ve Henk Woldring, "Anthropogenic Indicators in the Pollen Record of the Eastern Mediterranean", **Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape**, (Ed. S. Bottema, G. Entjes-Nieborg, W. van Zeist), Balkema, Rotterdam, 1990, 231-264.

⁹³ Simone Riehl, **Bronze Age Environment and Economy in the Troad: The Archaeobotany of Kumtepe and Troy**, Mo Vince Verlag, Tübingen, 1999; Riehl ve Marinova, ss. 297-312; Barbaros Yaman ve Halime Hüryılmaz, "The Identification of Wood Charcoals from an Early Bronze Age Mound (Yenibademli) in Western Turkey", **Drewno**, Cilt: 57, Sayı 193, 2014, ss. 97-108; Marc Müllenhoff ve diğerleri, "The Evolution of Lake Bafa (Western Turkey) – Sedimentological, Microfaunal and Palynological Results", **Geographie der Meere und Küsten**, (Ed. G. Schernewski ve T. Dolch), The Coastal Union, Warnemünde, 2004, ss. 55-66; Hermut Brückner ve diğerleri, "From Archipelago to Floodplain – Geographical and Ecological Changes in Miletus and its Environs during the Past Six Millennia (Western Anatolia, Turkey)", **Zeitschrift für Geomorphologie**, Sayı 142, 2006, ss. 63-83.

⁹⁴ Riehl ve Marinova, s. 305.

⁹⁵ Hans Peter ve Margarethe Uerpman, "Troia'da Yaşam: Bitki Örtüsü ve Hayvanlar Alemi", **Troia: Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, ss. 315-316'daki haritalarda insan müdahalesiyle bitki örtüsünde meydana gelen değişimler izlenebilir.

çıkıştır.⁹⁶ Az sayıda maki ve açık vejetasyonun varlığını gösteren veriler bölge karakteristiğini yansıtır durumdadır. Benzer şekilde MÖ 4000’lerde Miletos’ta ve Bafa gölü çevresinde meşe ağaçlarının özellikle de saçlı meşenin (*Quercus pubescens*) varlığı polen analizleri ile saptanmıştır. Geç Tunç Çağı’nda meşeler ile birlikte çam ağaçlarında bir azalma, laden (*Cistus*), funda (*Ericacea*), akçakesme (*Philyrea*) gibi maki grubu bitkiler ile kestane (*Castanea*) ve zeytin (*Olea*) gibi meyve ağaçlarında bir artışın varlığı tespit edilmiştir.⁹⁷

Beyşehir Yerleşim Evresi olarak isimlendirilen dönem MÖ 1450 ile MS 600 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde ormanlık alanların azaldığı, tahıl üretiminin yapıldığı, üzüm bağları, zeytin ağaçları ve ceviz yetiştiriciliğinin yaygın olduğu Beyşehir Gölü ve Burdur’daki Gölhisar Gölü’ndeki polen kayıtlarından anlaşılmıştır.⁹⁸ Ayrıca bu evre öncesinde çam ve meşe ağaçlarının Bizans Dönemi’ne kadar bölgede baskın olduğu gözlemlenmiştir.⁹⁹

Yerleşim ve yöre bazlı bu çalışmaların bölge geneline yayılarak dönem ya da binyıllık süreçler içerisinde bitki örtüsünün yapısının ve değişiminin gözlenebildiği araştırmaların yapılması gerekmektedir. Troya ve çevresi açık bir şekilde modern yüzey şekilleri ve bitki örtüsü ile geçmiş koşullar arasında ayırt edilebilir farklılıkların olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda arkeolojik kazılarda ele geçen kömürleşmiş ağaçların geçmiş bitki örtüsünün canlandırılması gözetilerek korunması ve analiz ettirilmeleri bir öncelik haline getirilmelidir. Gerek yerleşim merkezli örgütlenmeler gerekse daha girift bağlantıları içeren karmaşık toplumların hepsinde kaynakların yönetilmesi temel bir konudur. İklim koşulları, bitki örtüsü gibi bu süreçte doğrudan etki eden ya da unsuru olan konuların Geç Tunç Çağı gözetilerek araştırılması söz konusu sosyal sistemlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1.5. DOĞAL VE EKONOMİK KAYNAKLAR

Coğrafya fark etmeksizin bitki ve hayvanlardan elden edilen ürünler ve besinler insanlar için vazgeçilmez kaynaklardır. Doğal kaynaklar, iklim ve çevresel

⁹⁶ Yaman ve Hüryılmaz, s. 106.

⁹⁷ Brückner ve diğerleri, s. 77.

⁹⁸ Warren Eastwood ve diğerleri, “Paleoecological and Archaeological Evidence for Human Occupance in Southwest Turkey: The Beyşehir Occupation Phase”, *Anatolian Studies*, Sayı: 48, 1998, ss. 69-86.

⁹⁹ Eastwood ve diğerleri, s. 79.

koşullardaki farklılıklar geçim ekonomisi ve sosyal organizasyonda çeşitlilikler yaratır. Bu bağlamda Batı Anadolu geniş düzlük alanları, iklimi, bitki örtüsü, yerüstü ve yeraltı zenginlikleri ile prehistorik insan için son derece elverişli koşullara sahip bir coğrafyadır. Nitekim bölge genelinde Neolitik için başlangıç sayılabilecek MÖ 7. binyıldan itibaren tarım ve hayvancılık, 5.-4. binyıldan itibaren metalurji yayılmaya ve gelişmeye başlamıştır. Doğrudan ekonomik değere dönüşen doğal kaynaklar hakkında arkeobotanik, arkeozoolojik, arkeometalurjik araştırmalar sayesinde bilgi sahibi olabilmekteyiz. Ayrıca kısıtlı da olsa yazılı kaynaklar bu konuda bazı bilgiler sağlamaktadırlar.

Batı Anadolu bugün çok sayıda ürünün yetiştirildiği geniş tarım alanlarına sahiptir. Fakat Geç Tunç Çağı'nda arazi koşulları ve tarım alanları günümüzden çok farklı durumdadır. Yukarıda değinildiği üzere kıyı çizgisi daha geridedir ve delta ovaları günümüzdeki görünümüne göre daha küçük bir alanı kaplamaktadırlar. Ekilebilir alanlar çok daha azdır. Çöküntü alanlarındaki tarlaların mevsimsel taşkınlardan etkilenmemesi mümkün değildir. Dolayısıyla günümüz koşulları gözetilerek bölgedeki tarımsal üretimi ve doğal kaynakları değerlendirmek isabetli sonuçlar doğurmayabilir.

Troya'dan elde edilen arkeobotanik veriler arpa (*Hordeum vulgare*) ve buğday gibi tahılların (özellikle Emmer ve Einkorn) ve mercimek (*Lens culinaris*), burçak (*Vicia ervilia*), nohut (*Cicer arietinum*), bezelye gibi bakliyatların (*Pisum sativum*) yetiştirildiğini göstermektedir.¹⁰⁰ Beycesultan'da Lloyd-Mellaart kazılarında yanık tabakalarda karbonize olmuş buğday, arpa, mercimek, burçak taneleri ele geçmiştir. Yeni dönem kazıları da bu tabloyu destekler sonuçlar vermiştir.¹⁰¹ Kaymakçı'da aynı durum söz konusudur.¹⁰² Tahıl ve bakliyata yönelik tarımsal etkinliklerin özellikle büyük ırmak havzaları için geçerli olduğu söylenebilir. Tarım bitkileri dışında zeytin ve üzüm gibi meyvelerin de tüketildiği bilinmektedir. Troya'nın ETÇ tabakalarında zeytin kalıntıları tespit edilmiştir. Mevcut verilerden hareketle, Orta Tunç Çağı'nda zeytin yetiştiriciliğinin yapılmadığı ve Geç Tunç Çağı'nda da çok yaygın olmadığı

¹⁰⁰ Riehl, Bronze Age, ss. 60-62.

¹⁰¹ Hans Helbaek, "Late Bronze Age and Byzantine Crops at Beycesultan in Anatolia", **Anatolian Studies**, Sayı 11, 1961, ss. 77-97; Eşref Abay ve Fulya Dedeoğlu, "Beycesultan 2007-2010 Yılları Kazı Çalışmaları Raporu", **33. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2012, s. 309.

¹⁰² Christopher Roosevelt ve diğerleri, "Kaymakçı Arkeoloji Projesi: 2015 Yılı Kazı Sonuçları", **38. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2017, (Kap) s. 577.

önerilmektedir.¹⁰³ Beycesultan’da zeytine dair herhangi bir veri yoktur. Fakat buğday taneleri ile birlikte bir grup üzüm çekirdeği bulunmuştur. Çeşme-Bağlararası’nda GTÇ’nin başlangıç dönemlerine tarihlenen (MÖ 1800-1600) ve şarap üretiminin yapıldığı düşünülen bir yapıda üzüm ve zeytin çekirdeklerinin bulunduğu rapor edilmiştir.¹⁰⁴

Bölgedeki hayvan varlığına yönelik yerleşim bazlı yapılan az sayıda zooarkeolojik araştırma son derece kısıtlı veriler sunmaktadır.¹⁰⁵ Hisarlık-Troya’nın VI-VIIa tabakalarında sığır ağırlıklı olmak üzere, koyun, keçi, domuz, at ve eşeklere ait kemikler ile alageyikleri ait kalıntılar, geçim ekonomisinde yararlanılan evcil ve yabani hayvanları örnekler.¹⁰⁶ Troya’ya benzer şekilde Kaymakçı kazılarında bulunan kemikler üzerinde yapılan ilk incelemeler sonucunda; domuz koyun, keçi, sığır ve az sayıda atgillere gibi evcil hayvanlar ile kızıl geyik ve alageyik gibi yabani hayvanların varlığı tespit edilmiştir.¹⁰⁷ Miletos’ta Niemeier kazıları sonucu açığa çıkarılan yaban domuzu, alageyik ve leoparlara kemikler MÖ 2. binde bu hayvanların Miletos çevresinde yaşamakta olduğunu göstermektedir. Ayrıca yerleşime Girit’ten getirildiği düşünülen keçinin yöredeki orman varlığına etki ettiği ve bitki örtüsünün maki-garig vejetasyonuna dönüşmesinde önemli rol oynadığı öne sürülmüştür.¹⁰⁸

Batı Anadolu’nun üç tarafının denizlerle çevrili olması, çok sayıda göl ve akarsuya sahip olmasından dolayı su ürünleri Geç Tunç Çağı insanının beslenme havuzunda kendine yer bulmuştur. Troya’da torik, uskumru, çipura, orkinos, levrek gibi tuzlu su balıkları avlanmıştır. Erken ve Orta Tunç Çağı(?)’nda ağırlıklı olarak deniz balıkları tüketilmiş, VII. tabaka ile birlikte tatlı su balıkları (sazan) da bu zincire

¹⁰³ Riehl, Bronze Age, s. 63.

¹⁰⁴ Vasıf Şahoğlu, “Çeşme-Bağlararası: A Western Anatolian Harbour Settlement”, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 602.

¹⁰⁵ Çünkü Anadolu genelinde zooarkeolojik araştırmalar Neolitik Dönem’e odaklanmıştır. Bu yüzden ciddi bir kronolojik eksiklik söz konusudur. Canan Çakırlar ve Levent Atıcı, “Patterns of Animal Exploitation in Western Turkey: From Palaeolithic molluscs to Byzantine Elephants”, **The Oxford Handbook of Zooarchaeology**, (Ed. U. Albarella, M. Rizzetto, H. Russ, K. Vickers, S. Vinel-Daniels), Oxford University Press, Oxford, 2017, s. 268. Geç Tunç Çağı açısından veriler çok daha sınırlıdır. İyi araştırılmış olmasından ötürü Hisarlık-Troya bu konuda en çok veri sağlayan yerleşimdir.

¹⁰⁶ Hans-Peter Uerpmann, “Environmental Aspects of Economic Changes in Troia”, **Troia and the Troad: Scientific Approaches**, (Ed. G. A. Wagner, E. Pernicka, H. Uerpmann), Springer, Heidelberg, 2003, s. 252 fig 1’deki tablo.

¹⁰⁷ Roosevelt ve diğerleri, Kap, s. 577.

¹⁰⁸ Brückner ve diğerleri, Archipelago, s. 79

eklenmiştir.¹⁰⁹ Limantepe, Panaztepe ve Baklatepe’de deniz omurgasızları, deniz kabukluları ve balıklara ait kalıntılar üzerinde Reese tarafından yapılan incelemeler; balıklarda çipura ve kefalın, deniz kabukluları arasında da kum midyesinin (*Cerastoderma*) baskın olduğunu göstermiştir.¹¹⁰

Batı Anadolu ve Ege dünyası, hatta genel olarak Doğu Akdeniz dünyası için besin ve ticaret metası olmak dışında deniz kabuklularının önemli bir başka rolü vardır. Deniz salyangozundan (*Hexaplex trunculus*) elde edilen mor renk kumaşlarda boya maddesi olarak kullanılmaktadır. Bu durum hem arkeolojik açıdan hem de yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Şeha ülkesi kralı Manapa-Tarhunta’nın bir Hatti kralına yazmış olduğu mektupta günümüz Lesbos’u (Midilli) olduğu iddia edilen Lazpa’da deniz kabuklularından mor boya üreten ve Hitit kralına hizmet eden ustalar konu edinmektedir.¹¹¹ Bu yazılı kanıt çevresel koşullar, ekonomik kaynak ve politik organizasyon arasında kurulan bağı göstermesi açısından son derece önemlidir. Hisarlık-Troya’da kırılmış şekilde bulunan deniz salyangozlarına ait kabuklar bu endüstrinin yerleşimdeki varlığının delilleridir.¹¹² Bu durum doğal kaynakların kullanılması açısından Ege’nin kuzeyinde ortak bir geleneğin varlığını göstermektedir.¹¹³

Batı Anadolu’da Geç Tunç Çağı maden kaynakları ve madenciliği hakkında bilgiler son derece kısıtlıdır. Doğu Akdeniz genelinde prehistorik madencilik iyi araştırılmış bir başlık olmasına rağmen yapılan çalışmalar metalürjinin ortaya çıkışı, yayılımı, metal ticareti ve muhtemel kalay kaynaklarının yeri üzerine yoğunlaşmıştır. Tunç Çağı özelinde Erken Tunç Çağı madenciliği ve maden ocakları hakkında Batı Anadolu’yu da kapsayan araştırmalar yapılmıştır.¹¹⁴ KBA’da Troya ve çevresinde

¹⁰⁹ Margarethe Uerpmann ve Wim van Neer, “Fischreste aus den Neuen Grabungen in Troia (1989-1999)”, **Studia Troica**, Sayı 10, 2000, ss. 145-179.

¹¹⁰ Troya’da olduğu gibi balık kalıntıları da burada son derece azdır. David Reese, “The Exploitation of Aquatic Resources at Bakla Tepe, Liman Tepe and Panaztepe”, **Kültürlerin Yansıması: Hayat Erkanal’a Armağan**, (B. Avunç) Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, ss. 625-630.

¹¹¹ Gary Beckman ve diğerleri, **The Ahhiyawa Text**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2011, ss. 140-144; Itamar Singer, “Purple-Dyers in Lazpa”, **Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks and Their Neighbours**, (Ed. B. Collins, M. R. Bachvarova, I. C. Rutherford), Oxbow Books, Oxford, 2008, ss. 21-44.

¹¹² Canan Çakırlar ve Ralf Becks, “Murex” Dye Production at Troia: Assessment of Archaeomalacological Data from Old and New Excavations, **Studia Troica**, Sayı 18, 2009, ss. 87-103.

¹¹³ Bu konuda Singer, Interface, ss. 35-40

¹¹⁴ Aslıhan Yener, **The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia**, Brill, Leiden, 2000; James Muhly, “Early Bronze Age Tin and Taurus”, **American Journal of Archaeology**, Sayı: 97, 1993, ss. 239-254; Jak Yakar, “Regional and Local Schools of Metalwork in

prehistorik maden ocaklarına yönelik yapılan yüzey araştırmalarında Çanakkale, Balıkesir, Bursa ve Kütahya’da altın, kurşun, gümüş, bakır ocakları incelenmiştir. Bu ocakların herhangi birinde Geç Tunç Çağı’na tarihlenen bir buluntu ele geçmemiştir. Fakat Erken Tunç Çağı, Hellenistik, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde kullanıldıklarına dair kanıtlar söz konusudur.¹¹⁵ Maden Tetkik Arama Enstitüsü raporlarından yöredeki bakır ve kurşun yataklarının varlığı uzun zamandan beri biliniyor olsa¹¹⁶ da bu durum prehistorik dönemde kullanım gördükleri anlamına gelmemektedir. Maden ocaklarının uzun dönemler boyunca kullanılması prehistorik izlerin kaybolmasına neden olmaktadır. Metalurji açısından önemli bir gelişme olmasa¹¹⁷ da metal ihtiyacının ve metal buluntuların artmış olduğu GTÇ’ye ait bir üretim alanının bütün kanıtlarıyla bulunamamış olması bir eksiklik yaratmaktadır. OBA’da Limantepe, Baklatepe ve Altıntepe’de bulunan Kalkolitik-Erken Tunç Çağı’na tarihlenen metal buluntuları inceleyen E. Kaptan, İzmir’in Buca, Kemalpaşa, Bayındır, Menderes ilçelerinde yer alan bakır ve kurşun-çinko yataklarının kullanıldığını önermektedir.¹¹⁸ Fakat bu yatakların hiçbirinde bugüne kadar KBA’da olduğu gibi prehistorik kullanımın tespitine yönelik bir yüzey araştırması yapılmamıştır. MÖ 1. binde yoğun olarak kullanılan ve iyi bilinen Manisa (Lydia altını) ve Bergama çevresinde yer alan altın madenlerinde de aynı durum geçerlidir. Hatta Tmolos (Bozdağlar) eteklerinde geçmişte var olduğu söylenen sahalarda yapılan çalışmalarda negatif sonuçlar elde edilmiş ve herhangi bir alan tespit edilememiştir.¹¹⁹ GBA ve İBA’da prehistorik dönemde kullanılmış herhangi bir maden sahası

Early Bronze Age Anatolia Part II”, **Anatolian Studies**, Sayı: 35, 1985, ss. 25-38; Günther Wagner ve Önder Öztunalı, “Prehistoric Copper Sources in Turkey”, **Anatolian Metal I**, (Ed. Ü. Yalçın), Deutsches Bergbau-Museum, Bochum, 2000, ss. 31-68.

¹¹⁵ Ernst Pernicka ve diğerleri, “Early Bronze Age Metallurgy in the North-East Aegean”, **Troia and the Troad: Scientific Approaches**, (Ed. G. A. Wagner, E. Pernicka, H. Uerpmann), Springer, Heidelberg, 2003, ss. 149-160;

¹¹⁶ Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, **Türkiye Bakır, Kurşun ve Çinko Yatakları No: 133**, MTA, Ankara, 1966.

¹¹⁷ James Muhly, “Metals and Metallurgy”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 870.

¹¹⁸ Ergun Kaptan, “Limantepe’de Eski Metalurjiye Ait Buluntular”, **XIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, ss. 83-102; Ergun Kaptan, “Bakla Tepe’de Eski Metalurjiye Ait Buluntular”, **XIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, ss. 103-114; Ergun Kaptan, “Altın Tepe’de Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı’na Ait Metalurjik Buluntular”, **XIV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, ss. 45-52.

¹¹⁹ Lydia bölgesindeki geçmiş dönemlerdeki maden kullanımı ve günümüz madenciliği ile ilgili veriler için; Christopher Roosevelt, **Gyges’ten Büyük İskender’e Lydia Arkeolojisi**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, (Gyges) ss. 89-90.

bilinmemektedir. Nitekim bakır, gümüş, altın madenlerinin dağılımını göstermek için hazırlanan haritalarda bu bölgedeki boşluklar hemen göze çarpar.¹²⁰ Bu görünüm ciddi bir araştırma eksikliğini de yansıtmaktadır. Geç Tunç Çağı'nda bölgede yer alan maden sahalarının hangilerinin kullanılmış olduğu, yerleşim yerleri ve bu alanlar arasında muhtemel ilişkilere yönelik bölgesel yüzey araştırmalarının yapılması gerekmektedir.

1.6. TARİHİ COĞRAFYA

Batı Anadolu'nun coğrafi olarak tanımlanmasında tarihsel bir derinlik vardır. MÖ 16. yüzyıldan itibaren bölge ile etkileşim içerisinde olduğu yazılı kaynaklardan bilinen Hatti Krallığı, politik bir anlamın yanı sıra coğrafi bir bütünlüğü kast ederek yukarıda tanımlanan bölgeyi “Arzava” olarak isimlendirmişlerdir. Tıpkı bugün kullanılan sistemdeki bölümlemelere paralel olarak Arzava Ülkesi’de, Šeha, Mira, Hapalla ve Viluša gibi alt coğrafi birimlere ayrılmıştır. Hatti belleğindeki bu bölümlendirme, yerleşim yerlerinin isimlerinden ve coğrafi özelliklerden hareketle yapılmıştır. Örneğin KUR ^{ID} ŠE-E-ĦA olarak yazılan Šeha Nehri Ülkesi ifadesi hem politik bir bütünlüğü karşılamakta, hem de bugün Gediz Nehri olduğu iddia edilen Šeha’dan¹²¹ hareketle coğrafi bir anlam taşımaktadır.

Coğrafi tanımlamalar yapılırken bugün denizler üzerinden yapılan bölümlmeleri Hatti’de yaşayan insanlar MÖ 2. binyılda ırmaklar üzerinden yapmaktadır. Makro ölçekte Akdeniz’in çevresinde gelişen uygarlıklar denizden hareketle ya da Yakındoğu “Bereketli Hilal” üzerinden tanımlanıyorsa mikro ölçekte Batı Anadolu nehir vadileri üzerinden tanımlanabilir. Nitekim GTÇ’den itibaren bölgedeki bütün önemli yerleşimler ya nehirlerin yakınında ya da bunların denize döküldüğü deltalarda yer almaktadır. (Troya, Pergamon, Ephesos, Miletos, Kaymakçı).

¹²⁰ Ünsal Yalçın, “Ancient Metallurgy in Anatolia”, **Ancient Mining in Turkey and Eastern Mediterranean**, (Ed. Ü. Yalçın, H. Özbal ve A. G. Paşamehmetoğlu), Atılım Üniversitesi, Ankara, 2008, s. 30, fig. 1; Thomas Stöllner, “Tunç Çağı’nda Hammadde Olarak Kullanılan Minerallere Genel Bir Bakış”, **Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, s. 454, Resim 1’deki harita.

¹²¹ Frank Starke, “Šeha, (Seha River Land)”, **Brill’s New Pauly**, doi:http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1106960. (11.07.2017)

Batı Anadolu ile ilgili coğrafi tanımlamalarda sıklıkla Homeros ile başlayan Hellen belleğine de başvurulmaktadır. Herodotos, Ksenophon veya Strabon gibi antik yazarların Anadolu topraklarını ve üzerinde yaşayan halkları tanımlamak için kullandıkları isimlendirmeler Hellenistik Dönem'e ve Roma Çağı'na kadar belli değişikliklerle varlıklarını sürdürmüştür. Nitekim bu çalışmada Batı Anadolu olarak tanımlanan alanın içerisinde Troas, Mysia, (KBA) Ionia, Lydia, (OBA) Karia, Lykia (GBA) ve Phrygia (İBA) antik bölgeleri yer almaktadır. Anadolu'yu bölge bölge çoğunlukla etnik kimlik ya da konuşulan dile göre bölümleyen bu perspektif, Hatti kaynaklarından haberdar değildir. Örneğin Strabon, Sardeis'ten bahsederken kentin Troya Çağı'ndan daha sonra kurulduğunu yazmaktadır.¹²² Hâlbuki Strabon'un söz konusu pasajın devamında bahsettiği Gygaia Gölü'nün etrafında son derece büyük Geç Tunç Çağı sitadelleri yer almaktaydı.¹²³ Fakat Strabon, yaşadığı dönemde toprağın altında kalmış bu yerleşimlerden haberdar değildir ve söz konusu geçmişe ulaşabileceği kültürel kanallar da bulunmamaktadır. Benzer şekilde Herodotos, Karabel kaya anıtındaki figürün Mısır Firavunu Sesostris olduğunu yazmakta ve anıtın üzerindeki hiyeroglif yazıtın içeriğine yönelik bir çeviri vermektedir.¹²⁴ Fakat verdiği bilgilerin tarihsel bir karşılığı yoktur ve yaptığı çeviriyle yazıtın içeriği arasında hiçbir ilişki bulunmamaktadır.

Dolayısıyla MÖ 2. binyıl ile MÖ 1. binyıl arasında kültürel ve tarihsel açıdan bir anlamda bir bellek kopukluğundan bahsedilebilir. Aslında bu kopukluğun modern tanımlamalar yapılırken de var olduğu söylenebilir. Bugün çok az insan Ege Bölgesi ya da Batı Anadolu dendiğinde, MÖ 2. binyıldan itibaren bilinen coğrafi bilgi paketini çağırabilir ve kullanabilir. Antik yazarların da benzer şekilde Hatti metinlerinden yeterince haberdar olmayışı kentlerin geçmişini Hellen ya da Ege merkezli anlatılara bağlamalarına neden olmuştur.¹²⁵

¹²² Strabon, **Coğrafya Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)**, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 156; Strabon 13.4.3-5.

¹²³ Roosevelt, *Lidyalılar*, s. 57.

¹²⁴ Herodotos, **Tarih**, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 165-166; Herodotos 2.106.

¹²⁵ Gregory McMahon, "The Land and Peoples of Anatolia through Ancient Eyes", **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, Oxford University Press, Oxford, 2011, (Land) s. 31.

II. BÖLÜM

DOĞU AKDENİZ'DE GEÇ TUNÇ ÇAĞI

2.1. TERİNOLOJİ VE KRONOLOJİ

Bu çalışmada Doğu Akdeniz ifadesiyle Akdeniz'e kıyısı olan ya da kıyı şeridine komşu olan Suriye, Filistin, İsrail, Türkiye, Mısır, Kıbrıs Adası, Lübnan, Ürdün ve Yunanistan toprakları kast edilmektedir. (Şekil 7) MÖ 2. binyıl içerisinde bu topraklar üzerinde yaşayan insanların geçmişleri tarihsel ve arkeolojik açıdan dünyanın birçok bölgesine göre çok daha iyi bilinmektedir.¹²⁶ MÖ 17. yüzyıldan itibaren Anadolu yarımadasının ortasında Hatti Krallığı, günümüz Irak toprakları içerisinde kalan Babil ve Asur Krallıkları, Yunanistan'da başta Mykenai olmak üzere sitadel merkezli politik örgütlenmeler, Mısır'da 18-20. Sülaleler, Suriye-Filistin kıyısında ve Kıbrıs'ta kent devletleri¹²⁷ şeklinde organize olmuş toplumlar, Suriye'nin kuzeyinde Mitanni Krallığı tarihsel figürler olarak söz konusu coğrafyada var olmuşlardır. Arkeolojik terminolojide bu dönem Geç Tunç Çağı (GTC) olarak isimlendirmekte ve genel olarak MÖ 1650-1200 yılları arasına tarihlendirilmektedir. 19. yüzyılda, Avrupa'da yazının kullanılmadığı tarih öncesi dönemleri tanımlamak için, geçmişte kullanılan aletlerin hammaddesi göz önünde bulundurularak, Taş-Tunç-Demir- çağlarından oluşan üç çağ sistemi oluşturulmuştur. Danimarkalı Thomsen tarafından oluşturulan bu sistem zaman içerisinde Avrupa merkezli arkeolojinin kronolojik tabanını oluşturmuştur.¹²⁸ G. Childe bu taban üzerinden hareket ederek, Avrupa Tunç Çağı'nı Erken-Orta-Geç olmak üzere üç bölüme ayırarak incelemiştir.¹²⁹

¹²⁶ Marc van De Mieroop, **The Eastern Mediterranean in the Age of Ramesses II**, Blackwell, Hong Kong, 2007, (Ramesses) s. 3.

¹²⁷ Kıbrıs'ta 19. yüzyıldan beri yapılan arkeolojik araştırmalara karşın adadaki yerleşim biçimleri ve politik sistem hakkında sistematik çalışmalar henüz ivme kazanmıştır. Fisher; GTC içerisinde Kıbrıs'ta gelişim gösteren anıtsal yapıları önceleyerek, kentleşme süreci ile "bir tür devlet seviyesindeki sosyopolitik organizasyon" olarak tanımladığı politik sistemin oluşumunu incelemektedir. Kevin Fisher, "Elite Place-making and Social Interaction in the Late Cypriot Bronze Age", **Journal of Mediterranean Archaeology**, Cilt: 22, Sayı 2, 2009, ss. 183-209; Kevin Fisher, "The Creation and Experience of Monumentality on Protohistoric Cyprus", **Approaching Monumentality in Archaeology**, (Ed. J.F. Osborne), State University of New York Press, Albany, 2014, ss. 355-383.

¹²⁸ Bu konuyu kronolojik olarak inceleyen güncel bir değerlendirme için: Andrew Jones, "Introduction", **Prehistoric Europe: Theory and Practice**, (Ed. A. Jones), Wiley-Blackwell, Hong Kong, 2008, ss. 1-13.

¹²⁹ Gordon Childe, **The Bronze Age**, Cambridge University Press, Cambridge, 1930.

Şekil 7: Doğu Akdeniz'deki Ülkeleri Gösteren Harita

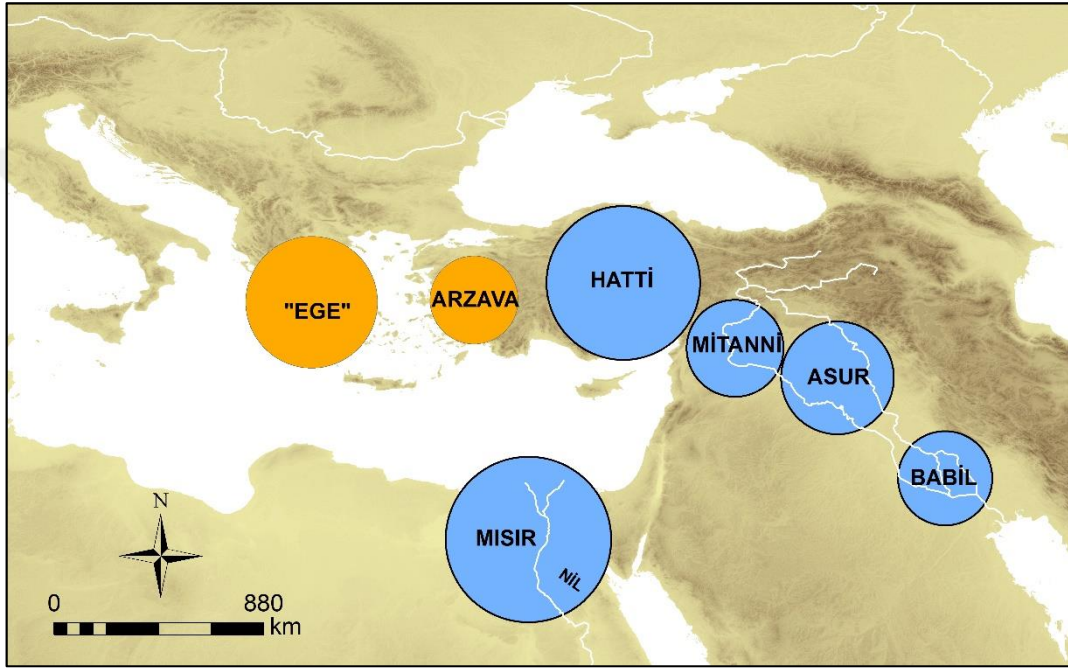
Kaynak: Muammer İreç.

A. Evans Knossos'ta yaptığı kazılarda yine üç bölümlü sistem üzerinden bir kronoloji oluşturmuş, (Erken, Orta, Geç Minos), C. Blegen aynı sistemi Kıta Yunanistan'a (Erken, Orta, Geç Hellas olarak) uyarlamıştır.¹³⁰ 20. yüzyılın ilk yarısında arkeoloji henüz gelişmeye başlamışken yapılan bu tanımlamalar bugün kullanılan terminolojinin de kökenini oluşturur. Fakat çizgisel gelişim gözetken, dönemleri birbirinden keskin bir şekilde ayıran bu zaman dilimleme yöntemi, aslında Doğu Akdeniz'de geçmiş toplumları incelerken kurulan zaman düzlemine kanıksandığı kadar da uygun değildir. Çünkü yazı bu bölgedeki politik örgütlenmeler tarafından tarihsel bir arka plan işlevi görecektir, politik ve sosyal bir hafıza mekanizması olarak kullanılmıştır. Kişi, topluluk ve yer isimleri, çeşitli inşaa faaliyetlerini gerçekleştiren şahıslar, yazılı belgelerde daha önce yaşamış önemli kişilere yönelik atıflar, yazıya geçirilen astronomik olaylar, anıtsal yapılarda yönetici sınıfı tarafından yaratılan görsel kültür öğeleri, zamanın mevsimler üzerinden ölçülmesi ve kült faaliyetler ile ilişkilendirilmesi bu hafızanın oluşturduğu zaman

¹³⁰ Stuart Manning, "Chronology and Terminology", **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, (Terminology), ss. 11-12.

düzlemine, veri sağlayan önemli başlıklardır. Bu nitelikler, Doğu Akdeniz için GTÇ tanımlamasının teknolojik hammadde üzerinden yapılmasını anlamsızlaştırır. Bu yüzden bu çalışmada GTÇ; tarihi kayıtlar, politik sistem ve kişilikler, sosyoekonomik yapı ve ayırt edici materyal kültür üzerinden tanımlanan bir dönemi karşılar nitelikte kullanılmaktadır.

Şekil 8: GTÇ’de Doğu Akdeniz’deki Politik Aktörler

Kaynak: Muammer İreç

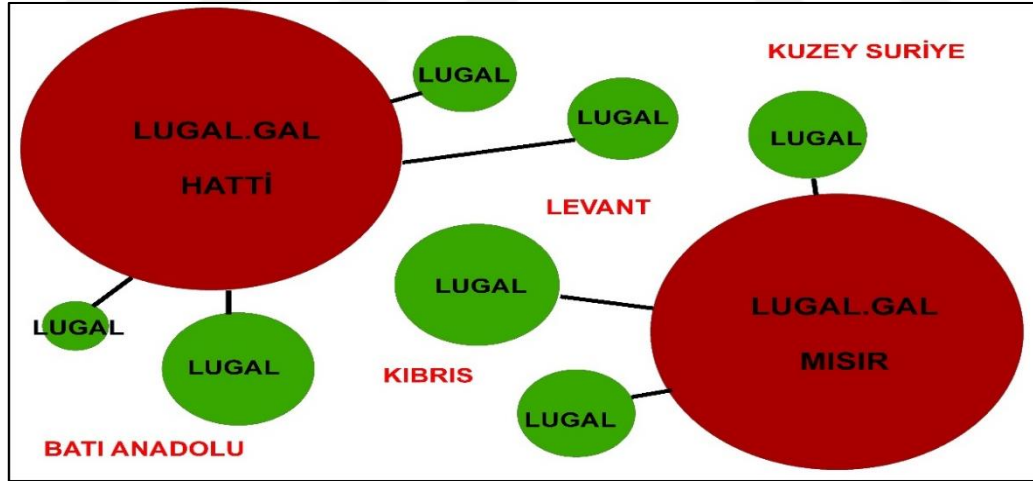
MÖ 2. binyıl başlarında Anadolu’ya yazıyı getiren, Asurlu tüccarlar Orta Anadolu’da ‘kent devletleri’ şeklinde örgütlenmiş toplumlarla yoğun ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹³¹ OTÇ, Asur Ticaret Kolonileri Çağı veya Karum Dönemi gibi isimlerle anılan bu dönem, MÖ 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari faaliyetlerin sona ermesiyle bitmiştir. Bölgede daha önce görülmeyen bu durum ayırt edilebilir bir tarihsel kimliğe sahip olduğu için, bu zaman dilimini tanımlamak için kullanılmıştır. İzleyen yüzyıl içerisinde Hattuşa merkezli politik güç bölgede siyasi birlik sağlayarak yayılcı bir devlete dönüşür¹³² ve Anadolu için GTÇ

¹³¹ Morgens Trolle Larsen, “The Old Assyrian City-State”, **A Comparative Study of Thirty City-State Cultures**, (Ed. Mogens Hermann Hansen), Reitzels Forlag, Kopenhag, 2000, s. 77.

¹³² Bryce, Kingdom, ss. 41-61.

başlamış olur. Fakat materyal kültür açısından (özellikle çanak çömlek, konut biçimleri, yerleşim düzeni, ikonografik öğeler) bu dönemde büyük bir değişim değil bir devamlılık söz konusudur.¹³³ Dolayısıyla her iki dönem arasında keskin bir ayrım yapmak ya da bir çizgi çekmek siyasi açıdan kısmen mümkünse de materyal kültür açısından mümkün değildir.¹³⁴ Fakat çiviyazılı metinler bu dönem ile ilgili tarihsel veriler sunmaktadırlar. Bu bağlamda Orta Anadolu için GTÇ, arkeolojik ve tarihsel açıdan gelişimsel bir devamlılığın takip edilebildiği bir dönem olarak tanımlanabilir. Bu gelişimsel devamlılık Kıta Yunanistan, Girit ve Ege Adaları haricindeki diğer Doğu Akdeniz toplumlarında, çiviyazısı kültürünün varlığından ötürü bölgesel olarak ayrıntılı bir şekilde takip edilebilmektedir. Özellikle MÖ 14.-12. yüzyıllarda yazının bölgeler arası iletişimde, diplomatik yazışmalarında kullanılmasıyla birlikte, GTÇ Orta Anadolu, Mezopotamya, Mısır, Kuzey Suriye ve Levant'a tarihsel olarak bağlanır. Böylece Doğu Akdeniz'de daha önce görülmemiş bir düzeyde kültürel, ekonomik ve siyasi etkileşim kanallarının oluştuğu bir dönem yaşanmıştır.

Şekil 9: GTÇ'de Doğu Akdeniz'deki Bölgelerarası Sistemi Gösteren Diyagram

Kaynak: Muammer İreç.

Doğu Akdeniz'de MÖ 17.-13. yüzyıllar arasında birbirinden izole olmuş şekilde gelişen toplumlar söz konusu değildir. Bölgede politik, ekonomik ve kültürel

¹³³ Bu devamlılık Orta Anadolu bölümünde ayrıntılı olarak işlenecektir.

¹³⁴ Elit kültür değişip dönüşmesine rağmen halk kültüründe çarpıcı değişimler söz konusu değildir.

açından birbirine bağlı alt coğrafi birimler oluşmuştur. Bu birimlerdeki politik aktörler arasında güç ilişkisinin boyutlarına göre bölgesel bir sistem gelişmiştir. ‘Büyük Kral’ unvanı taşıyan bağımsız mutlak güce sahip yöneticiler kendi aralarında eşitlik esasına dayanan bir ilişkiler ağı geliştirmişlerdir.¹³⁵ Geniş alanlara ve kalabalık nüfuslara hükmeden devletlere sahip bu yöneticiler, kendilerinden daha küçük kent devletleri şeklinde örgütlenmiş devletler üzerinde askeri ya da diplomatik yollarla egemenlik kurmuş, onları bağımlı politik birimler olarak kullanmışlardır. Hatti Ülkesi Kralları, Mısır Firavunları, Asur, Babil ve Mitanni Kralları ‘Büyük Kral’ unvanını taşıırken, Levant, Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu’da ‘küçük krallar’ hüküm sürmüşlerdir.¹³⁶ (Şekil 8-9) Bu birimler arasındaki ilişkiler sayesinde gelişkin ticaret ağları kurulmuş, nesneler ve fikirler geniş coğrafyalara yayılmıştır. Yazının etkin bir şekilde kullanılması da bu niteliklere eklendiğinde modern dünyada internetin yaygınlaşmasıyla oluşan dünya düzenine benzer küresel bir ağ oluşmuştur.

2.2. SARAYLAR VE BÖLGELERARASI DİPLOMASİ ÇAĞI

Bu atmosfer içerisinde söz konusu dönem materyal kültür ve bölgeler arası iletişim araçları kullanılarak, GTÇ ifadesine alternatif sayılabilecek şekilde, saraylar ve diplomasi üzerinden de tanımlanabilir. Saray ifadesiyle çok odalı, merkezi avluya ya da avlulara sahip, yönetici sınıfının yaşam alanı ve politik gücün merkezi olarak işlev gören büyük anıtsal yapılar kastedilmektedir. Öyle ki bu yapılar yazı dilinde Mezopotamya ve Orta Anadolu’da *É.GAL* (tam karşılığı büyük ev) logogramı ile ifade edilir.¹³⁷ Mısır kralları için kullanılan firavun (İng. *pharaoh*) ifadesi de benzer şekilde Mısır dilinde büyük ev anlamına gelen *Per’ao* kelimesinden türemiştir.¹³⁸ Tasarım, süsleme, büyüklük, konum ve inşa malzemesi açısından başka yapılara göre farklılık gösteren saraylar yönetici erkin gücünü yansıtan sembolik niteliklere sahiptirler. Bu nitelikler politik gücün ideolojisi, istekleri ve mimari geleneklere göre bölgesel

¹³⁵ Mario Liverani, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge, New York, 2014, (Society) s. 280.

¹³⁶ Liverani, Society, ss. 278-282.

¹³⁷ Hans Gustav Güterbock, “Hittite Palaces”, *Le Palais et la royauté*, (Ed. P. Girelli), Paul Geuthner, Paris, 1974, s. 305.

¹³⁸ Amelia Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000– 330 BC Volume I*, Routledge, Londra, 1995, s. 211.

farklılıklar gösterir. Örneğin Hattuša Büyükkale’da yer alan etrafı surlarla çevrili saray yapısı, birbirinden bağımsız ama avlular aracılığıyla birleşmiş yapılardan oluşan bir plan sergiler. Savunmanın ön planda olduğu Büyükkale’deki yapı kompleksi kent içinde yüksek bir kaya kütesinin üstünde yer alır. Dolayısıyla konum ve mimari özellikleri açısından korunaklı bir görüntü sergiler. Girit’te ise Knossos Sarayı, merkezi bir avlu etrafında içinde büyük pithosların korunduğu depolarında olduğu çok sayıda odadan oluşan, duvarları renkli duvar resimleri ile süslenmiş bir anıtsallık yansıtır. Bu özellikler sarayın ekonomik bir merkez olması ve ikonografik öğelere verilen önemi yansıtır. Bu durum Doğu Akdeniz’de idari sistem ve yönetim kültürü açısından farklılık gösteren iki politik gücün materyal kültür tercihlerini örnekler.

Modern anlamda diplomasi; uluslararası ilişkilerin müzakere yoluyla yönetilmesi ya da devletlerarası diyalog şeklinde, değişmekte olan dünya düzeni ve teknoloji sebebiyle kabuk değiştiren bir kavram olarak kullanılmaktadır.¹³⁹ Temelde, MÖ 1600-1200 yılları arasında Yakındoğu’da ‘Büyük Krallar’ tarafından oluşturulan bölgesel yönetim sisteminin, Akkadca’yı ortak bir dil olarak kullanarak oluşturduğu düzenli iletişim kanalları modern diplomasi kavramıyla uyushmaktadır.¹⁴⁰ Fakat ulus kavramı modern düşüncenin bir ürünü olduğundan söz konusu dönemlerdeki diplomatik ilişkiler incelenirken ‘Uluslararası’ yerine ‘bölgelerarası’ ya da ‘devletlerarası’ gibi ifadelerin kullanılması gerekmektedir.¹⁴¹ Bölgesel sistemin aktörleri iletişim kanalları sayesinde işbirliği yapabilmiş ve karşılaştıkları çeşitli problemleri çözebilmişlerdir. Birbirini eşit gören krallar birbirlerine elçiler, hediyeler, mektuplar göndermekte ve kraliyet aileleri arasında “soylu” evlilikler gerçekleştirmektedirler. Saraylar arası kişisel, kültürel, ticari ilişkilerin kurulması ile birlikte yönetici sınıflar arasında oluşan iletişim ağları daha önce görülmemiş bir düzeydedir.¹⁴²

¹³⁹ Geoffrey Pigman, **Contemporary Diplomacy**, Polity Press, Cambridge, 2010, ss. 4-7.

¹⁴⁰ Keith Hamilton ve Richard Langhorne, **The Practice of Diplomacy. Its Evolution, Theory and Administration**, Routledge, New York, 2011, s. 8.

¹⁴¹ Mario Liverani, **International Relations in the Ancient Near East, 1690-1100- BC**, Palgrave, New York, 2001, (International) s. 2. Buna rağmen pek çok yayında bu ifade sıklıkla kullanılmaktadır.

¹⁴² Yakındoğu ve Doğu Akdeniz’deki diplomatik ilişkiler tarihsel ve kültürel açıdan iyi çalışılmış zengin literatüre sahip bir başlıktır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler için, Mario Liverani, International, ss. 17-144; Trevor Bryce, **Letters of the Great Kings of the Ancient Near East. The Royal Correspondence of the Late Bronze Age**, Routledge, New York, 2003; Amanda Podany, **Brotherhood of Kings. How International Relations Shaped the Ancient Near East**, Oxford University Press, New York, 2010; Raymond Cohen ve Raymond Westbrook, **Amarna Diplomacy: The Beginings of International Relations**, JHU Press, Baltimore, 2000.

Keskin bir üstünlük ilişkisinin olduğu diplomatik durumlarda daha alt seviyedeki krallar askeri, ekonomik ve politik anlamda bazı yükümlülüklerin altına girerler. Savaş durumunda Büyük Krallar'a asker göndermek, kaçakları yakalayarak teslim etmek, vergi vermek, diplomatik ilişkilerde 'efendilerine' bağlı olmak gibi küçük krallıkların statülerine göre değişebilen durumlar yazıyla sabit hale getirilmiştir.¹⁴³ Mektuplar, antlaşmalar, idari direktifler yoluyla gerçekleşen bu diplomatik ilişkiler hakkında Tell el Amarna, Hattuša ve Ugarit'te bulunan kil tabletler son derece ayrıntılı bilgiler vermektedir. MÖ 13. yüzyılda gerçekleşen Kadeş Savaşı'nın ardından II. Ramses ve III. Hattuşili arasında yapılan antlaşmanın Akkadca ve Mısır hiyeroglifleri ile yazılmış nüshaları bugüne kadar ulaşabilmiştir. Metin iki kral arasında sonsuza dek sürecek kardeşlik bağı, birbirlerine saldırmamaları, kendilerine karşı gerçekleşen tehlike durumlarında yardımlaşma ve kaçakların karşılıklı olarak yakalanmasını içerir.¹⁴⁴ Antlaşmanın ardından II. Ramses, Hatti kraliyet ailesinden bir prenses ile evlenmiş ve dönemin iki 'süper gücü' arasındaki ilişkiler güçlendirilmiştir. Bu antlaşma dönemin diplomasi kültürünün tepe noktalarından biridir hatta günümüze kadar önemini korumayı başarmıştır. Öyle ki New York'taki Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi binasına antlaşmanın Akkadca bir kopyası asılmıştır. Antlaşma modern uluslar arasında bir barış simgesi olarak görülse de aslında savaşların yoğun olduğu bir dönemin ürünüdür.¹⁴⁵

Diplomasi sayesinde bölgelerin birbirine bağlanması zaman düzlemi için son derece önemlidir. Birbiriyle yazışan krallar arasında tarihsel olarak ilişki kurulması ortak bir kronoloji yaratılmasını sağlamıştır. Radyokarbon tarihlleme ve dendrokronolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte bugüne kadar arkeolojik verilerle tarihsel verilerin harmanlanmasından meydana gelen geleneksel kronolojiler bir revizyon dönemi içine girmiştir.¹⁴⁶ Bu yöntemler mevcut kronolojilerde değişim

¹⁴³ Diplomatik antlaşmaların içerikleri, kurulumları ve metin özellikleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz: Amnon Altman, "How Many Treaty Traditions Existed in the Ancient Near East", **Pax Hethitica Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer**, (Ed. Y. Cohen, A. Gilan, J. L. Miller), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, ss. 24-29.

¹⁴⁴ Metin için; Gary Beckman, **Hittite Diplomatic Texts**, Scholars Press, Atlanta, 1996, ss. 90-95.

¹⁴⁵ Trevor Bryce, "The 'Eternal Treaty' from the Hittite Perspective", **British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan**, Sayı 6, 2006, s. 1.

¹⁴⁶ Bu tarihlleme yöntemlerinin gelişimi literatürde çatışmacı bir ortam yaratmıştır. Örneğin M. H. Gates, radyokarbon ve dendrokronolojiye negatif bir perspektifle yaklaşmakta tarihsel-arkeolojik kronolojiyi desteklemektedir. Marie-Henriette Gates, "Archaeology and the Ancient Near East: Methods and Limits", **A Companion to the Ancient Near East**, (Ed. Daniel Snell), Blackwell, Padstow, 2005, ss. 70-72. Fakat Yakındoğu'nun en sağlam kronolojisi olarak kabul edilen Mısır kronolojisinde dahi

yarattıkları kadar bilinenleri de sağlamlaştırmışlardır. Bu da diplomatik ilişkilerin tarihleme ve bölgeler arası eşitlemelerde oynadığı kilit rolü daha önemli hale getirmiştir.

Belirgin kavramlar oldukları için, bir materyal kültür ögesi olarak saraylar ve tarihsel bir iletişim mekanizması olarak diplomasi, Doğu Akdeniz’de GTÇ olarak isimlendirilen dönemi karakterize eder. Fakat bu nitelikler bu geniş coğrafyanın her tarafında ortak özellikler göstermez. Kıta Yunanistan ve Adalar’da çivi yazısı kullanımı olmadığı için, bu bölgedeki politik figürlerin Doğu’daki büyük krallıklarla ilişkileri, sadece arkeolojik buluntular ve Hattuša’da bulunan çivi yazılı metinlerdeki tartışmalı başlıklar (Aḫḫiyava Meselesi) üzerinden incelenebilmektedir. Anadolu bu dönemde bir kültürel birlik içerisinde değildir. Dolayısıyla saray ve diplomasi kültürü, Orta Anadolu’da olduğu gibi yarımada’nın diğer bölgelerinde hissedilmez. Batı Anadolu toplumları, Orta Anadolu merkezli kültürel ve siyasi ekolojinin bir aktörü olmaya çalışmışsa da gerek tarihsel açıdan gerekse kültürel açıdan Orta Anadolu güdümüne girmek zorunda kalmıştır.

2.3. “GEÇ TUNÇ ÇAĞI ÇÖKÜŞÜ” VE DENİZ KAVİMLERİ ANLATISINA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Doğu Akdeniz’de GTÇ boyunca oluşan kültürel birikim, bölgeler arası iletişim ağları ve refahın, MÖ 1200’ten sonra ortadan kalktığı kabul edilmektedir. Bu genel kanıya göre Kıta Yunanistan ve Adalar, Anadolu, Levant ve Kıbrıs, Suriye’deki önemli yerleşimler yakılıp, yıkılmış, Mısır politik açıdan zayıflasa bile Mezopotamya’daki bazı merkezler ile birlikte varlığı sürdürmüştür.¹⁴⁷ Drews, bir felaket olarak kabul ettiği bu yıkılış dönemini tarihin en ‘dehşet verici’ dönüm noktalarından biri olarak tanımlar.¹⁴⁸ Bu ‘felaketin’ nasıl gerçekleştiği konusu Doğu Akdeniz GTÇ literatüründeki en popüler ve en çok ilgi gösterilmiş konularından

radyokarbon tarihleme yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Yakın zamanda Yeni Krallık için tamamen radyokarbon tarihlere dayalı bir kronoloji geliştirilmiştir. Michael Dee, “A Radiocarbon-based Chronology for the New Kingdom”, **Radiocarbon and the Chronologies of Ancient Egypt**, (Ed. Andrew Shortland ve Bronk Ramsey), Oxbow Books, Oxford, 2013, ss. 65-75.

¹⁴⁷ Robert Drews, **The End of Bronze Age. Changes in Warfare and Catastrophe CA. 1200 B.C.** Princeton University Press, Princeton, 1993, s. 1; Eric Cline, **1177 B.C. The Year Civilization Collapsed**, Princeton University Press, Princeton, 2014, (Year) ss. 1-14,

¹⁴⁸ Drews, s. 1.

biridir.¹⁴⁹ Geleneksel olarak bu çöküşün muhtemel nedenleri arasında; depremler, göçler, iklim değişikliği, kuraklık ve kıtlık, sistem çöküşü, yağmacı kavimler bir tetikleyici bütün ya da aralarından biri öne plana çıkarılarak gösterilmektedir.¹⁵⁰ Bu yağmacı insan toplulukları, 19. yüzyılın sonlarında G. Maspero tarafından “Deniz Kavimleri” şeklinde isimlendirilmiş, bu terminoloji literatüre oturmuştur.¹⁵¹ Bu ifade, III. Ramses’in Medinet Habu’daki tapınak-mezarının duvarlarındaki yazıt ve kabartmalarda firavunun “Deniz Kavimleri” ile savaşı ve zaferinin anlatıldığı metinden hareketle kullanılmıştır. Bu topluluklar, GTÇ uygarlıklarının çöküşünün aktörleri olarak görülmüş, özellikle etnik kimlikleri ve anavatanları hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır.¹⁵² Çöküşün doğal nedenleri olarak kabul edilen kuraklık ve kıtlık gibi başlıklar yazılı verilerdeki anlatımlar ve paleoklimatolojik veriler kullanılarak araştırılmıştır. Bu teorik perspektif, polen analizleri, radyokarbon tarihlleme ve tarihsel-arkeolojik verileri birlikte değerlendirerek söz konusu çöküşü kanıtlamaya çalışan bir metodolojiyi kullanmakta hatta bu çöküşün nedeni olarak görülen iklimsel değişikliği “3.2 ka olayı” olarak tanımlamaktadır.¹⁵³

Knapp ve Manning, bütün bu literatürü ana hatlarıyla inceledikten sonra arkeoloji, tarih ve diğer bilim dallarının beslenen çöküş anlatısını bir ‘kriz’ dönemi olarak nitelendirmekte ve mevcut bilgi yığınının bir sonuca varamadığını belirtmektedir.¹⁵⁴ Aynı zamanda Broodbank’a gönderme yaparak; çöküş söylemi yerine söz konusu dönemin yeni bir sosyal ve ekonomik düzenin sancılarının

¹⁴⁹ Özellikle Eric Cline tarafından.

¹⁵⁰ Drews bütün bu nedenleri sıralayarak savaş teknolojisindeki değişimi ana neden olarak görmektedir. Drews, ss. 97-209. Cline ise hem doğal hem de insan kaynaklı etkenlerin “kusursuz fırtına” yaratarak bu dönemin sonunu getirdiğini kitap boyunca savunmaktadır. Cline, Year, ss. 141-170. Yarı bilimsel bir dille yazılmış olmasına rağmen Cline’nin yayını mevcut ortodoksiyi iyi bir şekilde yansıtmaktadır.

¹⁵¹ Ann Killebrew ve Gunnar Lehmann, “Introduction: The World of the Philistines and Other “Sea Peoples”, **The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology**, (Ed. A. Killebrew ve G. Lehmann), Society of Biblical Literature, Atlanta, 2013, s. 1.

¹⁵² Klasik kabul edilen Nancy Sandars, **The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean, 1250-1150 B.C.**, Thames and Hudson, Londra, 1978; Drews, Bronze Age; Cline, 1177; Eliezer Oren (Ed.), **The Sea Peoples and Their World: A Reassessment**, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 2000; Ann Killebrew ve Gunnar Lehmann, **The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2013; Ann Killebrew, **Biblical Peoples and Ethnicity**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2005; Assaf Yasur-Landau, **The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age**, Cambridge University Press, New York, 2010.

¹⁵³ David Kaniewski ve diğerleri, “Environmental Roots of the Late Bronze Age Crisis”, **Plos One**, Cilt: 8, Sayı: 8, 2013, ss. 1-10.

¹⁵⁴ Bernard Knapp ve Stuart Manning, “Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean”, **American Journal of Archaeology**, Cilt: 120, Sayı: 1, 2016, ss. 99-149.

gerçekleştiği bir süreç olarak anlamlandırılmasını önermektedirler.¹⁵⁵ Bu güncel düşünce biçimi aslında geniş bir coğrafyayı mekân olarak kullanan, yüzyıllık genellemelere dayalı tarihsel anlatı sentezinin tüketilmişliğinin bir sonucudur. Çöküş ve Deniz Kavimleri çerçevesi binlerce kilometrekarelik geniş bir alanda yaşamış bütün insanların ve bütün örgütlenmelerin geçmişlerini birbirine bağlayamaz. Bu çok indirgemeci ve basit bir yaklaşımdır. Ayrıca Mısır’da tarihsel kayıt olarak kabul edilen veriler Mısırmerkezli bir dünya görüşünün dışavurumdur ve propaganda amacı güden bir niteliğe sahiptir.¹⁵⁶ Örneğin; III. Ramses’in Medinet Habu’daki yazıtları gerçek askeri fetihleri yansıtmaz. Firavun ideolojik amaçlarla kendinden önceki II. Ramses ve Merneptah’a ait başarıları taklit etmektedir. Yazıtlar savaş güncesi olmaktan ziyade firavunu düşmanlarını alt eden, kahramanlaşmış insanüstü bir şekilde tasvir etmektedir. Bunlara ek olarak III. Ramses haleflerinin inşa ettirdiği yapılardan mimari blokları toplatmış hatta o yapılardaki yer isimleri listesini kendi anıtlarına işlettirmiştir.¹⁵⁷ Dolayısıyla buradan elde edilen veriler ile Doğu Akdeniz’in tamamı için bir tarihsel çerçeve kurulması güvenilir bir altyapı oluşturamaz. Ayrıca GTÇ arkeolojisi özellikle Anadolu’da yeterince gelişebilmiş değildir. Çöküş senaryolarında başvuru yerleşimlerde GTÇ’nin sonu ile ilgili çok az araştırılma yapılmış ya da bütünüyle kazılmamıştır. Örneğin Drews, K. Bittel tarafından 1983 yılında yayınlanan derleme yayına atıf yaparak, Ankara-Karaoğlan höyüğünü ‘felaket’ döneminde yıkım gören yerleşimler arasında sayar.¹⁵⁸ Drews’in yayını temel alan Cline aynı şekilde Karaoğlan’ı MÖ 1200 dolaylarından yıkım gören yerleşimlerden biri olarak görmektedir.¹⁵⁹ Oysa R. Arık tarafından 1937-1942 yılları arasında yapılan Karaoğlan kazıları güncelliğini yitirmiştir. Höyük bütünüyle kazılmamış ve stratigrafi dönemin koşullarına göre ayrıntısız bir şekilde kurulmuştur.¹⁶⁰ Fakat araştırmacılar yerleşimde

¹⁵⁵ Knapp ve Manning, s. 138.

¹⁵⁶ Bu yaklaşıma bir eleştiri için; Donald Redford, “Egypt and Western Asia in the Late New Kingdom: An Overview, **The Sea Peoples and Their World: A Reassessment**, (Ed. E. Oren) University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 2000, ss. 11-13.

¹⁵⁷ Bu konuda son derece ayrıntılı bir çalışma için; Karl Strobel, “Qadesh, Sea Peoples, and Anatolian-Levantine Interactions”, **Across the Border: Late Bronze Age-Iron Age Relations between Syria and Anatolia**, (Ed. K. A. Yener), Peeters, Leuven-Paris-Walpole, 2013, ss. 501-538.

¹⁵⁸ Drews, s. 8.

¹⁵⁹ Cline, 1177, s. 126.

¹⁶⁰ Karaoğlan kazıları ile ilgili ayrıntılı bilgi için; Remzi Oğuz Arık, “Anadolunun En Garp Eti İstasyonu Karaoğlan Höyüğü, **Belleten**, Cilt: 3, Sayı: 9, 1939, ss. 27-60; Remzi Oğuz Arık, “Karaoğlan Höyüğü Bakır Çağı Mimarlığındaki Özellikler”, **III. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, ss. 47-59.

yangın tabakası tespit edildiğinden yıkım argümanını desteklemek için Karaoğlan verilerini sorgulamadan kullanmaktadır.

Çöküş söylemi; yerleşimlerde tespit edilen yangın tabakalarını tek elden gelişen şiddet eksenli bir yıkım eyleminin sonucu olarak gören bir yatkınlığa sahiptir. Bu yüzden farklı realitelerin varlığını göz ardı etmektedir. Örneğin iç çatışmalar, yerel güçler arasındaki şiddet eylemleri, sabotaj, ateşi kontrol edemeyen insanların çıkarmış olabileceği gerçek anlamda yangınlar gibi ‘normal’ senaryolar üzerinde durulmaz. Bu tek yönlü perspektiften ötürü, uzak coğrafyalarda meydana gelen yangın izleri bir aktöre ya da bir felaket sürecine bağlanmaktadır. Bu mantık, çöküş söylemini geçmiş anlamaya ya da canlandırmaya yönelik bir teorik çerçeve olmaktan çıkarıp, geçmiş her yerleşimde benzer tarihsel olayların gerçekleştiği bir düzleme çevirmektedir.

Arkeolojik açıdan çöküş söyleminin yıkım aktörleri olan Deniz Kavimleri’yle ilgili bir başka problematik konu seramiklerin etnisite ya da insan toplulukları ile bir tutulmasıdır. Özellikle Kıbrıs ve Levant kıyılarındaki yerleşimlerde ele geçen Ege kökenli ya da yerel üretim GH IIIC seramikleri Ege’den gelen yerleşimcilerin delili ve yıkım tabakalarının sorumluları olarak görülmektedir.¹⁶¹ Hatta ‘çöküş’ sonrasındaki dönem içinde Ege üslubundaki seramikler temel alınarak özellikle İsrail’de Eski Ahit’ten bilinen Filistinliler için bir materyal kimlik dahi oluşturulmuştur.¹⁶² Kültür tarihçi teorik altyapının kullanıldığı bu çerçeve, süreçsel ve post süreçsel arkeolojinin dünya genelinde yarattığı sorgulama ve farklı perspektifler anlayışından uzak, ortodoks bir arkeoloji pratiği yaratmıştır. Bu pratik 1990’lı yıllardan itibaren bir değişim geçiriyor olsa da¹⁶³ oldukça şişkin bir literatür halihazırda yaratılmış durumdadır. Bu pratiğin zaman düzlemini, çöküş söylemi ve bölgeler arası göçlerin gerçekleştiği varsayılan GTÇ sonu oluşturmaktadır. Üç çağ sisteminin keskin tunç-demir çağı ayrımı birbirini takip eden farklı niteliklere sahip zaman evreleri gibi bir anlam yaratmıştır. Bu yüzden MÖ 12. yüzyıldaki sosyal organizasyon ve materyal kültür değişimleri için sanal bir geçiş noktası oluşturmuş sonraki dönemler Demir Çağı

¹⁶¹ Bu konuda Levant’taki arkeoloji pratiğinin kronolojik bir değerlendirmesi için: Yasur-Landau, Migration, ss. 1-7.

¹⁶² Trude Dothan, **The Philistines and their Material Culture**, Israel Exploration Society, Kudüs, 1982.

¹⁶³ Kültür tarihçi altyapı eleştirilmeye başlanmış ve Sherrat tarafından mevcut kabuller alternatif olacak şekilde ticaret temelli bir hipotez geliştirilmiştir. (Yasur-Landau, Migration, s. 5) Killebrew, Ege’den gerçekleşen göçler yerine Kıbrıs ve Çukurova’daki “Egelleşmiş” insanların Filistinlileri oluşturduğunu savunmaktadır. Killebrew, Biblical, s. 197.

olarak isimlendirilmiştir.¹⁶⁴ Bu terminoloji de Deniz Kavimleri ve çöküş senaryosunu destekleyen bir argümana dönüşmektedir.

Mevcut duruma tarihsel açıdan mikro ölçekli bir perspektifle bakılmalıdır. GTÇ'deki saray odaklı politik örgütlenmeler geniş toprakları ya da kalabalık nüfusları yönetemeyecek hale geldiklerinde merkezileşmiş otoriteleri zayıflamıştır. Bu zayıflık Orta Anadolu'da 13. yüzyılın başlarından itibaren tarihsel olarak net bir şekilde okunabilmektedir. Kadeş Savaşı sonrasında II. Muvatalli'nin varisleri ve kardeşi III. Hattuşili'nin varisleri arasında bir iktidar mücadelesi olmuştur. Bu mücadelede babaların politik tercihlerinin çok büyük rolü vardır. II. Muvatalli devletin başkentini Hattuşa'dan, bugün yeri tespit edilememiş¹⁶⁵ Tarhuntaşsa'ya taşımıştır. Daha sonra II. Muvatalli'nin oğlu III. Murşili Hattuşa'ya geri dönüp politik idareyi eline almışsa da amcası III. Hattusili ülke yönetimini ondan zorla devralmıştır.¹⁶⁶ Bu noktadan sonra Orta Anadolu'da Hattuşa merkezli politik, idari, kültürel sistem bölünmüştür. Tarhuntaşsa, Hattuşa'yla yarışır bir anlamda iktidarı paylaşır hale gelmiştir. MÖ 13. yüzyıla tarihlenen Hattuşa'daki çiviyazılı metinler ve hiyeroglif yazıtlar IV. Tuthaliya ve Tarhuntaşsa kralı Kurunta ile yapılan tunç tablete kazınmış antlaşma, bütün bu süreci ayrıntılı olarak anlatmaktadır.¹⁶⁷ Bu tarihsel arka plan aslında mevcut politik sistemin geniş coğrafyaları yönetecek altyapıya sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Doğu Akdeniz'de geniş coğrafyaları kontrol edilebilir halde etkili bir şekilde yönetmek, Roma Çağı'na kadar gerçekleşmemiştir. Anadolu bu sözde felaket döneminin başlangıcında, GTÇ'deki politik ve idari sistemin bölünmesine tanık olmuştur. Bu bölünmenin en önemli aktörlerinden biri olan Tarhuntaşsa son 20 yıl içerisinde gerek tarihsel gerekse arkeolojik açıdan incelenmeye başlanmıştır. Hattuşa merkezli araştırmalarda olduğu gibi bir veri birikimi henüz gerçekleşmemiştir. Tarhuntaşsa ile birlikte Batı Anadolu'nun GTÇ çağı yeterli bir şekilde araştırıldığında

¹⁶⁴ Ilan Sharon, "Levantine Chronology", **The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c. 8000-332 BCE**, Oxford University Press, Oxford, 2014, s. 45.

¹⁶⁵ Karaman'da Hotamış Gölü yakınlığında dağlık bir alanda, hiyeroglif yazıtların da keşfedildiği Kızıldağ Tarhuntaşsa'nın başkenti olarak önce S. Alp sonra Dinçol ve diğerleri tarafından öne sürülmüştür. Ali Dinçol ve diğerleri, "The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntaşsa- A Geographical and Archaeological Assessment, **Anatolica**, Sayı: 26, 2000, s. 16.

¹⁶⁶ Bu tarihi olayların gelişimi için; Bryce, Kingdom, ss. 231-233, ss. 269-273.

¹⁶⁷ Tarhuntaşsa ile ilgili güncel bir çalışma için: Lorenzo d'Alphonso, "The Kingdom of Tarhuntaşsa: A Reassessment of its Timeline and Political Significance, **Proceedings of the Eight International Congress of Hittitology: Warsaw, 5-9 September 2011**, (Ed. P. Taracha), Agade Publishing, Varşova, 2014, ss. 216-236.

çöküş söylemiyle domine edilen MÖ 12. yüzyıl rahatlıkla anlaşılabilir. O yüzden şimdiye kadar Anadolu’yu da katarak yapılan genellemelerin hepsi kaygan zeminde durmaktadır.

Doğu Akdeniz’de GTÇ uygarlıklarının çöküşüne ya da yaşadığı felaketlere değil, yaklaşık 400 yıl içerisinde gelişme gösteren politik ve idari sistemler, bölgelerarası ticaret, diplomasinin MÖ 13. yüzyıldan itibaren yaşadığı değişim, dönüşüm ve devinimin anlaşılmasına yönelik bir araştırma pratiğinin oluşması gerekmektedir. Mevcut çizgisel tarih anlayışı, keskin dönüm noktalarıyla inşa edilen zaman düzlemi ve güncel arkeolojik verileri bu bilgi yığınına eklemleyen literatür bir yenilenme süreci içerisine girmeli, yeni bir ‘bilgi evreni’ (veritabanı) oluşturmalıdır.

2.4. BÖLGESEL ÖZELLİKLER

2.5. MISIR

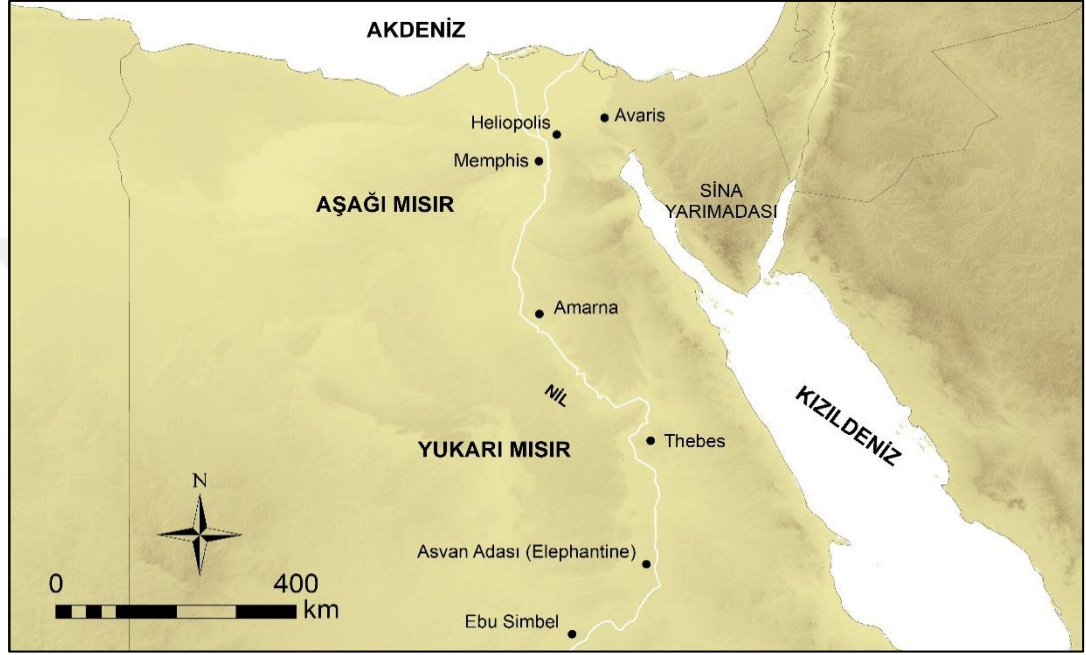
2.5.1. Tarihsel Arkaplan

Antik Mısır; anıtsal mezarları, tapınakları, hiyeroglif yazısı ve mumyaları ile dünya ölçeğinde iyi bilinen en eski uygarlıklardan biridir. Tarihsel açıdan çok sayıda yazılı kaynağa, Mısırbilim gibi ayrı bir bilimsel bir disipline sahip olması ve kronolojik olarak daha sağlam verilerin varlığından ötürü Mısır, Yakındoğu arkeolojisinde kilit bir rol oynamaktadır. Bu yüzden Mısır’ın GTÇ tarihi diğer uygarlıklara nazaran daha iyi bilinmektedir. MÖ 3150-3000 arasında Nil Deltası ve Aşağı Mısır toprakları (Şekil 10) gücü tek elde tutan bir sistem tarafından birleştirilerek kontrol altına alınmıştır. Mısır ile özdeşleşmiş yukarıda sayılan özellikler bu dönemden itibaren ortaya çıkarak gelişmiş ve binlerce yıl sürmüştür.¹⁶⁸ Mısır tarihi MÖ 3. yüzyılda yaşamış olan Manetho adlı bir rahip takip edilerek hanedanlıklar üzerinden tanımlanır. İskender tarafından Mısır’ın fethedilmesine kadar 31 hanedanlık (“yabancı” yöneticiler dâhil olmak üzere) Mısır’ı yönetmiştir. Arkeolojik terminolojide MÖ 3150-2700 arasındaki dönem Erken Hanedanlık, MÖ 2700-2190 Eski Krallık, MÖ 2200-2040 İlk Ara

¹⁶⁸ Kathryn Bard, *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*, Blackwell, Malden-Oxford, 2015, s. 3.

Dönem, MÖ 2040-1674 Orta Krallık olarak isimlendirilir. İkinci Ara Dönem ya da Hyksos Dönemi MÖ 1674-1553 Orta Tunç Çağının bitimini ve GTÇ başlangıcını karşılar. Yeni Krallık ise MÖ 1552-1069 dönemlerini kapsar.¹⁶⁹

Şekil 10: GTÇ’de Mısır ve Başlıca Yerleşimler

Kaynak: Muammer İreç.

Hyksos Dönemi’nde Mısır’da üç ayrı krallık (Deltada’da Hyksos, Yukarı Mısır’da Thebes ve Kerma Krallığı) vardır. Mısır’a yabancı, Asya kökenli olan Hyksos hanedanı Nil deltasındaki Avaris (Tell- El-Dab’a) başkent olmak üzere Aşağı Mısır’ı kontrol etmiş, bölgeler arası diplomatik ilişkilerde ve ticarete önemli rol üstlenmiştir. Örneğin, Boğazköy ve Knossos’ta alabaster ve obsidyenden yapılmış kaplar üzerinde, Hyksos kralı Khyan’ın kartuşu yer almaktadır.¹⁷⁰ Kendi mimari gelenekleri ve ölü gömme adetlerini Mısır’a taşıyan Hyksoslar, Mısır firavunlarının unvanlarını da kullanmışlardır. Thebes merkezli Mısır krallığı ile olan mücadelelerinin sonunda gücünü yitiren bu krallık GTÇ Mısırı’nın uzun süre iktidarda kalan 18. Hanedanlığının

¹⁶⁹ Bu çalışmada Alan B. Lloyd (Ed.), **A Companion to Ancient Egypt Volume I**, Blackwell, Malden-Oxford, 2010’un girişinde yer verilen kronoloji esas alınmıştır.

¹⁷⁰ Mechthild Mellink, “New Perspectives and Initiatives in the Hyksos Period”, **Egypt and Levant**, Sayı: 5, 1995, ss. 85-89.

(MÖ 1552-1295) kurucusu I. Ahmose tarafından yıkılmıştır.¹⁷¹ Mısır'da böylece yeniden bir siyasi birlik oluşmuş ve 18.-19. hanedanlığın Yakındoğu'nun süper gücü haline gelmesine ön ayak olmuştur. Levant ve Kuzey Suriye üzerinde siyasi egemenlik kuran Mısır, burada bir idari mekanizma kurarak küçük krallıkları kendisine bağlamıştır. Thutmosis sülalesinin yayılmacı politikaları ile Doğu Akdeniz ticaretinin en önemli rotalarını kontrol altına alınmıştır. III. Thutmosis (MÖ 1479-1425) Filistin ve Suriye'ye çok sayıda sefer düzenleyerek, Fırat Nehri'ne kadar ulaşmış, Mitanni Krallığı'nı yenilgiye uğratmıştır.¹⁷² Böylece dönemin bütün büyük güçlerinin askeri otoritesine saygı gösterdiği nüfuzlu bir güç haline gelmiştir. Bu tablo önce Mitanni'nin Şauštatar zamanında Mısır etkisini kırması ve Yakındoğu'daki Büyük Krallar silsilesine katılması, daha sonra da Hatti'nin, Mitanni krallığını zayıflatarak Kuzey Suriye'ye inmesiyle birlikte değişmiştir. I. Šuppililiuma'nın (MÖ 1350-1322) Mitanni topraklarının büyük kısmını fethetmesi, Levant'taki küçük krallıkları kendine bağlamasıyla birlikte Mısır ve Hatti krallıkları birbirlerini sınırlar duruma gelmişlerdir. Mısır-Hatti arasındaki MÖ 14. yüzyıldaki bu yakınlaşmalardan ötürü III. Amenophis (MÖ 1390-1352) Hatti'nin Batı Anadolu'daki rakibi Arzava Kralı Tarhundaradu ile diplomatik yazışmada bulunmuştur. Arzava Mektupları olarak bilinen tabletlerde firavun bir Arzava prensesi ile evlenerek Hatti'ye karşı bir ittifak arayışındadır.¹⁷³

Fakat firavunun ölümünden sonra Mısır'ın iç politikasında bölgeler arası konumunu etkileyen önemli değişiklikler olmuştur. III. Amenophis'in oğlu IV. Amenophis (MÖ 1352-1336) Akhenaton adını alarak yeni bir dini yaymak amacındadır ve Orta Mısır'da Tell el Amarna'da yeni bir başkent kurarak ülkenin iç düzenini değiştirmektedir. Tell el Amarna'da yapılan kazılarda çok sayıda diplomatik yazışma ele geçtiği için bu dönem literatürde "Amarna Çağı" olarak da isimlendirilmektedir.¹⁷⁴ Mısır bu dönemde çatışma odaklı değil pasif bir dış politika

¹⁷¹ Ludwig Morenz ve Lutz Popko, "The Second Intermediate Period and the New Kingdom, **A Companion to Ancient Egypt Volume I**, (Ed. Alan B. Lloyd), Blackwell, Malden-Oxford, 2010, s. 109.

¹⁷² Donald Redford, **The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III**, Brill, Leiden-Boston, 2003, ss. 185-255.

¹⁷³ David Hawkins, "Arzawa Letters in Recent Perspective", **British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan**, Sayı: 14, 2009, (Letters) ss. 73-83.

¹⁷⁴ Jacobus van Dijk, "The Amarna Period and the Later New Kingdom", **The Oxford History of Ancient Egypt**, (Ed. I. Shaw), Oxford University Press, Oxford, 2000, ss. 265-307.

anlayışı gütmüş ve diplomasiyi kullanmıştır. Mısır'da daha sonra kısa süre iktidarda kalan, içlerinde Tutankamonun'da olduğu, firavunlar stabil bir yönetim sergileyememişlerdir. Hatta bu dönemde Mısırlı bir kraliçenin I. Suppililiuma'nın oğullarından biriyle evlenmek istemesi gibi bölge tarihini kökten değiştirebilecek olaylar söz konusudur.¹⁷⁵ Fakat bu olay asla gerçekleşmemiş hatta Hatti ile ilişkiler bozulmuştur.

19. sülalenin ilk firavunu olan I. Ramses ile birlikte asker-firavunlar devri başlamış II. Ramses, Kuzey Suriye ve Levant'taki varlıkları bir tehdide dönüşen Hatti ile dönemin en önemli tarihi olayı olan Kadeş Savaşı'nı yapmıştır. Her ne kadar II. Ramses savaşı kazandığını Mısır'daki anıtlar üzerine yazdırsa da sonuç itibarıyla, Hatti krallığının Suriye'deki siyasi ve askeri pozisyonunda kayda değer bir değişim olmamıştır. Daha sonra III. Hattuşili ile II. Ramses arasında Kadeş antlaşması yapılmış ve Mısır-Hatti ilişkileri barışçıl bir şekilde devam etmiştir. Bu antlaşmayla dönemin iki süper gücü denkliklerini koruyarak, Yakındoğu'da geniş bir coğrafyada gerek kraliyet aileleri arasında gerekse bölgesel ölçekte kültürler arası etkileşimin doruk noktaya çıktığı bir dönem yaratmışlardır. Fakat MÖ 1200'lere doğru bu düzen yıkılmaya yüz tutmuştur. Mısır'daki yazılı kaynaklar Deniz Kavimlerinin dönemin önemli merkezleri yakıp yıktıklarını ama Mısır'da III. Ramses tarafından durdurulduklarını yazmaktadır. Mısır'da hepsi aynı adı taşıdığı için Ramsesler sülalesi adı da verilen 20. Hanedanlık (MÖ 1188-1069) GTÇ'nin son aşamasının yöneticileridir.¹⁷⁶

2.5.2. Materyal Kültür ve Teknoloji

Mısır'ın kendine has materyal kültürü onu Yakındoğu'daki diğer uygarlıklardan ayırır. Bir kültür yaratıcı aktör olarak günümüze ulaşan her türlü obje ünik yapısı ve değerinden ötürü dünyanın dört bir tarafına yayılmış durumdadır. Günümüz Mısır'ında yer alan korunabilmiş yapılar, güncel olarak devam eden birçok araştırmanın ortaya çıkardığı yeni bulgular, dünya müzelerindeki binlerce eser sayesinde; GTÇ'deki yaşam alanları, kullanılan araç gereç ve objeler, teknolojik

¹⁷⁵ Thomas Schneider, "Geç Tunç Çağı'nda Mısır", *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, s. 230.

¹⁷⁶ Van Dijk, ss. 300-303.

seviye hakkında geniş bir bilgi yığını söz konusudur. Ayrıca Mısır materyal kültürü dünya genelinde ilgi gören bir konu olmasından ötürü bilimsel gelişmelerin test edildiği bir laboratuvar gibidir.¹⁷⁷ Örneğin yakın zamanda Tutankhamon'un mezarında bulunan iki mumyalanmış fetüsün bilgisayarlı tomografisi (CT) çekilerek, fetüslerin yaşam süreleri, ölüm nedenleri ve fiziksel gelişimleri ile ilgili yeni bilgiler elde edilmiştir.¹⁷⁸

19. yüzyıldan beri kazıların yapıldığı bir coğrafya olmasına rağmen Mısır'daki uygarlığın anıtsal yapılar, yazıtlar ve heykeller üzerinden anlaşılmasına çalışılmasından ötürü yerleşim sistemleri ve hiyerarşisi, "kentleşme" gibi başlıklara son 50 yıla kadar yeterli önem verilmemiştir.¹⁷⁹ Ayrıca yerleşimlerin iyi korunamamış olması ve birçoğunun günümüze kadar yerleşim görmesi çok kısıtlı verilerin elde edilmesine neden olmaktadır. Mısır'daki yerleşimleri Hassan üç bölümde gruplar.¹⁸⁰ Başkentler (Memphis, Thebes ve Tell el Amarna), kent ile köy arasında bir birim olarak eyalet merkezlerini karşılayan kasabalar (*town*) ve köy (*village*) olarak tanımlanan kırsal yerleşimler. Nil Nehri ve deltasındaki düzlükler, Mısır'daki en önemli yerleşimlere ev sahipliği yapmıştır. Daha küçük yerleşimler ise çöller ve dağlık alanlara bağlanan geçitler ile doğal kaynakların olduğu arazilere yakın yerlerde yer alır. Yönetici sınıfının merkezi olan başkentler hem sembolik hem de işlevsel nitelikler gözetilerek tasarlanmıştır. Stratejik bir noktada yer almasından ötürü uzun bir süre başkent olarak kullanılan Memphis'te yerleşim alanına dair çok fazla kalıntı yoktur. Fakat mezarlar, mastabalar, piramitler tapınaklar ve bu yapıların inşasında çalışmış işçiler için yapılan yerleşim alanları iyi bilinmektedir. Memphis, Yeni Krallık Dönemi'nde Thebes'in hem idari hem de kültürel başkent olmasıyla eski statüsünü yitirse de geçmişten gelen birikimiyle dönemin sonuna kadar en önemli merkezlerden biri olmaya devam etmiştir. Nil nehrinin ortasından geçtiği Thebes'in batı yakasında Ramesseum,

¹⁷⁷ Bu konuda son derece ayrıntılı ve kapsamlı güncel bir çalışma için: Sonia Zakrzewski, Andrew Shortland ve Joanna Rowland, **Science in the Study of Ancient Egypt**, Routledge, New York, 2016.

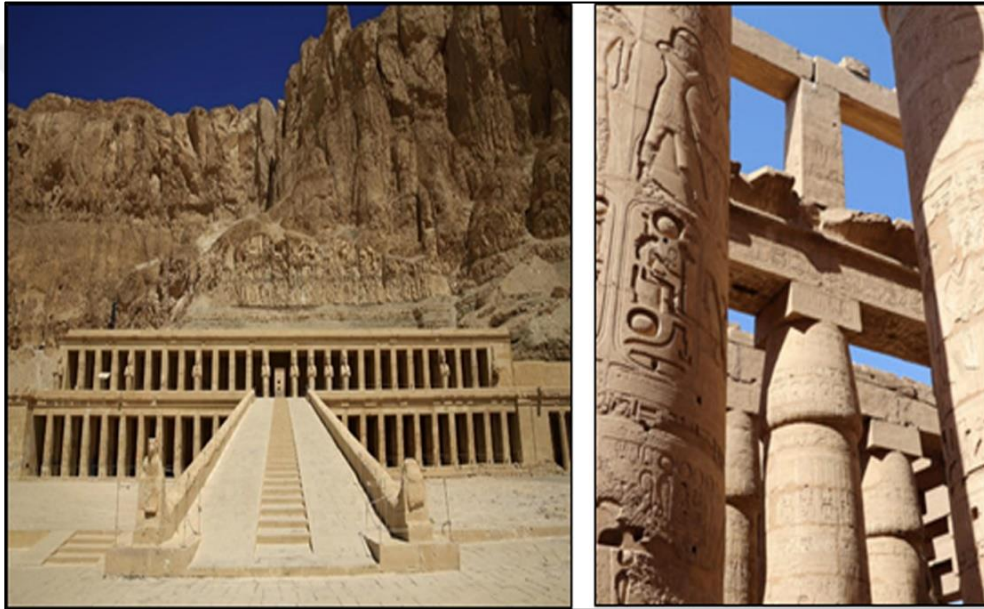
¹⁷⁸ Zahi Hawass ve Sahar Saleem, "Mummified Daughters of King Tutankhamun: Archaeologic and CT Studies", **American Journal of Roentgenology**, Cilt 197, Sayı 5, 2011, ss. 829-836.

¹⁷⁹ Barry John Kemp, "The Early Development of Towns in Egypt", **Antiquity**, Sayı: 51, 1977, s. 185; Eski literatürle birlikte, David O'Connor, "Urbanism in Bronze Age Egypt and Northeast Africa, **The Archaeology of Africa: Food, Metals, Towns**, (Ed. T. Shaw), Routledge, Londra-New York, 1993, s. 576.

¹⁸⁰ Fekri Hassan, "Town and Village in Ancient Egypt: Ecology, Society and Urbanization", **The Archaeology of Africa: Food, Metals, Towns**, (Ed. T. Shaw), Routledge, Londra-New York, 1993, s. 559

Malkata Sarayı, 18.-19.-20. sülalelerden firavunların yaptırdığı tapınaklar, Krallar Vadisi, Kraliçeler Vadisi ve soylu mezarları, doğu yakasında Karnak ve Luksor tapınakları yer alır. Thebes'deki yapılar Mısır'da anıtsal mimari ve dini sembolizm aracılığıyla yönetici sınıfın gücünün dışavurumunun en iyi örneklerini oluşturur. Firavunlar askeri ve siyasi başarılarını bu tapınakların duvarlarındaki kabartmalara ve yazıtlara işleterek hem eğitilmiş elit sınıfa hem de toplumun daha alt tabakalarındaki insanlara siyasi ve propaganda amaçlı mesajlar vermekteydiler.¹⁸¹

Şekil 11: Hatşepsut Tapınağı ve Karnak Tapınağı'nın Sütunlu Avlusu

Kaynak: Muammer İreç

Tapınaklar Mısır mimarisinin en önemli öğelerinden biridir. Tam olarak kökeni ve çıkış noktası bilinmiyor olsa da, gelişimi konusunda araştırmacılar tarafından çeşitli öneriler sunulmuştur.¹⁸² Eski ve Yeni Krallık dönemiyle birlikte piramitler ve onların yanına inşa edilen yükseltilmiş podyum üzerinde dikdörtgen planlı, uzun bir hole ve sütunlu galerilere sahip, kutsal sayılan iç odaların ya da nişlerin olduğu yapılar ortaya çıkmıştır. Yeni Krallık Dönemi'nde yüzlerce yıl süregelen gelenekler daha da ileri

¹⁸¹ Ronald Leprohon, "Ideology and Propaganda", **A Companion to Ancient Egyptian Art**, (Ed. M. K. Hartwig), Wiley-Blackwell, Oxford-Malden, 2015, s. 313.

¹⁸² Bu öneriler için; Richard Wilkinson, **The Complete Temple of Ancient Egypt**, Thames and Hudson, New York, 2000, (Temple) s. 18.

götürülerek, neredeyse tamamı taştan yapılan, bir giriş kapısının sütunlu bir galeriye geçit verdiği, içinde asıl tapınma odası ya da kutsal alanın olduğu bir plan standart hale gelmiştir. Çeşitli farklılıklar olsa da bu form Roma Çağı'na kadar varlığını sürdürmüştür. Söz konusu plan anlayışı sadece kült tapınaklarında değil firavunlar için inşa edilen tapınak-mezarlarda da (*mortuary temple*) kullanılmıştır.¹⁸³ (Şekil 11)

MÖ 14. yüzyılda III. Amenhotep tarafından yapılan devasa boyutlarda bir saray ve eklentili yapılardan oluşan kompleks, Malkata Sarayı olarak bilinmektedir. Bir taht odası ve sütunlu kabul salonu, avlular, özel odalar, depolar, mutfak ve çalışma odaları ile saray görevlilerine ait mekanlar ana saray yapısında yer almaktadır. Kraliyet ailesi için ana saray dışında 3 ten fazla anıtsal yapı da kompleks içinde inşa edilmiş, Amon'a adanan bir tapınak da bu bütünlüğe dahil edilmiştir. Kerpiçten yapılan saray renkli duvar resimleriyle bezenmiş, tahta çıkan basamaklarda elleri bağlı düşmanlar resmedilerek firavunun gücü ve üstünlüğü sembolize edilmiştir.¹⁸⁴

Şekil 12: Deyr el Medine'deki İşçi Köyü'nden Bir Görünüm

Kaynak: Muammer İreç.

Thebes'teki en önemli yerleşim alanlarından biri Krallar Vadisi ve Kraliçeler Vadisi'ndeki mezarlarda çalışan işçi ve sanatçıların yaşadığı Deyr el Medine'deki köy

¹⁸³ Wilkinson, Temple, ss. 24-25.

¹⁸⁴ Peter Lacovara, **New Kingdom Royal City**, Routledge, New York, 1997, s. 25.

yerleşimidir. (Şekil 12) I. Thutmosis döneminde inşa edilmeye başlandığı firavunun adının damgalandığı kerpiç bloklardan anlaşılan köy yerleşimi Akhenaton Dönemi'nde bir yangın geçirmiş, daha sonra Horemhab tarafından onartılarak gözden geçirilmiştir.¹⁸⁵ Bir ana cadde etrafına yerleştirilmiş birkaç odadan oluşan evleri, ince bir sur sistemi (6-7 m. yükseklik 1 m. kalınlık) çevrelemektedir. Gösterişsiz, düz damlı, ortalama dört odadan oluşan evlerde işçiler aileleri ile birlikte yaşamaktaydılar. II. Ramses döneminde 132x50 m. boyutlarında bir alana yayılan köy, sur içinde yaklaşık 70 evi barındırmaktaydı.¹⁸⁶ Bu evlerde bulunan kişisel mektuplar, ostrakonlar, papirüsler günlük yaşam, ekonomik ve sosyal şartlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Köyde merkezi idare tarafından atanan bir katip işçilerin çalıştıkları günleri, hasta oldukları zamanların kayıtlarını tutarak bir kontrol mekanizması işlevi görmektedir.¹⁸⁷ Deyr el Medine, yönetici sınıfın örgütlü insan gücünü prestijli inşa faaliyetleri için nasıl kullanıldığını yansıtan yazılı belgeler ve arkeolojik kanıtlar sunmaktadır. Merkezi idare buradaki işçi ve ustaların bütün ihtiyaçlarını karşılamakta, onları başka işlerden de muaf tutmaktadır. Taş ustalarından, sıvacılara ve ressamalara kadar inşa faaliyetlerinin her aşamasından uzmanların bir arada bulunması hem inşa faaliyetini hızlandırmakta hem de faaliyetlerin kolay yönetilmesini sağlamaktadır.

Heretik Firavun Akhenaton tarafından Orta Mısır'da Nil nehri kıyısında kurulan başkent Akhetaten, literatürde modern yerleşim yerinden hareketle Amarna ya da Tell el Amarna olarak bilinmektedir. 380 hektarlık bir yerleşim alanına sahip kentte kerpiçten ve yerel taş ocaklarından çıkarılan taşlarla Aton'a adanmış tapınaklar, kraliyet ailesi için saraylar, evler, mezarlar inşa edilmiştir.¹⁸⁸ (Şekil 13) Kent merkezindeki kamu yapıları düzenli bir planlama anlayışını yansıtır. Kuzey güney doğrultulu 3 geniş cadde yerleşim alanını bölümlenmektedir. Kentin kuzeyinde yer aldığı için Kuzey Saray olarak isimlendirilen etrafı surlarla çevrili, anıtsal bir girişe sahip sarayın, güney kanadında tören salonları, kraliyet ailesine ait hayvanların ağılları, bir havuz ve Aton'a adanmış küçük bir tapınak bulunmaktadır. Atölyeler, askeri binalar ve Amarna mektuplarının ele geçtiği resmi yazışmaların korunduğu bir

¹⁸⁵ Morris Bierbrier, **The Tomb-Builders of the Pharaohs**, The American University at Cairo Press, Kahire, 2003, s. 65

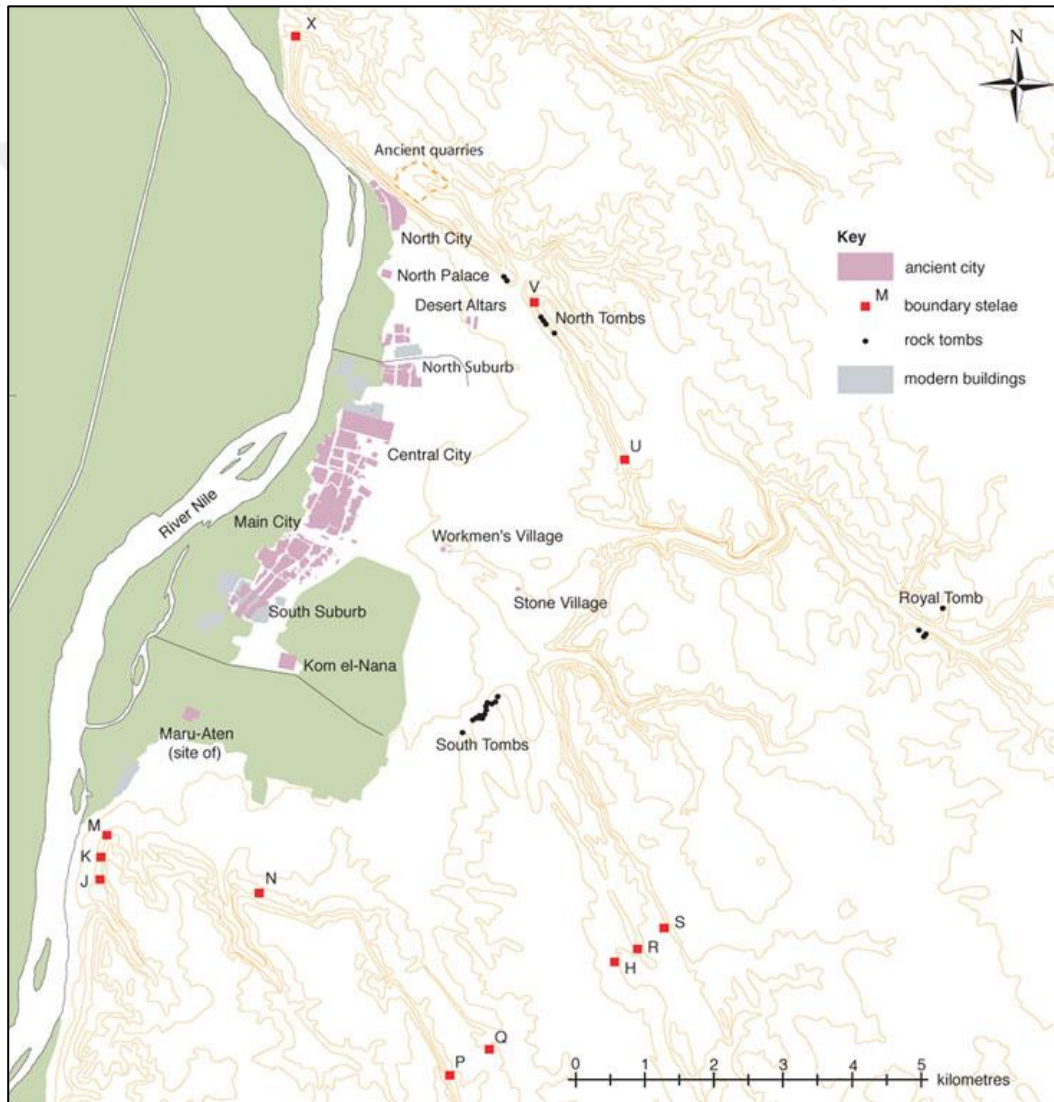
¹⁸⁶ Eric Uphill, **Egyptian Towns and Cities**, Shire Publications, Buckinghamshire, 2001, s. 21.

¹⁸⁷ Bierbrier, s. 80.

¹⁸⁸ Uphill, ss. 58-61.

ofis yapısı, inşa faaliyetlerinde çalışan işçiler için kurulmuş bir köy, anıtsal mezarlar, kaya mezarları başkent karakterini öne çıkaran unsurlardır. Kurulduktan kısa bir süre sonra terkedilmesi ve sonrasında çok fazla yerleşim görmemesinden ötürü Tell el Amarna başta kent mimarisi ve yerleşim düzeni olmak üzere pek çok konuda başvuru kaynağı niteliğindedir.¹⁸⁹

Şekil 13: Tell Amarna'nın Planı.

Kaynak: Amarna Project, “Map of the City”, **Amarna the Place**, http://www.amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/map.shtml, (08.10.2018).

¹⁸⁹ Barry Kemp, “The City of El Amarna as a Source for the Study of Urban Society in Ancient Egypt”, **World Archaeology**, Cilt 9, Sayı 2, 1977, ss. 123-139.

Hyksos krallarının başkenti olan Nil deltasındaki Tell el Dab'a'da yapılan kazılarda Mısır'daki çok kültürlülük ve kültürler arası etkileşimin materyal kültürdeki yansıması olan Ege üslubunda duvar resimlerine ait parçalar bulunmuştur.¹⁹⁰ Bir saray yapısının duvarlarındaki boğa üzerinden atlama, grifonlar ve Ege'deki GTÇ saraylarından bilinen motiflerin olduğu kompozisyonlar, Mısır geleneği dışındaki unsurlardır. İlk olarak hafır Bietak tarafından Hyksos Dönemi'ne tarihlenen duvar resimleri daha sonra 18. Sülalenin erken evrelerine tarihlendirilmiştir.¹⁹¹ Fonksiyonu, ustaları, hangi firavun dönemine ait olduğu hakkında çok sayıda tartışma ve spekülasyon olmasına rağmen duvar resimleri, yazılı kaynaklar dışında merkezi otoritenin uzak bölgelerle ilişkisini kanıtlayan çok önemli bir buluntu grubudur.

MÖ 13. yüzyıl imar faaliyetleri açısından büyük projelerin gerçekleştirildiği bir dönemdir. II. Ramses Pi-Ramses (modern Qantir) adında en azından 350 hektarlık bir alana yayıldığı tahmin edilen bir kent kurdurmuştur. Yerleşimde yapılan kazılarda bakır ergitme fırınlarının bulunduğu işlikler, savaş arabası atölyeleri ve at ahırları, cam ve fayans işlikleri açığa çıkarılmıştır. GTÇ'deki yoğun metal ticaretinin en önemli alıcılarından biri olan Mısır'a gelen metaller ve diğer ham maddeler burada işlenmekteydi.¹⁹² Bu bağlamda Pi-Ramses sadece bir başkent olarak değil devasa endüstri alanlarının olduğu bir "sanayi kenti" karakterine sahiptir. Medinat Habu'da duvarlarında Kadeş Savaşı ile ilgili betimlerin olduğu Ramesseum olarak adlandırılan tapınak kompleksi, Kraliçe Nefertari ile birlikte firavunun devasa heykellerinin olduğu (20 metrenin üzerinde) Ebu Simbel Tapınağı, Pi-Ramses ile birlikte firavunun en önemli inşaa faaliyetleridir. MÖ 13. yüzyıl gücün merkezinde olan firavunlar sahip oldukları gücü yansıtan, tapınaklar ve kolossal heykeller yaptırmışlardır. Hatta II. Ramses kendinden önceki firavunlar adına yapılan heykelleri ve tapınakları gasp etmiş, bu gelenek daha sonraki firavunlar tarafından da takip edilmiştir. Bu pragmatik yaklaşım büyük masraf gerektiren projelerin yanında firavunların imajını yansıtan

¹⁹⁰ Manfred Bietak, **Avaris. The Capital of the Hyksos: Recent Excavations at Tell el-Dab'a**, British Museum Press, Londra, 1996, s. 70.

¹⁹¹ Manfred Bietak, "Rich beyond the Dreams of Avaris: Tell el-Dab'a and the Aegean World: A Guide for the Perplexed": A Response to Eric H. Cline", **The Annual of the British School at Athens**, Sayı: 95, 2000, s. 194

¹⁹² Frederik Rademakers ve diğerleri, "Bronze Production in Pi-Ramesse: Alloying Technology and Material Use", **Mining for Copper: Essays in Honor of Professor Beno Rothenberg** (Ed. E. Ben-Yosef-Y. Goren), Tel Aviv University, Tel Aviv 2013, ss. 503-525; Thilo Rehren, "Late Bronze Age Glass Production at Qantir-Piramesses, Egypt", **Science**, Cilt: 308, Sayı: 5729, 2005, ss. 1756-1758.

anıtların sayısını artırmanın bir başka yolu olmuştur. Her durumda materyal kültürün en belirgin öğelerinden olan anıtsal yapılar ve heykeller doğrudan ideolojik amaçlar gözetilerek yapılmıştır. Yazının da kullanılmasıyla birlikte bu eserler, yönetici sınıfın daha geniş kitleleri kontrol etmesini ve etkisi altında tutmasını kolaylaştırmıştır. Aynı sistem belli zamanlarda din adamları tarafından kullanılmıştır. Karnak'taki Amon-Ra tapınağındaki heykellerde tanrıları simgeleyen tasvirlerle betimlenen rahipler, kendi dindarlıklarını ve dini pozisyonlarının önemini göstermekteydiler.¹⁹³ Nitekim GTÇ'nin sonunda Amon-Ra'nın rahipleri dini ve ekonomik gücün getirisiyle firavunların iktidarına meydan okuyacak güce erişmişlerdir. MÖ 11. yüzyılda Thebes'te tapınak ve başrahiplik statüsünün merkezinde olduğu bir idari sistem gelişmiş, Mısır politik açıdan bölünmüştür.¹⁹⁴

Genel olarak Mısır çanak çömlek teknolojisi ve üretimi konusunda çağdaş GTÇ uygarlıklarıyla karşılaştırıldığında gelişmiş bir düzeyde değildir. Holthoer'e göre ayakla çevrilen hızlı çark MÖ 7. yüzyıla kadar Mısır'da kullanılmamıştır.¹⁹⁵ Çanak çömlek yapımında kullanılan kil ağırlıklı olarak; Nil'in taşıdığı alüvyonlardan elde edilen kumlu ve demir içerikli toprak ile pekmez toprağı olarak da bilinen kireçli bir yapıya sahip topraktan elde edilir. Nil kili pişirmeden sonra kırmızı-kahverengi tonlara sahip olurken, pekmez toprağı krem ya da beyaz tonlara dönüşmekle birlikte yer yer pembe ya da turuncu renkler oluşabilmektedir.¹⁹⁶ Yeni Krallık Dönemi'nde daha önceki dönemlere nazaran üretim, mal grupları ve form açısından bir çeşitlilik söz konusudur. Özellikle şarap ve etin konulduğu kaplardaki standartlaşmış morfolojik özellikler, muhtemelen Aşağı Mısır'da (kullanılan kilden ötürü) bu kap gruplarında uzmanlaşmış ve seri üretim yapabilen merkezlerin olduğunu göstermektedir.¹⁹⁷ Pekmez toprağından genelde değerli içeriğin taşındığı kapalı formlar yapılmakta ve kendi başına bir ticaret metası olarak kabul edilmektedir. Nil kili ise gerek gündelik kullanım gerekse bölgesel anlamda ihtiyaç duyulan çanak çömlek üretiminde kullanılmaktadır.

¹⁹³ Leprohon, s. 208.

¹⁹⁴ Dijk, ss. 300-303.

¹⁹⁵ Rostislav Holthoer, **New Kingdom Pharaonic Sites: The Pottery**, Scandinavian University Books, Stockholm, 1997, ss. 32-33.

¹⁹⁶ Janine Bourriau ve diğerleri, "Pottery", **Ancient Egyptian Materials and Technology**, (Ed. P.T. Nicholson ve I. Shaw), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, ss. 121-122.

¹⁹⁷ Bourriau ve diğerleri, s. 140.

Çanak çömlek repertuarı içerisinde baskın olan grubu bezemesiz ve işlevlerine göre çeşitlenen formlardaki monokrom mallar temsil eder. MÖ 14. yüzyıldan itibaren Kıbrıs çanak çömleğinin etkisiyle iki renkli mallar (kırmızı-siyah boyalı) Mısır'da yaygın hale gelmeye başlar. Ayrıca III. Thutmosis'in Levant seferlerinden sonra bölgeden mercimek gövdeli mataralar ithal edilmiştir. Bu form daha sonra Mısır'da popüler hale gelmiştir.¹⁹⁸ Yeni Krallık boyalı çanak çömleği arasında en öne çıkan grup, Mısır mavisi adı verilen sentetik renkle kısmi ya da bütünüyle boyanmış formlardır. Fırınlanma öncesi kobalt kullanılarak sağlanan mavi rengin çanak çömleğe uygulanması ilk olarak MÖ 15. yüzyılda Mısır'da ortaya çıkmış ve Yeni Krallık boyunca devam etmiştir.¹⁹⁹ (Şekil 14)

Şekil 14: Tell Amarna'da bulunmuş GTÇ seramiklerinden örnekler.

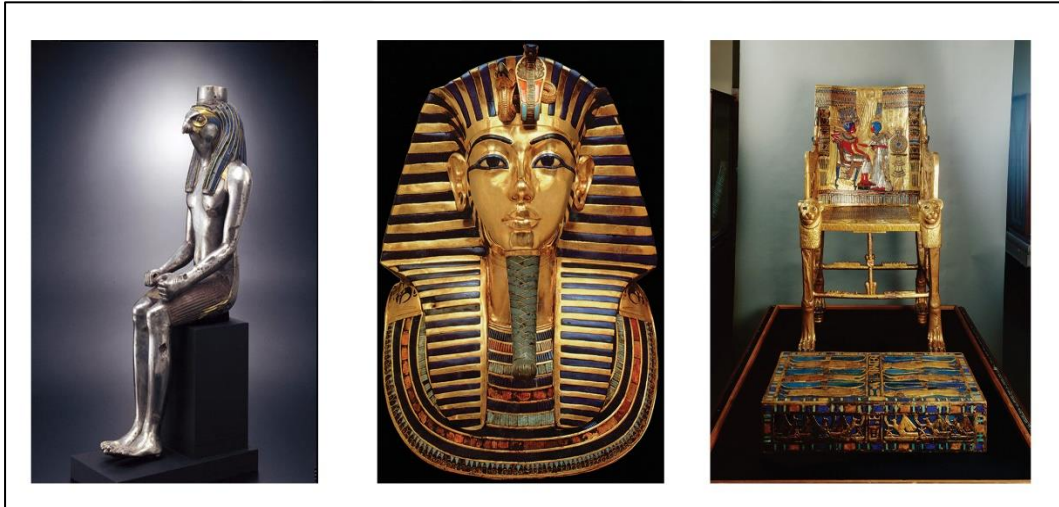
Kaynak: Amarna Project, “New Kingdom Pottery”, **Material Culture**, http://www.amarnaproject.com/pages/recent_projects/material_culture/new_kingdom.shtml, (08.10.2018)

¹⁹⁸ David Aston, “Pottery, New Kingdom through the Ptolemaic Period”, **Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt**, (Ed. K. A. Bard), Routledge, New York, 1999, s. 765

¹⁹⁹ Andrew Shortland ve diğerleri, “Cobalt Blue Painted Pottery from 18th Dynasty Egypt”, **Geomaterials in Cultural Heritage**, (Ed. M. Magnetti ve B. Messiga), GSL Publishing, Londra, 2006, s. 91

Mavi renk kullanılarak kaplar üzerine lotus, mavikantaron, haşhaş, adamotu ve papirüs bezemeleri yapılmıştır. Yaygın olmamakla birlikte ördek, şahin, geyik, at ve insan motifleri de işlenmiştir. Bu malzeme grubunun büyük çoğunluğu Memphis, Tell El Amarna, Malkata ve Qantir gibi merkezlerde ele geçtiğinden üretiminin krali merkezlerle sınırlı olduğu düşüncesi oluşmuştur.²⁰⁰ Mavi boyalı çanak çömlek dışında, piştikten sonra üzerlerine boya kullanılarak bitkisel ve geometrik figürlerin yapıldığı çok renkli kaplar Gurob, Tell el Amarna, Deyr el Medine’de ele geçmiştir. Thebes’te sadece ölü kültü için taş ya da camdan ürünleri taklit eden kanopik kapların üretildiği bilinmektedir. Kanopik kaplar Thebes’in dışında ne domestik alanlarda ne de mezarlarda bulunamamıştır. Bu da yerleşime has bir uzmanlaşmanın olduğunu göstermektedir.²⁰¹

Şekil 15: Miho Müzesi’ndeki Şahin Başlı Tanrı Heykelciği, Tutankamon’un Maskı ve Altın Kaplama Tahtı.

Kaynak: Bard, Plate 8.5, 8.6.

Çanak çömlek teknolojisi ve ürünlerindeki yalınlığın aksine altın, gümüş, yarı değerli taşlar, cam, fayans, ahşap gibi ham maddelerin işlenerek lüks ürünlere dönüştürülmesi konusunda, Yeni Krallık Mısır’ı son derece gelişkin bir düzeydedir. Mısır’ın altın madenleri ve çeşitli değerli taş ocaklarına yakın olması ve gelişkin

²⁰⁰ Aston, s. 766.

²⁰¹ Bourriau ve diğerleri, s. 140

bölgeler arası ticaret sebebiyle egzotik mallara ulaşabililmesi, ham madde çeşitliliği yaratmıştır. Bu çeşitlilik, lüks ürünlere ihtiyaç duyan dini, krali ve idari figürlerin istekleri ile zanaatkârların ustalıklarının harmanlanarak, Yakındoğu’da kolaylıkla ayırt edilebilir bir lüks malzeme grubunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yazılı kaynaklar ve tapınaklardaki kabartmalarda tapınaklara bırakılan çok sayıda değerli maden ve taşlardan yapılmış heykelciklerden bahsedilmektedir. Fakat bu nesneler her dönem içinde değerli olduklarında ya yeniden kullanılmış ya da çalınmışlardır. Bugün Japonya’da Miho müzesinde yer alan 19. Hanedanlık dönemine tarihlenen (MÖ 13. yüzyıl) yaklaşık 42 cm yüksekliğindeki şahin başlı tanrı heykelciğinde gümüş, altın ve lapis lazuli kullanılmış, Tanrı’nın baş kısmı Mısır mavisi ile boyanmıştır.²⁰² Tutankhamon’un Howard Carter tarafından 1922 yılında açılan mezarında ele geçen Mısırbilim açısından simgeleşmiş ölüm maskında; altının yanı sıra lapis lazuli, obsidyen ve akik gibi değerli taşlar kullanılmıştır. Mezarda bulunan çok sayıda değerli eşya krali otoritenin sahip olduğu zenginliği, materyalin yüksek üretim kalitesini yansıtmaktadır. (Şekil 15)

Şekil 16: Metropolitan Museum Koleksiyonlarında Yer Alan Yeni Krallık Dönemi’ne Ait Bazı Skarabeler.

Kaynak: Metropolitan Museum, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/545160>, (08.10.2019).

²⁰² Arielle Kozloff, “Luxury Arts”, **A Companion to Ancient Egyptian Art**, (Ed. M. Hartwig), Wiley-Blackwell, Oxford, 2015, s. 294.

Materyal kültür içerisinde sosyal organizasyona yönelik ipuçlarını taşıyan birimlerinden mühürlerde de Mısır, kendine has özellikler gösterir. Bütün Yakındoğu'da olduğu gibi silindir ve düğme şeklinde damga mühürler Mısır'da yaygın olan gruplardır. Fakat MÖ 2. binyılın başlarından itibaren bok böceği (*Scarabeus sacer*) formunda, steatit, mor kuvars, kaya kristali, yeşim, akik, lapis lazuli gibi işlenebilir taşlar ya da değerli metallerden yapılan skarabe mühürler popüler hale gelmiştir. Genellikle 0.5-2.5 cm uzunluk aralığında olan böcek gövdesinin alt kısmında hiyerogliflerin olduğu bir bölüm yer almaktadır. (Şekil 16) Bu hiyerogliflerde firavun ve yönetici isimleri olabildiği gibi tanrı ve tanrıça betimleri de yer almaktadır.²⁰³ Skarabeler küçük ve kolaylıkla taşınabilir nesneler oldukları için Doğu Akdeniz'de Ege'den Mezopotamya'ya geniş bir coğrafyada ele geçmişlerdir. Ticari mal, hediye, kişisel eşya olarak işlev gören bu nesneler, kültürlerarası etkileşim rotaları ve boyutları hakkında ipuçları sağlamaktadır.²⁰⁴

Materyal kültür bütününe oluşturan her birimin arkasında yatan teknik bilgi ve beceri aslında eserin kendisinden daha fazla öneme sahiptir. Teknoloji, bir ürünün varlığını, devamlılığını, gelişmesini ve yenilenmesini sağlar. Zaman ve mekan düzleminde materyal kültürü var eden teknolojinin kavranması geçmişe ait bir nesnenin yapısının ve işlevinin anlaşılabilmesine olanak verir. Bu bağlamda GTÇ Mısır'ı erişebildiği ham maddeyi, bir bilgi birikimi ve onu takip eden üretim zincirinden geçirerek yeni araçlara ve nesnelere dönüştürme konusunda büyük bir ustalık göstermiştir. Özellikle pyroteknoloji temelli; cam ve fayans üretimi ile metalürji konusunda, hem üretim aşamalarını yansıtan arkeolojik kanıtlar hem de kendine has özellikler barındıran ürünler söz konudur. Yakındoğu'da cam ilk defa Kuzey Suriye ve Mısır'da ortaya çıkmıştır. Yazılı veriler ve arkeolojik deliller göz önüne alındığında Mısır'a cam teknolojisinin Suriye-Filistin bölgesinden gelmiş olduğu yüksek olasılıklı bir seçenek olarak görülmektedir.²⁰⁵ Bu durumda Mısır kısıtlı bir üretim alanı olan ve doğrudan toplumun üst tabakalarına hitap eden bir materyalin

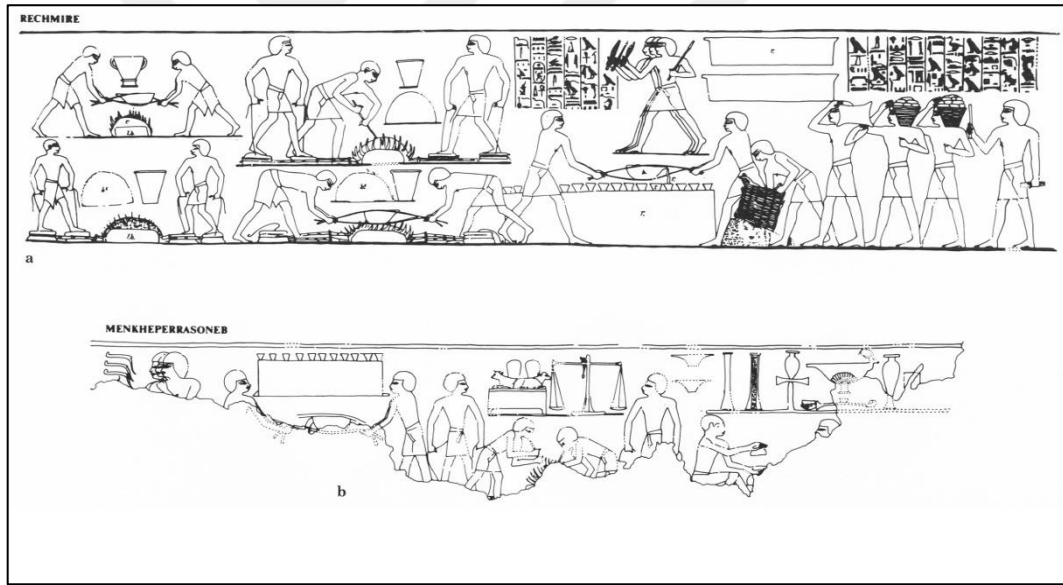
²⁰³ Percy Newberry, **Egyptian Scarabs**, Dover Publications, New York, 2002, s. 43-97; Carol Andrews, **Amulets of Ancient Egypt**, British Museum Press, Londra, 1994, ss. 50-60.

²⁰⁴ Vanessa Boschloos, "Traded, Copied, and Kept, The Ubiquitous Appeal of Scarabs", **Pharaoh's Land and Beyond. Ancient Egypt and Its Neighbors**, (Ed. P.P. Creasman ve R. H. Wilkinson), Oxford University Press, Oxford, 2017, s. 152.

²⁰⁵ Bu konuda; Andrew Shortlands, **Lapis Lazuli from the Kiln: Glass and Glassmaking in the Late Bronze Age**, Leuven University Press, Leuven, 2012, ss. 43-63.

teknoloji transferini gerçekleştirmiştir. Eğer Mısır’da bu teknoloji bağımsız bir şekilde geliştirse bu durum teknik anlamda Mısırlıların yaratıcılığını göstermektedir. Cam endüstrisiyle ilişkili olan fayans üretimi yine Mısır’ın kendine has teknolojik birikiminin bir dalıdır. Ham maddesini kilin değil, kuvars, sodyum karbonat ve kirecin oluşturduğu fayansın içine bakır da katılarak yaklaşık 850-1000 derece sıcaklıkta Mısır Mavisi adı verilen materyal elde edilir. Mısır’da icat edilen²⁰⁶ cama yakın bu malzeme, şekillendirilerek elit tabaka tarafından kullanılan küçük objeler yapılmış ve duvar resimlerinde mavi boya olarak kullanılmıştır. Bilinen en eski yapay pigment olarak kabul edilen Mısır mavisi MÖ 3. binyılın ortalarından Greko-Romen dönemlere kadar kullanılmıştır.²⁰⁷

Şekil 17: Mısır’daki Duvar Resimlerinde Metal İşçiliğini Gösteren Sahneler

Kaynak: Pusch, s. 94.

Mısır; metallerin işlenmesi, birer alet ya da prestij objesine çevrilmesi konusunda kendi döneminin en gelişkin coğrafyalarından biridir. Özellikle takı olarak kullanılmasının yanında ekonomik ve dini işlevi de olan altın Mısır’ın simge metalidir.

²⁰⁶ Paul Nicholson ve Edgar Peltenburg, “Egyptian Faience”, **Ancient Egyptian Materials and Technology**, (Ed. P. T. Nicholson and I. Shaw), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 178.

²⁰⁷ Richard Newman, “Technology”, **A Companion to Ancient Egyptian Art**, (Ed. M. Hartwig), Wiley-Blackwell, Oxford, 2015, ss. 506-507.

Bu durum gerek Mısır'da bulunan materyal kültür gerekse yazılı kaynaklar kanalı ile Mısır'ın komşuları tarafından iyi bilinmektedir. Örneğin Amarna'da bulunan bir mektupta Mitanni Kralı Tušratta; Mısır kraliçesi Tiye'den altın göndermesini istemekte ve Mısır'da altının yerdeki toz gibi bol olduğunu yazmaktadır.²⁰⁸ Yazılı ve ikonografik veriler aynı zamanda metal işleme endüstrisinin devlet kontrolü altında olduğunu ve toplumun üst kesimi arasından seçilen kişiler tarafından yönetildiğini göstermektedir.²⁰⁹ Piramesses'de bulunan haç şeklinde bir plana sahip bakır işliğı, işleme sürecinde kullanılan aletlere ait parçalar ve yabancılara ait metal eserlerin varlığı Mısırlıların bu konuda da dış etkilere açık ve adaptasyonu başarabilen bir strateji izlediklerini göstermektedir.²¹⁰ MÖ 3. binyıldan itibaren bakırdan yapılan aletlerin artması doğal kayalardan inşaat faaliyetlerinde kullanılacak blokların çıkarılmasını kolaylaştırmıştır. Bakırın dövülerek daha sert hale getirilmesi tekniğinin geliştirilmesi ile metal aletler taş çıkarılmasını daha da kolaylaştırmışlardır. Mısır'ın her tarafına yayılan büyük inşaa projeleri düşünüldüğünde püroteknolojik gelişkinliğin gerekli altyapının hazırlanmasında büyük kolaylık sağladığı açıktır. Yanı sıra metal aletler heykeltıraşlar tarafından özellikle devasa boyutlardaki firavun heykelleri ve tapınaklardaki plastik unsurların yapılmasında, tahtadan heykellerde kullanılmıştır. Nitekim çeşitli duvar resimlerinde heykeltıraşlar metal aletler kullanırken resmedilmişlerdir.²¹¹ (Şekil 17)

Mısır sahip olduğu yer altı ve yerüstü kaynakları en etkili bir şekilde kullanabilmek için gerekli olan teknolojiyi yaratarak GTÇ'nin teknolojik anlamda lider ülkesi haline gelmiştir. Kendisine yabancı olan teknolojilerin bir şekilde transferini sağlayarak da Yakındoğu'daki partnerlerinden beslenerek bu statüsünü sabit hale getirmiştir. Öyle ki bu durum günümüze kadar ulaşabilen materyal kültür üzerinden hala etkisini sürdürmektedir. Piramitler başta olmak üzere Mısır'daki birçok yapının ve firavunlara ait bir çok nesnenin bilimsel olmayan ortamlarda, dünya dışı

²⁰⁸ EA 26, William Moran, **The Amarna Letters**, John Hopkins University Press, Maryland, 1992, s. 85.

²⁰⁹ Duvar resimleri ve hiyeroglif yazıtlardan hareketle metal işleme sürecinin aşamaları ve işleyişi ile ilgili ayrıntılı bilgi için, Bernd Scheel, "Studien zum Metalhandwerk im Alten Ägypten I: Handlungen und Beischriften in den Bildprogrammen der Gräber des Alten Reiches", **Studien zur Altägyptischen Kultur**, Sayı 12, 1986, ss. 117-177.

²¹⁰ Edgar Pusch, "Metallverarbeitende Werkstätten der frühen Ramessidenzeit in Qantir-Piramesse/Nord", **Ägypten and Levante**, Sayı 1, 1990, s. 108.

²¹¹ Bernd Scheel, **Egyptian Metalworking and Tools**, Shire Publications, Dyfed, 1989, s. 52'de duvar resimlerinden bir örnek görülebilir.

varlıklarla ilişkilendirilmesi, hatta bu durumun bütün dünyada ortak bir fenomen olması söz konusu statüyü örnekler.

2.5.3. Toplumsal Yapı

GTÇ’de Yakındoğu’daki bütün uygarlıklarda toplumsal açıdan keskin bir tabakalanma söz konusudur. Bu durum hem yazılı veriler ve tasvirlerden hem de yaşam alanı olan haneler (boyutları, anıtsallık vb.) mezarlar gibi materyal kültürün çeşitli öğelerinden bilinmektedir. Hiyerarşinin tepesinde kurulu düzenin işlemlerini ve devamlılığını, ülkenin savunmasını sağlayan, öteki dünya ile bağıntılı olan kral yer alır. Krallık genellikle babadan oğula geçmekte ya da kardeşler arasında el değiştirmektedir. Kralın yaşam alanı olan çok odalı, anıtsal mimariye sahip saraylar ülke kaynaklarının kontrol edildiği merkezi birimdir.²¹² Kralların askeri liderlik ve savaş durumlarındaki rolleri yüzünden kadınlar gücün merkezinde çok nadir durumlarda yer almışlardır. Mısır’daki erkek egemen kraliyet sistemi içerisinde Hatşepsut’un (MÖ 1473-1458) tahta geçmesi Yeni Krallık’ın politik geçmişinde büyük bir yenilik olarak göze çarpar. Kendi yönetimini meşrulaştırmak adına Hatşepsut, Deyr El Bahri’deki tapınağındaki kabartmalarda kendini Mısır’ın baştanrısı olan Amon Ra’nın kızı olarak olarak resmetmiştir. Bir kadın firavun olarak, portrelerinde geleneksel firavun kıyafetleri içerisinde hatta cinsiyetine aykırı olarak sakal takmış bir şekilde tasvir edilmiştir. Materyal kültürdeki bu ikonografik yansıma, Mısır kültüründeki erkek yönetici geleneğinin ağırlığını ve biyolojik beden ile cinsiyet açısından toplumun beklentileri arasındaki çatışmayı örneklemektedir.²¹³

Firavunlar elitlerin üstünde aynı zamanda onların lideri konumundaydılar. Elit ifadesi bir toplumda kendilerine özgü bir statüye sahip, zengin ve çeşitli kaynaklara rahat ulaşabilen, sıklıkla daha alt tabakadan ya da ekonomik açıdan kendilerine bağlı insanları kontrol eden küçük sosyal gruplara mensup kişileri karşılar.²¹⁴ Bu kişilerin

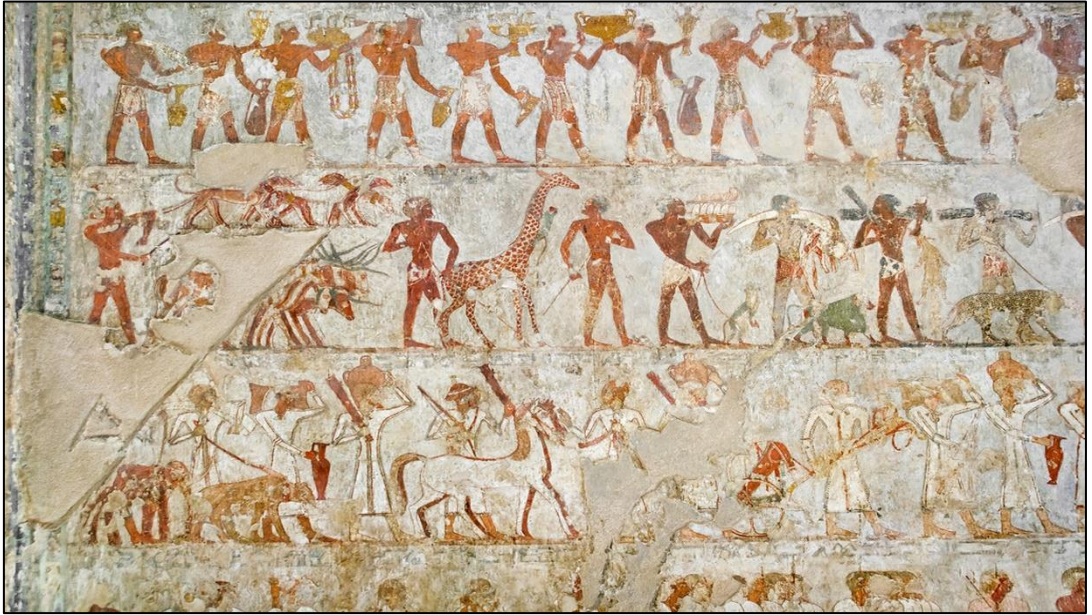
²¹² Türkçe’deki firavun kelimesi ve İngilizce’de Mısır kralları için kullanılan Pharaoh, büyük ev anlamına gelen Mısır dilindeki Per’ao’dan türemiş daha sonra kralları kastederek kullanılmaya başlamıştır. Ronald Leprohon, **The Great Name: Ancient Egyptian Royal Titulary**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2013, s. 93

²¹³ Morenz ve Popko, s. 111.

²¹⁴ Jean Pascal Daloz, **The Sociology of Elite Distinction from Theoretical to Comparative Perspectives**, Palgrave Macmillan, Chippenham-Eastbourne, 2010, s. 61.

sahip oldukları prestijli mallar ve zenginlik sadece günlük hayatlarının bir parçası değildir aynı zamanda sahip oldukları sosyal statülerinin sembolik bir göstergesidir. Firavunlara ait mezarlar, saraylar, anıtsal yapılardan sonra materyal kültür içerisinde en ayırt edici grup elitlere ait materyaldir. Daha önceki kralların ve yöneticilerin soyundan gelen kişiler ve güçlü aileler, büyük tapınaklardan sorumlu din adamları genellikle bu grubun üyelerini oluşturur.²¹⁵ Froom, bu grubu “derin ya da iç elitler” olarak isimlendirirken onların altında yer alan bir unvana sahip diğer görevlileri, saray hizmetlilerini, bölgesel ve merkezi yöneticileri, askeri personeli ve yazıcıları en geniş anlamda elit ifadesi altında değerlendirmektedir.²¹⁶ Başta firavun olmak üzere yönetim sistemindeki önemli kişilikler ikonografik olarak standart bir şekilde kusursuz ve diğer figürlerden daha büyük gösterilirken, statü açısından önemsiz insanlar çoğunlukla daha düzensiz bir şekilde resmedilir.²¹⁷

Şekil 18: Rekhmire'nin Mezar Odasındaki Duvar Resimlerinden Bir Örnek

Osirisnet, “West Wall”, TT100 The Tomb of Rekhmire at Thebes, https://www.osirisnet.net/tombes/nobles/rekhmire100/e_rekhmire100_02.htm, (08.10.2018)

²¹⁵ Bruce Trigger, **Early Civilizations: Ancient Egypt in Context**, The American University in Cairo Press, Kahire, 1993, (Context) s. 57. Trigger, bu grubu soylular olarak tanımlar.

²¹⁶ Elizabeth Froom, “Social Structure and Daily Life: Pharaonic”, **A Companion to Ancient Egypt Volume I**, (Ed. Alan B. Lloyd), Blackwell, Malden-Oxford, 2010, s. 476.

²¹⁷ Wolfram Grajetzki, “Class and Society: Position and Possessions”, **Egyptian Archaeology**, (Ed. W. Wendrich), Wiley-Blackwell, Singapur, 2010, s. 189.

Thebes’de Nil nehrinin batı yakasında yer alan Krali gömülerin etrafında, dağlık alanların kireçtaşıdan eteklerine oyulmuş kaya mezarlar elitlere aittir. Genel olarak T biçimde plana sahip bu mezarların dip noktasında mezar odası yer alır. Bu mezarların iç odaları ve avlularının duvarlarına çeşitli resimler ve hiyeroglif yazıtlarla mezar sahibinin hayatından kesitler ile ölümden sonraki yaşama yönelik konular resmedilmiştir. III. Thutmosis’in veziri Rekhmire’nin mezarı bu bütünlüğün çok açık bir şekilde yansıtıldığı örneklerden biridir. Duvar resimlerinde Mısır’ın çeşitli yerlerinden getirilen vergiler, komşu ülkelerin firavuna getirdiği hediyeler, Amon-Ra’ya yapılan sunular başta olmak üzere çok zengin bir repertuvar söz konusudur.²¹⁸ (Şekil 18)

Nüfusun büyük bir kısmını oluşturan fakir halk ve yerel işçiler hakkında arkeolojik olarak çok şey bilinmemektedir. Bunun sebepleri arasında güce ve zenginliğe olan uzaklıkları kadar, araştırmacıların daha çok tapınaklara, krali anıtlara ve yönetici elitlerin duvar resimleriyle bezeli mezarlarına odaklanmaları yer alır.²¹⁹ Toplumsal tabakalanmanın anlaşılması için en önemli başvuru kaynağı olan mezarlık alanları ya bütünüyle kazılmamış ya da doyurucu yayınlar yapılmamıştır. Fadrus, Gurob ve Nübye’deki bazı mezarlıklar bu konuda çeşitli bilgiler sağlamaktadır. Fadrus’ta kazılan 690 mezar, boyutları, mezar yapımında kullanılan malzemenin değeri, içinde hiçbir buluntu ele geçmeyen mezarlardan, prestij nesneleri içeren, ayırt edici bir mimariye sahip mezarlar göz önünde bulundurularak 5 sosyal grup belirlenmiştir. Tabutların yoğunlukta olduğu mezarlıkta, çok az mezarda mumya maskeleri ve metal kâseler ya da baltalar gibi “lüks” ürünler bulunmuştur. Bu mezarlar toplam nüfusun yüzde 10’unu bile karşılamamaktadır. Geriye kalan nüfusun daha fakir olduğu buluntulardan anlaşılmaktadır.²²⁰ Erkek savaş esirleri ve köleler firavunların büyük inşa projelerinde, kadınlar ise tapınaklara ya da kraliyete ait dokuma atölyelerinde çalıştırılmaktaydılar. Bunların dışında standart bir düzenle çalışan bir işçi topluluğu da söz konusudur. Deyr el Medine ve Amarna’da inşaat işlerinde çalışan zanaatkâr ve işçiler etrafı surla çevrili, yerleşim merkezinden uzak “işçi köyü” olarak da isimlendirilen birimlerde yaşamaktaydılar. Kendi içlerinde hiyerarşik bir

²¹⁸ Thebes’deki Yeni Krallık elit mezarları ile ilgili ayrıntılı bilgi için; Sigrid Hodel-Hoernes, **Life and Death in Ancient Egypt: Scenes from Private Tombs in New Kingdom Thebes**, Cornell University Press, Hong Kong, 2000.

²¹⁹ Grajetzki, s. 185.

²²⁰ Grajetzki, s. 186.

yapılanmaya sahip bu yerleşim alanlarındaki evler; sosyal statü ve zenginliğe göre değişmekteydi. Bu evlerde aileleriyle beraber yaşayan iş gücü, Mısır toplumu içinde ayrı bir sosyal grup olarak kabul edilebilir.²²¹

2.6. KUZEY SURİYE VE LEVANT

Yukarı Mezopotamya’da MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren örgütlenmiş olan bazı kent devletleri, siyasi birlik olmaksızın varlıklarını sürdürmekteydiler. MÖ 17. yüzyılın sonlarında bu kent devletleri tek bir krallık altında birleşmişlerdir. Yazılı kaynaklarda Mitanni olarak da geçen bu krallığa ait topraklara Hanigalbat denmekte, insanları da Hurri olarak isimlendirilmekteydi.²²² Hatti’nin, MÖ 2. binyılın başından itibaren Halep merkez olmak üzere bölgeyi domine eden Yamhad Krallığını yıkmasıyla birlikte doğan politik boşluğu bu krallık doldurmuştur. Çeşitli öneriler olmasına rağmen başkenti, bugüne kadar nerede olduğu tespit edilememiş Vasukkanidir.²²³ (Şekil 19) Mitanni krallığının tarihi, krallarının sayısı, isimleri ve iktidar süreleri iyi bilinmemektedir. Tarihsel verilerin çoğu çevresindeki krallık ve kent devletlerinin kayıtlarına dayanır. Liverani tarafından krallığın kuruluş tarihi olarak verilen MÖ 1620 yılından MÖ 1350’lerdeki yıkılışına kadar, ikisi şüpheli olmakla birlikte sadece 8 kralın adı bilinmektedir.²²⁴ Hatti, Mısır, Assur ve Babil gibi dönemin en önemli siyasi figürlerinin ortasında kalan Mitanni kralları, MÖ 15. yüzyılda Barattarna ve Sauštatar ile birlikte bölgesel güç haline gelmiş ve büyük kral ünvanını kullanmaya başlamışlardır. Mısır ile diplomatik ilişkiler kurarak konumunu pekiştiren Mitanni Krallığı, I. Suppiluliuma’nın seferleri sonrasında gücünü yitirmiş, Hatti’ye bağımlı hale gelmiştir. Politik anlamda eski gücünü kazanamayan Mitanni Krallığı, Hatti etkisinin kırılmasıyla önce Asur boyunduruğuna girmiş daha sonra fethedilerek tarih sahnesinden silinmiştir.²²⁵

²²¹ Christopher Eyre, “Work and the Organization of Work in the New Kingdom”, **Labor in the Ancient Near East**, (Ed. M.A. Powell), American Oriental Society, New Haven, 1987, s. 170

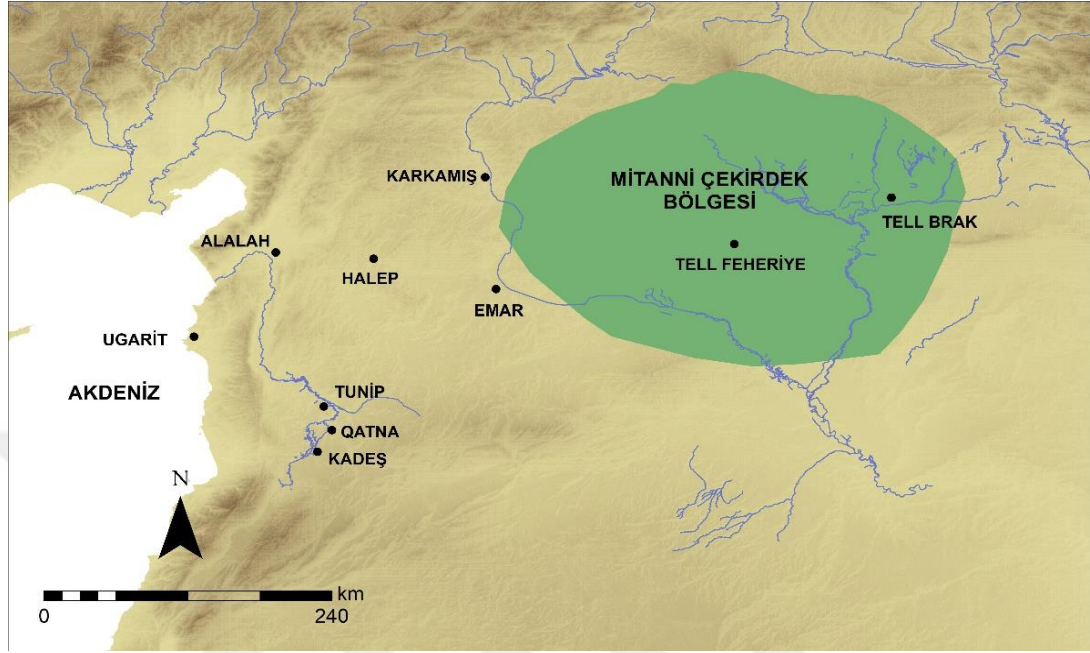
²²² Liverani, Society, s. 290.

²²³ Tell Feheriye başkent olarak önerilen en önemli yerleşmedir. Fakat bu öneri tarihsel ve arkeolojik veriler ile doğrulanmamıştır. Timoty Matney, “Northern Mesopotamia”, **A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Volume 1**, (Ed. D.T. Potts), Wiley-Blackwell, Oxford, 2012, s. 570.

²²⁴ Liverani, Society, s. 292.

²²⁵ Mitanni politik tarihi için: Horst Klengel, **Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History**, Akademie Verlag, Berlin, 1992, ss. 84-100.

Şekil 19: Levant'taki Kent Devletleri ve Mitanni Krallığı'nın Çekirdek Bölgesini Gösteren Harita

Kaynak: Muammer İreç.

Mitanni materyal kültürü, yakın zamana kadar sadece Irak'taki Nuzi (Yorgan Tepe) ve Hatay'daki Alalah'tan (Tell Açcana) bilinmekteydi. Fakat Habur Çayı yakınlarında yer alan Tell Brak, Tell Feheriye ve Tell el-Hamidiye'de yapılan kazılarda yeni bulgular elde edilmiştir. Nuzi, kısa bir süre Mitanni egemenliğinde kalan Arrapha Krallığı'na bağlı Kuzey Irak'ta Kerkük yakınlarında yer alan kırsal bir yerleşimdir. Bir saray (ya da yerel yönetim merkezi) ve etrafındaki evler yerleşimin büyük bir bölümünü oluşturur. Çoğunluğu zengin kişilere ait evlerde bulunan, MÖ 15.-14. yüzyıl aralığına tarihlenen tabletler yerleşimin kayıt defterleri niteliğindedir.²²⁶ Fakat veraset haklarından bahseden metinler, saraya ait toprakların yönetimi, mahkeme kayıtları Nuzi halkının yaşamı hakkında detaylı bilgileri de sağlamaktadır.²²⁷ Koyu zemin üzerine beyaz boya kullanılarak bitkisel ve geometrik bezemelerin, hayvan figürlerinin yapıldığı “Nuzi Malı” olarak bilinen kaliteli ve zarif seramikler doğrudan elitlerle ilişkilendirilen bir malzeme grubudur. MÖ 20. yüzyılın

²²⁶ Maynard Paul Maidman, “Nuzi: Portrait of an Ancient Mesopotamian Provincial Town”, **Civilizations of Ancient Near East Vol 2**, (Ed. J. Sasson), Charles Scribners's Son, New York, 1995, ss. 931-947.

²²⁷ Maidman, s. 941.

başlarında, bölgeye gerçekleşen göçlerle dışarıdan geldiği düşünülen ve kültür tarihçi bir yaklaşımla etnik bir tanımlayıcı olarak görülen Nuzi mallarının artık Kuzey Irak ve Suriye’de yerel olarak geliştiği kabul edilmektedir.²²⁸ OTÇ’de Yamhad Krallığı’nın vassalı olan Alalah, MÖ 16. yüzyıldan itibaren Mitanni, 14. yüzyılın ortalarından itibaren de Hatti egemenliği altında varlığını sürdüren Mukiş krallığının başkentidir. Alalah kralı İdrimi’nin Mitanni kralı Barattarna’nın himayesine girmesiyle yerleşimde Mitanni gücünün politik ve kültürel etkileri görülür. Alalah’ın IV. tabakasındaki kale ve saray yapısında bulunan tabletler kentin yönetim mekanizmasına ışık tutarken, tabletler arasında Mitanni Kralıyla yapılan antlaşma ve Alalah kralının yöneticileriyle yaptığı bazı yazışmalarda yer almaktadır.²²⁹ Yerleşimde “Nuzi Seramikleri” yerel ustalar tarafından taklit edilmiş ve L. Woolley tarafından “Aççana Malı” olarak tanımlanmıştır.²³⁰ Yakın zamanda yapılan arkeometrik analizlerden hareketle de Alalah ya da yakınlarında bir üretim merkezinin varlığı önerilmekte²³¹ bu da siyasi merkezi Suriye’nin iç kesimlerinde olan Mitanni ile Alalah arasındaki materyal kültür etkileşiminin kanıtlarını güçlendirmektedir.

Alalah, Mitanni Krallığı hakkında bilgi sağlayan bir yerleşim olmanın yanı sıra Suriye-Filistin kıyı kesiminde yer alan GTÇ’nin küçük krallıklarının genel karakterini yansıtan bir örnek olarak görülebilir. Ugarit, Siyanu, Halep, Qatna ve Tunip gibi küçük krallık merkezlerinde ticaret ve diplomatik ilişkilerden ötürü kültürel bir zenginlik söz konusudur. Ege, Anadolu veya Mısır kökenli eserler ve fikirler bu yerleşimlerde yaşayan insanlar tarafından kabul görerek (toplumun en üst tabakasında daha güçlü olmak üzere) yayılmıştır. Nitekim Alalah’ın VII. tabakasındaki sarayda, Tell Kabri ve Qatna’daki GTÇ saraylarında Ege üslubunun kullanıldığı freskler bulunmuştur.²³² Mısır kökenli alabaster, granit ve serpentinden yapılan taş kaplar

²²⁸ Diana Stein, “Khabur Ware and Nuzi Ware: Their Origin, Relationship and Significance”, **Assur**, Cilt 4, Sayı 1, 1984, ss. 1-64; Paul Zimansky, “The Origin of Nuzi Ware: A Contribution from Tell Hamida”, **Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians**, (Ed. David I. Owen), Eisenbrauns, Indiana, 1995, ss. 75-84.

²²⁹ Eva von Dassow, “What Did Archives Mean in Mittani? The Case of 15th- Century BCE Alalah”, **Journal of Canadian Society for Mesopotamian Studies**, Sayı: 5, 2010, s. 42.

²³⁰ Leonard Woolley, **Alalah, An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949**, Oxford University Press, Oxford, 1955, ss. 347-350

²³¹ Satullo ve diğerleri, “Chemical and Mineralogical Approaches to the Organization of Late Bronze Age Nuzi Ware Production”, **Archaeometry**, Sayı: 53, 2011, s. 1189.

²³² Wolf Dietrich Niemeier, “Aegean Frescoes in Syria-Palestine: Alalah and Tel Kabri, **The Wall Paintings of Thera**, (Ed. S. Sherratt), Thera Foundation, Piraeus, 2000, ss. 763-802.

Ugarit ve Qatna'da ele geçmiştir.²³³ Yine Baltık kökenli kehribardan yapılan Qatna'da bulunan aslan başı²³⁴ yazılı belgelere gerek kalmaksızın bölgeler arası ilişkilerin materyal kültür üzerindeki yansımalarını göstermektedir. Kıyıdaki bu kültür amalgamı iç bölgelerde aynı derecede hissedilmez. İç kesimlerde Mitanni Krallığının kendine has maddi kültür öğelerine sahipken, Asur ve Babil krallıkları politik ve kültürel anlamda baskın konuma sahiplerdir. Bu durum Mitanni Krallığı'nın çekirdek bölgesi içinde de geçerlidir. Örneğin Tell Feheriye'de Orta Assur Dönemi'ne tarihlenen bir konutun altında anıtsal bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Yapı içerisinde bulunan Mitanni üslubunda mühür baskıları, Nuzi ve Kabur seramikleri bölge karakteristiğini yansıtır.²³⁵ Tell Brak'ta Mitanni Sarayı ve Tapınağı olarak isimlendirilen iki anıtsal yapı ortaya çıkarılmıştır. Depo olarak kullanılan odalar, atölyeler ve avludan oluşan iki katlı saray ile aynı döneme ait ana odasına bir merdivenle girilen üç odalı tapınak yapısı kırmızı kerpiçten yapılmış ve höyüğün en yüksek noktasına konumlandırılmıştır. Kesin olmasa da MÖ 16. yüzyılın ortalarında inşa edildiği düşünülen bu yapı kompleksi, MÖ 13. yüzyıl ortalarında yanarak tahrip olmuştur. Mitanni tabakalarını kazan Oates, bu tahribatın Asur Kralı I. Salmaneser tarafından yapıldığını önermektedir.²³⁶ Yerleşimde ele geçen Mısır alabasterleri, üzengi kulplu Ege üslubunda muhtemelen Levant'ta üretilmiş bir kap ve Mısır etkisi gösteren skarabeler bölgeler arası ticaretten beslenildiğinin kanıtlarıdır. Ayrıca Tell Brak'ta bulunan bir cam külçenin stronsiyum ve neodimyum izotop analizleri, Nuzi'de bulunmuş bazı cam eserlerle özdeş olduklarını ve ortak bir kaynaktan gelmiş olabileceklerini göstermektedir.²³⁷ Bu da bölge içinde gerçekleşen ticaretin ya da ham madde temin mekanizmalarının anlaşılması için bir ipucu olarak görülebilir.

Mitanni materyal kültürü içerisinde en çok öne çıkan malzeme grubu silindir mühürlerdir. Nuzi'de bulunan mühür baskılarını çalışan Porada, Mitanni

²³³ Rachael Thryza Sparks, **Stone Vessels in the Levant**, Routledge, New York, 2017.

²³⁴ Peter Pfälzner, "Levantine Kingdoms of Late Bronze Age", **A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Volume 2**, (Ed. D.T. Potts), Wiley-Blackwell, Oxford, 2012, ss. 792-796.

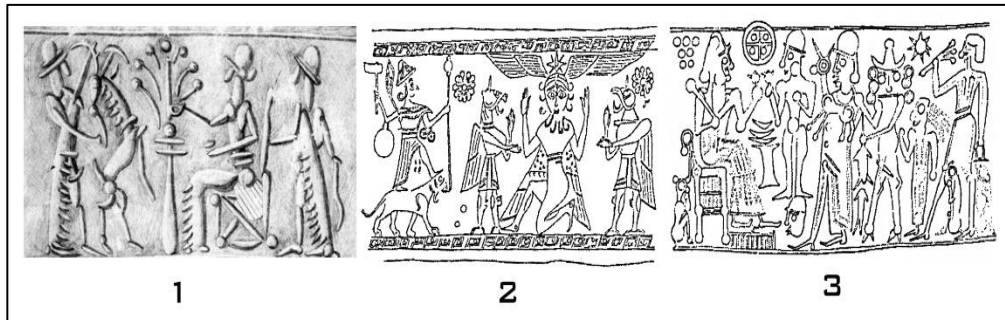
²³⁵ Dominik Bonatz, "Tell Fekheriye in the Late Bronze Age: Archaeological Investigations into Structures of Political Governance in the Upper Mesopotamian Piedmont", **The Archaeology of Political Spaces. The Upper Mesopotamia Piedmont in the Second Millenium BC**, (Ed. D. Bonatz) De Gruyter, Berlin-Boston, 2014, ss. 68-71.

²³⁶ David Oates ve diğerleri, **Excavations at Tell Brak: Vol.1: The Mitanni and Old Babylonian periods**, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 1997, ss. 1-16.

²³⁷ Patrick Degryse ve diğerleri, "Isotopic Discriminants between Late Bronze Age Glasses from Egypt and the Near East", **Archaeometry**, Cilt 52 Sayı 3, 2010, s. 386.

mühürcülüğünü yalın üslup (*common style*) ve özenli üslup (*elaborate style*) olmak üzere iki grupta incelemiştir²³⁸, bu terminoloji bugüne kadar kullanılmamıştır. Perdahlanmış steatit (sabun taşı) ve fayansın kullanıldığı, şematik ve kaba figürlerin olduğu mühürler yalın üslup içerisinde; hematit (kan taşı), jasper vb. sert taşlardan yapılan daha özenli ve çeşitli figürlerin olduğu mühürler ise özenli üslup içerisinde değerlendirilmektedir. Sosyal tabakalanmanın göstergesi ve politik gücün bir aracı olarak işlev gören Mitanni üslubundaki mühürler, Mezopotamya’da olduğu kadar, Doğu Akdeniz geneline de neredeyse tamamıyla yayılmıştır. Örneğin; Uluburun gemisinde fayanstan yapılmış yalın üslupta Mitanni mühürleri,²³⁹ Kıta Yunanistan’da yer alan Thebes’teki GTÇ sarayında lapis lazuliden yapılmış her iki üslupta mühürler²⁴⁰ (Şekil 20) bulunmuştur. Batı Anadolu’da şimdiye kadar Mitanni üslubunda herhangi bir mühür bulunamamıştır. Zaten Anadolu genelinde de Suriye kökenli mühür ve mühür baskıları daha çok İç Anadolu’daki merkezlerden (başta Konya-Karahöyük, Kültepe ve Acemhöyük olmak üzere) bilinmektedir.²⁴¹ Bu durum Batı Anadolu’nun, Mezopotamya merkezli kültür dünyasıyla ilişkilerinin zayıf olduğunu gösteren bir kanıt olarak kabul edilebilir.

Şekil 20: Uluburun (1) ve Thebes’te (2-3) bulunan Mitanni Mühürlerine Ait Baskılar.

Kaynak: Collon, s. 115; Kopanias, ss. 78-79.

²³⁸ Edith Porada, “Seal Impressions of Nuzi”, *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, Sayı: 24, 1947, s. 12.

²³⁹ Dominique Collon, “Uluburun Batığı’ndaki Silindir Mühürler”, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 115-116.

²⁴⁰ Konstantinos Kopanias, “The Late Bronze Age Near Eastern Seals from Thebes (Greece) and their Historical Implications”, *Mitteilungen Des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung*, Sayı: 123, 2008, ss. 48-51.

²⁴¹ Armağan Erkanal, *Anadolu’da Bulunmuş Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 154.

Sosyal organizasyon açısından Mitanni krallığı; yerleşimlerde mimari ve idari merkez olan saraylarda yaşayan, iktidarı askeri güce dayalı tek bir yöneticinin altında tabakalanmış bir düzene sahiptir. *Maryannu* adı verilen soylu askerler ve savaş arabası sahipleri, daha alt kademede olan saray memurları (*eḫele*), özgür çiftçiler (*ḫupšu*), fakir köylüler (*ḫaniaḫḫu*) toplumun hiyerarşik birimlerini oluşturur. Her yerleşimde bu sınıflara ait insanların sayısı ve belirli hizmet sağlayanlarla vergi ödeyen ailelerin liderlerinin isimleri merkezi idare tarafından bilinmektedir.²⁴² Yazılı verilerin sağladığı bu bilgiler arkeolojik verilerle son derece uyumlu bir niteliğe sahiptir. Bir krali yerleşim olmasa da Nuzi'deki yerel yönetimin merkezi olan yapı (*ekallu*) yakınlarında yer alan mahallerde buluntular ve mimari özelliklerden hareketle kentin soyluları oturduğu anlaşılmaktadır. Hatta Silva- Tesup'ın evi olarak bilinen yapı yerleşimdeki *ekallu* ile karşılaştırılacak nitelikte özelliklere sahiptir. Evin içinde bulunan tabletler ve prestij nesneleri²⁴³ idari işlerde alınan roller ve zenginlik hakkında fikir vermektedir.

Genel olarak bugünkü Suriye toprakları, GTÇ'nin büyük krallarının satranç tahtasına dönüşmüş, yerel bir krallık olan Mitanni'nin egemenliği dışarıda bırakıldığında, büyük güçler arasında belli aralıklarla el değiştirmiştir. Emar, Ugarit ve Alalah'ta Hatti politik idaresinin varlığını gösteren mühürler ve mühür baskıları bulunmuştur. Alalah'ın I. tabakasında yer alan mimari açıdan yabancı karaktere sahip kaleler, II. Tabakada yer alan Hattuša'daki örneklerle benzeyen minyatür adaklar ve sivri dipli testicikler, bölge dışı unsurları temsil ederken, materyal kültür ağırlıklı olarak yerel (Nuzi malları ve Mitanni mühürleri vb.) karaktere sahiptir.²⁴⁴ Levant'taki küçük krallık merkezlerinin zengin yönetici sınıfı çevre kültürlerle geliştirdikleri iletişim ağları sayesinde tarihsel olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Başta Ugarit ve Alalah olmak üzere kıyıdaki yerleşimler Doğu Akdeniz'deki deniz ticaretinden

²⁴² Liverani, Society, s. 295.

²⁴³ Richard Starr, **Nuzi: Report on the Excavations at Yorgan Tepe near Kirkuk, Iraq**, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1939, ss. 337-347. Nuzi'deki saray ve elitlere ait evler arasındaki mimari ilişki ve organizasyonu irdeleyen bir çalışma için David Kertai, "Organising the Interaction between People: a New Look at the Elite Houses of Nuzi", **Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East**, (Ed. G. Wilhelm), Eisenbrauns, Indiana, 2012, ss. 519-530.

²⁴⁴ Yerel unsurlar ve Alalah'taki kültürel çeşitlilik için; Kutlu Aslıhan Yener ve Murat Akar, "Yeni Kazılar Işığında Aççana Höyük, Antik Alalah Kenti Orta – Geç Tunç ve Demir Çağı Tabakaları", **Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, 21-24 Mayıs 2013 Antakya**, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Hatay, 2014, ss. 61-84.

beslenmiştir. Kıyı kesiminde yaygın olarak bulunan Kıbrıs ve Ege merkezli seramik grupları, Uluburun ve Gelidonya batıklarının içinde yer alan Suriye kökenli eserler bölgenin çok önemli bir ticaret merkezi olduğunun delilleridir. Daha önce de belirtildiği gibi Levant'ta ticaretten beslenerek materyal kültürde oluşan çeşitlilik iç bölgelerde (Orta Fırat ve Habur Vadisi) bu denli hissedilmez. Burada yerel gelenekler çok daha kuvvetlidir. Yazılı kayıtlar bile Nuzi örneğinde olduğu gibi dışa kapalı bir karakter sergiler. Bugüne kadar Suriye'deki GTÇ krallıklarının Batı Anadolu ile gerek diplomatik anlamda gerekse materyal kültür etkileşimi konusunda herhangi bir ilişkisinin olduğuna dair bir kanıt bulunamamıştır. Görünüşe göre Batı Anadolu hem coğrafi hem de kültürel anlamda buradaki çok kültürlü yaşam ile Girit ve Kıta Yunanistan'a kadar ulaşabilen ticaret ağının dışında kalmıştır. Mitanni merkezli GTÇ Suriyesi'ndeki mevcut veriler bu durumun uzun zaman boyunca değişmediğini yansıtmaktadır.

2.7. EGE

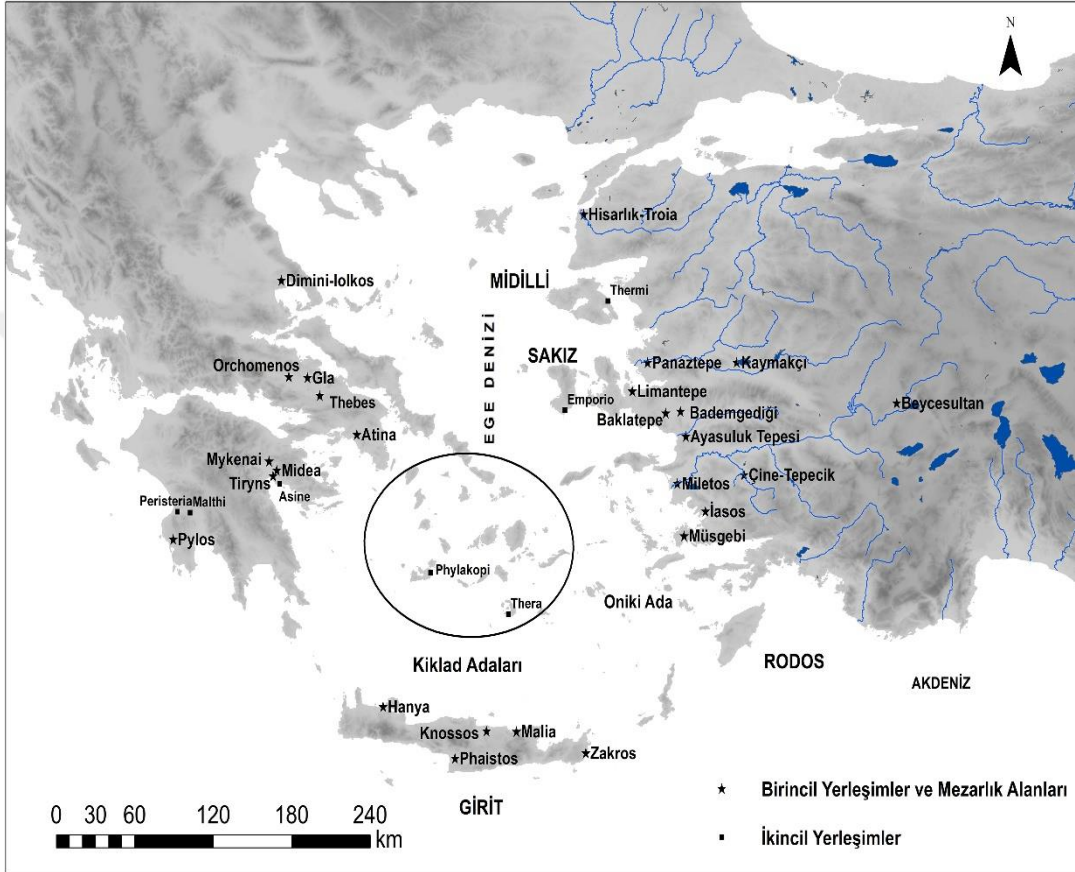
2.7.1. Terminoloji ve Kronoloji

Bu çalışmada Ege ifadesiyle coğrafi açıdan Kıta Yunanistan, Girit ve Ege Denizi'ndeki Kiklad adaları, On İki Ada, Kuzey Ege adaları kastedilmektedir. (Şekil 21) Mevcut literatürde Ege Tunç Çağı MÖ 3000 ile MÖ 1100 yılları arasına tarihlenirken, Kıta Yunanistan'da GTÇ bu periyodun MÖ 1700-1100 yılları arasındaki dönemi kapsar ve Ege terminolojisinde Geç Hellas olarak isimlendirilir. Girit'te aynı tarihler için Geç Minos ifadesi, Kyklad adaları için ise Geç Kyklad ifadesi kullanılır.²⁴⁵ Bu bölümler kendi içinde alt birimlere ayrılırlar. Seramiklerden hareketle oluşturulan bu kronoloji "Seramik Evresi" olarak da isimlendirilir. Aynı zamanda Girit ve Kıta Yunanistan'da ortaya çıkan belirgin mimari birimlerden hareketlen de kültür evreleri tanımı da kullanılır. Girit'in GTÇ; Yeni Saraylar, Son Saraylar ve Saraylar sonrası, Kıta Yunanistan'da ortaya çıkan halka mezarlar nedeniyle anakara; Halka

²⁴⁵ Cynthia Shelmerdine, "Background, Sources, and Methods", **The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age**, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 3.

Mezarlar (ya da Erken Miken), Erken Saraylar, Olgun Saraylar ve Saraylar sonrası evrelerine ayrılmıştır.²⁴⁶

Şekil 21: GTÇ’de Ege ve Batı Anadolu

Kaynak: Muammer İreç.

Schliemann’ın 19. yüzyılın sonlarında Mykenai’deki kazılarından sonra Kıta Yunanistan’ın GTÇ “Mikenler” ifadesi üzerinden tanımlanmıştır. Bu ifade Mykenai’de ele geçen arkeolojik kalıntıların Yunanistan’da başka yerleşimlerde bulunması ile birlikte iyice yaygınlaşmış ve Girit’te A. Evans tarafından Helen mitolojisinden alınarak arkeolojik literatüre yerleştirilen Minos gibi bir özellik kazanmıştır. Fakat bu ifadenin bir etnisiteyi karşılar gibi düşünülmesi, ya da arkeolojik malzemenin “Miken materyali” olarak tanımlanarak homojen bir bütün olarak

²⁴⁶ John Bennet, “Bronze Age Greece”, **The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean**, (Ed. P. Bang ve W. Scheidel), Oxford University Press, New York, 2013, s. 240.

görülmesi yanıltıcıdır. Özellikle “Miken seramiklerini” Mikenler adı altında insan topluluklarıyla bir gören (*Pots=People*) geçmişten gelen ısrarcı bir yaklaşım söz konusudur.²⁴⁷ Miken ifadesi araştırma kolaylığı sağlamasından ötürü kullanılıyor olsa da yerine kronolojik bölümlmelerin (Geç Hellas ya da Geç Tunç) tercih edilmesi gerekmektedir.²⁴⁸

Doğu Akdeniz’de GTÇ Egesi terminolojik açıdan kendine has özelliklere sahiptir. Anadolu, Mısır ve Mezopotamya’daki uygarlıklar yazıyı kullanarak sonraki kuşaklara bilgi aktaran bir tarih bilinci yaratmışlardır. Bugün onlardan kalan metinlerin okunmasıyla kişi ve hanedan isimleri (kral listeleri) ya da soy devamlılığından hareketle kronolojik ayrımlar yapılmaktadır. Örneğin Mısır’daki Thutmosisler ya da MÖ 3. binyıldan beri isimleri bilinen yöneticilerin varlığı, Mezopotamya’daki arşiv geleneği arkeolojik terminolojiyi belirlemektedir. Oysa Ege’de Linear B yazısı olmasına rağmen yönetici isimleri, krali arşivler ya da hanedan isimleri bilinmediğinden kronolojik ayrımlar; coğrafya ya da hâkim materyal kültürden hareketle isimlendirilmiştir. Bir diğer önemli unsur Ege’nin Yakındoğu’daki çiviyazısı kültürünün kullanıldığı coğrafyanın dışında kalmasıdır. GTÇ’de Mısır, Hatti, Kuzey Suriye’deki kent devletleri Asur, Babil ve Mitanni krallıkları arasındaki diplomatik ilişkilerin ve kendi iç düzenlerinin kayıtları, pişmiş toprak tabletlerle günümüze ulaşabilmiştir. Bugüne kadar Ege’de çiviyazısının kullanıldığına dair herhangi bir veri ya da çiviyazılı bir tablet bulunamamıştır. Dolayısıyla Ege kronolojisi doğrudan yazı ya da tarih üzerinden değil, Doğu Akdeniz’de bulunan Ege kökenli materyal kültürün senkronizasyonundan hareketle kurulmuştur. Petrie’nin 19. yüzyılda Mısır’da bulduğu Ege kökenli ithal çanak çömlek için ortaya koyduğu kronoloji, Ege Orta Tunç (Minos) ve Geç Tunç (Miken) kronolojisinin temelini oluşturmuştur.²⁴⁹

Radyokarbon yaşlandırma tekniğinin gelişmesi ve Ege arkeolojisinde yaygın bir şekilde kullanılmasıyla birlikte tarih-arkeolojik malzeme temelli görelî

²⁴⁷ Bryan Burns, **Mycenaean Greece, Mediterranean Commerce, and the Formation of Identity**, Cambridge University Press, New York, 2010, (Commerce), s. 71.

²⁴⁸ Bu konuda, Thomas Tartaron, **Maritime Networks in the Mycenaean World**, Cambridge University Press, New York, 2013, (Maritime) ss. 7-9; John Bennet, “The Meaning of Mycenaean: Speculations on Ethnicity in the Aegean Bronze Age”, **Bulletin of the Institute of Classical Studies**, Sayı: 43, 1999, (Ethnicity) s. 224; Burns, Commerce, ss. 41-72.

²⁴⁹ Manning, Terminology, s. 19.

tarıhlendirme arasında bir çatışma oluşmuştur. Radyokarbon tarihler eğer mevcut kronolojiyi destekliyorsa kabul edilmekte çatışıyorsa mevcut kronolojinin kullanılmasına devam edilmektedir.²⁵⁰ Fakat son otuz yıl içerisinde bu durum gorece değişmiş ve çeşitli tartışmalar olmakla birlikte mutlak tarıhlendirme yöntemlerinin sonuçlarına dayalı kronolojik sistemler yaygınlaşmaya başlamıştır.²⁵¹

Kıta Yunanistan ve Girit, M 2. binyılda Batı Anadolu kıyılarının materyal kültür açısından en fazla etkileşim içerisinde olduğu bölgedir. Bu yüzden “Minos ve Miken” merkezli hareket eden araştırmacılar bilhassa seramikler ve mezarlardan hareketle Batı Anadolu’yu da Ege’nin bir parçası olarak görmektedir.²⁵² Fakat bu durum Batı Anadolu’daki insanların yaşam biçimleri ve arkeolojik geçmişlerinin anlaşılmasına engel olmaktadır. Bu yüzden bu çalışmada Ege ifadesi; hem coğrafı olarak hem de kültürel açıdan da Kıta Yunanistan, Girit ve Ege’deki adaları kapsayan bir şekilde kullanılacaktır.

2.7.2. Materyal Kültürün Ana Hatları

OT’de, Kıta Yunanistan’da bir merkezileşme söz konusu olmuş ve tarıma elverişli sulak alanlarda yeni yerleşim alanları kurulmuştur. GT’nin başlangıcı ile birlikte bu yerleşimler büyümeye başlamış ve yeni yerleşim kurma eğilimi devam etmiştir.²⁵³ Mevcut yerleşimlerin bazıları (Pylos, Malthi vs.) surlarla çevrilmiştir. Wright bu gelişmeleri, seçkin mezar mimarisi ve buluntuları, “lüks” ürünler, nüfus artışı ve gelişen ekonomi ile birlikte gücün ve otoritenin merkezileştiği şefliklerin

²⁵⁰ Bu konuda; Stuart Manning, “Clarifying the High v. “Low” Aegean/Cypriot Chronology for the Mid Second Millennium BC: Assessing Evidence, Interpretive Frameworks, and Current State of the Debate”, **The Synchronisation of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. II**, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2007, ss. 101-103.

²⁵¹ Bu alışmada Manning tarafından önerilen mutlak yaşlandırma temelli takvim tarihlerine dayalı yüksek kronoloji tercih edilmiştir

²⁵² zellikle; Wolf Dietrich Niemeier, “The Mycenaeans in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea People, **Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE**, Israel Exploration Society, Kudüs, 1998, (Western) ss. 17-65.

²⁵³ Whitelaw, Erken Tunç ağı’ndaki yerleşimlerini (Orta Tunç ağı’yla da ilişkilendirerek) büyüklükleri, gelişimleri ve coğrafı özellikleri ile ilgili özellikle yüzey araştırmalarından elde edilen verileri kullanarak yerleşim modellerini ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Todd Whitelaw, “Settlement Instability and Landscape Degradation in the Southern Aegean in the Third Millennium BC”, **Landscape and Land Use in Postglacial Greece**, (Ed. P. Halstead ve C. Frederick), Sheffield Academic Press, Sheffield, 2000, ss. 135-162.

ortaya çıkışının materyal kültürdeki yansıması olarak görmektedir.²⁵⁴ Orta Tunç Çağı'nın sonlarına doğru (MÖ 18-17. yüzyıllar) savunma yapıları ve anıtsal mimari gelişme göstermiş, etrafı surlarla çevrili akropoller Attika'da (Kiafi Thiti, Brauron), Messenya'da (Malthi), Argolis'te (Mykenai) yaygınlaşmıştır. Fakat bu yerleşim modeli tek elden ya da homojen bir şekilde gelişmemiştir. Kendi toprakları içerisinde güçlerini pekiştirmek isteyen elitlerin, Girit başta olmak üzere dış güçlerle geliştirdikleri ilişkilerden etkilenmeleri ve zenginleşmeleri bu mimari oluşumun nedenleri arasında sayılmaktadır.²⁵⁵

Şekil 22: Mykenai sitadeli

Kaynak: Muammer İreç, Google Earth Pro 7.3.2. 5776'dan Alınan Uydu Görüntüsünden Geliştirilmiştir.

Kıta Yunanistan'da GTÇ için tipik sayılan yerleşim modeli kayalıklar üzerinde yer alan tepe üstü yerleşimlerdir. Sitadel adı verilen etrafı surlarla çevrili, konum

²⁵⁴ James Clinton Wright, "Early Mycenaean Greece", **The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age**, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 244.

²⁵⁵ James Wright, "The Formation of Mycenaean Palace", **Ancient Greece from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer**, (Ed. S. Deger-Jalkotzy ve I.S. Lemos), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, (Formation) s. 11.

itibariyle düzlük alanlara hakim olan bu merkezler, büyüklük açısından Yakındoğu'daki çağdaşlarına göre çok küçük kalmaktadırlar. (Şekil 22) En büyük yerleşim olan Mykenai'nin, eteklerinde yer alan aşağı şehirdeki yapılarla birlikte toplam büyüklüğü en yüksek hesaplamalarda bile 30 hektarı geçmemektedir.²⁵⁶ Sitadelin kapısının üstünde yer alan antitetik vaziyetteki iki aslanın betimlendiği taş kabartma Ege arkeolojisi için simgeleşmiş anıtsal mimari örneklerinden biridir.

Sitadellerin merkezinde yer alan saraylar; Mykenai, Tiryns, Midea, Atina, Eleusis, Thebes ve Pylos gibi yerleşimlerden bilinmektedir. Kanonik olmamakla birlikte genellikle sarayların merkezinde bir megaron, etrafında çeşitli büyüklükte odalar ve avlular yer alır. Bu yapılar yönetici sınıfın ihtiyacı dâhilinde yaşam alanları, depolar ve atölyeler başta olmak üzere çeşitli amaçlarla kullanılmışlardır. Sarayların duvarları insanların özellikle de çeşitli hayvanların resmedildiği freskolarla, zemin ise küçük karelerden oluşan motiflerle boyanmaktaydılar.²⁵⁷ Pylos'ta bir taht için yapılmış bir kürsü ve yanında muhtemelen libasyon amacıyla kullanılan bir kanal tespit edilmiştir.²⁵⁸ MÖ 14.-13. yüzyıldaki en önemli yerleşimlerin çoğu bu modelde inşa edilmişlerdir. "Kiklopik" adı verilen çok büyük taşlar kullanılarak yapılan surla çevrili sitadellerin içinde yönetici sınıfı ve onlarla ilişkili az sayıda insan yaşadığı anlaşılmaktadır. Sitadellerin dışında ise toplumun geri kalan kısmına ait yaşam ve üretim alanları yer almaktadır.²⁵⁹ Mykenai'de sitadel dışında yer alan Fildişi Evleri, Yağ Tüccarının Evi, Sfenksler Evi, Kalkanlar Evi olarak isimlendirilen taş temel üzerine, ahşap ile desteklenmiş kerpiç kullanılarak inşa edilen evlerde, freskolara ve boyanmış tabanlara ait buluntular ele geçmiştir. Evlerde bulunan binlerce fildişi parçası ve Linear B tabletler sitadel ile ilişkili elitlerin bu evlerde yaşamış olduklarını göstermektedir.²⁶⁰

Kıta Yunanistan'ın GTÇ mimarisinin baskın elemanlarını yukarıda belirtilen sitadel-saraylarla birlikte kendine has mimari özelliklere sahip mezarlar ve zengin mezar buluntuları temsil eder. GTÇ'nin başlarına tarihlenen Mykenai'deki Halka

²⁵⁶ John Bintliff, **The Complete Archaeology of Greece. From Hunter Gatherers to the 20th Century A.D.**, Wiley Blackwell, Pondicherry, 2012, s. 187.

²⁵⁷ Wright, Formation, s. 20.

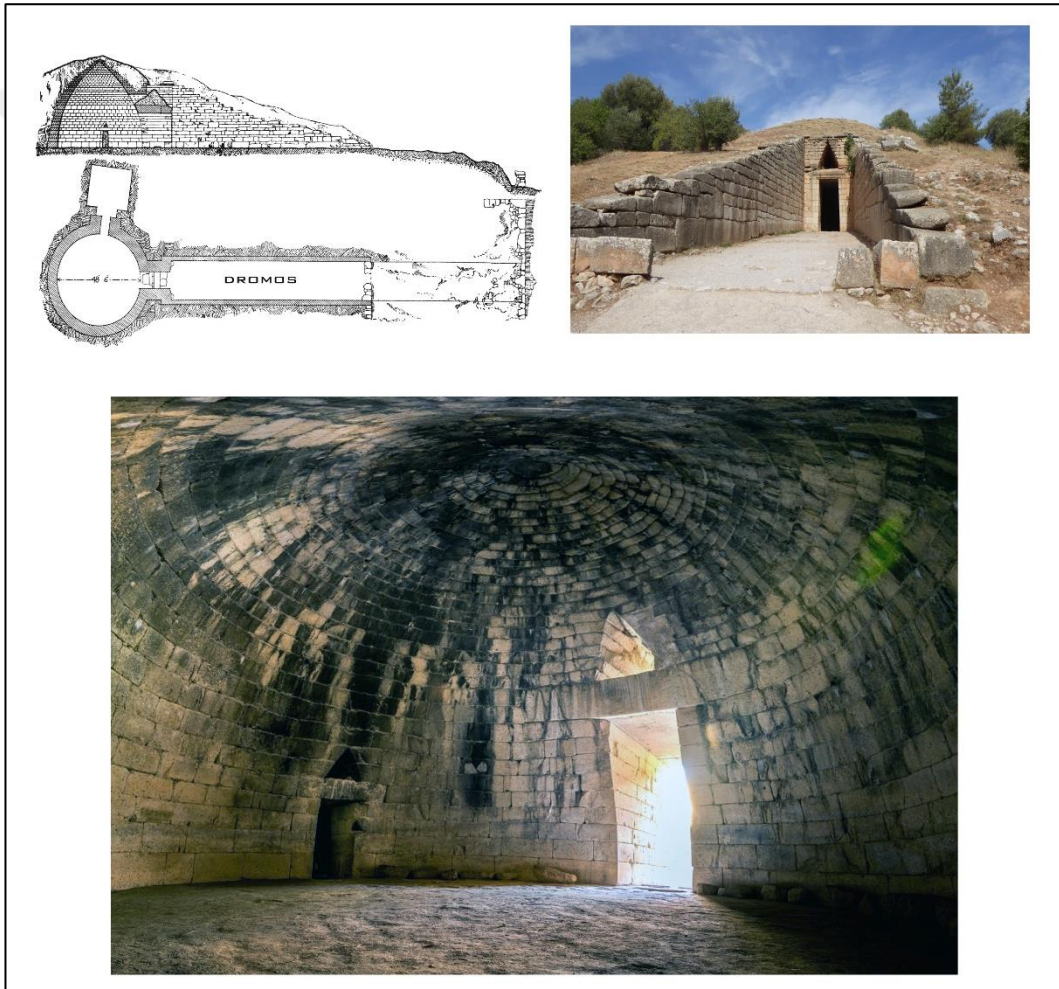
²⁵⁸ Loise Hitchcock, "Mycenean Architecture", **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 203-204.

²⁵⁹ Spyros Iakovidis, **Late Helladic Citadels on Mainland Greece**, Brill, Leiden, 1983, s. 1.

²⁶⁰ Janice Crowley, "Mycenaean Art and Architecture", **The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age**, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 266.

Mezar A ve B, yuvarlak bir sur içerisindeki derin mezar alanlarına çok sayıda prestij nesnesiyle birlikte yapılmış çoklu gömülerin olduğu mezarlardır. Tholos olarak isimlendirilen, taştan yapılmış yuvarlak planlı bir mezar odasının dar ve uzun bir girişe (dromos) bağlandığı anıtsal mezar türü ise ilk olarak Mesenya’da ortaya çıkmıştır. Bu tipte mezarların en iyi korunmuş ve inşa edilmiş örnekleri Mykenai’de yer almaktadır.

Şekil 23: Atreus’un Hazine Binası Olarak Bilinen Tholosun Planı, Dromosu ve Mezar Odası. (Ölçeksiz)

Kaynak: Muammer İreç

Mykenai’de “Atreus’un Mezarı” olarak isimlendirilen tholosun 14.5 m. çapındaki mezar odasında kullanılan 120 ton ağırlığındaki lento bloğu Yunanistan’da kullanılan en ağır mimari öğedir. Mezarın dromosu 36 metre uzunluğa ve 6 metre

genişliğe sahiptir.²⁶¹ (Şekil 23) Tholosların çoğu antik dönemlerde soyulmuş olduğundan buluntuları hakkında bilgi edinilemiyor olmasına rağmen; anıtsal yapıları ve Dendra ve Vapheio’da soyulmadan günümüze kadar ulaşmış az sayıda örneğe ve bu mezarların anıtsal boyutlarına bakarak bu mezarların elit ya da yönetici sınıfına mensup kişilere ait oldukları rahatlıkla söylenebilir.²⁶² Tholoslar dışında karakteristik bir diğer mezar tipi ise kayalara oyularak yapılan oda mezarlardır. Tholoslarda olduğu gibi oda mezarlarda bir dromosa sahiptir ve mezar odasına “stomion” adı verilen bir geçişle bağlanmaktadır. Bu standart plan, gömülecek kişi sayısı, arazi yapısı gözetilerek çoğunlukla oval ve dikdörtgen mezar odaları, dar ya da uzun dromoslar şeklinde çeşitlenmektedir.²⁶³ Tholos mezarlara göre çok daha geniş alana yayılmış olan oda mezarlar toplumun çeşitli kesimlerinin gömülerini barındırmaktadır.

Bu mezar tipleri dışında ölümler; OTÇ’den beri bilinmekte olan küçük tümülüslerle, toprağa kazılan basit çukurlara ya da taşlar kullanılarak yapılan sandukalar içerisine gömülmektedir. OTÇ’de yaygın olan pithos gömülere ise GTÇ’de nadiren rastlanır.²⁶⁴ Ölü gömme biçimlerindeki bu çeşitlilik, tabakalanmış toplumsal yapının, statülerin ve farklı ölü gömme geleneklerinin varlığını göstermektedir.

GTÇ Egesi’nde heykeltıraşlık Yakındoğu’daki (özellikle Mısır) gibi gelişmiş bir alan değildir. Bugüne kadar taştan yapılmış insan boyutunda herhangi bir heykelin bulunamamış olmasına ek olarak, plastik eserler ya savunma mimarisi ya da seçkin mezarların bir parçası olarak yapılmışlardır. Mykenai’deki giriş kapısının üstündeki aslan kabartmaları, halka mezarlarda bulunan steller üzerindeki savaş arabası tasvirleri ve aslan avı sahneleri bu durumu örnekler. Heykeltıraşlıktaki bu duruma karşın özellikle sarayları ya da ilişkili yapıları süsleyen freskolar, Ege materyal kültürünün karakteristik öğelerinden biridir. Girit’ten alınan fresko geleneği, MÖ 17. yüzyıldan itibaren Kıta Yunanistan’da kullanılmış GH IIIA’dan (MÖ 1420-1370) itibaren yaygınlaşmıştır. Mykenai, Pylos, Tiryns’teki sarayların duvarlarında boğa üstünden

²⁶¹ David Mason, “The Location of the Treasure of Atreus”, *Oxford Journal of Archaeology*, Cilt 26, sayı 1, 2007, s. 38.

²⁶² Christopher Mee, “Death and Burial”, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, (Burial), s. 285.

²⁶³ Oliver Dickinson, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 225

²⁶⁴ William Cavanagh, “Death and the Mycenaeans”, *The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age*, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, ss. 328-330.

atlama sahneleri, savaş sahneleri, aslanlar ve grifonlar, domuz avı, kadın ve erkek figürleri resmedilmiştir.²⁶⁵ (Şekil 24)

Şekil 24: Atina Ulusal Müze’de Sergilenen Fresko Parçaları.

Kaynak: Atina Ulusal Müze, fotoğraf; Mert Hüseyin Doğan.

Pişmiş topraktan küçük heykelcikler ve figürinler kült alanları, mezarlar, depolarda ve mutfak ve çöplük alanlarında ele geçmiştir. Yunan alfabesindeki Phi, Psi ve Tau harflerine gösterdikleri benzerlikten ötürü bu isimlerle anılan kadın figürinleri en yaygın tiplerdir. Bunlar dışında tahta oturan ya da ayakta duran, at binen, savaş arabası süren, kucağında çocuk tutan insan figürleri ve küçük boğa ve domuzlar bilinen diğer figürin grupları örnekleridir. Mykenai’deki kült merkezinde birbirine sarılı yılanlar, boyanmış ve boyları 60 cm’ye kadar çıkan antropomorfik figürinler bulunmuştur.²⁶⁶ (Şekil 25)

²⁶⁵ Anne Chapin, “Frescoes”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 230-232.

²⁶⁶ Figürinler ile ilgili güncel çalışma için: Christine Morris, “Minoan and Mycenaean Figurines”, **The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines**, Oxford University Press, New York, 2017, ss. 659-681.

Şekil 25: GTÇ Egesi'ndeki Figürinlerden Örnekler.

Kaynak: Atina Ulusal Müze, fotoğraf; Mert Hüseyin Doğan.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Ege'de yapılan kazılarda ele geçen materyal kültür içerisinde en çok ön plana çıkarılan malzeme grubu seramiklerdir. Girit'teki seramik geleneğini taklit ederek başlayan Yunanistan'da GTÇ'ye tarihlenen çark yapımı, açık renk hamurlu, iyi pişmiş, koyu renk boyalar kullanılarak üzerinde çok çeşitli bezemeler yapılan seramikler "Miken Seramikleri" olarak tanımlanmaktadır. Akdeniz dünyasının her tarafında ele geçen bu seramikler ayırt edici özelliklerinden ötürü 100 yılı aşkın bir süredir çalışılmakta ve Ege arkeolojisi içerisinde kendi başına bir uzmanlık alanına dönüşmüş durumdadır.²⁶⁷ Seramikler ayrıca Ege arkeolojisindeki kronolojik bölümler için kullanılmış, daha öncede değinildiği üzere Mısır'da bulunan Ege seramiklerinden hareketle bugün dahi kullanılmakta olan geleneksel görelî tarihlendirmenin temelini oluşturmuştur. Kulplu içki kapları olan kylixler, değerli sıvıların muhafaza edildiği üzengi kulplu testiler, derin kâseler, armut ya da ampul gövdeli kaplar, MÖ 14. yüzyıldan itibaren hem Ege'de hem de Akdeniz dünyasında yaygınlaşır. Bu dönemden itibaren seramikler Batı Anadolu, Suriye, Mısır,

²⁶⁷ Seramik çalışmalarının güzel bir özeti ve tarihsel gelişimi için; Jeremy Rutter, "Mycenaean Pottery", **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 415-429.

Kıbrıs, Sicilya ve Kuzey İtalya'daki yerleşimlere dağılmış hatta yerel taklitleri üretilmeye başlanmıştır. Yapılan kil analizleri sayesinde Enkomi, Kition (Kıbrıs), Alalah, Ugarit, Tell Dan, Tell Ebu Havam (İsrail) gibi yerleşimlerde bulunan seramiklerin Kıta Yunanistan, Boetia ve Girit'te üretildiği anlaşılmıştır.²⁶⁸

Şekil 26: GH I Dönemine Tarihlenen Mühürlerden Örnekler (Ölçeksiz)

Kaynak: Arachne, **CMS I Athens Nationalmuseum**, [https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view\[layout\]=siegel](https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view[layout]=siegel), (10.10.2019)

Materyal kültürün diğer birçok dalında olduğu gibi mühürler ve mühürcülük Girit'ten ithal edilmiş ve Girit etkisinde gelişmiştir. Orta Tunç Çağı'nın bitip GTÇ'nin başlamasına denk gelen "Halka Mezarlar Dönemi'nden" itibaren anakarada mühürler önceki dönemlere göre artarak yaygınlaşır. Halka Mezar A ve B'de aralarında Girit'ten ithal edilmiş taştan ve altın yüzük şeklinde yapılmış damga mühürler bulunmuştur. GTÇ'de Kıta Yunanistan'da kullanılmış olan mühürlerin neredeyse tamamı Girit'te yapılmıştır. Younger, biçimsel açıdan mühürleri dört ana grupta inceler;²⁶⁹ Mykenai-

²⁶⁸ Gert Jan van Wijngaarden, **Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (ca. 1600-1200 BC)**, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2002, s. 11.

²⁶⁹ John Younger, "Mycenaean Seals and Sealings", **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, s. 329.

Vapheio Aslan Grubu, Büyük Gözlü Grup, Ada Tapınakları Grubu, Anakara Popüler Grubu ve İlişkili Gruplar. İlk gruptaki mühürlerde aslan tasviri, ikinci grupta gözlük takmış gibi görünen hayvanlar, üçüncü grupta ince bedenli, çizgisel ayakları ve nokta şeklinde toynakları, kıvrılmış pozlarda hayvanlar, dördüncü grupta ise şematik hayvan bezemeleri, nadiren insan figürleri yapılmıştır. Son gruptaki mühürlerin idari işlerde kullanıldığına dair herhangi bir kanıt olmadığı için (Thebes'teki bir istisna dışında) daha çok sıradan insanlar tarafından kimlik gibi bir amaçla kullanıldıkları düşünülmektedir.²⁷⁰ Mühür yapımında akik, kantaşı, ametist (mor kuvars,) kaya kristali, mavi kalsedon, jasper (donuk akik) gibi yarı değerli taşlar sıklıkla kullanılmaktadır. Çok az sayıda lapis lazuliden ve mavi camdan yapılmış örneklerle bazıları altından ve kurşundan yapılan yüzük şeklindeki mühürler, kullanılan ham maddelerdeki zenginliği temsil ederler.²⁷¹ (Şekil 26)

Ege coğrafyası maden bakımından zengin olmadığından ihtiyaç duyulan bakır ya da kalay gibi madenleri ticaret yoluyla elde edilmekteydi. Bu yüzden metalürjiyle ilgili yapılan araştırmalar, çoğunlukla metal ticareti ve metallerin kökenlerine odaklanmaktadır.²⁷² Metalürjinin endüstriyel boyutlarıyla ilgili arkeolojik olarak çok fazla veri olmamasına rağmen silahlar, zırhlar, takılar ve altından yapılmış içki kapları üstün bir teknolojinin varlığını yansıtmaktadır. Halka mezarlarda bulunan altın işlemeli hançerler ve kaplar, Dendra'da ele geçen üzerinde ahtapot betiminin olduğu altın kap yalnızca elit tabakanın erişebildiği kaliteli işçiliğe sahip metalden yapılmış ürünlerdir.²⁷³ Metal dışında Doğu'dan ithal edilen fildişi, su aygırı dişi, cam ve fayans kullanılarak çeşitli figürinler, mühürler, genel olarak prestij nesneleri imal edilmiştir.

2.7.3. Girit ve Adalar

Bir avlu çevresinde toplanmış odalardan oluşan anıtsal “saray” yapıları, yazı ve mühür sistemi, depolama birimleri ve dini pratiklerin varlığıyla, Ege'de devlet olarak tanımlanabilecek düzeye ulaşabilmiş ilk örgütlenme, Girit'te ortaya çıkmıştır.

²⁷⁰ Younger, s. 333.

²⁷¹ Olga Krzyszkowska, **Aegean Seals: An Introduction**, Institute of Classical Studies-Wiley, Londra, 2005, s. 236,

²⁷² Sofia Stos-Gale ve Colin McDonald, “Sources of Metals and Trade in the Bronze Age Aegean”, **Bronze Age Trade in the Mediterranean**, (Ed. N.H. Gale), Paul Aströms Förlag, 1991, ss. 249-288.

²⁷³ Crowley, s. 274.

Knossos, Malia, Phaistos ya da Petras gibi merkezlerde açığa çıkarılan sarayların politik, dini ve ekonomik otoritenin merkezi olduğu yönündeki genel kabul bugün sorgulanmaktadır. Artık Girit saraylarının; Yakındoğu tapınak ekonomilerine benzer şekilde bir yeniden dağıtım sistemine sahip olmadığı, prestij ürünlerinin üretildiği merkezlerler olarak görülemeyecekleri ve ekonomiyi bütünüyle kontrol etmedikleri düşünülmektedir.²⁷⁴ Hatta Schoep, saray ifadesinin sosyal ve siyasal anlamda hiyerarşik bir toplumun en üstünde bulunan krali bir zümreyi çağrıştırmamasından ötürü kullanılmamasını alternatif olarak da “avlu merkezli yapılar ya da avlulu yapılar” tanımının kullanılmasını önermektedir.²⁷⁵

Girit’teki devletleşmenin, Yakındoğu ve Mısır’da çok daha erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan birincil devletlerle etkileşime girerek geliştiği ve daha sonra GTÇ’de bu temel kullanılarak bir evrilmenin oluştuğu, nihayetinde Kıta Yunanistan’ın Girit’le kurduğu doğrudan ilişkilerle, burada da devletleşmenin ortaya çıktığı kabul edilmektedir.²⁷⁶ Kıta Yunanistan, başta Girit’in periferisi konumundayken, MÖ 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Girit’teki toplumları örgütlenme ve materyal kültür açısından domine eder hale gelmiştir. Bu durumun askeri bir yolla mı yoksa barışçıl bir şekilde mi ya da nasıl gerçekleşmiş olduğu uzun yıllardan beri tartışılmaktadır ve hala bir fikir birliğine varılamamıştır.²⁷⁷

Knossos, Malia, Zakro, Galatas ve Petras’ta ortaya çıkarılan önceki dönemlerdeki yapılarla benzer özelliklere sahip saraylar, GTÇ başlarındaki anıtsal mimari ve yerleşim düzeni hakkında fikir vermektedir. Yerleşim alanları bu yapıların etrafında düzenli bir şekilde gelişmiş, saray mimarisinin karakteristik özellikleri (avlu, çok odalı plan) ada genelinde “villa” olarak da tanımlanan yapılarda ve evlerde tespit edilmiştir. İdari sistemin önemli parçaları olan Linear A yazısı ve mühürler bütün

²⁷⁴ Ilse Schoep, “Social and Political Organization on Crete in the Proto-Palatial Period: The Case of Middle Minoan II Malia”, **Journal of Mediterranean Archaeology**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2002, ss. 101-132; Ilse Schoep, “The Minoan ‘Palace-Temple’ Reconsidered: A Critical Assessment of the Spatial Concentration of Political, Religious and Economic Power in Bronze Age Crete”, **Journal of Mediterranean Archaeology**, Cilt: 23, Sayı: 2, 2010, ss. 219-243.

²⁷⁵ Ilse Schoep, “Crete”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, s. 116.

²⁷⁶ William Parkinson ve Michael Galaty, “Secondary State in Perspective: An Integrated Approach to State Formation in the Prehistoric Aegean”, **American Antropologist**, Cilt 109, Sayı 1, 2007, ss. 113-129.

²⁷⁷ Bu konudaki geleneksel argümanları toplayan bir çalışma için; Jan Driessen, “An Early Destruction in the Mycenaean Palace at Knossos”, **Acta Archaeologica Lovaniensia**, Leuven University Press, Leuven, 1990, ss. 124-129.

büyük yerleşimlerde bulunmuştur. LM IB’de (MÖ 1625-1470) Hagia Triada, Zakro ve Mochlos’ta bakır ve kalay külçeler, fildişi gibi ithal ham maddeler; Kıbrıs, Mısır ve Levant’ta ise Girit’ten ithal edilmiş seramikler bulunmuştur. Adada bir refah dönemi yaşandığı materyal kültürdeki yansımalarından anlaşılmaktadır. Fakat bu dönem adadaki birçok yerleşimde tespit edilmiş olan bir yangın tabakası ile sona ermiştir.²⁷⁸ Bu yıkımlardan sonra mimari ve politik devamlılık, Knossos’ta arkeolojik olarak tespit edilmişken, birçok yerleşim yeri terk edilmiştir. LM IIIA (MÖ 1420-1370) ile birlikte adadaki materyal kültürde bir değişim ortaya çıkmış ve yeni ölü gömme geleneklerinin varlığı belirlenmiştir.²⁷⁹ Adada genel olarak Kıta Yunanistan etkilerinin hissedildiği bu dönemle birlikte, bazı yerel geleneklerin sürdürülüyor olmasına rağmen, politik ve kültürel açıdan Kıta Yunanistan’ın güdümüne girildiği kabul edilmektedir.²⁸⁰

Bu genellemeler, Girit’i gerek politik gerekse kültürel anlamda ayrılmaz olarak kabul eden bir perspektiften verilmiştir. Fakat GTÇ dünyasında liderlerin ve dış dünyayla ilişkilere sahip kişilerin eylemleri, adadaki politik olarak örgütlenmiş yerleşimlerin birbirleriyle olan rekabetleri, çok boyutlu bir realitenin varlığını mümkün hale getirmektedir. Davis, Girit’in Ege Adaları üzerindeki etkisini tartışırken politik bir bütünlük anlamını barındırdığı için “Minos Etkileri” ifadesiyle hareket etmek yerine Girit’teki belli merkezler ve adalarda Girit etkisindeki tekil yerleşimler ifadesini kullanır.²⁸¹ Bu adalar ve Girit arasındaki ilişkiler ağını çeşitlemekte, birbirinden bağımsız aktörlerin kabulünü mümkün hale getirmektedir. Avlulu yapıların ortaya çıkışıyla, MÖ 2. binyılın ilk yarısında Girit’teki materyal kültür, bütün Ege’de dominant hale gelmektedir. Bennet’e göre söz konusu dönemde bu yapıların olduğu her merkez, politik açıdan bağımsızdı ve müttefiklerini ya da ticaret ortaklarını kendileri belirlemektedir.²⁸² Girit’te Anakara materyal kültürünün baskın hale geldiği MÖ 14.-13. yüzyılları kapsayan dönemde de aynı durum geçerlidir. Girit’in batısında

²⁷⁸ Her tahrip tabakasında olduğu gibi LM IB tahribatları için çok sayıda öneri getirilmiştir. Bunlar arasında deprem ve sonrasında yangın, anakaradan gelen istilacılar ya da “Knossosluların” adanın bütünü ele geçirmesi öne çıkmaktadır. Bu öneriler ve ilgili bir değerlendirme için: Paul Rehak ve John Younger, “Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete”, **American Journal of Archaeology**, Cilt 102, Sayı 1, 1998, ss.102-103.

²⁷⁹ Rehak ve Younger, s. 102.

²⁸⁰ Driessen, ss. 124-129.

²⁸¹ Jack Davis, “Minoan Crete and the Aegean Islands”, **The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age**, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 189.

²⁸² John Bennet, “Aegean Bronze Age”, **The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World**, (Ed. W. Scheidel, I. Morris, R. Saller), Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 184.

Hanya'da ele geçen arkeolojik veriler (Linear B metinler, mühür baskıları) bölgesel idari sistemlerin varlığının göstergesi olarak kabul edilmektedir.²⁸³

Girit ve Yunanistan'daki politik ve kültürel örgütlenmenin coğrafi açıdan ortasında ya da çevresinde kalan, Ege Denizi'ndeki irili ufaklı birçok adada, GTÇ yerleşimleri tespit edilmiştir. Adalar içerisinde Delos etrafında kümelenen Kikladlar en önemli grubu oluşturur. Terminolojik açıdan adalar kronolojisinde Kiklad ifadesi ile Erken-Orta-Geç Kiklad bölümlemesi kullanılır ve Geç Kiklad GTÇ'yi karşılar. ETÇ'den itibaren kendine has iç dinamiklere ve materyal kültüre sahip Kikladlar GTÇ'de önce Girit daha sonra da Kıta Yunanistan etkisinde kalmıştır. Thera'da Akrotiri, Kea'da Aya İrini, Melos'ta Phylakopi ve Naksos'taki Grotta yerleşimleri söz konusu dönemle ilgili verilerin elde edildiği başlıca yerleşimlerdir.²⁸⁴ Materyal kültür öğelerinde birbirine benzer değişim süreçlerinin yaşandığı bu merkezler arasında, Phylakopi anahtar bir yerleşim olarak görülebilir. Phylakopi'nin III. tabakası; Linear A tablet parçaları, uçan balıkların tasvir edildiği fresko parçaları, Girit etkisinde seramiklerin bulunduğu etrafı surlar çevrili bir yerleşim özelliği gösterir.²⁸⁵ IV. tabaka ile birlikte MÖ 14. yüzyılda Kıta Yunanistan'daki örneklerle benzerlik gösteren bir megaron inşa edilmiş, ithal seramiklerde ağırlık Girit'ten Kıta Yunanistan'a kaymıştır. MÖ 13. yüzyılda küçük ve anıtsal olmayan bir kült yapısı inşa edilmiş yine anakaradaki örneklerle benzerlik gösteren pişmiş toprak figürinler bu yapıda bulunmuştur.²⁸⁶ Materyal kültürdeki bu değişimler, Minoslaşma ya da Mikenleşme ifadeleriyle muhtemel fetih hareketleri ya da politik bağımsızlığa bağlanarak tartışılırken, yakın zamanda arkeolojik buluntuların üretim teknikleri, kontekstleri ve Melos Adası'ndaki tüketim şablonları üzerinde durularak değerlendirilmektedir.²⁸⁷

Kuzey Ege'deki Semadirek, Gökçeada (İmroz), Bozcaada (Tenedos), Limni (Lemnos), Midilli (Lesbos) ve merkezde yer alan Sakız (Khios) adaları, GTÇ

²⁸³ Halford Haskell, "Mycenaeans at Knossos: Patterns in the Evidence", **Supplements aus Bulletin de Correspondance Hellenique**, Sayı: 30, 1997, s. 193.

²⁸⁴ Bu yerleşimlerle ilgili ayrıntılı bilgi için; Robin Barber, "The Late Cycladic Period: A Review", **The Annual of the British School at Athens**, Sayı: 76, 1981, ss. 1-21.

²⁸⁵ Colin Renfrew, "Bronze Age Melos", **An Island Polity: The Archaeology of Exploitation in Melos**, (Ed. C. Renfrew ve M. Wagstaff), Cambridge University Press, Cambridge, 1982, (Melos) ss. 39-43

²⁸⁶ Renfrew, Melos, s. 41

²⁸⁷ Jason Earle, "Melos in the Middle: Minoanisation and Mycenaeanisation at Late Bronze Age Phylakopi", **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean**, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, s. 111.

Egesi'ndeki esas aktörlerden (Kıta Yunanistan ve Girit) uzak oldukları için materyal kültür etkileşimleri zayıf kalmıştır. Bu adalarda Girit'ten bilinen mimari düzen ve freskolar, ölü gömme gelenekleri, dini semboller, inşaat teknikleri gibi materyal kültürün önemli başlıkları ile ilgili herhangi bir buluntu bugüne kadar ele geçmemiştir. Bu yüzden Girella ve Pavuk tarafından, adaların MÖ 2. binyıldaki kültürel gelişim süreçleriyle ilgili yapılan güncel yayındaki temel arkeolojik buluntuları seramikler oluşturmaktadır.²⁸⁸ Fakat sadece seramiklerden yola çıkarak adaların GTÇ'deki karakterleriyle ilgili çıkarımlarda bulunmak, eksik ve yanlış yönlendirmelere açık sonuçlar ortaya koyabilir. Esasında adaların Batı Anadolu kıyılarına olan yakınlıkları göz önüne alındığında, buradaki yerleşimlerle kurmuş oldukları ilişkiler, çok daha önemli bir çalışma başlığıdır. Fakat bütüncül arkeolojik verilerin olmayışından ötürü, bu ilişkilerin boyutları henüz ayrıntılı bir şekilde incelenenilmiş değildir. Girella ve Pavuk tarafından, Hisarlık-Troya'da Kuzey Ege'den ithal edilen mallar tespit edilmişken, Batı Anadolu kökenli eserlerin neredeyse yok düzeyde olması sonucunun çıkarılması²⁸⁹ bölgedeki ilişkiler ağı açısından açıklama gerektiren bir durumdur.

Rodos ve Kos adası en önemlileri olmak üzere Oniki Adalar'ın durumu Kuzey Ege'den son derece farklıdır. Anadolu kıyısına 18 km. uzaklıktaki olan Rodos-Trianda'da 1930'lu yıllardaki İtalyan kazılarında sonra 1978'te başlayan ve aralıklarla devam eden kurtarma kazıları, OTÇ'den itibaren kullanılan ve GTÇ'de yaklaşık 18 hektar alana yayıldığı tahmin edilen bir yerleşimin varlığını ortaya çıkarmıştır.²⁹⁰ MÖ 17. yüzyılın başlarında yerleşim gören Trianda IA tabakası, Thera yanardağının patlamasıyla oluşan tefrayla örtülmüş, devamında daha küçük olan IIA tabakası, MÖ 16. yüzyıldan itibaren 14. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Kazılar kısıtlı bir alanda yürütüldüğü için bir bütün olarak değerlendirmelerin yapılamamasıyla birlikte, Trianda'nın Ege'deki önemli merkezi yerleşimlerden biri olduğu düşünülmektedir.²⁹¹ IA tabakasında fresko parçaları, Girit kökenli ve taklidi seramikler, tunç heykelcikler

²⁸⁸ Materyal kültür öğelerindeki bu eksiklik sıklıkla yazarlar tarafından da vurgulanmaktadır. Luca Girella ve Peter Pavuk, "The Nature of Minoan and Mycenaean Involvement in the Northeastern Aegean", **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean**, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, ss. 15-42.

²⁸⁹ Girella ve Pavuk, s. 31.

²⁹⁰ Toulia Marketou, "Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period", **Rendiconti dell'Accademia dei Lincei**, Sayı: 9, 1998, s. 40.

²⁹¹ Toulia Marketou, "Rhodes", **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, s. 781.

ve boğa şeklinde ryhtonlar, materyal kültür açısından Girit’le gerçekleşen etkileşimi yansıtmaktadır. Kıta Yunanistan etkileri MÖ 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun bir şekilde seramiklerde hissedilir ve kayalara oyulmuş oda mezarlar belirmeye başlar. Benzi, Rodos genelinde MÖ 15-13. yüzyıllarda mezarlarda ele geçen çok sayıda kılıç ve materyal kültürde Girit etkilerinin azalması sebebiyle kültür tarihçi bir yaklaşımla, adada Kıta Yunanistan kökenli bir fethin gerçekleştiğini önermektedir.²⁹²

Rodos konum olarak Ege ve Doğu Akdeniz arasında yer aldığı için Mısır, Kıbrıs ve Levant-Suriye kökenli materyal kültüre erişebilmiştir. Hatta Trianda’da MÖ 14-13. yüzyıllara tarihlenen bir kontekste bulunan bir cam külçeye ait küçük bir parçacık üzerinde yapılan analizler, Tell Brak örnekleriyle kimyasal kompozisyon açısından benzerlikler gösterdiğini açığa çıkarmıştır.²⁹³ Bu buluntu cam işleme gibi önemli bir endüstrinin boyutlarıyla ilgili doyurucu bilgi sağlayamasa da, Kamiros ve Trianda’daki mezarlarda ele geçen yaklaşık 3000 adet cam objeyle (ağırlıklı olarak boncuklar) birlikte Rodos’un bölgeler arası ticaret ve cam işleme konusunda aktif olduğunu göstermektedir. Aynı mezarlarda ele geçen 18. Hanedanlığa ait iki skarabe ve Mısır firavunu III. Amenhotep’in (MÖ 1390-1352) fayanstan skarabesi²⁹⁴ Mısır’la gerçekleşen etkileşimi yansıtmaktadır. Ayrıca Trianda’da Kıbrıs süt kâseleri, beyaz astarlı kaplar gibi Kıbrıs mallarının taklitleri, Ege’de daha önce görülmeyen bir sayıda tespit edilmiştir.²⁹⁵ Bu çeşitlilik Rodos’u Girit’ten sonra Doğu’yla materyal kültür etkileşiminde bulunan en önemli ada haline getirmektedir.

Kos’ta Erken Tunç Çağı’ndan GTÇ sonuna kadar yerleşim gören Serayia’da, çevre adalardaki diğer merkezlerde olduğu gibi başta seramikler olmak üzere materyal kültürde önce Girit etkileri daha sonra Kıta Yunanistan etkileri söz konusudur. Fakat yerleşimdeki “yerel” seramiklerin çoğunluğu gerek form gerek bezeme açısından Batı Anadolu’yla büyük benzerlikler göstermektedir. Bu yüzden Vitale ve Trecarichi bu malzeme grubu için “Anadolulu ya da Anadolululaşmış” tanımının kullanılmasını

²⁹² Mario Benzi, “Mycenaean Rhodes: A Summary”, **Archaeology in the Dodecanese**, (Ed. S. Dietz vee I. Papachristodoulou), The National Museum of Denmark, Kopenhag, 1988, s. 62

²⁹³ Pavlos Triantafyllidis ve Ioannis Karatasios, “Late Bronze Age Glass Production on Rhodes”, **Journal of Glass Studies**, Sayı: 54, 2012, s. 30.

²⁹⁴ Eric Cline, **Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean**, BAR International Series, Oxford, 1994, ss. 147-148

²⁹⁵ Vassos Karageorghis ve Toulia Marketou, “Late Bronze Age IA/IB Rhodian Imitations of Cypriote Ceramics: The Evidence from Trianda (Ialysos)”, **Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak Volume II**, (Ed. E. Czerny, I. Hein, H. Hunger, D. Melman, A. Schwab), Peeters Publishers, Leuven, 2006, s. 456.

önermektedir.²⁹⁶ GTÇ yerleşiminin yaklaşık 7.5 hektar büyüklüğünde olduğu hesaplanmış, Trianda’da olduğu gibi Thera tefrasının olduğu bir tabaka saptanmıştır. MÖ 14. yüzyılda etrafı surla çevrilen yerleşimin yakın çevresinde oda mezarlar yer almaktadır.²⁹⁷ Kos dışında kalan Karpathos, Kasos gibi küçük adalarda GTÇ buluntuları ağırlıklı olarak seramiklerden ve oda mezarlardan oluşmaktadır. Bu yüzden kısıtlı arkeolojik veriler bu adalardaki yerleşim düzeni ve materyal kültüre ilişkin olarak bütüncül değerlendirilmelerin yapılmasına engel olmaktadır.²⁹⁸

Bir bütün olarak GTÇ’de; Kıta Yunanistan, Girit ve Adalar’da yaşayan insanlar birbirleriyle sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda çeşitli ilişki ağları kurmuş ve bu ağlardan beslenere, Yakındoğu’daki çağdaşlarına göre ayırt edici bir materyal kültür yaratmışlardır. Adalar MÖ 2. binyılda daha çok alıcı bir pozisyonda bulunurken, Girit ve Kıta Yunanistan hem verici hem de karşılıklı bir beslenme şablonu göstermişlerdir. Doğu Akdeniz’deki büyük GTÇ uygarlıklarının ekonomik temelinde yatan geniş tarım topraklarına sahip olmayan adalar, politik anlamda komşularıyla yarışır ölçekte makro gelişmeler gösterememişlerdir. Ege’deki küçük adalara göre daha geniş düzlüklere, akarsulara ve ormanlık alanlara sahip Girit’te ilk devletleşmenin gerçekleşmesi bu anlamda tesadüf değildir. Ada yaşamının getirdiği kısıtlayıcı şartlar (besin ve su gereksiniminde farklılıklar, hava koşullarından etkilenen günlük yaşam, uzak bölgelere ulaşım zorluğu vb.) bir izolasyon değil kültür edinme stratejisinin gelişimini sağlamıştır. Bu bağlamda “Minoslaşma” ya da “Mikenleşme” ifadeleriyle, Girit ve Kıta Yunanistan’daki materyal kültür öğelerinin adalarda taklit edilmesini bir etkenlik-edilgenlik ilişkisi içerisinde düşünmemek gerekir. Adalarda daha gösterişsiz, yaşamı kolaylaştırmaya yönelik amaçlarla üretilmiş ürünlerin, görece daha estetik ve gösterişli materyale yerini bırakması ve bu ürünlerin taklit edilmesi, sadece tahakküme dayalı senaryolar ya da üstün olanın yayılma isteği üzerinden tanımlanmamalıdır. Hâlihazırda edilgen kabul edilen aktörler; beğeni, toplumsal statüdeki değişim,

²⁹⁶ Salvatore Vitale ve Arianna Trecarichi, “The Koan Tradition during the Mycenaean Age: A Contextual and Functional Analysis of Local Ceramics from the “Serraglio”, Eleona and Langada”, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 313.

²⁹⁷ Toula Marketou, “Dodocanese”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, s. 765.

²⁹⁸ Mevcut verileri derleyen; Mercourios Georgiadis, “The Bronze Age on Karpathos and Kythera”, **AEGIS: Essays in Mediterranean Archaeology presented to Matti Egon**, (Ed. Z. T. Polyhroniadis ve D. Evelyn), Archaeopress, Oxford, 2015, ss. 85-93; Marketou, Dodocanese, ss. 766-770.

ekonomik güç ve ideolojik öykünme gibi kendi nedenlerle “yabancı” kültürel öğelere adapte olmuş olabilirler.

Broodbank tarafından Kiklad Adaları’nın Neolitik-Erken Tunç Çağı toplumlarının yapısı ve organizasyonunu incelenirken Büyük Okyanus’taki araştırma geleneği olan Ada Arkeolojisi Ege’ye taşınmıştır.²⁹⁹ Buna göre adalarda yaşayan insanların coğrafi koşullarla ilişkileri; (biyocoğrafik perspektif), besin ve depolama stratejileri, nüfus yapısı, deniz teknolojisi, doğal kaynaklardaki çeşitlilik; değiş tokuşu, sosyal ve materyal hareketliliği öncelikli bir pozisyona getirmiştir. Adalardaki farklı yaşam biçimleri ve kaynaklar, buralarda yaşayan insanları birbirlerine daha bağımlı hale getirmiştir. Benzer bir araştırma stratejisinin GTÇ içinde kullanılması gerekmektedir. Böyle bir teorik çerçevenin çoğunlukla yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntulara dayalı bir altyapıdan hareket eden metodolojiyle³⁰⁰ değiştirilmesi Broodbank’ın Kiklad örneğinde olduğu gibi GTÇ toplumlarının yaşam tarzı ve dünyalarıyla ilgili yeni ve farklı bilgiler ortaya konulmasını sağlayacaktır.

2.7.4. Ege Arkeoloji Pratiğindeki Kolonyal ve Post-Kolonyal Yaklaşımların Geç Tunç Çağı Batı Anadolu Araştırmalarına Etkileri

19. yüzyılın sonlarından itibaren gelişme gösteren ve öncülüğünü Avrupalıların yaptığı arkeoloji, geçmişi anlamak ve yorumlamak bağlamında 19-20. yüzyılda kıtada hakim olan sömürgecilikten etkilenerek gelişmiştir. Kendi anavatanlarından uzak topraklara giden insanların o bölgede yaşayan insanlardan sosyal ve ekonomik açıdan üstün olmaları ve yerel halkların sahip oldukları kaynaklar üzerinde üstünlük ya da sömürü düzeni kurmalarını karşılayan sömürgecilik ya da kolonyalizm Akdeniz arkeolojisinde köklü bir geçmişe sahiptir.³⁰¹ Hamilakis; Ege özelinde A. Evans’ın İngiltere’deki sömürgeci atmosferin etkisi ve Avrupa kültürünün temelinde yer alan

²⁹⁹ Cyprian Broodbank, **An Island Archaeology of the Early Cyclades**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

³⁰⁰ Örneğin Koç Üniversitesi’nin düzenlediği sempozyumun çıktısı olan **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015’te Fieldwork: Aegean başlığı altındaki Adalarla ilgili makalelerde ağırlıklı olarak bu perspektiften hareket edilmektedir.

³⁰¹ Bu konuda Peter van Dommelen, “Colonial Constructs: Colonialism and Archaeology in the Mediterranean”, **World Archaeology**, Cilt 28 Sayı 3, 1997, ss. 305-323.

krallar, saraylar, aristokrasiye sahip deniz gücüne öykünür şekilde, Doğu Akdeniz'i domine eden bir Minos uygarlığı yarattığını vurgular.³⁰² Evans, Knossos'taki kazı ve restorasyon çalışmalarında kendi perspektifini materyalize etmiş ve basını etkili bir şekilde kullanarak toplumsal ilgiyi canlı tutabilmiştir. Geniş bir şekilde eleştirilse de Evans'ın hayali "Minosluları" bugüne kadar bir konsept olarak süregelmiştir. Post Kolonyal perspektif ise Gosden'in ifadeleriyle teleskobun diğer ucundan bakarak kolonize olanların dünyası ve faaliyetleri üzerinde durmaktadır.³⁰³ Post kolonyal yaklaşım, kazananlar tarafından yazılan tarihe odaklanmak yerine sömürülerin halkların yerel kültürlerine, sömürgecilerin yarattığı düzenin yıkılması ve yeniden yorumlanmasına yönelmektedir. Bu akım doğrultusunda Steel, temas halindeki sosyal aktörlerin seçimleri ve eylemleri sonucu ortaya çıkan karışık ve başkalaşmış materyal kültürü tanımlar şeklinde kullandığı "hibritleşme" kavramı üzerinden "Minos ve Miken" kültürel geleneklerinin kaynaşmasını çeşitli örnek çalışmalarla incelemektedir.³⁰⁴ Literatürdeki bu eğilim, Ege kökenli materyal kültür etkileşiminin yoğun olduğu Batı Anadolu kıyılarına yönelik çalışmalarda da kendini hissettirmektedir.

Coğrafi açıdan Batı Anadolu'nun batısını sınırlayan Ege Havzası, kendi içerisinde materyal kültür ve sosyal pratiklerin etkileşim içerisinde olduğu bir yapıya sahiptir. MÖ 17.-15. yüzyıllar arasında Girit'in materyal kültürdeki baskınlığını, MÖ 14.-12. yüzyılları arasında Kıta Yunanistan'a bırakmaktadır. Batı Anadolu kıyılarındaki yerleşimler mevcut literatürdeki bu görünüm ve yukarıda özetlenen araştırma geleneğinden hareket eden Ege-merkezli bir teorik çerçeveye değerlendirilmektedir. Özellikle Miletos ve Iasos'taki erken tabakalar bazı araştırmacılar tarafından Ege'den gelen insanların (Minoslular ve Mikenler isimlendirmeleriyle) kurmuş "koloniler" olarak görülmektedir.³⁰⁵ Postkolonyalist yaklaşımda olanlar ise genellikle akültürasyonu kast ederek Minoslaşma, Mikenleşme terimlerini ya da Hibrit (Melez) Kültür gibi tanımları özellikle de seramik temelinen

³⁰² Yannis Hamilakis, "The Colonial, The National, and The Local: Legacies of the 'Minoan' Past", (Ed. Y. Hamilakis ve N. Momigliani), **Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans' Crete Antica** 7, Bottega d'Erasmus, Padova, 2006, ss. 146-149.

³⁰³ Chris Gosden, **Archaeology and Colonialism: Cultural Contact from 5000 BC to the Present**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 7.

³⁰⁴ Louise Steel, **Materiality and Consumption in the Bronze Age Mediterranean**, Routledge, New York, 2013, (Materiality) ss. 50-91.

³⁰⁵ Örneğin Niemeier, Western, ss. 25-48; Tartaron, Maritime, s. 274.

beslenerek kullanılmaktadırlar.³⁰⁶ Minoslaşma ve Mikenleşme ifadesine yönelik yapılan en geniş tanım; Ege'deki toplulukların materyal kültüründe önce Girit daha sonra da Kıta Yunanistan'daki materyal kültür biçimleri ve teknolojilerinin etkisiyle, Orta-Geç Tunç Çağı'ndaki gerçekleşen değişimi kapsar.³⁰⁷ Bu ifadeler sadece nesnelerin değil aynı zamanda insanların da çeşitli kanallarla yayıldığını anlatmak için kullanılmaktadır. Fakat bu kullanımların altyapısında birçok problemlili alt başlık bulunmaktadır. Knappett Minoslaşma ve Mikenleşme ifadelerinin barındırdığı bu sorunları dört maddede özetler;³⁰⁸ çekirdek bölge-periferi ilişkisinin ispatı yerine varsayımının olması, bu tanımları küçük ölçekli, koşullu, bölgesel çeşitlilik gösteren bir bağlamda değil “devlet” tarafından yürütülen kurumsallaşmış fenomenler olarak görme eğilimi, her birinin zaman ve mekan bağlamında monolitik süreçler olarak düşünülmesi-geçici yayılmalar ve çeşitliliğin görmezden gelinmesi ve sonuncusunun ilkinden nasıl evrildiği ile aralarındaki çok ince bir sınırın var olduğu ihtimalinin kavranmasındaki başarısızlık. Bu listeye arkeolojik verilerin değerlendirilmesinde bütüncül (holistik) bir yaklaşımın gösterilmemesi de eklenebilir.

İasos ve Miletos gibi Hellenistik-Roma-Bizans dönemlerinde yoğun yerleşim gören kentlerin altında kalan tabakalar yerleşim karakterinin bütününe anlayabilmek için yeterli veri sağlamamaktadır. İasos'ta Agora ve diğer geç dönem yapılarının altında kalan mekânlara ait zayıf örgüye sahip duvarlar ve bunlar içerisinde bulunan seramikler kentin “Minos ya da Miken” kolonisi olup olmadığının tartışıldığı materyali oluşturur. Bu kısıtlı verilere ek olarak 1960-1987 yılında yapılan kazıların bilimsel kayıtları son derece yetersiz ve özensiz bir şekilde yapılmış, birçok veri kaybolmuş, kazılan alanlardaki mimari de tahrip olmuştur.³⁰⁹ Bu tarihlerde kazı yapan

³⁰⁶ Amy Raymond ve diğerleri, “Discerning Acculturation at Miletus: Minoanisation and Mycenaeanisation”, **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean**, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, ss. 58-74; Batı Anadolu'yu Hibrit kültür temelinde değerlendiren, Penelope Mountjoy, “The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaean and the Kingdom of Ahhiyawa”, **Anatolian Studies**, Sayı: 48, 1998, 33-67.

³⁰⁷ Luca Girelli, Evi Gorogianni ve Peter Pavuk, “Introduction: Methodological Considerations”, **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean**, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, s. 1.

³⁰⁸ Carl Knappett, “Minoanisation and Mycenaeanisation: A Commentary”, **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean**, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, s. 202.

³⁰⁹ İasos'taki kazı pratiğinin eksiklikleriyle ilgili daha fazla bilgi için: Nicoletta Momigliani, **Bronze Age Carian Iasos: Structures and Finds from the Area of the Roman Agora (c. 3000-1500)**, Giorgio Bretschneider Editore, Roma, 2012, ss. 1-19.

Levi ve Laviosa İasos'u önce bir "Minos" sonra da "Miken" kolonisi olarak kabul etmiş literatüre de böyle sunmuşlardır.³¹⁰ Arkeolojik verilerin eksik ve niteliksiz olması, araştırmacıların 20. yüzyılda arkeolojik literatürdeki baskın kolonyalist bir teorik çerçeve kullanmaları, İasos'u GTÇ dünyasına anlamak adına sağlıklı bir bilgi sağlayıcı yerleşim olmaktan çıkarmaktadır. Yerleşimin boyutları, idari yapıları, sur sistemi, mezarlar, atölyeler vb. gibi konularda hiçbir verinin olmadığı da göz önüne alındığında İasos'ta bulunan Ege kökenli ya da taklidi arkeolojik buluntulardan yola çıkarak yapılan değerlendirmelerin sağlam bir temele dayandığı söylenemez. İasos GTÇ buluntularını çalışan Benzi, "yerel mallar" üzerinde yer alan dalga bezemenin GTÇ'nin ilk evrelerinde Doğu Ege'de yaygın bir motif olmasına dayanarak, yerleşimde bir nüfus devamlılığı olduğu ve İasos'ta kolonizasyonun değil de zaman içerisinde bir akültürasyon sürecinin yaşandığı sonucuna gitmektedir.³¹¹ Seramik üzerinde yer alan bir motiften hareketle akültürasyon gibi sosyal ve psikolojik boyutları olan bir sürecin gerçekleşmiş olduğuna dair bir çıkarım yapılamaz. Seramikler insan hayatını kolaylaştıran fonksiyonel bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde, bir atölyede estetik kaygı, öykünme ya da el alışkanlığı sonucu yapılmış bir motif; onu yaratan kişinin mesleki tercihleri ile ilişkilidir. Bu durum birbirinden uzak topluluklar arasında sosyal bir etkileşimin kanıtı olarak değil; yeme, içme, depolama gibi temel ihtiyaçların giderildiği objeleri yapan insanların üretim biçimi olarak görülmelidir. Bu kişiler, bir yerleşimde yaşayan insanların hepsini ya da onların yaşam biçimlerinin bütün boyutlarını temsil edemezler. Ayrıca hanelerde yaşayan insanların ekonomik güçleri ve ihtiyaçları nispetinde edinip kullandıkları seramiklerin üzerindeki bezemeleri gözeterek, arkeoloğun yaptığı gibi bir ayırım yaptığı, bunu kültürel kimliğinde bir değişimin parçası olarak algıladığına yönelik herhangi bir veri yoktur. Buna ek olarak materyal kültürdeki değişimi insanın rolünü azaltarak gözlemleyen metodolojinin sosyal etkileşimlerle ilgili çıkarımlarda bulunması çelişkilidir.

Miletos'ta ele geçen, Minos ve Miken olarak tanımlanan Orta-Geç Tunç Çağı'na buluntuların değerlendirme biçimleri kolonyalist ve post kolonyalist

³¹⁰ Momigliani, Bronze Age, s. 14.

³¹¹ Mario Benzi, "Mycenaeans at Iasos? A Reassessment of Doro Levi's Excavations", **Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean**, (Ed. R. Laffineur ve E. Greco), Universite de Liege, Liege, 2005, s. 206.

yaklaşımlar arasındaki ayrımı yansıtır. W. D. Niemeier 1994 yılında Miletos'un Tunç Çağı tabakalarını araştırmak amacıyla başladığı kazılarda bulduğu malzemeyi tamamen kolonyalist bir perspektiften değerlendirmiş, yerleşimde önce bir 'Minos' sonra da bir 'Miken' kolonisi olduğu tezini çeşitli yayınlarında ısrarlı bir şekilde işlemiştir.³¹² Niemeier, seramik başta olmak üzere kazılarında ortaya çıkardığı Ege kökenli ya da Ege'den etkilenmiş malzeme grubunu öncelikli olarak çalışmakta, 'yerli' diye sınıflandırılan buluntuları, Ege merkezli kolonyal teorik çerçevesinin dışında yüzeysel bir şekilde değinmektedir.

Fakat Miletos'un yaratılmış bu MÖ 2. binyıl karakteri ile ilgili literatürdeki post kolonyal atmosferin etkisinde sorgulayıcı bir eğilim gelişmektedir. Yerleşimde bulunmuş 'Anadolu Materyali' olarak tanımlanan seramikler, Kaiser ve Zurbach tarafından, 'Miken' varlığı sorgulanarak değerlendirilmiştir. Yazarlar, Niemeier'in yarattığı çerçeveye kısık sesle karşı çıkmakta, daha iyi belgelemenin gerekliliği ve mekânsal analizler (kontekst vurgusu) ve seramiklerin kullanım alanlarıyla ilgili eksik verilerin giderilmesi konusundaki açığa dikkat çekmekte, materyal kültürü etnik kimlikle eşleştirmenin zorluklarını dile getirmektedirler.³¹³ Ayrıca ilgili tabakalarda materyal kültürdeki değişim ve etkileşimlerin akültürasyon kavramı ile açıklanabileceğini ima etmektedirler. Aynı yazarların içinde bulunduğu bir grup araştırmacı, bu imayı daha ileriye götürerek, Miletos'un OTÇ tabakası olan III. Tabaka ile GTÇ tabakaları olan IV. ve V. tabakadaki bulunan 'Anadolulu', 'Mikenleşmiş' ve 'Minoslaşmış' malzemenin birbirinden ayrılamayacağını, Tunç Çağı Miletos'u için akültürasyon sürecinin düşünülmesini önermektedir.³¹⁴ Bu süreçten kasıtlarını antropolojik anlamda devamlı bir temas halinde olan farklı kültürlerle mensup insan topluluklarının, orijinal kültürel şablonlarda değişikliklerin meydana gelmesi olarak ifade etmektedirler. Devamında Miletos'un stratigrafisini akültürasyona uğramış

³¹² Niemeier, Western, ss. 17-65; Wolf Dietrich Niemeier, "Minoans, Mycenaeans, Hittites and Ionians in Western Asia Minor", **The Greeks in the East**, (Ed. A. Villing), British Museum, Londra, 2005, (British) ss. 1-36.

³¹³ Iyonne Kaiser ve Julien Zurbach, "Late Bronze Age Miletus. The Anatolian Face", **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 577.

³¹⁴ Yazarların terminolojine göre, VI. tabakanı Mikenleşmiş 2. Evresinde akültürasyon süreci değişmiştir. Ege etkilerinin kuvvetli olduğu bu değişimin bir göç sonucu olabileceği önerilmiştir. Raymond ve diğerleri, s. 70.

evreler olarak düzenlemekte ve MÖ 14. yüzyıla tarihlenen VI. evrede akültürasyon sürecinin değişerek bir göçün bile gerçekleşmiş olabileceğini iddia etmektedirler.³¹⁵

Gerek Niemeier gerekse diğer araştırmacıların Ege Arkeolojisiindeki teorik çerçevelerden hareketle yorumladıkları Miletos karakteri son derece problemlidir. Öncelikle buluntular arasında ciddi bir ayırım yapılmış ve karşılaştırmalar yapılırken Ege'deki yerleşimler öncelenmiştir. Ayrıca çok kısıtlı bir alanda açığa çıkarılan mimari ve buluntulardan hareketle yerleşimin bütün geçmişi kurgulanmaya çalışılmıştır.³¹⁶ Anadolu malzemesi olarak ötekileştirilen seramik ağırlıklı buluntular yerleşim bir Ege kimliği kazandıktan sonra yayınlandığı için bütüncül bir yaklaşım sergilenememiştir. Kazıcı Niemeier materyal kültür öğeleriyle etnisiteyi bir tutmakta, arkeolojik buluntuların hareketini insanların hareketiyle eşleştirmemektedir. GTÇ buluntuları dışında Miletos'ta bulunan MÖ 3. binyıl Kikladik mermer figürin başını Kiklad Adaları'ndan gelen insanlara, yerel üretim Protogeometrik vazoları Hellen çömlekçi ustaları ve ressamlarının Miletos'taki varlığına yormaktadır.³¹⁷

Seramik üreticilerinin adaptasyonu, ikincil merkezler sayesinde uzak coğrafyalardaki ürünleri taklit etme ya da Miletos'ta yaşayan bir seramik ustasının Ege'ye giderek buradaki üretim geleneğini öğrenmesi gibi senaryoların hiçbirini düşünmemektedir. Diğer grup araştırmacılar Niemeier'in yayınlamadığı malzemenin teknik özelliklerini, yapısını ve formlarını çalışmakla birlikte kullandıkları teorik çerçeve (akültürasyon) sorunludur. Akültürasyon içinde çok fazla tanım barındıran ve 20. yüzyılın ilk yarısındaki popülerliğini yitirmiş ve ciddi eleştirilere maruz kalan arkeoloji-antropoloji arasındaki geçişkenliği olan kavramlardan biridir. Akültürasyon modellerinin arkeolojideki kullanımının ana hatlarındaki indirgemeci başlıklar Cusick tarafından şu şekilde özetlenmektedir;³¹⁸ Batılı insanların aktif Batılı olmayanların pasif araçlar olarak görülmeleri, arkeologların davranış sistemlerindeki değişimi kimliklerdeki değişimler ile karıştırma eğilimi, kültürel özelliklerin materyal kültür ile eşitlenmesi ve zaman içerisinde materyal kültürdeki ölçülebilir değişimin

³¹⁵ Raymond ve diğerleri, ss. 58-74.

³¹⁶ Miletos'un Tunç Çağı tabakaları Athena tapınağının altında ya da etrafında çok kısıtlı bir alanda yer almaktadır. Niemeier, *Greeks*, s. 37, Colour Plate 1.

³¹⁷ Niemeier, *British*, s. 2'de Kikladik figürin, s. 21'de Progeometrik seramikler hakkında yazdıkları takip edilebilir.

³¹⁸ James Cusick, "Historiography of Acculturation: An Evaluation of Concepts and their Application in Archaeology", **Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change and Archaeology**, (Ed. J. Cusick), Southern Illinois University Press, Carbondale, 2015, s. 136.

akültürasyon ile eş tutulması, akültürasyon temelli teorik çerçevenin belli koşullar altında kültürün hangi dalının değişeceğini tahmin etmekteki elverişsizliği. Özellikle Yeni Dünya Arkeolojisinde İspanyol fetihleri, Amerikan yerlilerinin Avrupalılarla olan ilişkileri ve kültürel temaslarının irdelenmesinde erken dönemlerde yoğun bir şekilde kullanılan bu kavram, GTÇ Batı Anadolu'suna teorik açıdan uygun değildir. Raymond ve diğerleri Miletos'un materyal kültüründeki ölçülebilir değişimi akültürasyon ile açıklarken 1936'da Redfield ve diğerleri tarafından *American Archaeologist*'te³¹⁹ yapılan akültürasyon tanımına yaptıkları atıf bu konudaki yüzeysel yaklaşımlarını yansıtır. 1940-1960 yılları arasında Redfield ve diğerleri tarafından sunulan tanımın dışında akültürasyon kavramı son derece çeşitlilik gösteren bir anlam içeriğine ulaşmıştır.³²⁰ Miletos'un GTÇ tabakaları bu çeşitlemeler ya da farklı senaryolar ile ilgili teorik bir çerçeve kurulmaksızın değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak Ege merkezli, araştırma geleneği açısından Batı'daki atmosferden hareketle geçmişi değerlendirmekte kullanılan teorik çerçeve GTÇ Batı Anadolu'sunda yaşayan insanların hayat biçimleri ve dünyaları hakkında isabetli bilgi vermekten uzaktır. Aynı zamanda bu perspektif bu güne kadar bölgenin kendi kimliğinin ortaya çıkarılmasına engel olmuş ve olmaya devam etmektedir. Ege'ye göre arkeolojik olarak daha az bilinen, daha az kazılmış ve yayınlanmış olan bölgede Miletos ve İasos gibi yerleşimler gerek araştırma tarihçesi gerekse arkeolojik verilerin durumundan ötürü bugün anahtar rol edinecek yapıya sahip değillerdir. Genel olarak bölgedeki yerleşim bazlı güncel ve bütüncül veri eksikliği, belgelendirme ve bilgi yönetimini kazı sürecinin önemi bir başlığı haline getirmiş projelerin yaygınlaşmasıyla giderilebilir. Bu durumda Batı Anadolu GTÇ toplumlarının dünyası, görece daha iyi bilinen komşularından hareketle anlaşılmalı çalışılmaz ve kendi başına 'konuşabilen' materyal kültür öğelerinin değerlendirilmesi mümkün hale gelebilir.

³¹⁹ Robert Redfield ve diğerleri, "Memorandum for the Study of Acculturation", *American Anthropologist*, Cilt: 38, Sayı: 1, 1936, ss. 149-152.

³²⁰ Cusick akültürasyonun gelişimini, içeriğini, yapılan eleştirileri ve bugün nasıl kullanılması gerektiği konusunda ufuk açıcı bir perspektifle incelemektedir. Cusick, ss. 126-145.

2.8. ORTA ANADOLU

Çorum, Tokat, Yozgat, Sivas ve Kayseri illerini kapsayan, ortasında Kızılırmak'ın bir yay şeklinde aktığı Anadolu yarımadasının merkezinde yer alan bölgede (bundan sonra Orta Anadolu) GTÇ'de Mısır ve Mezopotamya ile politik, kültürel ve ekonomik açıdan yarışacak bir örgütlenme gelişmiştir. (Şekil 27) Fakat bu gelişimin öncesinde bölgede sosyal ve ekonomik açıdan Anadolu tarihi için en önemli zaman dilimlerinden biri yaşanmıştır. MÖ 2000-1750 yılları arasında, Mezopotamya ve Orta Anadolu arasında Kültepe merkez olmak üzere kurulan ticaret ağı, Anadolu'ya yazıyı getirmiş, bölgeler arasında bir etkileşim hattının tesis edilmesini sağlamıştır. Akkadcanın Asur lehçesinde çivi yazısıyla yazılmış tabletler Kültepe, Alishar Höyük, Boğazköy, Acemhöyük, Kaman Kalehöyük ve Kayalıpınar'da ele geçmiştir.³²¹ Dönemin en önemli ticari merkezleri olan adı geçen höyükler kent devleti olarak adlandırılabilir bir politik örgütlenmeye sahiptirler.³²² Bu politik sistemin yönetici sınıfı tarafından çok odalı ve avlulu merkezi yapılar, (saraylar) idari merkez olarak kullanılmaktadır. Varsama Sarayı olarak bilinen böyle bir yapının ortaya çıkarıldığı Kültepe (Kaneş), Karum Dönemi adı verilen bu dönemin siyasi ve kültürel tarihinin canlandırılmasında anahtar yerleşimlerin başında gelir. Aşur ülkesinden (Irak'ta Dicle kenarında yer alan Aşur kenti merkez olmak üzere) gelen tüccarlar Kültepe Aşağı Şehir'de Karum adı verilen kendilerine ayrılmış bölgede yaşamakta, Mezopotamya'dan eşek kervanlarıyla getirdikleri tekstil ve kalay başta olmak üzere çeşitli ürünleri, gümüş, altın, bakır ve yün gibi ürünler ile takas etmekteydiler.³²³

Bu arkaplanda Asurlu tüccarlar ile etkileşim halindeki yerel yöneticiler ve halk bir dönüşüm geçirmiş, merkezinde ticaretin olduğu bu etkileşim, yerli insanlara Mezopotamya'daki sosyal ve ekonomik dünyaya bağlanma fırsatı sağlamıştır. Aynı zamanda bir yazı sistemi kullanmaksızın hiyerarşik bir politik örgütlenmeyi yaratan Orta Anadolu'daki politik örgütlenmeler, nadir de olsa Asurlu tüccarların getirdiği yazıyı bir araca dönüştürerek kendi aralarında kullanmışlardır. Mama 'Kralı' Anum-Hirbi ile Kaneş 'Kralı' Varsama arasındaki yazışma bu durumun örneklerinden

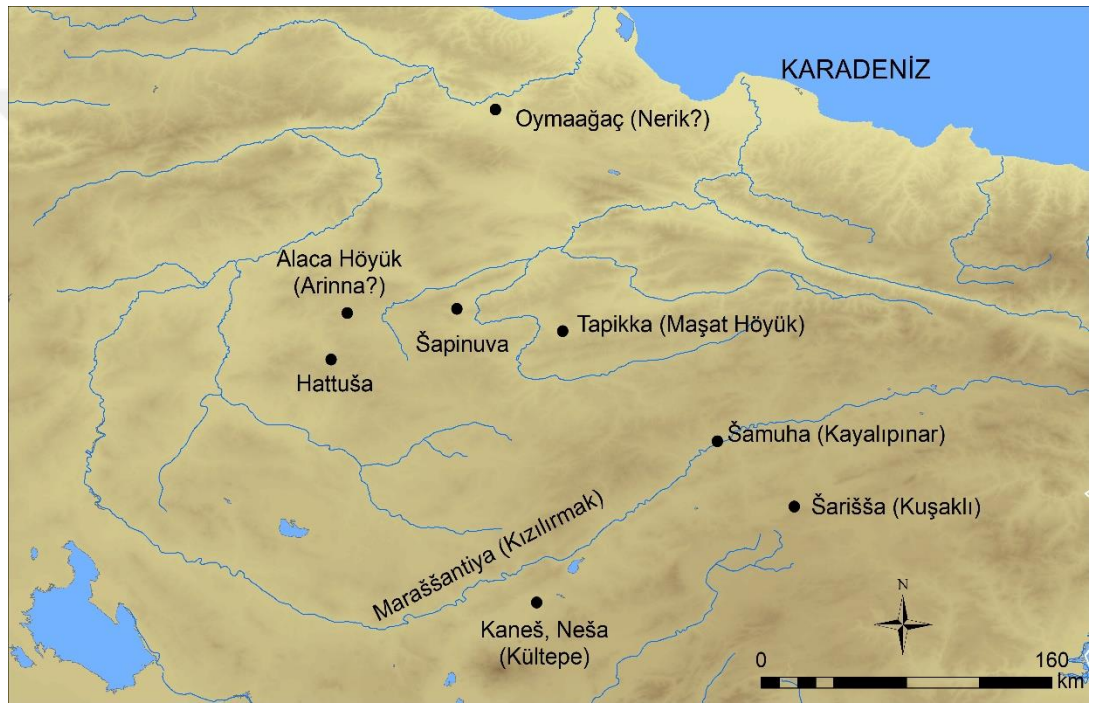
³²¹ Jan Gerrit Dercksen, "The Assyrian Colony at Kanesh", **Hattusa-Bogazköy: Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients**, (Ed. G. Wilhelm), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, s. 110.

³²² Larsen, s. 77.

³²³ Cecile Michel, "The Karum Period on the Plateau", **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, (Karum), s. 319.

biridir.³²⁴ Ekonomi ve teknoloji ağırlıklı Kültepe'deki etkileşim materyal kültürün etnik bir ayrım yapılmaksızın kullanıldığını göstermektedir. Hatta aşağı şehirde yerel halk ile aynı evlerde kalan Asurlu tüccarlar, yazılı belgeler olmasa ayırt edilemeyecek durumdadır.³²⁵ Bu realite materyal kültürü etnik bir bağlamda inceleyerek, materyal kültürdeki değişimleri ya da farklılıkları bir araç olarak kullanan perspektiflerin ne derece yanılabilirlerini çok net yansıtan bir örnektir.

Şekil 27: Hatti Başkenti Hattuša ve Çevresindeki Önemli Yerleşimlerin Haritası.

Kaynak: Muammer İreç.

Orta Anadolu'daki bu ortam MÖ 18. yüzyılın ikinci yarısında birbiriyle mücadele içerisindeki politik aktörlerin çatışmalarından ötürü sonlanmış ve sonraki yüzyılda modern dünyanın Hititler olarak isimlendirdiği Hattuša merkezli bir Anadolu kent devletinden, teritoryal bir devlete dönüşen GTÇ uygarlığı gelişmiştir. Kültepe hafiri Kulakoğlu'na göre materyal kültürün birçok dalında (mimari, çanak çömlek formları, heykelcikler, mühürler) Kültepe ile 'Hitit' materyal kültürü arasında takip

³²⁴ Anum-Hirbi ve dönemi hakkında güncel bir çalışma için: Jared Miller, "Anum-Hirbi and His Kingdom", *Altorientalische Forschungen*, Sayı: 28, 2001, ss. 65-101.

³²⁵ Michel, Karum, s. 319.

edilebilir bir devamlılık söz konusudur.³²⁶ Kültepe'nin gerek politik gerekse materyal kültür açısından kendinden sonra gelen döneme köken teşkil ettiği kabul edilse de, ironik bir şekilde, yerleşimde MÖ 2. binyılın ikinci yarısına ait herhangi bir buluntu tespit edilememiştir.³²⁷

2.8.1. Orta Anadolu GTÇ Arkeolojisindeki Paradigma Değişimi ve 'Hititler'

Kültepe'nin önemini yitirmesi ile birlikte Orta Anadolu için başlayan yeni dönemin aktörleri, Eski Ahit'ten hareketle Hititler olarak isimlendirilmiştir. Fakat bu insanlar çiviyazılı belgelerinde kendilerini 'Hatti Ülkesinin İnsanları' şeklinde tanımlamaktadırlar.³²⁸ Bölgede daha önce kullanımda olan eski Asur çiviyazısı, yerel halk tarafından içselleştirilmemiş ya da kendi hayatlarını kolaylaştıran bir araç olarak ticaret dışında sistematik olarak kullanılmamıştır. Karum Çağı'nın bitmesiyle ortadan kalkan bu yazının yerini, Neşaca konuşanların Mezopotamya'dan (muhtemelen Suriye'deki yazıcılar aracılığıyla) aldıkları çiviyazısı sistemi almıştır.³²⁹ Yazı biçiminin adaptasyonu ve 15. yüzyılda Neşaca'nın yazı dili olarak kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, bu yazı sistemi politik örgütlenmenin ana enstrümanlarından birine dönüşmüştür. Hattuşa'da bulunan çok sayıda yazılı belge sayesinde siyasi tarih, sosyal yapı, din, ekonomi, hukuk ve veraset gibi konularda birçok bilgi elde edilebilmiştir.³³⁰ Yazının varlığı ve etkin bir şekilde kullanılıyor oluşundan ötürü araştırma geleneği; arkeolojinin bir tür yardımcı bilim rolü oynadığı ve yazılı belgelere dayalı tarihsel çerçevenin ispatı için kullanıldığı bir pratik yaratmıştır. Fakat bu durum 2000'li yıllardan itibaren değişmiş, 'Hitit arkeolojisi' bir çalışma alanı olarak gelişmeye başlamıştır. Gerek Hattuşa'daki yeni araştırma metodolojisi gerekse Orta

³²⁶ Güncel örneklerle birlikte, Fikri Kulakoğlu, "Kültepe-Kaneş: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau", **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 1012-1030.

³²⁷ Kulakoğlu, s. 1028

³²⁸ Bryce, Kingdom, s. 19

³²⁹ Trevor Bryce, **Life and Society in the Hittite World**, Oxford University Press, New York, 2002, (Life), ss. 59-60.

³³⁰ Bu konularda temel başvuru kaynaklarından bazıları: Bryce, Kingdom; Horst Klengel, **Geschichte des Hethitischen Reiches**, Brill, Leiden, 1998; Bryce, Life; Meltem Doğan-Alparslan ve Metin Alparslan (Ed.), **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Anadolu'daki çeşitli yerleşimlerde başlayan kazılar sayesinde de Hitit arkeolojisinde teorik bir değişim süreci ivme kazanmıştır.

Şekil 28: Hattuşa Kentini ve Merkezi Bileşenlerini Gösteren Harita.

Kaynak: Muammer İreç, Google Earth Pro 7.3.2. 5776'dan Alınan Uydu Görüntüsünden Geliştirilmiştir.

Orta Anadolu’da oluşan politik örgütlenmenin materyal kültürdeki izlerinin yeni bilimsel teknikler ve arkeolojideki teorik değişimler gözetilerek araştırılması, köklü bir sorgulama eğilimini de kendisiyle beraber getirmiştir. Başlangıçtan itibaren Hattuša odaklı, yazılı belgeleri bulmaya ya da doğrulamaya çalışan tarih-filoloji bazlı perspektifin ortaya koyduğu literatür, 2000’li yıllardan itibaren J. Seeher, A. Müller-Karpe, D. Mielke, A. Schachner, özellikle de D. Schoop, çalışmaları bir evrilme yaşamaya başlamıştır. Araştırma pratiğindeki bu evrilmeyi, Schoop; bir paradigma değişimi olarak tanımlamaktadır. Arkeoloji-tarih arasındaki mevcut ilişki ve Hattuša merkezli yaklaşımların değişmesi gerektiğini irdelerken; ‘Hitit köylerinin’ yapısı, buralarda yaşayan insanların kullandıkları aletler, ürettikleri ürünler ve dış dünya ile kurdukları bağ konusunda temel bilgilerin dahi bugüne kadar toplanmadığını vurgulayarak mevcut yapının eksikliğini örneklemektedir.³³¹ Genel olarak Orta Anadolu’da GTÇ’de yerleşim görmüş küçük merkezler, köyler, çiftlikler arkeolojik olarak araştırılmamıştır. Hatta Hattuša ve çevresinde sistematik yüzey araştırmalarının dahi 1996-1999 yılları arasında gerçekleştirilmiş³³² olması bu tespiti daha da belirgin hale getirmektedir.

A. Schachner başkanlığındaki yeni dönem Hattuša kazıları yukardaki paradigma değişiminin arazi pratiğine yansımalarının en önemli örneklerinden birini oluşturur. Karum Dönemi’nde önemli bir ticari merkez olan Çorum/Boğazköy’deki Hattuš karumu, MÖ 1650-1200 yılları arasında çeşitli evrilmeler yaşayarak Hattuša adıyla önce Anadolu’nun daha sonra bütün Yakındoğu’nun en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda Hatti’nin politik arenadaki yükselişi ile Hattuša’nın gelişimi arasında bir paralellik söz konusudur. Orta Anadolu’daki höyük geleneğine aykırı olarak engebeli bir alanda yaklaşık 180 hektarlık alana yayılan etrafı sur ve anıtsal kapılarla çevrili Hattuša’nın gelişimindeki devamlılık Orta Anadolu için özgün bir durumdur.³³³ (Şekil 28) Schachner, yazılı verilere dayanmaksızın ve tarih odaklı

³³¹ Ulf-Dietrich Schoop, “Wo Steht die Archäologie in der Erforschung der Hethitischen Kultur? Schritte zu einem Paradigmenwechsel”, **Hattuša-Boğazköy. Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, s. 36.

³³² Rainer Maria Czichon, “Das Hattusa/Bogazköy Surveyprojekt”, **Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East**, (Ed. P. Matthiae, Alessandra Enea, Luca Peyronel ve Frances Pinnock), Università degli di Roma “La Sapienza”, Roma, 2000, ss. 269-277.

³³³ Andreas Schachner, “The Historical Development of the Urban Geography of Hattuša, the Hittite Capital City, and Beyond”, **Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East**, (Ed. M. Alparslan), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2017, (Historical) s. 31.

araştırma geleneğinin dışında kentin gelişimini arkeolojik açıdan ayrıntılı olarak incelemektedir. Buna göre özetle; kentin aşağı şehir adı verilen bölümünde muhtemelen MÖ 17. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılda yeni bir sur sistemi ve büyük tahıl siloları ile başlayan anıtsal yapı faaliyetleri devletleşen iç örgütlenme ile ilişkilidir. Bu dönemde düzensiz gelişen Anadolu geleneğinin dışına çıkılarak planlı ve şehrin bütünü gözetken bir anlayış ortaya çıkmıştır. Kent planlayıcılar, Hattuşa'nın taşlık ve kayalık yapısını etkin bir şekilde kullanarak yerleşim alanlarına çevirmişlerdir. Bu yeni mimari anlayış gerek üslup gerekse inşa edilen yapılar açısından önceki dönemlerdeki örneklerle benzemez ve MÖ 13. yüzyıla değin süren karakteristik mimari bir geleneğin temelini oluşturmaktadır. MÖ 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önce Hattuşa Yukarı Şehir ve Kuşaklı-Sarissa'daki inşa faaliyetleri daha sonra Ortaköy, Maşat Höyük, Oymaağaç, Alacahöyük'teki benzer inşa teknikleri aynı zaman diliminde kurulduklarını gösteren ipuçları taşımaktadır. Bu kentlerden bazıları daha önce yerleşim görmemiş ya da yerleşim devamlılığı zayıf olan alanlara kurulmuşlardır. Özellikle Kuşaklı'da kamu yapılarının son derece simetrik mimarisi, daha önce belirlenmiş yerleşim planının varlığını düşündürmektedir. Bu imarlaşma faaliyetleri politik ve ideolojik örgütlenmenin işleyişi ve gelişimi ile doğrudan ilişkilidir.³³⁴

Bu yeni hareketin alana getirdiği en önemli değişikliklerden biri kronoloji konusunda olmuştur. Baştan itibaren Mısır ve Mezopotamya üzerinden arkeolojik veriler ve yazılı metinlere dayanarak kurgulanan Orta Anadolu GTÇ kronolojisi, radyokarbon tarihlemekten uzun bir süre uzak durmuş ve şüpheli yaklaşmıştır. Fakat Schoop ve Seeher, Büyükkale, Büyükkaya, tahıl siloları ve poternli sur başta olmak üzere Hattuşa'nın çeşitli bölgelerinden alınan örneklerin radyokarbon tarihlemelerinden hareketle yeni bir kronolojik taban hazırlamak için ilk adımı atmışlardır.³³⁵ Elde edilen sonuçlar güvenilir kontekslerde ele geçen seramikler de kullanılarak desteklenmeye çalışılmış ve bugüne kadar kullanılan kent kronolojisinin belli bölümleri radikal bir şekilde değişmiştir. Yukarı şehirde tapınaklar mahallesinde havuzlar tarafından tahrip edilmiş silo içerisinde bulunan yanmış tahıllardan elde

³³⁴ Schachner, Historical, ss. 31-38.

³³⁵ Ulf-Dietrich Schoop ve Jürgen Seeher, "Absolute Chronologie in Boğazköy-Hattuşa: Das Potential der Radiokarbonaten", **Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie Byzas 4**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 53-75.

edilen radyokarbon ölçümleri, kentin bu bölümünde yerleşim tarihini MÖ 16. yüzyıla çekmiştir. Halbuki uzun bir süre, Hattuşa kazılarının daha önceki hafirleri dahil olmak üzere birçok araştırmacı, bu bölgenin MÖ 13. yüzyılda kullanılmaya başlandığını düşünmekteydi.³³⁶ Kronolojideki bu “düzeltme” sadece mimari açıdan değil, çanak çömlekten surlarda yer alan plastik unsurlara kadar birçok materyalin yeniden tarihlenmesi gerekliliğini de ortaya koymuştur. Yine kronoloji konusundaki yaklaşım değişikliğini devam ettirerek, dendrokronolojiyi bir yöntem olarak tanıttığı makalesinde Mielke; Maşat Höyük, Kuşaklı-Sarissa, Ortaköy-Şapinuwa gibi Orta Anadolu’daki yerleşimlerdeki örneklerden elde edilen dendrokronolojik verileri kullanarak, mevcut kronolojik yapının yenilenmesi için bir temel hazırlamaktadır.³³⁷

Hitit arkeolojisindeki bu ‘kronolojik yenilenme ya da kaos’ henüz bir netlik kazanabilmiş değildir. Bu yüzden araştırmacılar farklı kronolojileri tercih etmektedirler (kısa ve orta kronoloji).³³⁸ Hattuşa’daki büyük silodan elde edilen radyokarbon tarihleri I. Hattusili’yi MÖ 1560-1550 ya da MÖ 1565-1540 dönemleri arasına tarihleyen kısa kronolojiyi kullanışsız hale getirmekte³³⁹ aynı zamanda orta kronolojinin erken tarihlerini desteklemektedir. Bu çalışmada T. Bryce tarafından kullanılan orta kronoloji tercih edilecektir.³⁴⁰ Fakat GTÇ Anadolu için mutlak tarihlendirme yöntemlerinin kullanıldığı bir kronolojinin, tarihsel-arkeoloji verileriyle harmanlanarak, sağlam bir zemine oturtulmuş bir şekilde kurulması ivedilikle gerekmektedir.

Araştırma pratiğindeki bütün bu değişimler aslında teorik açıdan Hitit arkeolojisinin genel olarak dünya arkeolojisindeki güncel tartışmalar ve yeniliklerden uzak olmasından ötürü ortaya çıkmıştır. Prehistorik araştırmalarda uzun zamandır kullanılmakta olan teorik çerçeveye olan bu yönelim, tarihle ilişkisini zayıflatamayan

³³⁶ Jürgen Seeher, “Hattuşa Yukarı Şehir: Yeni Sorular, Yeni Kazılar, Yeni Cevaplar”, **Muhibbe Darga Armağanı**, (Ed. T. Tarhan, A. Tibet. E. Konyar), Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul, 2008, ss. 405-414.

³³⁷ Dirk Paul Mielke, “Dendrochronologie und Hethitische Archäologie – Eine Kritische Anmerkungen”, **Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie Byzas 4**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, (Kritische) ss. 77-94.

³³⁸ Bu kronolojileri geniş bir şekilde tartışan, Belkıs Dinçol, “Über die Probleme der Absoluten Datierung der Herrschaftsperioden der Hethitischen Könige nach den philologischen und glyptischen Belegen”, **Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie Byzas 4**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 19-32.

³³⁹ Andreas Schachner, “M.Ö. 16. Yüzyıl: Hitit Anadolu’sunda Bir Dönüm Noktası”, **VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Cilt II**, (Ed. Aygül Süel), Anıt Matbaa, Ankara, 2010, (Dönüm) s. 663, 6 numaralı dipnot.

³⁴⁰ Bryce, Kingdom, XV.

Hitit arkeolojisinin gecikmiş bir tepkisidir. Bu durumun oluşmasında Schoop gibi prehistoryacıların bu alanla ilgilenmesinin yadsınamaz etkisi vardır. Bu yeni perspektif, Orta Anadolu'yu merkez olarak Anadolu'nun kalan kısmı ile ilgili yapılan arkeolojik ve tarihsel değerlendirmelerin de sağlam zeminde olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda Uşaklı, Kınık, Kayalıpınar, Kuşaklı-Şarişsa gibi Orta Anadolu'daki yeni kazıların sağladığı güncel arkeolojik veriler, Hattuşa'daki yeni araştırma teknikleri sayesinde GTÇ Anadolusu için yeni bir çerçevenin kurulması gerekmektedir. Böyle bir çalışma bu tezin kapsamı dışında olmakla birlikte, güncel veriler ve yeni yaklaşımlar çerçevesinde, GTÇ Anadolusu'nun (Mısır'la birlikte Yakınoğu'nun) en büyük uygarlığının geliştiğı topraklardaki arkeolojik geçmişin bir özeti, tezin ana konusu için son derece önemlidir.

2.8.2. Orta Anadolu GTÇ Materyal Kültürü ve Sosyal Organizasyonla İlişkisi

Yukarıda ana hatları verilen, Karum Çağı'nda politik ve ekonomik anlamda daha önceki dönemlerde görülmeyen bir etkileşim ağı içerisinde olan bölge, MÖ 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hattuşa merkezli politik örgütlenmenin çekirdek bölgesi haline gelir. Burada merkezileşen güç, materyal kültürdeki değişim ve dönüşümden kısıtlı da olsa takip edilebilir durumdadır. MÖ 16. yüzyıldan itibaren Hattuşa'nın kurulduğu kireçtaşı kayalıkların olduğu sarp arazideki ortalama bir Anadolu yerleşimi,³⁴¹ Yakınoğu'daki en önemli ve en büyük kentlerinden birine dönüşür. Bu dönemde yerleşim alanı içerisinde kalan birbirinden fiziksel olarak uzak birimler üzerinde farklı işlevlere hizmet edecek şekilde tasarlanan çeşitli yapılar inşa edilmiştir. Kireçtaşından yüksek bir kayalık alanın üzerine inşa edilen ve krali yapıların olduğu Büyükkale, Yukarı Şehir'deki yüksek düzlükte yer alan çok sayıda tapınak yapısı, Sarıkale, Yenicekale, Nişantaş, (bu üçlünün işlevi tam olarak anlaşılamamıştır) Büyükkaya (tahıl ambarı) olarak isimlendirilen kent birimleri,

³⁴¹ GTÇ öncesi Hattuşa'da MÖ 3. binyıldan süregelen gelenekte bazı konutlar, Karum Dönemi'nde içinde çok sayıda pithosun bulunduğu merkezi bir depo yapısı ve Kültepe'ye mimari ve küçük buluntular açısından benzerlik gösteren tabakalar kazılmıştır. Hattuşa'nın erken dönemdeki durumu ile ilgili ayrıntılı ve güncel bir çalışma için: Andreas Schachner, "Hititler Öncesi Boğazköy", **2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu**, Çorum İl Kültür Müdürlüğü, Çorum, 2012, ss. 83-102.

dönemin kent planlayıcılarının topografyayı verimli ve kontrol edilebilir bir yaklaşımla şekillendirdiklerini göstermektedir.³⁴² (Şekil 28)

Yeterli bir şekilde araştırılmamış olmasına karşın Hattuša’da konut biçimleri, kullanılan araç gereçler, çanak çömlek ve yerleşim düzeni konusunda Karum Çağı’ndan gelen ayırt edilebilir bir süreklilik söz konusudur.³⁴³ MÖ 16. yüzyılda Büyükkale’nin batısında, 118 metre uzunluğunda 30-40 metre genişliğinde devasa bir tahıl silosu ve yalancı tonoz tekniği ile yapılmış potern adı verilen tünellerin olduğu sandık duvar tekniğinde sur duvarı inşa edilmiştir. Sandık duvar tekniği adını; birbirine paralel olarak yapılan taş temelli-üst yapısı kerpiç duvarların, belli aralıklarla inşa edilen dikey iç duvarlarla birbirine bağlanmasından dolayı oluşan sandık biçimindeki hücrelerden almaktadır.³⁴⁴ Bu teknikteki duvarların erken örnekleri sayılan sur sistemleri, Alishar ve Konya-Karahöyük’te açığa çıkarılmıştır. Hattuša’da iyi korunmuş ve bir kısmı restore edilmiş sandık duvarlar, MÖ 16. yüzyıldan itibaren Çadır Höyük, Alaca Höyük, Büklükale, Kuşaklı-Sarissa gibi Orta Anadolu’daki merkezlerde, Doğu’da Korucutepe, (Elazığ) Tille Höyük (Adıyaman), Güney’de Yumuktepe ve Soli Höyük’te (Mersin)’de tespit edilmiştir.³⁴⁵ Hattuša ve Alaca Höyük’te giriş kapıları

³⁴² Andreas Schachner, “Hattusa and its Environs: Archaeology, **Hittite Landscape and Geography**, (Ed. M. Weeden ve L.Z. Ullman), Brill, Leiden-Boston, 2017, s. 37.

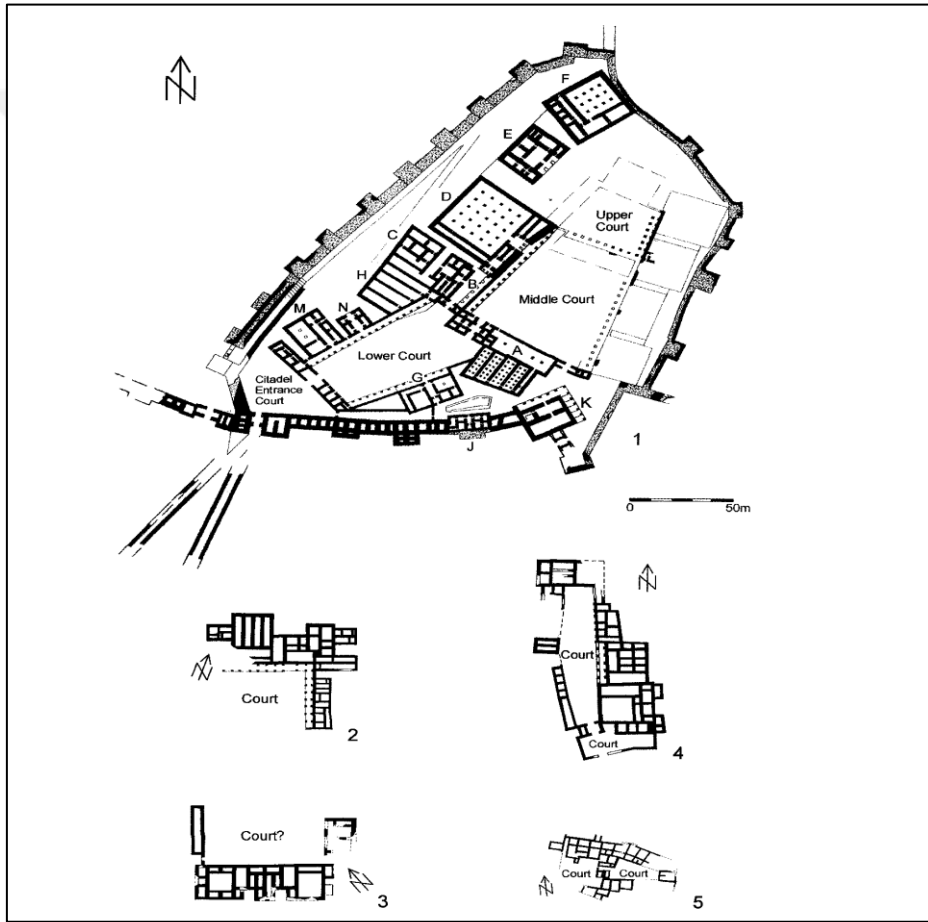
³⁴³ Schachner, Dönüm, s. 663.

³⁴⁴ Sandık duvar tekniği hakkında daha ayrıntılı bilgiler için: Muhibbe Darga, **Hitit Mimarlığı Yapı Sanatı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965; Rudolf Naumann, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 5. Baskı, 2007, ss. 260-269.

³⁴⁵ Sur duvarları ile ilgili ayrıntılı bilgi için sırasıyla; Sharon Steadman ve Gregory McMahon, “Recent Work (2013-2014) at Çadır Höyük on the North Central Anatolian Plateau, **The Archaeology of Anatolia Recent Discoveries (2011-2014) Volume I**, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2015, ss. 69-97, Hamit Koşay, “Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı 1940 Çalışmaları ve Neticeleri”, **Belleten**, Cilt: 5, Sayı 16-17, 1941, Levha 2; Kimiyoshi Matsamura, “Büklükale Kazıları 2009-2014, **Kırşehir Arkeolojik ve Paleoantropolojik Çalışmalar**, Kırşehir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Kırşehir, 2016, ss. 55-84, Resim 22, Andreas Müller-Karpe ve Vuslat Müller-Karpe, “Kusaklı-Şarişsa”, **Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu**, (Ed. M. Alparslan ve M. Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 220-225, Fig 1; Geoffrey Summers, “Tille Höyük; Some Implications of Revised C₁₄ and Dendrochronological Dating for the “Late Bronze Age Levels” at Tille Höyük on the Euphrates”, **Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Anatolia**, (Ed. Aslıhan Yener), Peeters, Leuven, 2013, ss. 311-328, Fig 8-9, John Garstang, **Prehistoric Mersin**, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1953, ss. 237-238, Fig. 151, Remzi Yağcı ve Fatih Hakan Kaya, “Soli/Pompeiopolis 2008 Kazıları”, **31. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2010, ss. 333-342, Resim 5. Soli örneği kısıtlı bir alanda açığa çıkarıldığından bir bütün olarak değerlendirilmesinde zorluklar vardır. Teknik açıdan sandık duvar sistemine benzerlik göstermekle birlikte Boğazköy ve Yumuktepe örnekleriyle uyum içinde değildir. Ayrıca güney ucu korunamamış olan duvar sırasının höyüğü nasıl çevrelediği konusunda fikir yürütmek zordur. Bu örnekler dışında Uşaklı’da yapılan jeomanyetik yüzey araştırmaları sonucunda, sandık duvar olarak tanımlanabilecek bir yapının (IV. Numaralı Yapı) varlığı tespit edilmekle birlikte doğrulamak için kazıya ihtiyaç vardır. Stefania Mazzoni ve Franca Pecchioli Daddi, **The Uşaklı Höyük Survey Project (2008-2012) A Final Report**, Firenze University Press, Floransa, 2015, ss. 1-19, Fig. 4.

plastik unsurlarla bezenerek kentlere simgesel bir kimlik de kazandırılmıştır. Yine 16. yüzyıl içerisinde Hattuşa Yukarı Şehir’de 2-3-4 No’lu tapınaklar, Yerkapı olarak bilinen alanda bir toprakaltı tahıl deposu inşa edimiştir. Schachner’e göre Sarıkale’nin batısında yapılan kazılarda açığa çıkartılan, birbirine kesen simetrik sokak sistemi düzensiz yapılardan oluşan daha eski karmaşık yerleşim sistemlerinin aşıldığını göstermektedir.³⁴⁶

Şekil 29: Mielke Tarafından Derlenen Orta Anadolu GTÇ Saraylarının Planları

Kaynak: Mielke, Concept, s. 165.

İnşa teknikleri açısından taş temel üzerine dikilen ahşap dikey hatıllar kerpiçle yükselttirilmekte, duvarlar çamur ile sıvanmaktaydı. Yine ahşap hatıllar kullanılarak yapılan düz damlı yapıların üstü su geçirmemesi için toprakla kapatılmaktaydı. Yaygın

³⁴⁶ Schachner, Dönüm, s. 666.

olarak kullanılan bu tekniğin yanı sıra anıtsal yapılar için özel bir inşa tekniği geliştirilmiştir. Šarišša'daki kazılarda iyi bir şekilde belgelenen ve ahşap-kil tuğla tekniği olarak isimlendirilen bu teknik, yatay ve dikey olarak dama tahtasına benzer bir şekilde üst üste geçirilen ahşap hatılların, kil tuğlalarla ile doldurulması esasına dayanır. Bu şekilde inşa edilen büyük yapıların depremlere karşı daha dirençli olduğu düşünülmektedir.³⁴⁷

Mielke tarafından Hitit kentleri olarak ifade edilen³⁴⁸ Orta Anadolu'daki GTÇ yerleşimlerinde, sur sistemleriyle birlikte en belirgin olan öğeler, anıtsal idari yapılar ve tapınaklardır. Hattuša, Maşat Höyük ve Alaca Höyük'te 'saray' olarak tanımlanan binalar; bağımsız evler, kapılar ve depolar gibi çeşitli birimlerden oluşmaktadır. Saraylar, sütunlarla çevrili merkezi bir avlu etrafına yerleştirilmiş, çeşitli boyutlarda tekil yapılardan oluşan karakteristik bir plan sergilerler. (Şekil 29)

Bu ortaklık, tek elden yürütülen bir mimari anlayıştan ziyade merkezi bir yapının nasıl olacağı konusunda aşina fikirlerin, inşa ettiriciler ve ediciler arasında bilindiğini gösteren bir kanıt olarak görülebilir. Ayırt edici bir farklılık olarak Hattuša'daki krali merkez olan Büyükkale'nin kent içinde olmasına rağmen surlarla çevrili olması politik konumuyla ilişkilidir ve Šapinuva'da aynı durumun geçerli olması ihtimal dâhilindedir.³⁴⁹ Saraylara benzer şekilde bir avlu etrafında toplanmış çok sayıda odalardan oluşan tapınak planı; Hattuša'daki 30'dan fazla tapınakta ve Sarissa'daki tapınak yapısında okunabilmektedir. (Şekil 30) Hattuša'da yaklaşık 1.5 hektar alana yayılan Büyük Tapınak'ta bulunan, 2000 litre kapasitedeki dev erzak küpleri ve çivi yazılı tabletlerin olduğu arşiv odaları, merkezi bir dini yapının nasıl olduğu ve tapınağın ekonomik fonksiyonunun işleyişi hakkında fikir vermektedir.³⁵⁰

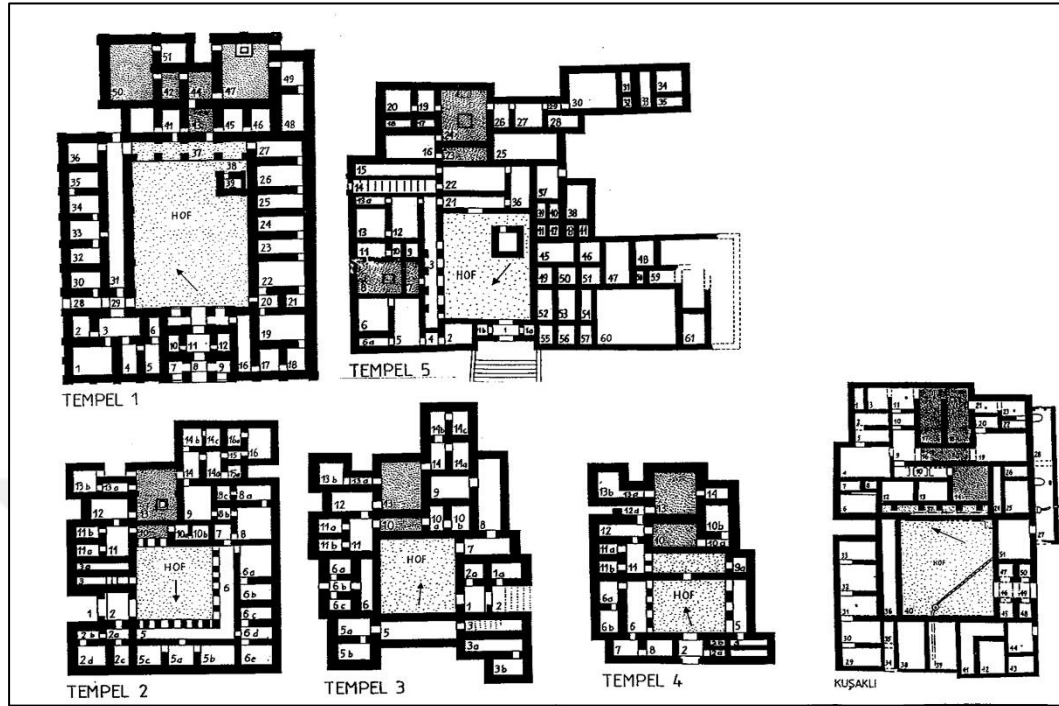
³⁴⁷ Dirk Paul Mielke, "Alte Pradigmen und neue Erkenntnisse zur Hethitischen Holz-Lehmziegel-Architektur", **Bautechnik im Antiken und Vorantiken Kleinasien**, (Ed. M. Bachmann), Ege Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 65-80.

³⁴⁸ Dirk Paul Mielke, "Hittite Cities: Looking for a Concept", **Insights into Hittite History and Archaeology**, (Ed. H. Genz ve D. P. Mielke), Peeters, Leuven, (Cities) 2011, s. 164.

³⁴⁹ Dirk Paul Mielke, "Şehirler ve Yerleşim Düzeni", **Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu**, (Ed. M. Alparslan ve M. Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 142.

³⁵⁰ Jürgen Seeher, "Hitit Mimarlığı", **Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu**, (Ed. M. Alparslan ve M. Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, 2014, ss. 321-326; Andreas Schachner, "Auf welchen Fundamenten? Überlegungen zum Stand der Erforschung der Hethitischen Architektur", **Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie Byzas 4**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, (Fundamenten) ss. 125-148.

Şekil 30: Hattuša ve Şarışsa'daki Bazı Tapınakların Planları.

Kaynak: Schaschner, Fundamenten, s. 161.

Yapay gölet ve barajlar ile büyük tahıl siloları, Orta Anadolu'daki kent peyzajının diğer önemli elemanları arasında yer alır. Hattuša'da Yukarı Şehirde kent surları içerisinde yer alan göletler, Sarissa'da Kuzeybatı ve Güneybatı kapılarının karşısında yer alan barajlar (su tutmak için yapılan setler), yine Hattuša'daki daha önce sözü edilen devasa tahıl silosu, Sarissa'da C yapısının yanındaki silo ve Kaman Kale-Höyük'te 5 büyük toprakaltı silosu bu durumu örnekler.³⁵¹ Yerleşim yerlerinin yakınlarındaki barajlar ve yapay göletler, bağımsız yapılar hatta kült amaçlı olarak inşa edilmişlerdir. Eflatunpınar'da (Konya) etrafı büyük kaya blokları ile çevrelenmiş dikdörtgen bir gölette, üzerinde tanrı ve tanrıça betimlerinin olduğu kabartmalar yapılmıştır. Alaca Höyük'e yaklaşık 1. km uzaklıktaki kare şeklinde bir plana sahip bugün dahi su tutmakta olan Gölpınar barajı,³⁵² yaşam alanları ve art bölge arasında hem su gereksinimi hem de dinsel açıdan devamlı bir ilişkinin varlığını

³⁵¹ Schachner, Dönüm, ss. 667-668.

³⁵² Orta Anadolu'daki Barajlar ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için: Kutlu Emre, "The Hittite Dam of Karakuyu", *Essays on Anatolian Archaeology*, (Ed. Takahito Mikasa), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1993, ss. 1-42.

göstermektedir. Ayrıca büyük silolar ve su yapıları, su ve tahıl üzerinde kontrol sahibi olmak isteyen idari sistem iradesinin, materyal kültürdeki izlerini yansıtmakta ve bu iki yaşamsal öğenin kent hayatı için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.³⁵³

Orta Anadolu GTÇ kentlerinin kendine has ve daha önceki dönemlerde bölgede görülmeeyen özelliklerinden biri anıtsal yapılarda insan, hayvan ve çeşitli doğaüstü figürlerin, kabartmalar ve heykeltıraşlık eserleri olarak işlenmesidir. (Şekil 31) Hattuşa'da Kral Kapısı, Aslanlı Kapı, Sfenksli Kapı olarak bilinen anıtsal kapılar, Alaca Höyük'te Sfenksli Kapı ve çeşitli insan ve hayvan figürlerinin tasvir edildiği ortostatlar, GTÇ Anadolu için simgeleşmiş mimari-plastik öğelerdir.³⁵⁴ Şapinuva'da D Binası adı verilen yapının girişinde açığa çıkarılan, yarısı kırık bir ortastatta ayakta durur vaziyette ok ve mızrağı ile tasvir edilmiş bir tanrı (?) figürü³⁵⁵ ve Kayalıpınar A yapısında bulunan bir kaya bloğu üzerinde, bir taburede oturur vaziyette bir elinde kuş diğer elinde içki kasesi taşıyan tanrıça (?) betimi,³⁵⁶ mimariyle bütünleşen kabartma geleneğinin çok daha yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Bu görsel kültür öğeleri, dini ve politik iradenin materyal kültür üzerinden dışa vurulduğunu ve cisimleştirildiğini göstermektedir. Hattuşa kapıları, kentin görünümüne estetik bir görünüm katmakla birlikte yerleşimin diğer kentlerden farklı (üstün) olduğunu fiziksel olarak yansıtan bir unsurdur. Hattuşa'nın kuzeydoğusunda Yazılıkaya açık hava tapınağında kaya kütleleri üzerine oyulmuş 65 adet tanrı ve tanrıça figürü ile IV. Tuthaliya'ya ait kabartma, dini ve politik aktörler arasındaki görsel kültür ortaklığını gösterir. Bu ortaklık aynı zamanda ideolojik kimliğin kent peyzajına yansımasıdır. IV. Tuthaliya'nın Yazılıkaya kabartmasında yer alan, tanrı Şarruma'nın sol koluyla himayesi altında alınmış bir şekilde yapılmış tasviri, (Şekil 31) söz konusu kimliği daha da belirgin hale getirir. Kayaların ya da yapıların bir tür sahne olarak kullanıldığı bu anlayış GTÇ öncesinde Anadolu'da bilinmeyen önemli bir yeniliktir. Yerleşim alanları dışında dağlık arazilerde, geçitlerde ve su pınarlarında yapılmış olan kaya

³⁵³ Schachner bu iki başlığın üzerinde birer sosyal ve teknik yenilik olarak önemle durmaktadır. Schachner, Dönüm, ss. 69-71.

³⁵⁴ Bu kapıların plastik unsurlarını Darga, "Şehir Kapıları Heykelciliği" başlığı altında incelemektedir. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, Akbank Kültür ve Sanat, İstanbul, 1992, ss. 113-118.

³⁵⁵ Aygöl Süel, "The Religious Significance and Sacredness of Hittite Capital City Sapinuwa", **Sacred Landscapes of Hittites and Luwians**, (Ed. A. D'Agostino, V. Orsi ve G. Torri), Firenze University Press, Floransa, 2015, s. 102, Fig 3,

³⁵⁶ Vuslat Müller-Karpe ve Andres Müller-Karpe, "Kayalıpınar/Samuha'da Yapılan Kazı Çalışmaları", **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2017, s. 305.

kabartmaları ve hiyeroglif yazıtlar, kentlerdeki görsel kültürü doğal çevreye taşımakta ve yeni bir kültürel ortam yaratmaktadır. Bu anıtlar, politik açıdan çekişmelerin olduğu sınır bölgelerinde krallık ideolojisini anıtlıştırmakta ve jeolojik açıdan etkileyici ve dini önemi olan oluşumları (mağaralar, su pınarları, obruk-düdenler), yönetici erkin ritüel alanı haline dönüştürmektedir.³⁵⁷ Gezbeli, Fraktin, Taşçı, Gavurkale, Hatip, Malkaya, Yalburt ve Eflatunpınar anıtları bu bağlamda değerlendirilebilecek örneklerdir. Kaya anıtları dışında doğal çevrenin gözetilerek bir ritüel alanına çevrilmesi, Sarissa'nın 2.5 km güneyinde Gölgediği kutsal alanında iyi bir şekilde belgelenmiştir. Buradaki doğal bir gölet, levha şeklinde taşlarla çevrelenmiş ve gölete yakın bir noktada, merkezi bir avlu çevresinde yerleştirilmiş odalardan oluşan bir tapınağın var olduğu jeofizik prospeksiyon ile tespit edilmiştir.³⁵⁸ Sarissa'da bulunan çiviyazılı metinlerde adı geçen Šuppitašu kutsal alanı ile eşleştirilen Gölgediği³⁵⁹ kent dışında yer alan ama kentle ilişkili bir kült alanı olması açısından son derece önemlidir.

Şekil 31: Aslanlı Kapı ve Yazılıkaya'daki IV. Tuthaliya Kabartması

Fotoğraflar: Fatih Hakan Kaya.

³⁵⁷ Ömür Harmanşah, **Place, Memory and Healing. An Archaeology of Anatolian Rock Monuments**, Routledge, New York, 2015, (Healing) s. 35.

³⁵⁸ Andreas Müller-Karpe, "Planning a Sacred Landscape. Examples from Sarissa and Hattusa", **Sacred Landscapes of Hittites and Luwians**, (Ed. A. D'Agostino, V. Orsi ve G. Torri), Firenze University Press, Floransa, 2015, (Sacred) ss. 84-85.

³⁵⁹ Harmanşah, Place, s. 59; Müller-Karpe, Sacred, s. 84.

GTÇ Orta Anadolu için kent tanımlamasını fiziksel açıdan şu unsurlar belirlemektedir. Topografik zorlukları aşacak teknik bilginin tatbik edilmesi, güçlü sur sistemleri, yönetici erkin yaşam ve idare merkezi olan ayırt edici mimari özelliklere ve konuma sahip anıtsal yapılar, bir avlu etrafına toplanmış çeşitli odalardan oluşan tapınaklar, büyük tahıl siloları ve yerleşim içinde-dışında-yakınında inşa edilen yapay gölet ve barajlar, görsel kültür öğelerinin güç, prestij ve dini amaçlar gözetilerek anıtsal yapılarda kullanılması, yerleşim alanları ile doğal jeolojik oluşumlar arasında kültürel açıdan bağlantı kurulması ve yürünebilir mesafelerdeki kutsal alanlar. Bu başlıklar aynı zamanda GTÇ’de Anadolu’nun geneli için kent olarak isimlendirilecek yerleşimlerin fiziksel öğeleri olarak görülebilirler. Yukarıdaki öğeler, doğrudan yönetici erkle ilişkilendirilebilecek ortak özellikler taşırlar. Yeni şehirlerin kurulması (örn. Şarişsa), savunma yapıları, dini ve idari merkezlerin inşası gibi teknik bilgi ve yoğun insan gücü gerektiren büyük projeler, bir sosyal organizasyonu mecbur hale getirmektedir. I. Hantili’nin, kendinden önceki kralların Hattuşa’yı surlarla çevirmediğini ama kendisinin, hem Hattuşa’yı surlarla çevirdiğini hem de ülkede etrafı surla çevrili kentler inşa ettiğini belirten metin³⁶⁰ yönetici erkin kent yaşamı için önemli inşa faaliyetlerini sahiplenici ve sorumlu tutumunun göstergesidir.

Orta Anadolu’da Hattuşa merkezli politik gücün MÖ 1650-1200 yılları arasında çalkantılı dönemlere rağmen varlığını sürdürmesi, materyal kültür açısından bir devamlılığın ve etkileşimlerin oluşması için yeterli zaman dilimi sağlamıştır. Tarihsel gelişimleri ön planda tutulmayarak yukarıda sıralanan kentin fiziksel varlığını oluşturan niteliklerin, bölgesel anlamda nasıl uygulandıkları konusunda henüz bir araştırma yapılmış değildir. Bu yüzden sürmekte olan Hattuşa, Ortaköy, Alaca Höyük, Kayalıpınar, Çadır Höyük, Oymaağaç, Uşaklı, Kınık, Büklükale, Kaman-Kalehöyük, Yassıhöyük, Eskiypar ve Ovaören kazılarında açığa çıkarılan materyalin bölgesel farklılıklar, etkileşimler ve bilgi transferi gibi başlıklar gözetilerek arkeolojik bir perspektiften değerlendirilmesine ihtiyaç vardır.

Çanak çömlek teknolojisi ve tipleri açısından Orta Anadolu, MÖ 2. binyılda bir devamlılığın varlığını kabul ettirecek nitelikler göstermektedir. Karum Dönemi’nde bölgede yaygın olan ve buraya özgü çanak çömlek geleneği, çömlekçi

³⁶⁰ Metin için: Zsolt Simon, “When were the Fortifications of the Upper City of Hattuşa Built”, *Anatolica*, Sayı: 37, 2011, s. 242.

çarkının etkili bir şekilde kullanılmasıyla son derece kaliteli malların üretimini sağlamıştır. Mielke, bu dönem çanak çömleğini teknolojik açıdan Anadolu'nun zirve noktası olarak görmektedir.³⁶¹ Fakat başta üretim fırınları ve süreci, bölgesel farklılıklar olmak üzere pek çok başlık iyi araştırılmamıştır.³⁶² Şimdiye kadar GTÇ yerleşimlerdeki kazılarda çömlekçi çarkına dair herhangi bir iz bulunamamıştır ve sadece çok az yerleşimde pişirme teknolojisi ile ilgili arkeolojik veriler tespit edilmiştir. Hattuša'da ve Şarišša'da MÖ 13. yüzyıla tarihlenen bir ve iki odalı fırınlar pişirme sürecinin aşamaları hakkında fikir vermektedir.³⁶³

Hattuša merkezli Hatti Devletinin kuruluş döneminde (MÖ 17-16 yy.) Karum Çağı'ndaki gaga ağızlı testiler gibi formlar varlığını sürdürmekle birlikte İnandık, Hüseyindede, Bitik örneklerinden bilinen büyük kaplar üzerine hikayeci bir üslupla applike kabartmaların yer aldığı vazolar, ayırt edici buluntular oldukları için iyi bilinmektedirler. Fakat bu kaplar sayıca çok azdır ve takip eden yüzyıllar içerisinde yapımından vazgeçilmiştir.³⁶⁴ GTÇ çanak çömleğinin çoğunluğunu literatürde "Drab Ware" (yalın ya da özensiz mallar olarak türkçeleştirilebilir) olarak isimlendirilen çark yapımı, tekrenkli ve taşçıklı-kumlu bir hamura sahip mal grubu oluşturur. MÖ 14. -12. yüzyıllar içerisinde bu malzeme grubu Yukarı Fırat ve Çukurova'daki yerleşimlerde de tespit edilmiş hatta politik ve ekonomik senaryolarla ilişkilendirilmiştir.³⁶⁵ Hattuša kronolojisinin radikal bir şekilde sarsılmasından ötürü kesin bir tarih vermek zor olsa da, MÖ 15. yüzyıldan itibaren Orta Anadolu'ya ithal edildiği düşünülen Kırmızı Parlak Perdahlı Çark Yapımı Mallar (*Red Lustrous Wheelmade Ware*, kısaltması RLWmW) başta Boğazköy ve Sarissa olmak üzere önemli merkezlerde bulunmuştur. İçinde

³⁶¹ Dirk Paul Mielke, "From »Anatolian« to »Hittite«. The Development of Pottery in Central Anatolia in the 2nd Millennium BC", **Innovation versus Beharrung: Was macht den Unterschied des Hethitischen Reichs in Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.**, (Ed. A. Schachner), Ege Yayınları, İstanbul, 2017, s. 124.

³⁶² Kültepe'de bu döneme ait bir seramik fırını kazılmıştır fakat yapısı ve kullanımı hakkında yeterli veri yoktur. Hatta fırının çizim ve fotoğrafları yakın zamanda yayınlanmıştır. Fırın hakkında; Sabahattin Ezer, "Middle Bronze Age Pottery Kilns at Şaraga Höyük", **Belleten**, Cilt: 77, Sayı 278, s. 9, Fig. 12.

³⁶³ Bu konuda detaylı ve öncü bir çalışma için, Dirk Paul Mielke, "Produktion und Distribution von Keramik im Rahmen der Hethitischen Wirtschaftsorganisation", **Wirtschaft als Machtbasis. Beiträge zur Rekonstruktion vormoderner Wirtschaftssysteme in Anatolien**, (Ed. Katja Piesker), Ege Yayınları, İstanbul, 2017, (Produktion) ss. 155-185.

³⁶⁴ Ulf-Deitrich Schoop, "Hittite Pottery: A Summary", **Insights into Hittite History and Archaeology**, (Ed. H. Genz ve D. P. Mielke), Peeters, Leuven, 2011, s. 258.

³⁶⁵ Mevcut yaklaşımların iyi bir kısa özeti için; Claudia Glatz, "Empire as Network: Spheres of Material Interaction in Late Bronze Age Anatolia", **Journal of Anthropological Archaeology**, Sayı: 28, 2009, ss. 129-131.

değerli sınırların taşındığının düşünüldüğü, Orta Anadolu için iç biçimli testiler ve kültürel faaliyetlerde kullanılan kol biçimli libasyon kaplarının tipik örneklerini oluşturduğu bu malların, Kıbrıs kökenli olduğu fikir birliği olmasa da kabul edilmektedir.³⁶⁶ Çanak çömlek; yiyecek içecek tüketimi, saklama, dini amaçlar, büyük miktarlarda tahılın depolanması gibi işlevler gözetilerek çeşitli formlarda yapılmıştır. Tipolojik açıdan büyük bir çeşitlilik olmamakla birlikte yarım küre kâseler, sığ tabaklar, geniş ağızlı çömlekler, uzun boyunlu kaidesiz saklama kapları, mercimek gövdeli mataralar her yerleşimde sıklıkla ele geçen örneklerdir.³⁶⁷

Metalurji ve metal eserler açısından Orta Anadolu; yazılı belgelerin ve demirin işlenip işlenmediği tartışmalarının gölgesi altında kalmıştır. Üretim teknolojisi ve sürecinin anlaşılmasından çok özellikle birer sanat eseri olarak kabul edilen çeşitli metallere heykelciklerin ve kült kaplarının tanımlanarak tarihlenmesi, üzerlerindeki sahnelerin tasvirleri ve karşılaştırmaları yani nesne (ya da üretim sürecinden geçmiş buluntular) odaklı bir yaklaşım hakim durumdadır.³⁶⁸ Fakat A. Müller-Karpe'nin Hattuša ve Sarissa'da ele geçen pişmiş toprak potalar ve Sarissa'da yerleşimin batı yamacındaki bir yapıda açığa çıkarılan kalıpları kullanarak metal işleme sürecine yönelik çalışması mevcut araştırma eksikliğini gidermeye yönelik önemli bir adım olmuştur.³⁶⁹ Yakın zamanda Hattuša'da bulunan IV. Tuthaliya ve Tarhuntassa Kralı Kurunta arasındaki antlaşma metnin işlendiği tunç tabletin alaşımı ile ilgili arkeometrik çalışmalar³⁷⁰ yapılmıştır. Lehner tarafından Hattuša'daki büyük çoğunluğu GTÇ'ye ait 341 obje pXrf, optik mikroskopi ve SEM-EDS analizlerine tabi

³⁶⁶ Orta Anadolu'da bulunan örnekler ve RLWMW ile ilgili tartışmalar için; Dirk Paul Mielke, "Red Lustrous Wheelmade Ware from Hittite Contexts", **The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean**, (Ed. Irmgard Hein), Verlag der Österreichischen der Wissenschaften, Viyana, 2007, ss. 155-168.

³⁶⁷ Hitit arkeolojisindeki paradigma değişiminin bir parçası olarak çanak çömlek malzeme de yakın zamanda Mielke ve Schoop tarafından sadece tipolojik gelişim ve tarihleme açısından değil, işlevi ön plana çıkaran ve üretim teknolojileri konusunda yer yer antropolojik arkeolojiden hareket eden bir perspektiften değerlendirilmektedir. Schoop, Insights, 241-274; Ulf-Deitrich Schoop, "Gündelik Hayatın ve Ayrıcılığın Nesneleri: Hitit Çanak Çömleği", **Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu**, (Ed. M. Alparslan ve M. Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 356-371; Mielke, 2017, ss. 121-144.

³⁶⁸ Örneğin Darga, Sanat, ss. 37-40, ss. 99-109.

³⁶⁹ Andreas Müller Karpe, "Zur Metallverarbeitung bei den Hethitern", **Anatolian Metal I**, (Ed. Ünsal Yalçın), Deutsches Berhau-Museum, Bochum, 2000, ss. 113-124.

³⁷⁰ Thomas Zimmermann ve diğerleri, "The Metal Tablet from Boğazköy-Hattuša: First Archaeometric Impressions", **Journal of Near Eastern Studies**, Cilt: 69, Sayı: 2, 2010, ss. 225-229.

tutulmuş ve önemli sonuçlar elde edilmiştir.³⁷¹ GTÇ’de değişken bir teknolojik altyapının varlığını gösteren 13 ayrı alaşım tipinin varlığı tespit edilmiş, Anadolu’da sık rastlanmayan nikel bakımından zengin alaşımın kullanıldığı ve iki dökme figürin parçasının yüzeylerinin gümüşlendiği (yazılı belgelerden bilinmekte) açık bir şekilde kanıtlanmıştır. 2017’de Lehner ve Schachner Hattuša’daki metal üretim sürecini kentte bulunan külçelere ait parçalar, pişmiş toprak potalar, çeşitli metal eserlerden hareketle ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca metalürjik faaliyetlerin politik organizasyon ile ilişkisi üzerinde de durulmuştur. Buna göre Hattuša’daki ikincil metalürji doğrudan devlet kontrolünde değildir. Fakat ham madde dolaylı yollardan da olsa devletin çeşitli kurumlarından sağlanmaktadır.³⁷²

Şekil 32: Metropolitan Museum’da Bulunan Tanrıça Heykelciği ve Riton

Kaynak: Metropolitan Museum, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/327399>, (10.11.2019)

Bugün GTÇ Anadolu’su için simgeleşmiş olan New York Metropolitan Museum’da bulunan oturan tanrıça heykelciği ve geyik ritonu, (Şekil 32) metallerin figüratif anlamda işlenmesinde Orta Anadolu’daki gelişkin geleneği yansıtmaktadır. Tunçtan yapılan sivri bir başlık takan bir ayağı önde bir şekilde tasvir edilmiş

³⁷¹ Joseph Lehner, “Boğazköy Metal Buluntularının Mikroyapısı ve Mikroanalizi Hakkında Ön Rapor, **27. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2012, ss. 261-276.

³⁷² Joseph Lehner ve Andreas Schachner, “The Organization of Metal Production at Hattuša”, **Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology: A Festschrift in Honour of K. Ashlhan Yener**, (Ed. Çiğdem Maner ve diğerleri), Brill, Leiden, 2017, ss. 403-435.

heykelcikler bölge için tipik sayılmaktadır. MÖ 16. yüzyıldan itibaren bu tipte heykelcikler, sadece Orta Anadolu ile sınırlı kalmaksızın geniş bir coğrafyada bulunmuşlardır. Fakat bu eserler genellikle müzelere satın alma yoluyla geldiği için bilgi üretimi açısından verimliliklerini yitirmişlerdir. Metaller inşa faaliyetlerinde, tarım aracı olarak, bıçak, balta gibi çeşitli aletlerin yapımında kullanılmışlardır. Özellikle kolcuklu balta adı verilen iki yanında diş şeklinde çıkıntıların olduğu balta MÖ 2. binyıl Anadolu için tipik bir buluntudur. Şapinuva D Binası'nda yapılan kazılarda üzerinde büyük kral ifadesinin yazılı olduğu tunçtan mızrak uçları ve kolcuklu baltalar, tunç bir zırh ve başlık, altından bir stylus ve metal işleyiciliği ile ilişkilendirilen bir yapıda bulunan pota parçaları, kalıplar ve tunç artıklar metalürji konusunda önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.³⁷³ Fakat Şapinuva örnekleri tanıtıcı bir dille sunulmaları dışında bütüncül bir yaklaşımla incelenmemiş ve yayınlanmamıştır.

Orta Anadolu'da sosyal organizasyonun alt birimleri ve işleyişi hakkında bilgi veren en önemli materyal kültür ögesi mühürlerdir. Karum Dönemi'nde aktif ticaret yaşamı ve idari işlerde yoğun bir şekilde mühürler kullanılmıştır. Anadolu'da Neolitik Dönem'den beri kullanılan yerel mühür geleneği olan damga mühürlerin yerini, bu dönemde Mezopotamya geleneği olan silindir mühürler almıştır.³⁷⁴ Bölgeler arasındaki ticaret sayesinde hem figüratif açıdan hem de tipolojik açıdan Orta Anadolu mühür yapımı ve kullanımında bir çeşitlilik oluşmuştur. Fakat silindir mühür geleneği Orta Anadolu'da kök salamamış, GTÇ ile birlikte damga mühürler kullanım ve yaygınlık açısından egemen konuma geçmiştir. Tipolojik açıdan çekiç başlı damga mühürler, disk biçimliler, yarım küre biçimliler, düğme mühür adı da verilen bikonveks mühürler, yüzük mühürler en sık rastlanan örneklerdir. Başta Hattuša olma üzere Orta Anadolu'daki birçok GTÇ merkezinde mühürler ve çok sayıda kil üzerine basılmış mühür baskıları bulunmuştur. Hattuša buluntuları GTÇ mühürleri için ana kaynak niteliğindedir.³⁷⁵ Aynı zamanda buluntuların çokluğu ve çeşitliliği, kentin idari

³⁷³ Bu buluntular hakkında kısa bilgiler için Aygül Süel, Sacred, s. 102; Mustafa Süel, "The Sacred City of Hittites: Sapinuwa. The New Excavations", **Sacred Landscapes of Hittites and Luwians**, (Ed. A. D'Agostino, V. Orsi ve G. Torri), Firenze University Press, Floransa, 2015, ss. 113-121.

³⁷⁴ Nimet Özgüç, "Tanrı Alayları, Savaş ve Av Sahneleri. MÖ 20-18. Yüzyıllarda Anadolu Silindir ve Baskı Mühürlerinde Motif Zenginliği", **Hittitler ve Hitit İmparatorluğu**, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deu, Bonn, 2002, s. 493.

³⁷⁵ Thomas Beran, **Die Hethitische Glyptik von Boğazköy**, Mann Verlag, Berlin, 1967; Rainer Michael Boehmer ve Hans Gustav Güterbock, **Glyptik aus dem Stadtgebiet von Bogazköy**, Mann Verlag,

merkez olmasının ve yaşanmış yoğun ilişki ağlarının materyal kültürdeki bir yansımasıdır. Mühürler üzerinde Anadolu hiyeroglifleri ve çivi yazısı kullanılmıştır. Fakat çivi yazılı mühürler sadece kraliyet ailesi mensuplarına hastır. Toplumsal tabakalanmada yazıyı kullanabilen kişilere ait mühürlerde hiyeroglif yazı tercih edilmiştir. Kraliyet mühürlerinde önce sadece çiviyazısının olduğu bir üslup, daha sonra az sayıda mührün ortasındaki hiyeroglif yazıyı çevreleyen çiviyazılı bir lejantın olduğu bir biçim kullanılmıştır. Saray görevlisi ve muhafızı, yüksek rütbeli ordu mensupları, ülke ve şehir yöneticileri, kâtipler, rahipler, kralın sakisi gibi idari görevleri olan kişilerin mühür kullandıkları mühür baskılarında yer alan unvanlara dayanarak belirlenmiştir.³⁷⁶

Fildişi, altın ve gümüş başta olmak üzere çeşitli madenler, değerli ve yarı değerli taşlardan imal edilen mühürler “güvenlik garantisi, onama ve mülkiyet göstergesi”³⁷⁷ olarak GTÇ Orta Anadolu’da yoğun olarak kullanılmışlardır. Anadolu’nun batısı ve doğusuna kıyasla bölgedeki sistematik mühür kullanımı, politik örgütlenmenin anıtsal materyal kültür öğeleri ile kendini hissettiren gücünün boyutları ve yayılımın anlaşılması için önemli bir bilgi kaynağıdır. Kuzey Suriye ve Levant kıyılarının MÖ 14. yüzyılda Orta Anadolu güdümüne girmesiyle birlikte kraliyete ve yerel idarecilere ait mühür ve mühür baskıları, başta Emar, Ugarit olmak üzere önemli kentlerde ele geçmiştir.³⁷⁸ Tarihsel olarak yazılı belgelerden bilinen bölgedeki Hitit idaresinin materyal kanıtlarını, tabletler ya da kil üzerinde yer alan mühür baskıları oluşturmaktadır. Ayrıca mühürlenerek yasal bir statüsü kazanan yazılı belgeler, arsa alım satımından, evlatlık edinmeye, kent yönetimi ve dış ilişkilere kadar birçok işlevde kullanıldığı için buradaki kentlerin çok gelişkin ve karmaşık ilişkiler ağına sahip oldukları rahatlıkla anlaşılabilmektedir.

Bu bağlam Batı Anadolu’daki politik organizasyonun GTÇ’deki karakterinin anlaşılabilmesi açısından son derece önemlidir. Bugüne kadar Batı Anadolu’da

Berlin, 1987. 1990-1991 yılları arasında P. Neve tarafından Nişantepe’de bir yapıda açığa çıkarılan 3400 mühür baskısı ve tablet parçası Herbordt tarafından yayınlanmıştır. Suzanne Herbordt, **Die Prinzen-und Beamtensiegel der Hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa**, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 2005.

³⁷⁶ Ali Dinçol ve Belkis Dinçol, “Büyükler, Prenslar, Beyler Mühürleri Işığında İmparatorluk Yönetiminin Zirvesin-dekiler”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deu, Bonn, 2002, ss. 428-429.

³⁷⁷ Dinçol ve Dinçol, s. 428.

³⁷⁸ Vincent van Exel, “Social Change at Emar: The Influence of the Hittite Occupation on Local Traditions”, **Revue d’assyriologie et d’archéologie orientale**, Cilt: 104, Sayı: 1, 2010, ss. 65-86.

yapılan kazıların hiçbirinde Kuzey Suriye ve Levant'ta olduğu gibi Hatti idaresinin varlığını yansıtacak mühür kullanımı tespit edilmemiştir. Bu durum mevcut veriler ışığında; GTÇ boyunca bölgedeki politik örgütlenmenin bağımsız karakterini yansıtmaktadır. Bu görünüm yazılı belgelerden hareketle kimi araştırmacılar tarafından iddia edilen I. Hattuşili'nin (1650-1620) Batı Anadolu üzerinde hâkimiyet kurduğu tezinin³⁷⁹ sadece mühürler gözetilerek dahi geçerli olmadığını göstermektedir. MÖ 13. yüzyıldan itibaren bölgede, Hattuşa güdümünde yerel yöneticilerin egemen olduğu bir sistem oluşturulmasına rağmen bu dönemde dahi Emar ve Ugarit'te olduğu gibi bir mühürlerden takip edilebilecek idari bir düzen kurulmamıştır. Bu konu GTÇ'de Batı Anadolu bölümünde ayrıntılı olarak incelenecektir.

³⁷⁹ Richard Beal, "Hittite Anatolia: A Political History", **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 581. Beal, bu dönemde Batı Anadolu'yu Arzava adı altında Orta Anadolu platosundan Ege'ye kadar uzanan, başkenti Apaşa (Ephesos) olan ve luvice konuşulan bir krallık olarak tanımlamaktadır. Fakat mevcut arkeolojik veriler böyle bir politik oluşumun varlığına dair kanıt sunmamaktadır.

III. BÖLÜM

GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NDA BATI ANADOLU

3.1. TERMİNOLOJİ

Bu çalışmada coğrafi olarak dört alt birime bölünen (KBA, GBA, İBA, OBA) Batı Anadolu'nun, GTÇ terminolojisi oldukça problemlidir. Schliemann'ın Troya'daki kazılarında beri süregelen arkeolojik araştırmalar, bugüne kadar MÖ 2. binyıl için kapsayıcı ve araştırmacılar arasında genel kabul gören bir ortak dil geliştirememiştir. Bu durumun oluşmasında, Orta Anadolu'da olduğu gibi, araştırma pratiğinin filoloji ve tarihten beslenen teorik bir çerçevenin ispat aracı olarak görülmesi temel bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Homeros destanlarının tarihselliği, Hisarlık-Troya'daki kazılar sonucunda elde edilen veriler ve yapılan değerlendirmeler, 1960'lı yıllara kadar Batı Anadolu terminolojisini belirleyen ana unsurlardan olmuşlardır. Bu altyapıdan hareket edilerek, MÖ 13-12. yüzyıllar Batı Anadolu'su, Homeros'un İlyadası'nda Troya'nın müttefikleri olarak geçen yer ve topluluk isimleri üzerinden değerlendirilmekteydi.³⁸⁰ Fakat Ege'deki politik örgütlenmeler tarafından kullanılan Linear B yazısının çözülmesi ve Homeros destanların tarihsel bir kaynak olarak görülmesinden vazgeçilmesiyle birlikte bu terminoloji değişmiş ve terk edilmiştir.³⁸¹ Örneğin, Bryce bu müttefikler anlatısının Tunç Çağı sonrasında oluşturulduğunu ve GTÇ tarihsel coğrafyasıyla uyuşmadığını belirtmektedir.³⁸²

Bu mitik altyapıya dayanan çerçeve kapsamında terminolojiyi belirleyen bir başka başlık, E. Forrer'in 1924 yılında Hattusa'da bulunan çiviyazılı tabletlerde adı geçen Ahhiyava'yı Homeros'un Akhaları (arkeolojik terminolojide "Mikenler") ile eşitlemesidir.³⁸³ Bu yaklaşım Troya Savaşı anlatısına tarihsel açıdan yeni bir boyut kazandırmıştır. Fakat bu eşitlik ilk andan itibaren tartışmalara yol açmış tarihçiler,

³⁸⁰ Bu topluluklar ile ilgili ayrıntılı bilgiler için: McMahon, *The Land*, ss. 17-21

³⁸¹ Bu konuda William McDonald ve Carol Thomas, **Progress into the Past: The Rediscovery of Mycenaean Civilization**, Indiana University Press, Indianapolis, 1990, ss. 312-320; Moses Finley, **The World Of Odysseus**, The Viking Press, New York, 1954, s. 43

³⁸² Trevor Bryce, **The Trojans and their Neighbours**, Routledge, New York, 2006, (Trojan) s. 129.

³⁸³ Emile Forrer ve Ahhiyava meselesi hakkında biyografik bir çalışma için: Robert Oberheid, **Emil O. Forrer und die Anfänge der Hethitologie**, Walter de Gruyter, Berlin, 2007.

hititologlar ve arkeologlar arasında bir anlaşmazlık konusu haline gelmiştir.³⁸⁴ Bugün “Ahhiyava Meselesi” olarak isimlendirilen filoloji temelli bu problem, 20. yüzyıl boyunca Batı Anadolu araştırmalarının merkezinde yer almıştır. Batı Anadolu toplumlarının yaşam biçimleri ve materyal kültürlerinin araştırılmasına yeterli önemin verilmemesinin en önemli sebeplerinden biri, Ahhiyava meselesine gösterilen ilgidir. Hattuša tabletlerinde Ahhiyava ifadesi, Batı Anadolu’daki politik örgütlenmelerle ilgili tarihsel anlatılarda bir esas aktör olarak geçmemesine rağmen araştırmacılar tarafından sürekli öncelenmiştir. Bunun en güncel örneğini; Beckman (filolog), Bryce (hititolog) ve Cline (arkeolog) tarafından Ahhiyava ile ilişkilendirilen Hattuša, Ugarit, Çineköy yazılı verilerin bir araya getirilerek yorumlandığı Ahhiyava Metinleri adlı yayın oluşturur.³⁸⁵ Kitapta toplanan metinlerin bazılarında Ahhiyava ifadesi yer almaz fakat Ahhiyava ile ilişki kurulabileceği düşünüldüğü için Ahhiyava metni olarak tanımlanmışlardır. Bunun dışında Çineköy’de (Adana) bulunan MÖ 8. yüzyıla tarihlenen bir heykel kaidesindeki yazıtta geçen Hiyava, Ahhiyava ile eşitlenmiş hatta bu durum Batı Anadolu ya da Ege kökenli insanların Demir Çağı’nın başlangıcında Kilikya’ya göç etmiş olabileceğine bağlanmıştır.³⁸⁶

20. yüzyıldan beri süregelen metin temelli bu araştırma geleneği, GTÇ Batı Anadolusu’nun tarihsel ve arkeolojik karakterini gölgelemektedir. Öyle ki sürdürülmekte olan hâkim araştırma pratiği tarihsel kayıtlar ile arkeolojik veriler arasında fikir birliğinin sağlandığı tek bir başlık dahi meydana getirememiştir. Yazıyı etkin bir şekilde kullanmış, GTÇ Doğu Akdeniz uygarlıklarından günümüze kalan kayıtlardan; Batı Anadolu’yla ilişkili yer, ülke, topluluk, kişi isimleri hakkında tarihsel ve arkeolojik açıdan yeterli bilgiler yer almamaktadır. Batı Anadolu GTÇ krallıklarından biri olan Mira’nın Kralı Tarkašnava bu konu için iyi bir örnek teşkil etmektedir. Yakın zamana kadar bu isim Hattuša’da bulunan 2 mühür baskısı ve 19. yüzyılda İzmir’den satın alma yoluyla İngiltere’ye giden bir mühürden bilinmekteydi.³⁸⁷ (Şekil 33) 1998 yılında D. Hawkins Kemalpaşa-Torbalı arasında yer alan, Karabel (A) Kaya Anıtı’ndaki hiyeroglifleri çözümlemiş ve Tarkašnava’nın

³⁸⁴ Tartışmaları ve önerileri iyi bir şekilde özetleyen; Niemeier, Western, ss. 19-25.

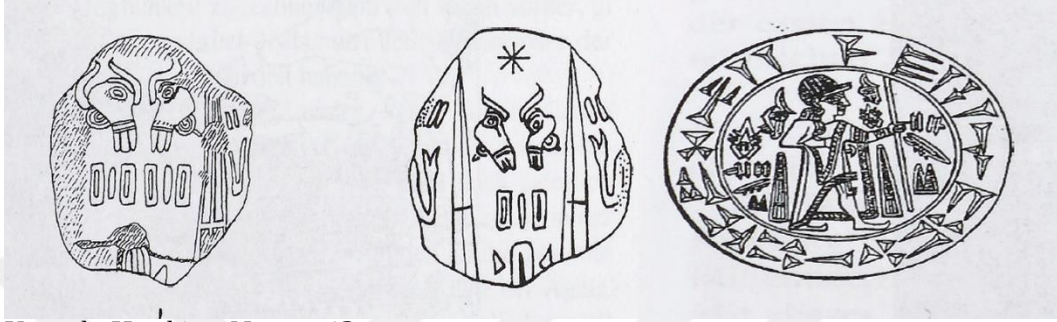
³⁸⁵ Gary Beckman vedigerler, Ahhiyawa, s. 1-12.

³⁸⁶ Beckman ve diğerleri, s. 266.

³⁸⁷ David Hawkins, “Karabel, ‘Tarkondemos’, and the Land Of Mira: New Evidence on the Hittite Empire Period in Western Anatolia”, **Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft**, Sayı: 23, 1998, ss. 7-14.

babasının ve dedesinin adlarıyla birlikte anıttaki yazıtta yer aldığını tespit etmiştir.³⁸⁸ Böylelikle Mira'nın Batı Anadolu'da olduğu kesinleşmiş, Tarkaşnava'nın önemli bir tarihsel kişilik olduğu ispatlanmıştır.

Şekil 33: Tarkaşnava'ya Ait Mühür Baskıları

Kaynak: Hawkins, New, s. 13.

Fakat Mira ülkesinin sınırları, materyal kültürü, yerleşimleri, Tarkaşnava'nın askeri ve politik kariyeriyle ilgili henüz veri yoktur. Mira'nın başkenti bilinmemektedir. F. Starke ve D. Hawkins'in, yazılı verilerden hareketle Batı Anadolu tarihi coğrafyasını bölümledikleri haritalarda³⁸⁹, Mira'nın hakimiyet alanı olarak gösterdikleri Küçük Menderes ve Büyük Menderes havzalarındaki arkeolojik veriler, tarihsel kurguları destekleyecek bir nitelik göstermemektedir. Aksine Küçük Menderes Havzası'nda Recep Meriç tarafından yapılan yüzey araştırmaları³⁹⁰ ve Serdar Vardar'ın havzanın iç kesimlerinde (Tire-Ödemiş) paleocoğrafya ve jeoarkeolojik çalışmaların ilk sonuçları³⁹¹ GTÇ yerleşiminin zayıf olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla tarihsel veriler ile arkeolojik veriler arasında en iyi bilinen kişi ve krallık isimlerinden hareket ederek dahi bir örtüşme yapılamamaktadır. Bu yüzden araştırma geleneğinde ve sürdürülmekte olan tarih temelli terminolojide, tıpkı Orta Anadolu'da olduğu gibi, bir paradigma değişiminin gerçekleşmesi gerekmektedir.

³⁸⁸ David Hawkins, "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel", **Anatolian Studies**, Sayı: 43, 1998, (Mira), ss. 1-31.

³⁸⁹ Franke Starke, "Milattan Önce İkinci Binyılın Güç Dengesi İçinde Troia", **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, ss 34-35; Hawkins, Mira, s. 31; Fig. 11.

³⁹⁰ Recep Meriç, **Das Hinterland von Ephesos: Archäologisch-topographische Forschungen im Kaystros-Tal**, Österreichisches Archäologisches Institut, Viyana, 2009.

³⁹¹ Serdar Vardar, **Küçük Menderes Havzası Doğu Bölümünde Paleocoğrafya Araştırmaları**, Apikam, İzmir, 2016.

Batı Anadolu GTÇ terminolojisinde belirgin olan bir diğer başlık ise dil üzerinden sınıflandırılan etnik gruplar gözetilerek bölgenin tanımlanmasıdır. Bu bağlamda GTÇ Batı Anadolu'sunda, Luviler adı verilen Hint Avrupa dili konuşan halkların yaşadığı kabul edilmektedir.³⁹² Bu varsayım temelde Hattuša'da bulunan tabletlere buna ek olarak da bölgedeki kaya anıtları, mühürler ve mühür baskılarına dayanmaktadır.

Hatti'deki yasaları konu edinen MÖ 16-15. yüzyıllara tarihlenen çiviyazılı metinlerde, Luviya olarak ifade edilen ülke adının yerini, tabletlerin daha sonra yapılan kopyalarında (MÖ 14. yüzyıl) Arzava ifadesinin alması, Luviler'in Batı Anadolu'da yaşadıklarına yönelik kabulün ana referanslarından biridir.³⁹³ Hattuša metinlerinde Arzava ifadesinin, Batı Anadolu'yu coğrafi olarak tanımlamak için kullanılmasından ötürü yukarıdaki eşitleme gözetilerek, bölge çoğunlukla Luvilerin yaşadığı bir coğrafya olduğu kabul edilmiştir. Fakat uzun süredir kabul gören bu düşünce yine dilbilimsel veriler kullanılarak I. Yakubovich tarafından sorgulanmış ve konuya yeni bir perspektif kazandırılmıştır.³⁹⁴ Buna göre; Hatti yasalarında Luviya ifadesiyle Batı Anadolu değil, Hattuša tabletlerinde "Aşağı Ülke" olarak da tanımlanan, bugün kabaca Konya Ovası ve çevresine denk düşen topraklar kastedilmektedir. Batı Anadolu'daki Luvi varlığı abartılmaktadır ve bölge de özellikle MÖ 1. binyılın ikinci yarısında konuşulmakta olan Karca, Lidce ve Likçe'nin öncülü olan dillere sahip topluluklar yaşamaktadır.³⁹⁵ Bu yeni yaklaşım dilbilimsel açıdan bir tartışma zemini oluşturmuş olsa da³⁹⁶ arkeolojik açıdan hem eski kabuller hem de yeni perspektif yeterli derecede kanıta sahip değildir.

Batı Anadolu'da bugüne kadar yapılan arkeolojik araştırmalardan Miletos projesi dışında hiçbirisi, en geniş ölçekte MÖ 2000-1400 yılları arasında konuşulan dillere ya da herhangi bir yazı sisteminin etkin bir şekilde kullanıldığına dair bir kanıt sunamamıştır. Miletos'ta çoğunluğu MÖ 17.-16. yüzyıllara tarihlenen seramikler

³⁹² Bu kabulün gelişimi hakkında Craig Melchert, **The Luwians**, Brill, Leiden-Bostom, 2003, s. 1-3.

³⁹³ Trevor Bryce, "Hittites and Anatolian Ethnic Diversity", **A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean**, (Ed. Jeremy McInerney), Wiley-Blackwell, Chennai, 2014, s. 130.

³⁹⁴ Ilya Yakubovich, "Luwian and Luwians", **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 536.

³⁹⁵ Ilya Yakubovich, **Sociolinguistic of the Luwian Language**, The University of Chicago, Chicago, 2008, ss. 94-95.

³⁹⁶ Hawkins bu önerileri eleştirmektedir. David Hawkins, "Luwians versus Hittites", **Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean**, (Ed. Alice Mouton, Ian Rutherford ve Ilya Yakubovich), Brill, Leiden, 2013, ss. 25-40

üzerinde yer alan *Linear A* yazıtlar, dil ve yazı konusunda doyurucu bilgiler vermekten uzaktır.³⁹⁷ MÖ 1400-1350 arasında Arzava Kralı Tarhundaradu'nun III. Amenophis'e yazdığı 'Hititçe' çiviyazılı mektup, Mısır'da Tell Amarna'da bulunduğu için dolaylı bir kanıt statüsündedir. Hiyeroglif luvice olarak da isimlendirilen Anadolu hiyeroglif yazısının, MÖ 13. yüzyıldan önce bölgede kullanıldığına dair hiçbir veri yoktur. II. Murşili'nin Arzava seferinden sonra bölgede, yönetici sınıf tarafından yaptırılan kaya anıtlarında (Akpınar, Suratkaya, Karabel, Karakuyu, Afyon steli) hiyeroglif luvicenin kullanılmış olması bölgedeki hakim dilin Luvice olduğu ya da Luviler adı altında bir etnik grubun yaşamış olduğuna dair tek başlarına kanıt olamazlar. Keza Troya'da bulunan bikonveks mühür³⁹⁸, Çine-Tepecik'te yakın zamanda ele geçen iki mühür baskısı³⁹⁹, Çivril grafitosu olarak bilinen seramik üzerindeki hiyeroglif yazıt⁴⁰⁰ dil konusunda yeterli bilgi verecek nitelikte arkeolojik buluntular değildir. Buna ek olarak kaya anıtları ve mühürler yönetici sınıfına ait oldukları için, bölgedeki yerleşimlerde yaşamını sürdüren halkların dilleri ya da etnik kimliği hakkında doğrudan bilgi kaynağı olamazlar. Batı Anadolu'da Luvilerin yaşadığı, Luvicenin yaygın bir şekilde konuşulduğu ya da proto Karca gibi dillerin var olduğu ön kabulleri, arkeolojik açıdan henüz fiziksel kanıtlara sahip değildir. Ayrıca 20. yüzyılın arkeoloji pratiğini altlık edinerek, geçmişi etnisite ve dil üzerinden değerlendiren bir metodolojiyle, Batı Anadolu'da yaşamış GTÇ toplumları hakkında yeterli ölçüde ve bütüncül bilgiler elde edilemez.

Fakat bu yaklaşım gerek bölgede çalışan arkeologlar gerekse de yukarıda değinildiği gibi, filologlar tarafından hala sürdürülmektedir. Bademgediği, Panaztepe, Çine-Tepecik Miletos'ta bulunan Ege kökenli ve Ege etkisindeki materyal kültür; Hitit, Miken, Deniz Kavimleri gibi materyal kültürün etnisiteyle eşitlendiği adlamalar

³⁹⁷ Bu yazıtlar ve ilgili buluntular için; Maurizio Del Freo, Wolf-Dietrich Niemeier ve Julien Zurbach. "Neue Inschriften und Zeichen der Linear A-Schrift aus Milet", **Kadmos** Cilt: 54, Sayı 1, 2015, ss. 1-22.

³⁹⁸ David Hawkins ve Donald Easton, "A Hieroglyphic Seal from Troia", **Studia Troica**, Sayı: 6, 1996, ss. 111-118.

³⁹⁹ Sevinç Günel ve Suzanne Herbordt. "Ein Hethitischer Siegelabdruck aus Çine-Tepecik", **Archäologischer Anzeiger**, (Ein) 2010, ss. 1-11; Sevinç Günel ve Suzanne Herbordt, "Mykenische Kraterfragmente mit figürlichen Darstellungen und ein Siegelabdruck eines hethitischen Prinzen aus der spätbronzezeitliche Siedlung von Cine-Tepecik", **Archäologischer Anzeiger**, 2014, (Prinzen), ss. 1-14.

⁴⁰⁰ Rostislav Oreshko, "Hieroglyphic Inscriptions of Western Anatolia: Long Arm of the Empire or Vernacular Tradition(s)?" **Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean**, (Ed. Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakubovich), Brill, Leiden, 2013, (Long) ss. 371-373.

kullanılarak (Hitit kılıcı, Miken varlığı gibi) değerlendirilmektedir. Kültür tarih iliğinden beslenen bu terminoloji, bugüne kadar GT  toplumlarının yaşam ve üretim biçimleri hakkında kapsamlı, çeşitlilik yansıtan bir bilgi evreni oluşturamamıştır. Bunun yerine kazı ve yüzey araştırmalarında ele geçen seramik ağırlıklı buluntular arasında senkronizasyon kurularak, Orta Anadolu ve Ege'deki daha gelişkin toplumların, idari ve tarihsel kayıtları ve materyal kültürleri üzerinden Batı Anadolu'nun GT 'si yorumlanmaktadır. Bu hareket tarzı bugüne kadar bölgenin kendi karakterinin anlaşılmasına engel olmuştur. Çünkü yaratılan her yeni bilgi, daha önce bilinenlere eklenerek, Batı Anadolu dışındaki kaynaklardan kurulan bir tarihsel ve arkeolojik düzleme aktarılmaktadır. Örneğın Bademgediğı'nin GT  tabakaları ayrıntılı bir şekilde çalışılarak bilim dünyasına sunulmak yerine, hafır R. Meriç tarafından Hattuşa kayıtlarında geçen Arzava kenti Puranda olarak yorumlanmış ve literatüre bu şekilde tanıtılmıştır.⁴⁰¹ Güncel bir yayında Meriç, Bademgediğı'nin II. tabakasındaki GH IIIC seramikler, ağışsaklar, pişirme kaplarını etnik bir bağlamda değerlendirerek, bu buluntuları Bademgediğı'ne g   yoluyla gelmiş yerleşimcilere atfetmekte ve onları 'Deniz Kavimleri' olarak tanımlamaktadır.⁴⁰² Oysa Bademgediğı kazılarında yerleşimin GT 'deki adının ne olduğunu gösteren herhangi bir yazılı belge bulunamamıştır. Materyal kültürü ( zellikle seramikleri) etnisiteyle bir tutan Meriç'in kültür tarihçi yaklaşımı ise bugün geçerliğini yitirmiştir. Daha önce de deėinildiėi⁴⁰³ gibi, GT  sonu için Deniz Kavimleri anlatısının, materyal kültürdeki değişimleri tanımlamak amacıyla açıklayıcı bir model olarak kullanılmasına yönelik literatürde bir değişim ve eleştiri süreci söz konusudur. Dolayısıyla yapılan yorumlamalar bir Batı Anadolu yerleşiminin karakterini yansıtmaktan çok, yerleşimi bölge dışındaki tartışmalı tarihsel ve arkeolojik kurgulara eklemlemeye çalışan bir çabayı yansıtmaktadır.

⁴⁰¹ Recep Meriç "Ein Vorbericht  ber eine sp tbronzezeitliche befestigte H hensiedlung bei Metropolis in Ionien: Die Arzawa-Stadt Puranda?", **Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme; Panionion-Symposion Güzelçamlı, 26. September - 1. Oktober 1999**, Philipp von Zabern, Mainz, 2007, ss. 27-36.

⁴⁰² Recep Meriç ve Ali Kazım  z, "Bademgediğı Tepe (Puranda) Near Metropolis", **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis,  . Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 609-626.

⁴⁰³ Geç Tunç  ağı   k ş ve Deniz Kavimleri anlatısına eleştirel bir yaklaşım başlığına bakınız.

Batı Anadolu'daki yerleşimlerin GTÇ karakterinin anlaşılabilmesi için kazı ve yüzey araştırmalarında tespit edilen alanların konum ve karakterlerinin sistematik bir şekilde kayıt altına alınması gerekmektedir. İnsan-çevre-materyal kültür ilişkisi gözetilerek, tarihsel kurguları ispatlamak ya da yeni verileri bu kurgulara bağlamak yerine bunlardan bağımsız; teknolojik gelişimleri takip eden araştırma yöntemleriyle zenginleştirilen, çevrimiçi kullanılabilecek bir veri tabanı oluşturulmalıdır. Arkeolojik yorumlamalarda etnisite ve dil vurgusu yerine geçmişi bütüncül olarak değerlendiren ekonomik şartları, politik oluşumları, materyal kültürün arkasındaki insanları anlamaya yönelik antropolojik bir perspektiften hareket edilmelidir. Bu yaklaşım ortak bir terminolojinin oluşabilmesi için önemli bir adım olacaktır. Hâlihazırda, Kaymakçı Arkeoloji Projesi bu bağlamda bölge arkeolojisine yeni bir dinamizm kazandırmıştır. Bu 'trendin' takip edilmesi, devam ettirilmesi ve bölge geneline yayılması gerekmektedir.

3.2. KRONOLOJİ

3.2.1. Yerleşim Bazlı Görelî Tarihlemlerdeki Problemler

Anadolu kronolojisinde geleneksel olarak, MÖ 3. binyıldan itibaren Erken-Orta-Geç Tunç bölümlenmesi kullanılmaktadır.⁴⁰⁴ MÖ 2. binyılın başlarında Asurlu tüccarlar tarafından Kültepe'ye getirilen çiviyazısıyla birlikte, Orta Anadolu için tarihi kayıtların oluştuğu süreç başlamıştır. Kültepe kazıları bu açıdan bölge için bir rehber işlevi görmüş, Orta Anadolu için Mezopotamya'ya dayalı bir kronolojinin kurulmasını sağlamıştır. Karum Çağı'nın sona ermesinden ardından, politik gücün merkezileştiği ve zaman içerisinde yayılmacı bir devlete dönüşen Hattuša merkezli Hatti krallığı Kültepe'nin yerini almıştır. Hattuša'da bulunan tarihsel kayıtlar ve materyal kültür, MÖ 17.-12. yüzyıllar arasındaki Anadolu geçmişi omurgası olarak kabul edilmiş, Orta Anadolu dışındaki bölgelerdeki politik oluşumlar ve materyal kültür için bir referans noktası haline gelmiştir. Örneğin 1950'li yıllarda E. Akurgal, İzmir Bayraklı Höyüğü A ve B açmalarında bulunan seramikleri (II. tabaka) morfolojik özelliklerini

⁴⁰⁴ Jak Yakar, "Anatolian Chronology and Terminology", **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 68-82.

gözeterek, “Eski Hitit İmparatorluğu devrinde meydana çıkmış olan Orta Anadolu seramiğinin geleneğindedirler” şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁰⁵ Benzer şekilde Mellaart, Beycesultan’da bulunan MÖ 2. binyıl seramiklerini tarihlerken yine Hattuša buluntularını bir rehber olarak kullanmaktadır.⁴⁰⁶ Üstelik “Hattuša’nın Hitit başkenti olmasının, bu kenti bütün Küçük Asya yarımadasının model yerleşimi (*type site*) haline getiremeyeceğini” düşünmesine ve “Boğazköy seramik silsilesi, Hitit anavatanı dışındaki hiçbir alan için bağlayıcı değildir. Bu değerlendirmeler Orta Tunç Çağı’nın ilk bölümünde Kültepe-Kanesh için de geçerlidir”⁴⁰⁷ şeklinde yazmasına rağmen, zorunluluktan ötürü aksini yapmaktadır. Çünkü Beycesultan kazıları tarihlemeye kullanılabilecek herhangi bir epigrafik veri bulunamamıştır. Kronoloji oluşturmak için o dönemde tarihi verilere dayanan bir altyapıya ihtiyaç duyulmaktadır.

Yazılı belgelerin olmadığı yerleşimlerde, görelî tarihleme yapabilmek için izlenen bu yöntem, buluntuların niteliği ve hafirlerin tercihinine göre şekillenmektedir. Örneğin kıyı yerleşimlerinde Girit, Kıta Yunanistan ve Kiklad Adaları kökenli ya da etkisindeki seramikler bezeme, tip, renk ve hamur nitelikleri gözetilerek, esas olarak Mısır kronolojisine dayanan görelî Ege kronolojisine göre tarihlenmektedir. Hisarlık-Troya, Panaztepe, Limantepe, Çeşme Bağlararası, Çine-Tepecik, Ayasuluk, Bademgediği kazılarında ele geçen buluntular bu yöntemle tarihlenmiştir. Fakat Batı Anadolu’da, stratigrafi ve tipoloji gözetilerek, birbirinden uzak yerleşimlerde açığa çıkarılan materyal kültürdeki paralellikler üzerinden kurulan yerleşim bazlı kronoloji, aşağıda tartışılacağı üzere güvenilir bir kronolojik taban oluşturamamaktadır. Batı Anadolu genelini kapsayan ortak bir kronoloji ve bölümlleme bugüne kadar yapılmamış hatta bu temel eksiklik ancak son on yıl içerisinde E. Konakçı ve P. Pavuk tarafından vurgulanmaya başlanmıştır.⁴⁰⁸ Batı Anadolu için genel bir kronoloji ilk kez

⁴⁰⁵ Ekrem Akurgal, “Bayraklı Kazısı Ön Rapor”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 1-2, 1950, s. 5.

⁴⁰⁶ James Mellaart ve Ann Murray, **Beycesultan Vol. III Part II**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Oxford, 1995.

⁴⁰⁷ James Mellaart, “The Second Millennium Chronology of Beycesultan”, **Anatolian Studies**, Sayı 20, 1970, s. 55.

⁴⁰⁸ Erim Konakçı, **Büyük ve Küçük Menderes Havzalarındaki MÖ 2. Binyıl Kültürlerinin Yeni Veriler Işığında Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Ege Üniversitesi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, (Tez) s. 17; Peter Pavuk, “Between Aegean And Hittites Western Anatolia in the 2nd Millennium BC, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, (NOSTOI) s. 83. Bu iki yazardan önce Mellink, Batı Anadolu’daki kronoloji problemine kısaca değinerek bugün kullanılmakta olan Orta Anadolu ve Ege arasında gidip gelen görelî tarihlendirmenin güçlendirilmesi üzerinde durmaktadır.

Pavuk tarafından önerilmiştir. Buna göre özetle; Bölgede sadece kıyı kesimlerindeki seçilmiş bazı yerleşimleri değil iç kısımlarda ağırlıklı olarak yüzey araştırmalarından bilinen merkezleri kapsayıcı bir dönemlendirme eksikliği söz konusudur. Orta Tunç Çağı-Geç Tunç Çağı terimleri ile anlamlı bir şekilde ne kastedileceği ve nasıl altbölümlere ayrılması gerektiği ayrı bir problemli durumdur. GTÇ'nin başlangıcının MÖ 1500'den sonrasına tarihlenmesi tarihsel açıdan Mezopotamya için uygun olsa da, bu tarih Batı Anadolu için geçerli değildir. MÖ 17. yüzyıldan itibaren seramikler ağırlıklı olmak üzere materyal kültürde büyük değişimler gerçekleşir ve bu fenomen, MÖ 13. yüzyıla hatta daha sonrasına kadar kesintisiz takip edilebilmektedir. Kıyı kesimlerinde ele geçen Miken seramikleri iç bölgelere nadiren sokulabilmiştir. Yerel mallar ve formlar kıyı da bile çok bütünüyle farklı dinamikler göstermektedir. Bunlar göz önünde bulundurularak Batı Anadolu için Ege, Orta Anadolu ve Mezopotamya'dan bağımsız bir dönemlendirmeye (*periodisation*) ihtiyaç vardır. Pavuk, Batı Anadolu'nun iç kısımlarında MÖ 1700 ya da 1600'den sonra “neredeyse aniden görülmeye” başlayan, Anadolu Gri Malı adı verilen Troya V repertuarı sonrasına ait formlardaki seramikler nedeniyle, bu tarih aralığını GTÇ başlangıcı olarak görmekte ve Batı Anadolu için GTÇ'nin 2 bölümüne (LB 1A-B ve LB2A-B) ayrılmasını önermektedir.⁴⁰⁹ (Tablo 1)

Tablo 1: Pavuk Tarafından Batı Anadolu İçin Önerilen Genel Kronoloji.

MB 1	MÖ 1900-1750
MB 2	MÖ 1750-1680
LB 1A LB 1B	MÖ 1680-1400
LB 2A LB 2B	MÖ 1400-1200

Kaynak: Pavuk, NOSTOI, s. 85'deki Tablodan Geliştirilmiştir.

Machteld Mellink, “Problems of Chronology in Western Anatolia of the Second Millennium B.C.”, **XI Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 277-278.

⁴⁰⁹ Pavuk, NOSTOI, ss. 83-87.

Pavuk; dönemlendirme problemi, GTÇ başlangıcı, kıyı ile iç kesimler arasındaki materyal kültür farklılıklarına yönelik tespitlerinde haklı olmakla birlikte, kullanmakta olduğu stratigrafi-tipolojiye dayalı görelî tarihlendirme yönteminin problemli yapısı ve hataları konusunda fikir beyan etmemektedir. Batı Anadolu'nun kendine has nitelikleri görelî tarihlendirme yönteminin daha isabetli bir şekilde kullanılmasına engel olmaktadır. Bugüne kadar bölgedeki araştırmalar, tarihsel bir çerçeve kurulabilmesi için gerekli verileri ortaya koyamamıştır. Kaya anıtları, grafitiler, mühürler ve mühür baskıları tarihsel bir kaynak olarak kabul edilebilecek ya da görece daha iyi bilinen Orta Anadolu ya da Mısır tarihi ile doğrudan ilişki kurulabilecek nitelikte değildir. Güncel bir örnek olarak Çine-Tepecik'te bulunan mühür baskıları arkeolojik açıdan güvenilir bir kontekste, (Tepecik III tabakası) GH IIC seramikleri ve monokrom “yerli” seramiklerle birlikte bulunmuştur.⁴¹⁰ Bu Batı Anadolu için ünik bir durumdur. Fakat mühür baskılarındaki isimlere Hattuša metinlerinde rastlanmaz ve doğrudan tarih sağlayacak bir nitelik (kral mühürleri gibi) taşımamaktadırlar. Bu yüzden ikonografik ve paleografik veriler tarihlendirme kriteri olarak kullanılmaktadır.⁴¹¹ Batı Anadolu'daki tarihsel veri eksikliği, stratigrafi-tipoloji gözetilerek Mısır ve Ege'de kullanılmakta olan tarihsel tabanlara dayalı kronolojiler gibi değerlendirilemeyeceğini göstermektedir.

Materyal kültür açısından bölge genelinde bir homojenlik söz konusu değildir. Örneğin Troya VI'nın surlarının gerek teknik gerekse anıtsallık açısından Batı Anadolu'da paraleli yoktur. Çine-Tepecik'te açığa çıkarılan savunma duvarı⁴¹² ile Bademgediği'nde “kiklopik” olarak tanımlanan duvarlar⁴¹³ yine birbiriyle benzeşmez ve açık bir şekilde savunma mimarisi açısından bölgesel çeşitliliği yansıtır. Oysa Orta Anadolu'da sandık duvar tekniğiyle inşa edilen surlar hem Hattuša çevresindeki kentlerde yaygındır hem de Mersin Yumuktepe gibi kuş uçuşu 360 km uzaklıktaki bir yerleşimde tespit edilebilmiştir.⁴¹⁴

Pavuk'un bir tarihleme kriteri olarak kabul ettiği “Anadolu Gri Seramiği” adı verilen seramik grubu, Batı Anadolu genelinde yaygın olarak tespit edilebilmiş değildir. KBA'da Hisarlık ve çevresinde, OBA'da İzmir ve Manisa'daki az sayıda

⁴¹⁰ Günel ve Herbordt, Ein, ss. 1-11; Günel ve Herbordt, Prinzen, ss. 1-14.

⁴¹¹ Üstteki dipnota bakınız.

⁴¹² Günel ve Herbordt, Ein, s. 3, Abb. 2.

⁴¹³ Meriç ve Öz, NOSTOI, s. 615, fig. 4b.

⁴¹⁴ III. Bölüme bakınız.

yerleşimde, Beycesultan'da az sayıda bu seramik grubunun varlığından bahsedilmektedir.⁴¹⁵ Bu malzeme grubunun MÖ 1700-1200 yılları arasında bir tarihlendirme ölçütü olarak kullanılabilmesi, Ege kökenli ya da Ege taklidi mallarla bir arada bulunup tarihlendirilmelerine bağlıdır. Fakat bu durum sadece kıyı kesimindeki yerleşimlerde (Troya, Panaztepe, Limantepe) mümkündür.⁴¹⁶ Gri seramiklerin kendisi tarihlenmek için başka bir malzeme grubuna ve uygun kontekste ihtiyaç duymaktadır. Bu dolaylı yöntem söz konusu seramik grubunu kolaylıkla kullanılabilir ve verimli bir tarihlendirme ölçütü olmaktan çıkarır. Ayrıca malzeme grubunun öz nitelikleri periyodik tarihlendirmelere engel olmaktadır. Şöyle ki; Miken seramiği olarak bilinen seramikler; Doğu Akdeniz'de çok geniş bir alana yayılması, boya bezemelerinden ötürü rahatlıkla ayırt ediliyor oluşu ve stilistik değerlendirmelere uygunluğu, son olarak tarihsel kayıtları dayalı kontekslerde bulunmuş olmasından ötürü, göreceli tarihlendirmelerde “görece” daha isabetli bir zaman aralığı sağlamaktadır. Fakat bugüne kadar Orta Anadolu'da GTÇ yerleşimlerinde sadece 2 parça ile temsil edilen, Kıta Yunanistan, Ege'deki Adalar, Kıbrıs ve Levant'ta (MÖ 13-12. yüzyıllara tarihlenen kontekslerde) az sayıda ele geçen gri seramik,⁴¹⁷ MÖ 1700-1200 yıllarını kronolojik dönemlere ayırabilmek için yeterli veri sağlayabilecek nitelikte değildir. Gri seramiklerle birlikte MÖ 2. binyılda yaygın olan, gümüş ve altın mika astarlı (*silver and gold wash*) olarak tanımlanan seramik gruplarının⁴¹⁸; kil analizleri, klasik araştırma pratiğindeki tipolojik gelişim ve yayıldıkları alanlara yönelik çalışmaların yapılması, seramiğe dayalı tarihlendirme ve periyodizasyonun yapılabilmesini mümkün hale getirebilir. Fakat şimdiye kadar bölgede sürdürülen kazı ve yüzey araştırmaları sonucu ele geçen bu seramik gruplarının kronolojik işleviyle ilgili

⁴¹⁵ Peter Pavuk, “Minyan or not. The Second Millennium Grey Ware in Western Anatolia and its Relation to Mainland Greece”, **Mesohelladika**, (Ed. A. P. Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki ve J. Wright), Ecole Francaise d'Athenes, Atina, 2010, ss. 931-943; Ayşegül Aykurt, “ Batı Anadolu'da Gri Seramiğin Kökeni ve Gelişimi”, **Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kùltürleri Üzerine Yeni Araştırmalar**, (Ed. A. Erkanal-Öktü, S. Günel, U. Deniz), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2008, ss. 9-19.

⁴¹⁶ Peter Pavuk, “What Can Troia Tell Us About the Middle Helladic Period in the Southern Aegean?”, **Middle Helladic Pottery and Synchronisms**, (Ed. F. Felten, W. Gauss ve R. Smetana), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2007, s. 296.

⁴¹⁷ Susan Heuck Allen, **Northwest Anatolian Grey Wares in the Late Bronze Age: Analysis and Distribution in the Eastern Mediterranean**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Brown Üniversitesi, Ann Arbor, 1990, ss. 56-125'te seramiğin ele geçtiği yerleşimler ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

⁴¹⁸ Bu mal grupları hakkında Mellart ve Murrey, ss. 100-107. Bugüne kadar bu seramiklerin ihmal edilmiş olması, GTÇ Batı Anadolu'suna yönelik kazı ve araştırmalardaki bütüncül bir yaklaşım sergilemeyen çalışma pratiğinin mevcut durumunu iyi bir şekilde örnekler.

bütüncül bir yaklaşım sergileyen detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Miken seramikleri, ardından da gri seramikler bölge genelinde en çok ilginin gösterildiği malzeme gruplarıdır. Fakat özellikle kıyı kesimlerindeki kazılar yapılırken, bezemesiz malzeme gruplarının birer tarihleme unsuru haline getirilebilmesi üzerinde durulmamıştır. Ege kökenli ya da etkili seramiğin en yoğun olarak ele geçtiği Miletos'ta, “Anadolu, yerli ya da Batı Anadolu” seramikleri olarak tanımlanan malzeme gruplarının tarihlendirilmesi önemsenmemiştir.⁴¹⁹ Nitekim Niemeier'in yayınlarında bu durum rahatlıkla seçilebilmektedir. Başta seramikler olmak üzere “Minos ve Miken” buluntuları olarak nitelenen materyal kültür, kazıcının geçmişi etnik bir temelde değerlendirmeye odaklanmasından ötürü⁴²⁰, Batı Anadolu kronolojisine dayanak olabilecek bir alt taban oluşturamamıştır. Bütün bu örnekler, sadece seramiklere dayalı bir sistemin Batı Anadolu için Orta Anadolu, Mısır ya da Ege'de olduğu kadar “isabetli” bir görelî tarihlendirme aracı olamayacağını göstermektedir.

Batı Anadolu arkeolojisinde uzun bir süredir Hisarlık-Troya'yla birlikte bir rehber olarak kullanılan Beycesultan'ın GTÇ kronolojisindeki değişim, seramiklere dayalı mevcut kronolojilerin değişmesi gerektiğini açık bir şekilde göstermektedir. İlk olarak S. Lloyd ve J. Mellaart tarafından 1954-1959 yılları arasında kazılan Beycesultan III. tabakası MÖ 1400 (1450)–1300 (1340), II. tabakası MÖ 1300 (1340)–1180 (1250), Ib ve Ia tabakaları ise MÖ 1200 (1250) –1100 (1150) yılları arasına tarihlenmiştir.⁴²¹ (Tablo 2)

Tablo 2: Beycesultan İlk Dönem Kazılarının Kronolojisi

Beycesultan	Mellaart 1970	Mellaart ve Murray 1995
IA ve IB Tabakaları	1250-1150	1200-1100
II. Tabaka	1340-1250	1300-1180
III. Tabaka	1450-1340	1400-1300

Kaynak: Mellaart, Chronology, s.66; Mellaart ve Murray, s. 96.

⁴¹⁹ Kaiser ve Zurbach, ss. 557-579

⁴²⁰ Niemeier, Western, ss. 17-65.

⁴²¹ Mellaart ve Murray, s. 96; parantez içinde verilen tarihler, Mellaart'ın ilk kazı sonuçlarından sonra Beycesultan kronolojine yönelik eleştirilere cevap vermek için yazdığı makalesinde yer alan tarihlerdir. Mellaart, Chronology, s. 66'daki kronolojik tablo.

Mellaart'ın oluşturduğu bu kronoloji bir parça Miken seramiğine dayanmaktadır. F. Stubbings tarafından Tell Amarna'da bulunan örneklerle kıyaslanan ve GH IIIA ya da B'ye tarihlenen (MÖ 1360-1240 ya da MÖ 1300-1260) üzengi kulplu bir testiye ait parça, “kronolojik bir kesinlik sağlayacak nitelikte olmasa da” mevcut kurulumun esasını oluşturmuştur.⁴²² Mac Sweeney, yakın zamanda yeni dönem Beycesultan kazılarında elde edilecek mutlak tarihlerin Beycesultan kronolojisini değiştirebileceğine değinerek, söz konusu seramiğini yeniden tarihlendirmiştir. E. French'e dayanarak, seramiğin bulunduğu III. tabakanın tarihlendirmesini MÖ 1300'lü yıllara düşürmektedir.⁴²³ 2007 yılında E. Abay tarafından Beycesultan'da yeniden kazı çalışmalarına başlanmış ve Mellaart-Lloyd dönemindeki tabakalanma yerine yeni bir stratigrafi oluşturulmuştur.⁴²⁴ Buna göre I. ve II. tabakalar yeni kazılardaki 4. ve 5. tabakaya denk düşmektedir. Kazılar sonucu 5. tabakadan toplanan organik maddelerden, 10 adet radyokarbon tarih elde edilmiştir. Bu tarihlerin en erkeni MÖ 1830-1685 en geçi ise MÖ 1530-1410 yıllarındaki aralıkları vermektedir. Yeni kazı ekibi, Mellaart'ın Ib tabakasını MÖ 1600-1500 yılları arasına tarihlemekte ve en az 250-300 yıl geriye çekmektedir.⁴²⁵ (Tablo 3)

Tablo 3: Beycesultan Kronolojilerinin Karşılaştırılması

Lloyd ve Mellaart Dönemi	Abay Dönemi Tabakaları ve Önerilen Mutlak Tarih Aralığı	
Ia Tabakası	4. Tabaka	
Ib Tabakası	5a Tabakası	MÖ 1600-1500
II. Tabaka	5b Tabakası	MÖ 1700-1695

Kaynak: Muammer İreç.

Bu durum Lloyd ve Mellaart döneminde kurulan kronolojinin makul görülemeyecek şekilde hatalı olduğunu ve sadece seramiklere dayalı

⁴²² Mellart ve Murray, 1995, s. 94.

⁴²³ Naoise Mac Sweeney, **Community Identity and Archaeology: Dynamic Communities at Aphrodisias and Beycesultan**, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2011, s. 99.

⁴²⁴ Eşref Abay ve Fulya Dedeoğlu, “Beycesultan 2007-2008 Yılları Kazı Çalışmaları Ön Raporu”, **Arkeoloji Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1, 2009, (Çalışma) s. 54.

⁴²⁵ Fulya Dedeoğlu ve Eşref Abay, “Beycesultan Höyük Excavation Project: New Archaeological Evidence from Late Bronze Age Layers”, **Arkeoloji Dergisi**, Cilt: 19, 2014, s. 39, tablo 2.

tarihlendirmelerin yol açabileceği sorunlara iyi bir örnek oluşturmaktadır. Beycesultan radyokarbon verileri eski tarihlendirmelerin MÖ 17.–12. yüzyıllar arasında olduğunu mutlak tarihlendirme yöntemiyle doğrulamıştır. Ama görelî tarihlendirmeye dayalı yerleşim kronolojisinin, kısa parçalara bölünerek kullanılamayacağını açık bir şekilde göstermektedir. Benzer bir durum Hisarlık-Troya için geçerlidir. GTÇ’ye tarihlenen Troya VI, C. Blegen tarafından 8 mimari evreye ayrılmış, tabaka kendi içerisinde Erken-Orta-Geç şeklinde üç alt bölüme bölünmüştür.⁴²⁶ Fakat Hisarlık-Troya’da kullanılan mevcut kronoloji, radyokarbon tarihlerle uyuşmamaktadır.⁴²⁷ VI. tabakadan elde edilen 24 radyokarbon tarihten, VI tabakanın geç evresine ait 13 tarihin; 9 tanesi MÖ 1700-1400 yılları arasına, 3 tanesi MÖ 1500-1300, 1 tanesi ise MÖ 1200-1100 denk gelmektedir.⁴²⁸ Bu tarihlerin çoğunluğu, kullanılmakta olan görelî tarihlendirmede, VI. tabakanın geç değil (VI_f, VI_g, VI_h) erken evrelerine (VI_a, VI_b, VI_c) karşılık gelmektedir. Açık bir şekilde mutlak tarihlendirme sonucu ulaşılan veriler burada da alt bölümlmeleri kullanışsız hale getirmiştir. (Tablo 4)

Tablo 4: Pavuk Tarafından Hazırlanan Hisarlık-Troya VI Kronolojisindeki Bölümlmeler

Blegen Mimari Evreler	Blegen’in Alt Evreleri	Pavuk Yeni Öneri
Troya VI _h	Troya VI Geç Evre	Troya VI Geç Evre
Troya VI _g		
Troya VI _f		
Troya VI _e	Troya VI Orta Evre	Troya VI Orta Evre
Troya VI _d		
Troya VI _c	Troya VI Erken Evre	Troya VI Erken Evre
Troya VI _b		
Troya VI _a		

Kaynak: Pavuk, Früh, s. 370.

⁴²⁶ Peter Pavuk, “New Perspectives on Troia VI Chronology,” **The Synchronization Of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III**, (Ed. Manfred Bietak ve Ernst Czerny), Österreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2007, (New) s. 473.

⁴²⁷ Pavuk, New, s. 476.

⁴²⁸ Bernd Kromer, Manfred Korfmann ve Peter Jablonka, “Heidelberg Radiocarbon Dates for Troia I to VIII and Kumtepe”, **Troia and the Troad Scientific Approaches**, (Ed. G. Wagner, E. Pernicka, H.P. Uerpmann), Springer, Berlin, 2003, s. 50, Fig. 6. Tabloda VI. tabakaya ait tarihlerden bazıları, MÖ 2000-1800 tarihleri aralığına denk gelmektedir.

Batı Anadolu GTÇ arkeolojisinin iki temel taşı oluşturmuş Beycesultan ve Hisarlık-Troya'daki bu durum, stratigrafi ve tipolojiye dayalı göreceli tarihlendirmelerin, bölge genelinde kullanılacak sağlam bir kronolojik altyapı için yeterli olmadığını göstermektedir.

Göreceli tarihlendirme yöntemindeki bu sorunların çözümü ve kullanışlı bir kronolojik çerçevenin hızlı bir şekilde oluşturulması için dijital teknolojiden faydalanılarak yaratılacak bir altyapıya ihtiyaç vardır. Bölgedeki kazı ve yüzey araştırmalarında ele geçen seramikler tipolojik çeşitlilikleri, morfolojik özellikler, buluntu yerleri, dikkatli bir şekilde kayıt altına alındıysa konteksleri ve mevcut yayınlardaki değerlendirme şablonlarıyla bir arada değerlendirilmesine imkan veren bir yazılımın ve veri tabanının geliştirilmesi, araştırma tarihi ve yöntemi açısından büyük bir değişim yaratacaktır. Çizim ya da fotoğraf gibi görselleri tanıyarak, oluşturulan veritabanında malzemenin göreceli bir şekilde tarihlendirilmesini sağlayacak paralellikleri, hızlı bir şekilde sunacak böyle bir veritabanı, mevcut araştırma eksikliğini hızlı bir şekilde kapatılmasını sağlayacaktır. Batı Anadolu'da bulunmuş bütün Ege kökenli ya da etkili seramiklerin birbirleriyle ve nihayetinde Kıta Yunanistan ve Adalar'la karşılaştırılarak gruplandırılabilmesini sağlayacaktır. Bölgedeki uzamsal yayılımların her an güncellenebilmesi, insan hatalarının ortadan kaldırılması açısından bugüne kadar gerçekleşmemiş bir ivme söz konusu olacaktır. Hâlihazırda, ArchAIDE adı altında Avrupa Birliği tarafından desteklenen, otomatik görsel tanıma teknolojilerinden beslenerek, tablet ve akıllı telefonlar aracılığıyla, seramiklerin kayıt altına alınmasına yönelik önemli bir projeye başlanmıştır. Akıllı telefon ya da tabletler aracılığıyla fotoğrafları çekilen seramik parçalarının yukarıda ana hatları çizilen bir işlem döngüsü içerisinde, çevrimiçi paylaşılabilecek hale gelmesi projenin ana çıktısı olarak görülebilir. 5 ülkeden seramik, bilgisayar ve teknoloji uzmanları, tasarımcılar ve *video maker*'ların dahil olduğu proje, 2.460.376,75 Euro'luk devasa bir bütçeyle sürdürülmekte ve 2019 yılında tamamlanması planlanmaktadır.⁴²⁹ Böyle bir bütçe ve perspektifin Batı Anadolu arkeolojisi için bulunması ve kullanılması "zor" olsa da yukarıda eksikliği tanımlanan yazılım ya da web tabanlı veri tabanı için bir örnek olabilir.

⁴²⁹ Proje hakkında daha ayrıntılı bilgilere <http://www.archaide.eu/project> adresinden ulaşılabilir.

Yerleşim kronolojileri oluşturulurken stratigrafik verileri ve tipolojik paralellikleri desteklemek amacıyla, bölge dışındaki tarihi verilere dayanma stratejisi de zaman düzlemi açısından problemli bir yaklaşımdır. Örneğin Miletos'un Tunç Çağı tabakalarını kazan Niemeier, Miletos'un V. tabakasının sona erdirdiğini düşündüğü yangın ve tahribatın, II. Murşili'nin Milavanda'yı ele geçirmesi için gönderdiği Gulla ve Malaziti adlı iki general tarafından yapıldığını iddia etmektedir.⁴³⁰ Niemeier, tahrip tabakasında bulunan GH IIIB2 (MÖ 1390/70-1330/15) dönem seramikleri ile bu tarihsel olayı ilişkilendirmekte bu şekilde hem Milavanda-Miletos eşitliği için kanıt yaratmakta hem de kullandığı kronolojiyi güçlendirmektedir.⁴³¹ Fakat toplam yaklaşık 50.000 m² (5 hektar) yerleşim alanına sahip olduğu düşünülen⁴³² Miletos'ta tahminen sadece 2000 m² alanda Tunç Çağı kalıntıları açığa çıkarılmıştır.⁴³³ Çok kısıtlı bir alandaki yangın ve yıkımı, tarihsel bir olaya bağlamak için yeterli kanıt yoktur. Milavanda'nın Miletos ile aynı yer olduğuna dair bugüne kadar yazılı bir kanıt ya da yorumlanmaya ihtiyaç duymayan herhangi bir buluntu ele geçmemiştir.

Bölgede çalışmış/çalışan arkeologlarda, tarihlendirme yapabilmek ya da kronolojiyi güçlendirebilmek adına, her türlü yıkım izinin savaş gibi şiddet olaylarına bağlanmasına yönelik bir eğilim söz konusudur. Miletos'da olduğu gibi, Bademgediği Tepesi'nde II. Murşili dönemine ait tarihsel anlatılar kullanılarak, III. tabakadaki yıkım izleri kronolojik olarak desteklenmekte ve yerleşim II. Murşili'nin yıllıklarından bilinen Puranda ile eşitlenmeye çalışılmaktadır.⁴³⁴ Yine Miletos'a benzer şekilde Bademgediği'nde de çok kısıtlı bir alanda kazı yapılmış ve tarihsel bir kurgu için kullanılabilecek (yazılı belge, mühür ve mühür baskısı) herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Bu örnekler açık bir şekilde stratigrafi ve tipoloji temelinde, bölge dışındaki tarihsel kaynaklara dayandırılmak istenen yerleşim kronolojilerinin zayıf ve hafirlerin sübjektif seçimlerine bağlı olduğunu yansıtmaktadır.

Batı Anadolu kronolojisinde birçok araştırmacı tarafından sorgulanmadan kullanılan Orta Tunç Çağı bölümlenmesi kültürel ve tarihsel açıdan, Orta Anadolu ve Ege'de olduğu gibi bir nitelik taşımaz. Bu yüzden GTÇ'yi sınırlayıcı bir dönem olarak

⁴³⁰ Bu ilişkilendirme aslında Niemeier'den önce yapılmıştır önceki literatürle birlikte; Niemeier, Western, s. 38.

⁴³¹ Niemeier, Western, s. 38.

⁴³² Alan Greaves, **Miletos A History**, Routledge, New York, 2002, s. 48

⁴³³ Niemeier, (British) Colour Plate I. üzerinden tahminen hesaplanmıştır.

⁴³⁴ Meriç ve Ali Kazım Öz, NOSTOI, ss. 617- 619.

görülmesi aslında sanal bir durumdur. Orta Anadolu’da MÖ 1935-1720 yılları arasına tarihlendirilen Karum Dönemi; kent devletleri şeklinde örgütlenmiş, uzak mesafeli ticaret yapıldığı yazılı belgelerle ispatlanmış, rahatlıkla saray olarak tanımlanabilecek çok odalı anıtsal yapıların kullanıldığı, mühür kullanımının yaygın olduğu bir dönemdir. Yani Koloni Çağı ya da Karum Dönemi ifadesi kültürel öğelerden beslenen bir zaman dilimini karşılamaktadır. Buna ek olarak, Kültepe ve Acemhöyük’teki saray yapıları dendrokronoloji kullanılarak tarihlenmiş, bu sayede epigrafik veriler ve materyal kültüre dayalı tarihlendirmelerin sınanabileceği bir mutlak kanal oluşturulmuştur.⁴³⁵ Fakat Batı Anadolu’da MÖ 2000-1700 yılları arasındaki zaman dilimindeki kültürel atmosfer hakkında mevcut veriler son derece kısıtlıdır ve kronolojik bir sınırlama yaratabilecek bir nitelik taşımazlar. Bölgede bu döneme tarihlenen herhangi bir saray yapısı, Orta Anadolu’daki ticaret ağıyla ilişkisi olduğuna dair yazılı bir belge, materyal kültür açısından homojen sayılabilecek örnekler veya yoğun mühür kullanımının varlığı söz konusu değildir. Bu bağlamda OTÇ ifadesi çevre bölgelerde olduğu gibi kültürel bir anlam taşımamaktadır.

Kıyı kesiminde yer alan Hisarlık, Çeşme Bağlararası, Miletos’un OTÇ olarak kabul edilen tabakaları, Ege seramiklerinden hareketle daha kolay bir şekilde tarihlenmişlerdir. Fakat özellikle Miletos ve Çeşme Bağlararası kazılarında bulunan boya bezemeli seramikler öncelikli olarak yayınlanmış “yerel Batı Anadolu seramikler” olarak tanımlanan buluntuların birer tarihlendirme aracı haline getirilmesine yönelik bir çalışma yapılmamıştır. Çeşme Bağlararası’nda bulunan seramikler %90 oranında “yerel” mallar ve formlardan oluşmasına rağmen, literatüre Ege seramikleri öncelenerek sunulmuştur.⁴³⁶ İç bölgelerde, GTÇ’de olduğu gibi Ege seramiklerinin olmayışı, kronoloji oluşturulmasını daha da zor hale getirmiştir. Örneğin; Beycesultan Lloyd-Mellart kazılarının stratigrafisinde MÖ 1900-1450 yılları arasına tarihlenen V. ve IV. tabakalar OTÇ olarak tanımlanmıştır.⁴³⁷ Fakat yerleşimdeki seramik geleneği kendine has olması ve “ithal” malların olmayışından ötürü bu kronoloji güvenilir değildir. Mevcut kronoloji hatalı bir şekilde “Yanık

⁴³⁵ Yakar, 2011, s. 76.

⁴³⁶ Vasıf Şahoğlu, “A New Excavation in Western Anatolia”, **Middle Helladic Pottery and Synchronisms**, (Ed. F. Felten, W. Gauss ve R. Smetana), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2007, s. 319.

⁴³⁷ Seton Lloyd ve James Mellaart, **Beycesultan Vol II Middle Bronze Age Architecture and Pottery**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Londra, 1965, s. 73.

Saray” olarak tanımlanan yapıdan elde edilen bir radyokarbon tarihe, Erken Hatti kralların yerleşimdeki yangın tahribatına sebep olarak görülmesine, Miletos ve Bayraklı seramik buluntularından hareket edilerek yapılan kıyaslamalara dayanmaktadır.⁴³⁸ Yukarıda değinildiği gibi, Abay kazılarında elde edilen radyokarbon tarihler, GTÇ kronolojisinin bölümlerini kullanışsız hale getirmiştir. Bu durum OTÇ olarak tanımlanan eski dönem tabakalarını da etkilemektedir. Dolayısıyla ilk dönem kazılarındaki tarihlemeler, iç bölgelerde GTÇ’nin başlangıcı için güvenilir bir hareket noktası oluşturamamaktadır.

GTÇ daha öncede belirtildiği üzere Doğu Akdeniz’de sarayların ve diplomasinin egemen olduğu bir kültürel evreni tanımlar. Bu iki öge, bölgeler arası iletişim kanalları sağladığı için Mısır, Mezopotamya, Levant ve Orta Anadolu arasında kronolojik bağlar rahatlıkla kurulabilmekte, materyal kültür görelisi olarak daha isabetli bir şekilde tarihlendirilmektedir. Fakat Batı Anadolu’da bugüne kadar yapılan kazılarda henüz ne Ege ne de Orta Anadolu standartlarında, saray olarak tanımlanabilecek hiçbir yapı bulunmamıştır. III. Amenophis ve Arzava Kralı Tarhundaradu arasındaki yazışma⁴³⁹, II. Ramses ile Mira kralı Kupanta Kurunta arasındaki yazışma⁴⁴⁰, Mira Kralı Mashuiliwa ile II. Murşili arasındaki yazışma⁴⁴¹ ve Şeha Kralı Manapa Tarhunta’nın II. Muvatalli’ye yazdığı mektup⁴⁴², Batı Anadolu’nun dönemin diplomatik ilişkiler ağında kısıtlı da olsa bir rol oynadığının kanıtlarıdır. Bununla birlikte söz konusu yazışmaların kazındığı kil tabletler bölgede değil, Tell Amarna ve Hattuşa’da bulunmuştur. Bölgede bugüne kadar herhangi bir krali yöneticiye ait izler taşıyan materyal kültür (mühür baskıları, isim kartuşları, inşa faaliyetlerinde kullanılan malzemeler üzerinde yer alan isimler ya da yönetici isimlerini taşıyan silahlar, kült nesneleri vb.) ve kil tabletlerin varlığına dair bir kanıt ele geçmediğinden, GTÇ Batı Anadolu’da Doğu Akdeniz’in diğer bölgelerine göre farklı bir karakter taşımaktadır. Bölge dışındaki tarihsel kaynaklar ya da bölgedeki kaya anıtları ve mühür baskılarından isimleri bilinen tarihsel kişilikler ile materyal

⁴³⁸ Lloyd ve Mellaart, Middle, ss. 73-79.

⁴³⁹ Hawkins, Letters, ss. 73-83.

⁴⁴⁰ Beckman, Diplomacy, ss. 124-125.

⁴⁴¹ Beckman, Diplomacy, s. 143

⁴⁴² Harry Angier Hoffner, **Letters from Hittite Kingdom**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2009, (Letters) ss. 293-296.

kültür arasında bir ilişkilendirme yapılamamaktadır. Bu da görelî tarihlendirmeye dayalı kronolojileri zayıflatan bir diğerk önemli unsurdur.

Bu tespitler geleneksel tarihlendirme yönteminin çıktılarına dayanan kronolojilerin, MÖ 1700-1200 gibi bir zaman aralığını bölümleyecek ya da bölge genelinde kullanılabilecek bir yapıya sahip olmadığını yansıtmaktadır. Bu yüzden mutlak tarihlendirmeye dayalı bir kronolojik altyapının kurulması gerekmektedir. Ege ve Mısır'a göre Anadolu GTÇ arkeolojisi bu konuda çok geride kalmıştır. Fakat bu boşluk aynı zamanda bir avantaj olarak da görülebilir. Bu bağlamda bölgedeki sürdürülmekte olan kazı projelerinde, mutlak tarihlendirme yöntemlerinin yoğun bir şekilde kullanılmasına yönelik bir odaklanmanın gerçekleşmesi, kronoloji problemine kısa vadede bir çözüm bulanabilmesine imkan sağlayacaktır.

3.2.2. Batı Anadolu GTÇ Arkeolojisinde Mutlak Tarihlendirme Yöntemlerine Yaklaşımlar

Tipoloji ve stratigrafi temelinde varsa takvim tarihlerine göre kurulan görelî tarihlendirme yöntemi, 1949 yılında W. Libby tarafından ilk radyokarbon tarihlerinin yayınlanmasının ardından alternatif kazanmıştır. Radyokarbon tarihleme, kendilerine ait bir takvimi olmayan kültürlerin, yazılı verilere ihtiyaç duyulmaksızın bağımsız bir şekilde, bir zaman düzleminde değerlendirilebilmesine imkân sağlamıştır.⁴⁴³ 70 yıla yaklaşan süreç içerisinde, gelişim göstererek sürekli daha isabetli bir hal olan bu tarihlendirme yöntemi, bugün arkeoloji pratiğinde bir standart haline gelmiştir.⁴⁴⁴ Fakat Anadolu GTÇ arkeolojisi baştan itibaren, bu yönteme karşı mesafeli bir duruş sergilemiş ve görelî tarihlendirmeden kopamayan, yazılı belgelere dayanma ihtiyacından uzaklaşamayan bir karakter geliştirmiştir. Fakat III. bölümde anlatıldığı üzere 'Hitit arkeolojisinde' 2000'li yıllardan itibaren bir grup araştırmacı tarafından 'bilimsel' tarihleme yöntemlerine karşı gelişen reflekslerin terkiine yönelik bir hareket başlatılmıştır.⁴⁴⁵ Nitekim Hattuša'da radyokarbon tarihleme ve dendrokronolojinin

⁴⁴³ Colin Renfrew ve Paul Bahn, **Archaeology Theories, Methods and Practice**, Thames and Hudson, New York, 7. Baskı, 2016, ss. 146-155.

⁴⁴⁴ Stuart Manning, "Radiocarbon Dating and Archaeology: History, Progress and Present Status", **Material Evidence. Learning from Archaeological Practice**, (Ed. R. Chapman ve A. Wylie), Routledge, New York, 2015, ss. 128-158.

⁴⁴⁵ Mielke, Kritische, ss. 77-94.

kullanılması hem yerleşim kronolojisinde önemli değişikliklere yol açmış, hem de Orta Anadolu için sadece tarihsel verilere dayanarak bir kronolojik temel düşünmenin yetersiz olduğunu açığa çıkarmıştır.⁴⁴⁶

Bugün Yakındoğu'nun en sağlam kronolojisi olarak kabul edilen takvim tarihlerine ve yazılı belgelere bağlı Mısır kronolojinde dahi, radyokarbon tarihleme yoğun bir şekilde kullanılmakta ve mevcut kronoloji test edilmektedir.⁴⁴⁷ Böyle bir düzlemde Batı Anadolu'daki kazılarda araştırma pratiği açısından radyokarbon tarihleme hiçbir zaman öncelenmemiştir. Oysa Batı Anadolu toplumlarının kendilerine has ve modern hayatta nasıl çalıştığı anlaşılabilen, bir zaman cetvellerinin olmayışı, bağımsız bir tarihleme yöntemi olarak radyokarbon tarihlemeyi; Mısır, Orta Anadolu ve Mezopotamya'ya göre çok daha hayati bir pozisyona getirmektedir. Fakat OBA'da Liman Tepe, Bakla Tepe, Çeşme Bağlararası, Panaztepe, Bayraklı, Bademgediği, Gavurtepe, GBA'da Müsgebi, Aphrodisias, İasos gibi önemli bilgi kaynakları olan yerleşimlerde gerçekleştirilen kazıların hiçbirinde, bugüne kadar radyokarbon tarihleme yapılmamıştır.

Buna ek olarak bu yerleşimlerdeki arkeolojik buluntuların çalışıldığı yayınlarda radyokarbon tarihlerin eksikliği ya da mutlak tarihlendirme yöntemlerinin önemi üzerinde durulmamaktadır. Örneğin S. Günel tarafından yayınlanan Panaztepe 2. binyıl seramikleri, mutlak tarihlendirme yöntemlerinin eksikliği ya da etkileri hakkında herhangi bir bahis olmaksızın değerlendirilmektedir.⁴⁴⁸ Panaztepe örneği aslında bölgedeki arkeolojik kazıların radyokarbon tarihlemeye olan bakış açısı ve yayın stratejisi açısından takip edilen pratiği çok iyi bir şekilde örneklemektedir. Panaztepe'de; GTÇ için son derece önemli bir bilgi kaynağı olan mezarlık alanının varlığı, Ege kökenli ya da taklidi seramiklerin bezemesiz monokrom mallarla bir arada ele geçmesi, aralarında III. Amenhotep'in adını taşıyan bir skarabenin de olduğu çeşitli mühür ve mühür baskılarının yerleşimde bulunmuş olması, bölgeler arası kronolojilere katkı yapacak bir niteliğe sahip olduğunun göstergeleridir.⁴⁴⁹ Fakat materyal kültürdeki bu çeşitliliğe, radyokarbon tarihlemeler eklenerek sadece Batı Anadolu

⁴⁴⁶ Schoop ve Seeher, ss. 53-75

⁴⁴⁷ Dee, 2013, ss. 65-75.

⁴⁴⁸ Sevinç Günel, **Panaztepe II. M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999. (Önem)

⁴⁴⁹ Armağan Erkanal-Öktü, "Yeni Buluntular Işığında Panaztepe Kazısı", **XIV. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, (Yeni) ss. 53-59.

değil, Ege ve Mısır kronolojileri için destekleyici bir argüman oluşturulabilme fırsatı elden geçirilmiştir. 1985’den itibaren yapılmakta olan kazılarda organik maddelerden radyokarbon tarihleme için örnekleme yapıldığına dair kazı raporlarında bir bahis yoktur. Ayrıca A. Erkanal tarafından yapılan yayınlarda da mutlak tarihlendirme yöntemi üzerinde hiçbir şekilde durulmamaktadır.⁴⁵⁰

P. Pavuk, Batı Anadolu kronolojisi ve periyodizasyonu için önerilerde bulunurken, bölge için radyokarbon tarihlemenin ne kadar önemli olduğu üzerinde durmaz.⁴⁵¹ Yukarıda değinilen Beycesultan’daki radyokarbon tarihlemenin yarattığı değişimden habersizdir. Bütün bu örneklerin kökeninde, Batı Anadolu arkeolojisinde göreceli tarihlendirme yönteminin sağladığı kolaycılığın ardındaki ortodoksi ve radyokarbon tarihlemenin maliyeti konusundaki mit yatmaktadır. İnorganik bir madde olan seramiğe dayanan tarihlendirmeler, bir uzman arkeolog tarafından gözlemlenebilir, analiz ve çıkarımlara dayanarak yapılabilir. Oysa radyokarbon tarihleme, titiz bir organik madde örnekleme sürecinin ardından arkeoloğun yer edinemediği bir laboratuvar ortamında yürütülen bir uğraştır. Bu da standart kazı pratiğine dayalı hareket tarzına “yeterince” uyumlu görülmemektedir. Radyokarbon tarihlemenin 20. yüzyıl içerisindeki maliyeti arkeologların göreceli tarihlendirmeye sarılmasının bir başka nedeni olmuştur. Oysa daha fazla alan kazabilmek adına daha fazla süre ve çalışan kullanıp daha az yayın yapan kazı stratejisinin, maliyet açısından hesaplı olduğu söylenemez. Kazı esnasında bir tahribat süreci olduğu için, sınırlı bir alanda mümkün oldukça çok yönlü ve interdisipliner yaklaşımlarla bilgi üretilmesi çok daha önemlidir. Kronolojik açıdan da böyle bir yaklaşım daha güvenilir verilerin oluşmasının temel oluşturur. Fakat Batı Anadolu yerleşimleri Hisarlık’taki Schliemann kazılarından beri böyle bir çerçevede araştırılmamıştır. Mevcut projeler içinde bu konudaki tek istisna henüz kazılmaya başlanan Kaymakçı’dır.

Beycesultan radyokarbon tarihlemenin ilk kez yapıldığı Batı Anadolu yerleşimidir. Lloyd-Mellart kazılarında açığa çıkarılan V. tabakadaki “Saray” yapısından elde edilen bir örnek radyokarbon ile tarihlenmiştir. GÖ 3450±150 olarak

⁴⁵⁰ Erkanal Öktü, Yeni, ss. 53-59; Armağan Erkanal-Öktü, “The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe”, **Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kùltürleri Üzerine Yeni Araştırmalar**, (Ed. A. Erkanal-Öktü, S. Günel, U. Deniz), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2008, (Cemeteries) ss. 65-76.

⁴⁵¹ Pavuk, NOSTOI, ss. 83-87.

verilen ve hafirler tarafından MÖ 1500 olarak yorumlanan tarih “arkeolojik olarak kabul edilemez” bulunmuş, bu yüzden görelî tarihlendirmeye göre oluşturulmuş tarihlere uydurulmaya çalışılmıştır.⁴⁵²

Korfmann dönemi kazılarında, Hisarlık-Troya’nın I-VIII arasındaki tabakalarından ve Kumtepe’den toplamda 159 radyokarbon tarih elde edilmiştir.⁴⁵³ Bu tarihlerin yardımıyla Troya V, MÖ 2. binyılın ilk yüzyılları içerisine çekilmiştir.⁴⁵⁴ Fakat VI. tabakaya ait bir oval ev içerisinden gelen yanmış tahıl ve kömür örneklerinden elde edilen MÖ 1900 tarihi GTÇ için çok erken bir tarihtir. Yine 2001 yılında aynı tabakaya ait 2 yetişkin gömüsündeki kemiklerden elde edilen tarihler, mevcut kronolojik şema için erken tarihler vermiştir.⁴⁵⁵ Bu örnekler, Doğu Akdeniz’de MÖ 1700-1550 yılları arasında başlayan GTÇ’nin Hisarlık’ta rahatlıkla takip edilebilir durumda olmadığını göstermektedir. MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Miken seramikleriyle birlikte Hisarlık kronolojisi, Ege kronolojisinden daha güçlü bir şekilde beslenmeye başlamıştır. Radyokarbon tarihler VI. ve VII. tabakaların MÖ 1800-1100 yılları arasına tarihlenmesini doğrularken, daha önce de bahsedildiği gibi alt bölümlenmelerin kullanılışı olmadığını göstermektedir. Bu yüzden Pavuk, VI. tabaka için Blegen’in mimariden hareketle oluşturduğu stratigrafiye dayalı tarihlendirmeye paralel olarak 4 seramik evresi oluşturmuş ve yeni bir görelî tarihlendirme önerisinde bulunmuştur.⁴⁵⁶ Pavuk’un çalışması Blegen dönemi stratigrafisinin eksikliklerini de görünür hale getirmiştir. Bununla birlikte çalışmadaki en önemli yenilikler, VI. tabakanın radyokarbon tarihler kullanılarak da değerlendirilmesi ve mutlak bir kronoloji önerisinde bulunulmasıdır.⁴⁵⁷ Fakat bu noktada radyokarbon tarihleme için örneklerin alındığı kontekstlerde çözülemeyen problemler söz konusudur. Bazı alanlar birbirlerine stratigrafik olarak bağlı değilken, eski kazılarla sitadel dışındaki yeni verilerin örtüşmesinde problemler vardır.⁴⁵⁸ Pavuk’un izlediği metodoloji Batı Anadolu arkeolojisi için önemli olmakla birlikte, Hisarlık radyokarbon tarihllemelerin isabetli bir şekilde kullanılabilmesi için uygun bir yerleşim değildir. Gerek Hellenistik-

⁴⁵² Lloyd ve Mellart, Middle, s. 73.

⁴⁵³ Kromer vediğerleri, ss. 43-54

⁴⁵⁴ Pavuk, New, s. 474.

⁴⁵⁵ Pavuk, New, ss. 474-476.

⁴⁵⁶ Peter Pavuk, **Troia VI Früh and Mitte. Keramik, Stratigraphie, Chronologie**, Verlag Dr. Rudolf Habelt, Bonn, (Früh), 2014.

⁴⁵⁷ Pavuk, Früh, ss. 390-405.

⁴⁵⁸ Pavuk, Früh, s. 402.

Roma dönemlerindeki inşa faaliyetlerinin gerekse Schlieman'ın yarattığı tahribat ve Dörpfeld-Blegen kazılarının uzun zaman önceki standartlarda yapılmış olması, Hisarlık'tan sağlıklı bilgi edinilebilmesi ihtimalini çok zorlaştırmıştır. Şimdiye kadar gösterilen olağanüstü çabaya rağmen hala kronoloji gibi temel bir konuda dahi net bir altyapının oluşamaması ve mevcut stratigrafinin mutlak tarihlendirme yöntemlerinden ötürü zayıflaması bu durumun önemli sonuçlarından sadece birkaçıdır.

Pavuk'un çalışması, radyokarbon tarihlerle Hisarlık VI. tabaka malzemesinin keskin sınırları olan alt bölümlere ayrılmasının zor olduğunu ortaya koymuştur. Bu durumun oluşmasında hiçbir şekilde tarihsel verilerden beslenememenin de rolü vardır. Örneğin Mısır'da politik kronoloji iyi bilindiği için radyokarbon verileri materyal kültür ile eşleştirmek kolaylaşmaktadır. Hisarlık'ta bu durumun olmayışı kronoloji probleminin çözümsüzlüğünü artıran faktörlerden biridir. Her şeye rağmen radyokarbon tarihleme yönteminin, Korfmann dönemi kazılarında yoğun olarak kullanılması ve stratigrafik-tipolojik verilerin mutlak tarihlerle kalibre edilmeye çalışılması araştırma pratiği açısından son derece önemlidir. Hisarlıktaki yeni yaklaşım bir deneme olarak görülerek, özellikle Uşak-Afyon il sınırları içerisinde yapılacak GTÇ'ye yönelik bir kazı projesi, bölgeler arası kronolojide Batı Anadolu'nun rolünü kuvvetlendirecek sonuçlar doğurabilecek potansiyele sahiptir. Nitekim Beycesultan'da, Abay dönemi kazılarından elde edilen mutlak tarihler daha önce değinildiği gibi bölge kronoloji için çok önemli değişiklikler getirmiştir.

Beycesultan yeni dönem kazılarında 5. tabakada tahıl, kemik ve kömürleşmiş organik örneklerden alınan 10 adet radyokarbon tarih; genellikle MÖ 18.-16. yüzyıl aralığında olmakla birlikte bir örnek MÖ 1830-1685 olarak verilmiştir.⁴⁵⁹ N27 açmasından elde edilen bu verilerden hareketle Dedeoğlu ve Abay, 5a tabakasını MÖ 1600-1500, 5b tabakasını MÖ 1700-1595 yılları arasına tarihlendirmişlerdir.⁴⁶⁰ Beycesultan'da açığa çıkartılan içleri tahıl dolu pişmiş toprak çeperlere sahip silolar ve pithoslar, mekan içinde insan ve hayvanlara ait iskeletler, çatı molozları radyokarbon tarihlendirmeler için gereken organik kalıntılar konusunda yerleşimdeki bolluğu göstermektedir. 5. Tabakanın dışında OTÇ olarak tanımlanan 7-8-9 tabakalar için alınan tahıllardan elde edilen fakat ayrıntıları verilmeyen tarihler MÖ 1915-1745

⁴⁵⁹ Dedeoğlu ve Abay, Ege, s. 39.

⁴⁶⁰ Dedeoğlu ve Abay, Ege, s. 39.

yılları arasını göstermektedir.⁴⁶¹ GTÇ için bir sınırlama yapılabilmesi adına daha erken tabakalar için mutlak tarihlendirme yapılması son derece önemlidir. Beycesultan radyokarbon tarihleri bütünüyle yayınlanıp değerlendirildiğinde bölge kronolojisini tamamen değiştirecek niteliktedir. Hâlihazırda domino taşı etkisi yaparak, Beycesultan verilerinden beslenen bölge yerleşimlerinde de bir değişimi zorunluluk haline getirmiştir.

Selçuk-Ayasuluk tepesinde kısıtlı bir alanda yürütülen kazılarda, OTÇ olarak tanımlanan tabakalar için MÖ 2130-1740 aralığında 3, Laodikiea Asopos tepesindeki kazılarda MÖ 2010-1740 aralıklarına tarihlenen 8 radyokarbon tarih (1 örnek MÖ 1690-1500 aralığında) elde edilmiştir.⁴⁶² Gerek Ayasuluk gerekse Asopos tepesindeki kazılar mimari açıdan son derece zayıf bir niteliktedir. Bu yüzden söz konusu radyokarbon tarihler seramik ve diğer küçük buluntular için sınırlayıcı zaman dilimini karşılamakla birlikte, aynı işlevi GTÇ için de görmektedirler. Bu iki yerleşim dışında Miletos'tan çok sayıda radyokarbon tarih, stratigrafik-tipolojik tabakalanma ve düzenlemeler için değil Thera patlamasını tarihlendirmek amacıyla kullanılmıştır.⁴⁶³ İBA'da Seyitömer Höyüğü'nün OTÇ olarak tanımlanan IV. tabakası, optik uyarmalı lüminesans tekniğiyle MÖ 2000-1700 aralığına tarihlenmiştir.⁴⁶⁴ Fakat bu yöntemle elde edilen tarihlerin güvenilirliği radyokarbon tarihlemeye göre çok daha düşüktür.⁴⁶⁵ Buna karşın GTÇ'yi sınırlayacak bir tarih aralığına denk gelmektedirler.

Mevcut veriler, görelî tarihlendirme yöntemine paralel olarak Hisarlık ve Beycesultan öncülüğünde radyokarbona dayalı mutlak tarihlendirme yönteminin bir ivme kazandığı ve kullanılmakta olan yerleşim bazlı görelî kronolojilerde ciddi revizyonların yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda kazı pratiğinde organik buluntuların tarihlendirme açarı olarak görülerek özenli bir şekilde muhafaza edilmesi ve hızlı bir şekilde laboratuvar sürecinden geçirilerek mutlak bir kronolojik altyapının oluşması için kolektif bir çabanın oluşturulmasını zorunluluğunu

⁴⁶¹ Eşref Abay ve Fulya Dedeoğlu, "Beycesultan 2013-2014 Yılı Kazı Çalışmaları", **37. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2016, (Beyce), s. 189.

⁴⁶² Konakçı, Tez, ss. 54-55, ss. 185-194.

⁴⁶³ Christopher Bronk Ramsey, Stuart Manning ve Marigrazia Galimberti, "Dating the Volcanic Eruption at Thera", **Radicalcarbon**, Cilt: 46, Sayı: 1, 2004, ss. 325-344.

⁴⁶⁴ Nejat Bilgen, **Seyitömer Höyük I**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 8.

⁴⁶⁵ Renfrew ve Bahn, s. 160.

ortaya çıkarmıştır.⁴⁶⁶ Panaztepe, Limantepe, Bağlararası, Bademgediği ve Çine-Tepecik'te yürütülen kazılarda radyokarbon tarihlerin olmayışı, bölge geneli için tutarlı evrelere ayrılmış mutlak tarihlendirmeye dayalı bölümlene yapılmasına engel olmaktadır. Bu da Batı Anadolu'daki arkeoloji yapma biçiminin tıpkı Hitit arkeolojisinde olduğu gibi kendini güncellemekte geciktiğinin göstergesidir.

3.2.3. Bu Çalışmada Kullanılacak Kronoloji

MÖ 2000-1700 yılları arasındaki dönem geleneksel olarak OTÇ olarak tanımlansa da bu isimlendirme materyal kültür açısından bölge genelini kapsayacak nitelikte değildir. OBA, KBA, İBA ve GBA'yı birbirine bağlayacak ortak materyal kültürün olmayışı, mimari açıdan politik örgütlenmeyi yansıtan anıtsal yapıların eksikliği ve seramik gibi küçük eserlerin stilistik karşılaştırma yapılacak yapıda olmayışı, OTÇ ifadesini kültürel bir zaman dilimini karşılayan bir tanımlama olmaktan çıkarır. Bu ifade sadece kıyı bölgesinde Ege kökenli ya da etkili buluntuların ele geçtiği yerleşimler için seramik temelinde anlamlıdır. Çünkü Beycesultan ve Seyitömer'de OTÇ olarak tanımlanan seramiklerde kendilerine has nitelikler söz konusudur.

Tablo 5: Batı Anadolu Genel Kronoloji Önerisi.

Batı Anadolu Genel Kronoloji	Önerilen Tarih Aralıkları
GTÇ Öncesi Dönem	MÖ 2000-1700
GTÇ I	MÖ 1700-1450
GTÇ II	MÖ 1500-1300
GTÇ III	MÖ 1300-1200

Kaynak: Muammer İreç

Bu çalışmanın konu edindiği zaman dilimi GTÇ olduğu için MÖ 2000-1700 arasındaki aralık bir sınırlandırıcı olarak, GTÇ Öncesi Dönem olarak isimlendirilecektir. Bu zaman aralığı Hisarlık-Troya, Beycesultan ve Seyitömer'den

⁴⁶⁶ Batı Anadolu MÖ 2. binyıl kronolojisini tema edinen bir uluslararası sempozyum var olan problemlerin çözümü için önemli bir ilk adım olacaktır.

elde edilen mutlak tarihlerden hareketle belirlenmiştir. Batı Anadolu için GTÇ en geniş anlamda MÖ 1800-1000, Doğu Akdeniz geneliyle bağlantılı olarak MÖ 1700-1200 yılları arasını karşılar. Mutlak tarihler arkeolojik açıdan 700–500 yıllık bu zaman dilimini henüz anlamlı evrelere bölmeye el verecek kanıtlar sunmamıştır. Buna karşın Troya VI ve Beycesultan 5. tabakanın radyokarbon tarihlerinden hareket edilerek MÖ 1700-1450 yılları GTÇ I olarak tanımlanacaktır. Amarna Mektupları, Hattuša ve Şapinuva'daki tarihsel verilerden hareketle MÖ 1500-1300 yılları arası GTÇ II, II. Murşili'nin Arzava seferinden sonrasına tarihlenen kaya anıtları, mühürler ve mühür baskılarıyla, Hattuša'da bulunan antlaşma metinleri gözetilerek MÖ 1300-1200 yılları GTÇ III olarak isimlendirilecektir. Bu çalışmada materyal kültür, sosyal organizasyonu değerlendirmek için kullanılacağından bu kronoloji işlevseldir. (Tablo 5) Doğu Akdeniz'de GTÇ'nin sonu olarak görülen MÖ 1200-1000 tarihleri, geleneksel olarak Batı Anadolu'nun kıyı kesimlerinde göç anlatılarına dayalı tarihsel şablonlar üzerinden değerlendirilmektedir.⁴⁶⁷ Fakat kültür tarihçi altyapıya sahip, anakronik tarihsel verilerin kullanıldığı bu yaklaşım artık önemini yitirmiştir.⁴⁶⁸ Batı Anadolu'nun GTÇ'sinden daha çok ihmal edilen bu zaman dilimi kronolojik açıdan bir sınırlayıcı olarak kullanılabilecek düzeyde anlaşılabilmiş değildir. Bu yüzden bu çalışmadaki kronolojik bölümlenimin dışında bırakılmıştır.

3.3. TARİHSEL ÇERÇEVE

Batı Anadolu'da bugüne kadar Orta Anadolu, Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi çiviyazılı tabletlerden oluşan arşivler bulunmamıştır. Arşivlerin olmayışının nedenleri arasında bugüne kadar Batı Anadolu'da krali merkez olarak görülebilecek yerleşimlerin kazılamamış olması ve çiviyazısı kullanımının Doğu Akdeniz'deki diğer bölgelere oranla, Batı Anadolu'da köklü bir geçmişinin olmayışı yer almaktadır. Bölgenin GTÇ tarihi, bölge dışından gelen tarihsel veriler üzerine

⁴⁶⁷ Ekrem Akurgal, **Eski İzmir I Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

⁴⁶⁸ Bu konuda teorik olarak yeni altyapı ve değerlendirme biçimleri önerileri için; Alan Greaves, **The Land of Ionia Society and Economy in the Archaic Period**, Wiley-Blackwell, Malezya, 2010, ss. 27-43; Rik Vaessen, **Cultural Dynamics in Ionia at the End of the Second Millennium BCE: New Archaeological Perspectives and Prospects**, Sheffield Üniversitesi, Online Erişime Açık Doktora Tezi, 2014.

kurulmuştur. Ege'deki Linear B tabletler içerisinde tarihi olay ve kişileri anlatan metinlerin olmayışı, bölgenin batı sınırından tarihsel anlamda beslenmesini olanaksız hale getirmektedir. Orta Anadolu'da; Hattuša ve Şapinuva'da bulunan çivi yazılı tabletler, Hattuša'daki hiyeroglif luvice yazıtlarıyla Kızıldağ-Karadağ, Yalbürt yazıtları, Mısır'da El Amarna'da bulunan Neşaca mektuplar, Batı Anadolu GTÇ tarihi için kullanılan temel kaynaklardır. Bölgedeki Karabel, Karakuyu, Akpınar, Beyköy kaya anıtları, Suratkaya grafitileri, Afyon-Kocaoğuz steliyle mühür ve mühür baskıları tarihsel açıdan verimli bilgiler sunmamaktadır. Bu yüzden mevcut dışa bağlı tarihsel çerçevenin kullanılması tek seçenek haline gelmiştir. Fakat dış kaynaklarla inşa edilen bölge tarihi, dolaylı anlatımlara (Amarna mektupları hariç) dayandığı için tarih yazımı açısından sorunludur. Örneğin; Hattuša'da bulunan metinlerin çoğunluğunu; Hatti krallarının Batı Anadolu'ya yönelik askeri seferlerinin günceleri, Arzava Kralları ve yerel beyler ile yaşanan anlaşmazlıklar ve çatışmaların hikâyeci bir üslupta aktarıldığı metinler oluşturur.⁴⁶⁹ Hatti tarih yazımında Batı Anadolu iki baskın olayın sahnesi olarak tasvir edilir. İlkinde kralların sefere çıkarak düşman orduları yendiği, savaş esirleri ve ganimet alarak Hattuša'ya döndükleri bir anlatı (I. Hattuşili, I. Tuthaliya, I. Şuppililuma, II. Murşili) ikincisinde Arzavalı kral ya da yerel figürlerin yol açtığı problemler ve anavatanları ya da egemen oldukları topraklara yönelik tehdit oluşturmaları (Ammuna, I. Tuthaliya, I. Arnuvanda, II. Tuthaliya) söz konusudur.⁴⁷⁰ II. Murşili'nin Arzava seferinden sonra yerel beyler ile yapılan antlaşmalar, Hatti idaresini kabul etmeyen kişilerin (Piyamaradu, Tarhunaradu, É.GAL.PAP) neden olduğu isyanlar hakkında pasajlar ve yöneticiler arasındaki az sayıda yazışma çivi yazılı belgelerin ana temalarını oluşturur. Hiyeroglif yazıtlarda da çivi yazılı metinlere benzer şekilde kralların savaşları ve fetihlerine yönelik propaganda öğeleri içeren unsurlar yer almaktadır.⁴⁷¹ Bu temel temaların yanında, Ahhiya-Ahhiyava yer isimleri ve bunlarla ilişkili yöneticiler, Batı Anadolu'daki çatışma ya da uzlaşma ekseninde gidip gelen anlatılarda bir taraf olarak yer alırlar. Fakat Ahhiyava konusuna çok fazla önem verilmiş ve terminoloji bölümünde değinildiği gibi Batı Anadolu tarihi

⁴⁶⁹ Krahmer, Arzawa, s. 2.

⁴⁷⁰ Krahmer, Arzawa, ss. 10-146

⁴⁷¹ John David Hawkins, "The Political Geography of Arzawa (Western Anatolia)" **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, (NOSTOI), ss. 19-21.

bu yüzden ihmal edilmiştir. Orta Anadolu'dan gelen tarihsel veriler doğası gereği Hatti kralları ve tarihinin ana kaynaklarıdır. Düşman ve rakip bir ülkeyle ilgili tarafsız ya da güvenilir veriler sağlayamazlar.⁴⁷² Ayrıca bazı tabletlerin hangi kral dönemine ait oldukları hititologlar arasında tartışma konusudur.⁴⁷³

MÖ 1700-1400 yılları arasında Hattuša metinlerinin bölgeyle ilgili sağladığı veriler son derece kısıtlıdır. Bu döneme tarihlenen metinlerde; Arzava'yla ilişkilendirilebilecek herhangi bir kralın adı geçmez ve Batı Anadolu'nun politik durumu, ya da tam olarak nerede yer aldığına dair bilgiler herhangi bir kurgulama yapabilmek adına kullanılacak nitelikte değildir.⁴⁷⁴ Buna ek olarak I. Murşili'nin öldürülmesinden sonra Hatti ülkesi kaotik süreçlerden geçmiştir.⁴⁷⁵ Bu yüzden MÖ 1600-1400 yılları arasındaki zaman dilimi hakkında Hatti tarihi kendi içerisinde dahi yeterli ölçüde anlaşılabilmiş değildir. Fakat I. Tuthaliya'nın kral olmasıyla birlikte Orta Anadolu'da politik gücün tekrar toparlanmaya başladığı ve yayılcı bir askeri siyasetin sürdürüldüğü kralın yıllıklarından anlaşılmaktadır.⁴⁷⁶ Bu kez de MÖ 1400 (1420)–1350 yılları arasında Tuthaliya adını taşıyan birden fazla kral olduğu için tarihsel olayların kurgulanmasında zorluklar yaşanmaktadır. Buna karşın son 20 yıl içerisinde Hititologlar tarafından Şapinuva metinlerinin de yayınlanmaya başlamasıyla söz konusu zaman dilimine odaklı ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır.⁴⁷⁷ Aşağıda geniş bir şekilde değerlendirilecek bu yeni veriler, Batı Anadolu tarihi için MÖ 14. yüzyılı bir dönüm noktası haline getirmektedir. Bununla birlikte bölgenin GTÇ'siyle ilgili çalışan

⁴⁷² Ahmet Ünal, **Hitit Devrinde Anadolu II**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 1

⁴⁷³ Krahmer, Arzawa, ss. 7-10.

⁴⁷⁴ Krahmer, Arzawa, s. 11.

⁴⁷⁵ Bryce, Kingdom, ss. 97-120.

⁴⁷⁶ Onofrio Corrubia, **Annali del Medio Regno eteo**, Italian University Press, Pavia, 2007, ss. 31-62.

⁴⁷⁷ Stefano de Martino, "Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuwanda I and Tuthaliya III", **Altorientalische Forschungen**, Cilt: 32, Sayı: 2, 2005, (Letter) ss. 291-321; Stefano de Martino, "Some Questions on the Political History and Chronology of the Early Hittite Empire", **Altorientalische Forschungen**, Cilt: 37, Sayı: 2, 2010, (Some) ss. 186-197; Alphonso Archi, "Middle Hittite—"Middle Kingdom", **Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr.**, (Ed. G. Beckman, Richard Beal ve G. MacMahon), Eisenbrauns, Winona Lake, 2003, ss. 1-12; Piotr Taracha, "Tudhaliya III's Queens, Šuppiluliuma's Accession and Related Issues", **Ahmet Ünal Armağanı**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 489-497; Boaz Stavi, "The Last Years of the Reign of Tuthaliya III Reconsidered", **New Results and New Questions on the Reign of Suppiluliuma**, Logisma Editore, Floransa, 2013, ss. 133-163.

arkeologlar (hatta hititologlar⁴⁷⁸) özellikle Şapinuva metinlerini ya kullanmamış⁴⁷⁹ ya da yayınlanmalarına yetişememişlerdir⁴⁸⁰. Bu durum da burada verilecek olan tarihsel kurguyu çok daha önemli hale getirmektedir.

3.3.1. Bir Dönüm Noktası Olarak MÖ 14. Yüzyıl: Aşşuva ve Arzava Krallıkları

I. Tuthaliya'nın, (MÖ 14. yüzyılın ilk çeyreği)⁴⁸¹ selefi I. Muvatalli'nin bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra tahta geçişiyle, GTÇ Anadolu ve Kuzey Suriye için politik tarih anlamında, yazılı belgeler ve materyal kültür üzerinden bölgeler arası ilişkilerin önceki dönemlere göre daha ayrıntılı bir şekilde tespit edilebildiği bir dönem başlamıştır. Öyle ki bazı hititologlar yazılı belgelerdeki paleografik değişimler ve I. Tuthaliya'dan sonra bazı Hurri kültürel elementlerinin Hatti çekirdek ülkesinde, yönetici kültüründe görülmesi gibi çeşitli nedenlerden ötürü bu dönemi “Orta Krallık” ya da “Erken İmparatorluk Dönemi” olarak tanımlamaktadırlar.⁴⁸² Batı Anadolu'yla ilgili bölge dışı tarihsel veriler I. Tuthaliya Dönemi'nden itibaren artmaya başlar. Batı Anadolu'daki en önemli politik figür olan Arzava'yla ilgili metinler, sadece Hattuša'da değil Amarna (Mısır), Alalah ve Emar'da (Kuzey Suriye) bulunmuştur.⁴⁸³ Kuzey Suriye'deki metinler tarihsel bir kurgu için kullanılabilecek nitelikte olmamalarına rağmen Arzava'nın Kuzey Suriye ve Mısır'da biliniyor olması, politik bir aktör olarak geliştiğinin göstergesidir.

⁴⁷⁸ Metin Alparslan, “The History of Arzawan State during the Hittite Period”, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 131-142. Alparslan Ortaköy metinlerine yer vermemektedir.

⁴⁷⁹ E. Konakçı, doktora tezinde Batı Anadolu tarihini ayrıntılı bir şekilde derlemesine rağmen Ortaköy metinlerine yer vermez. Konakçı, Tez, ss. 333-358.

⁴⁸⁰ Örneğin; Marc Waelkens, “Sagalassos and Pisidia during the Late Bronze Age”, **Sagalassos V**, (Ed. M. Waelkens ve L. Loots) Leuven University Press, Leuven, 2000, ss. 473-484.

⁴⁸¹ I. Tuthaliya'nın iktidar süresi birçok araştırmacı tarafından farklı aralıklara konmaktadır. (Dinçol, Byzas, 20-25 ss.). Bu çalışmada Hatti tarihi için T. Bryce tarafından kullanılan orta kronoloji tercih edildiğinden net bir aralık verilmemiştir. Bryce I. Tuthaliya ve sonraki 3 kralı (biri tartışmalı) MÖ 1400-1350 yılları arasına yerleştirmektedir. Bryce, Kingdom, s. XV.

⁴⁸² Archi, Middle, s. 11

⁴⁸³ Krahmer, Arzava, s. 2, Ünal, Anadolu, s. 1; ilgili pasajlar için Juan Antonio Belmonte Marin, **Die Orts- und Gewässernamen der Texte aus Syrien im 2. Jt. v. Chr.**, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2001, s. 40.

I. Tuthaliya yıllıklarında tahta geçtiği zaman kendisine karşı başkaldıran ülkelerin kralları arasında isim vermeyerek Arzava kralını da sayar (LUGAL KUR^{URU} Ar-za-u-wa) ve Arzava ülkesini güçlü bir rakip olarak tasvir eder.⁴⁸⁴ Eğer metnin tarihlendirmesi doğruysa burada Arzava ilk kez bir politik örgütlenme kastedilerek kullanılmıştır. Çünkü Eski Hitit Dönemi'ne tarihlenen metinlerde Arzava ifadesi sadece coğrafi bir anlam taşımaktadır. Bu metne dayanarak, Batı Anadolu'da Hatti ölçeğinde yöneticisi kral (LUGAL) olarak tanımlanacak bir örgütlenmenin, I. Tuthaliya döneminde var olduğu kabulü bölge tarihi için son derece önemlidir. Yıllıklarda, Arzava'yla birlikte Batı Anadolu'yla ilişkili olan Šeha Nehri, (^{ID} Še-e-ḫa), Ḫapalla Ülkesi (KUR^{URU} Ḫa-pa-al-la) isimleri ilk kez geçer. Fakat araştırmacılar tarafından metinlerin en çok üzerinde durulan kısmı, kralın kendisine düşman olduğunu söylediği bir grup ülkeyi mağlup edişi ile devamında Aššuva ülkesini yenerek teslim aldığı liderleri, ailelerini ve ganimetleri Hattuša'ya götürdüğü bölümdür.⁴⁸⁵ Metinler, açıkça Arzava'nın yanı sıra Batı Anadolu'da başka bir önemli politik gücün olduğunu göstermektedir. Herhangi bir unvanla anılmasalar da I. Tuthaliya'nın esir aldığını söylediği Piyama Kurunta, Kukkuli ve Malaziti Aššuva ülkesinin yönetici elitleridir. Bunlardan Kukkuli kral tarafından bağışlanarak Aššuva'ya geri gönderilmiş fakat bir ordu toplayarak I. Tuthaliya'yla tekrar savaşmış bu kez öldürülmüştür.⁴⁸⁶ I. Tuthaliya sonrasına tarihlenen bir Ahhiyava kralından bir Ḫatti kralına gönderilen mektupta geçen, Aššuva Kralı (LUGAL^{KUR} Aššuva) ifadesi⁴⁸⁷ Aššuva'nın Hatti ve Ahhiyava ölçeğinde krallık sayılabilecek nitelikte bir örgütlenme olduğunun kanıtı olarak görülebilir. Hattuša'da sur dışında tesadüf eseri bulunan, üzerinde "Büyük kral Duthaliya Aššuva ülkesini yerle bir ettiği zaman, bu kılıçları efendisi Fırtına Tanrısına adak olarak sundu" şeklinde bir yazıtın yer aldığı kılıç⁴⁸⁸,

⁴⁸⁴ Corrua, Annali, ss. 31-32.

⁴⁸⁵ Ünal, Arzava, ss. 12-15, Bryce, Kingdom, ss. 124-127, Metin Alparslan, "Artukka: Aššuva Ülkesi ve Lokalizasyonu", **Anadolu Araştırmaları**, Sayı: 16, 2002, (Artukka) ss. 23-34; Eric Cline, "Assuwa and Achaeans: The 'Mycenaean' Sword at Hattuša and Its Possible Implications", **The Annual of the British School at Athens** 91, 1996, (Assuwa) ss. 137-151; James Macqueen, "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium B.C.", **Anatolian Studies**, Sayı: 18, 1968, s. 178

⁴⁸⁶ Bryce, Kingdom, s. 126.

⁴⁸⁷ Beckman veditçerleri, Ahhiyawa, ss. 134-140.

⁴⁸⁸ Ahmet Ünal, Ahmet Ertekin ve İsmet Ediz, "1991'de Boğazköy-Hattuša'da Bulunan Hitit Kılıcı ve Üzerindeki Akadca Adak Yazıtı", **Müze-Museum**, Sayı: 4, 1991, ss. 46-52. Ahmet Ünal, "Boğazköy Kılıcının Üzerindeki Akadca Adak Yazıtı Hakkında Yeni Gözlemler", **Nimet Özgüç'e Armağan Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, ss. 727-730.

Aşşuva seferinin ülkesinin önemini pekiştiren tek arkeolojik buluntudur. Aşşuva ülkesiyle ilgili bilinenler kısıtlı olmasına rağmen literatür Aşşuva'nın lokalizasyonu, I. Tuthaliya'nın yıllıklarında geçen, Viluşiya ve Taruişa'nın Troya'yla eşleştirilmesi gibi konulara yönelmiştir.⁴⁸⁹ Tarihsel açıdan yeterli veri olmadığı için şu an bu konuların hiçbirisi araştırmacılar arasında bir uzlaşının sağlanabileceği nitelikte değildir. Batı Anadolu'daki arkeolojik araştırmalar da bu başlıkları besleyecek veriler sunmamıştır. Dolayısıyla araştırma pratiğinde bir değişiklik yapılması gerekmektedir.

Bu perspektifle, Aşşuva ülkesiyle ilgili veriler değerlendirildiğinde I. Tuthaliya'nın seferleri öncesinde Aşşuva'nın bölgede bir politik aktör olduğu yukarıda bahsedilen Ahhiyawa kralının mektubundan anlaşılmaktadır. Bu metinde I. Tuthaliya'nın seferi öncesinde, Ahhiyawa ile Aşşuva arasında yapılan bir krali evlilikten bahsedilmektedir.⁴⁹⁰ GTÇ'de bu tip evliliklerin politik amaçlarla yapıldığı hatta Hatti'nin Batı Anadolu'ya kraliyet ailesine mensup kadınları gelin olarak gönderdiği bilinmektedir.⁴⁹¹ I. Tuthaliya'nın seferleri öncesinde, Aşşuva ile Ahhiyawa arasında bir diplomatik evliliğin yapıldığının bilinmesi, yönetici elitlerin benzer stratejiler izleyerek güç ilişkileri kurmak istediklerinin göstergesidir. Metinlerde KUR^{URU} A-aş-šu-va=Aşşuva ülkesi ifadesindeki KUR (Sümerogram) ile birden fazla yerleşimin bağlı olduğu ve çoğunlukla yönetim merkezlerinden hareketle tanımlanan, politik olarak örgütlenmiş topluluklar kastedilir.⁴⁹² Bu ifade C. Renfrew'in; coğrafi olarak birbirlerine yakın, politik açıdan kendilerini yöneten; bilgi ve materyal alışverişi, savaşlar, rekabet, öykünme ya da taklit yoluyla etkileşim içerisine giren politik birimler arasındaki ilişkileri tanımlamak için kullandığı "politik olarak organize olmuş eşdüzey toplumların etkileşimi" konsepti ile örtüşmektedir.⁴⁹³ Bu bağlamda Aşşuva ülkesi Hatti'nin politik ve askeri anlamda eşdüzey bir rakibidir. Fakat I. Tuthaliya hem Aşşuva kraliyet soyunu ortadan kaldırarak, hem de ülkeyi kendi

⁴⁸⁹ Starke, Troia, ss. 34-36, Cline, Assuwa, ss. 140-144, Alparslan, Artukka, ss. 24-26, Bryce, Kingdom, ss. 359-362.

⁴⁹⁰ Beckman vediğerleri, ss. 134-140.

⁴⁹¹ II. Murşili'nin kızkardeşi Muvatti ve II. Muvatalli'nin kız kardeşi Massanauzzi diplomatik evlilikler yapan kraliyet ailesi üyeleridir.

⁴⁹² Gary Beckmann, "City and Country in Hatti", **Landwirtschaft im Alten Orient: Ausgewählte Vorträge der XLI. Rencontre Assyriologique Internationale Berlin**, (Ed. H. Klengel ve J. Renger), Reimer, Berlin, (City) 1999, s. 167, Maksim Kudrinski, "The Sumerogram KUR: Logogram or Determinative?", **Journal of Cuneiform Studies**, Sayı: 69, 2017, s. 117.

⁴⁹³ Fakat bölgedeki organizasyon çok daha yalın bir düzeydedir. Colin Renfrew, "Introduction: Peer Polity Interaction and Soci-Political Change", **Peer Polity Interaction and Soci-Political Change**, (Ed. C. Renfrew ve J. F. Cherry), Cambridge University Press, Cambridge, 1986, (peer) s. 1.

ifadesiyle “yerle bir edip” insan kaynağını ve zenginliklerini Hattuša’ya taşıyarak bertaraf etmiştir. Ahhiyava kralının, bu durumu Hatti kralına anımsatması⁴⁹⁴, Aşşuva’ya yapılanların diğer eşdüzey politik oluşumların da hafızasında yer edindiğini göstermektedir. I. Tuthaliya Aşşuva’nın yıkımından sonra oluşan otorite boşluğunu muhtemelen kraliyet soyundan gelen Kukkuli’yi kullanarak doldurmaya ve ülkeyi kendine bağlı tutmaya çalışmıştır. Fakat Kukkuli’nin isyanı bastırılıp öldürülünce bu tercihin işe yaramadığı anlaşılmaktadır. Buna karşın bu strateji, yerel yönetici elitlerin Hatti çıkarları için kullanılmaya çalışılması, I. Tuthaliya sonrasında Hatti’nin Batı Anadolu siyasetindeki temel paradigma haline gelir. MÖ 1400-1200 yılları arasında bu strateji çoğu kez başarısız olmasına rağmen bütün Hatti kralları tarafından devam ettirilmiştir. Bu durum GTÇ’de, Anadolu genelinde siyasi birlik oluşturularak, tek merkezden yönetilebilir hale getirecek mekanizmaların olmayışından kaynaklanmaktadır.⁴⁹⁵ Dolayısıyla uzak bölgeler, yerel politik figürler üzerinden kontrol edilmeye çalışılmaktadır. Fakat Hatti ülkesinde merkezi yönetimde gerçekleşen bütün kriz zamanlarında, Batı Anadolu’daki yerel politik unsurlar, Hatti’den bağımsız hareket etme eğilimi göstermişlerdir. Aşşuva ve sonrasında Arzava Hatti’ye direnen ve rekabet içerisinde olan iki büyük aktördür. GTÇ’de bu iki politik organizasyonu ilişki içerisinde bulundukları önemli aktörler (Ahhiyava, Hatti ve Mısır) kendi ölçeklerinde krallık olarak görmüş ve diplomatik partner olarak kabul edilmişlerdir. Buna karşın bu dönemde Anadolu, birden fazla güçlü yayılmacı krallığın varlığını sürdürebileceği bir coğrafya değildir. Bu yüzden Batı Anadolu’daki politik figürler; kendilerine göre kültürel üstünlüğe sahip olan (özellikle yazının etkin bir şekilde kullanılması) ve Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Mısır’la kara yolu üzerinden ilişkiler kurabilen Hatti’ye yenilerek gelişmemişlerdir.

Aşşuva ülkesiyle ilgili en önemli başlıklardan biri de bugüne kadar Batı Anadolu’daki kazı ve yüzey araştırmalarında, bu krallıkla ilişkilendirilebilecek hiçbir verinin olmayışıdır. Aşşuva’nın ne zaman kurulduğu, yöneticileri, sınırları, başkenti ve yerleşimleri, materyal kültürü hakkında bir bilgi kaynağının olmayışı bu krallığı sadece kağıt üstünde bırakmaktadır. Araştırma pratiğinde bu durumun göz ardı edilişinden ötürü Aşşuva’nın kısıtlı tarihsel ve arkeolojik geçmişi, daha “popüler”

⁴⁹⁴ Beckman vedîgerleri, s. 135.

⁴⁹⁵ Trevor Bryce, “Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia, **Historia**, Cilt: 35, Sayı: 1, 1986, s. 5

konular için kullanılmıştır. Örneğin I. Tuthaliya'nın Aşşuva seferi, Troya'nın ve Troya Savaşı'nın tarihselliği üzerinden değerlendirilmiştir. Hansen, bu seferin İlyada'nın kökeni olarak görülebileceğini ve Hattuša'da bulunan adak kılıcından hareketle "Hititlerin" Troyalıları desteklemiş olabileceğini öne sürmüştür.⁴⁹⁶ Fakat bu temelsiz iddia, Cline tarafından kolayca çürütülmüştür.⁴⁹⁷ Aşşuva ülkesinin kendisini araştırmak yerine bölge dışındaki tarihsel anlatılara, yeni verileri eklemlemeye yönelik bu perspektif, mevcut bilgi eksikliğinin devamlılığına neden olmuştur. Söz konusu eksiklik lokalizasyon sorunun da çözülenemeyişinin nedenlerinden biridir. Araştırmacılar uzun süreden beri Aşşuva'yı Kuzeybatı Anadolu'ya yerleştirmektedir.⁴⁹⁸ Fakat arkeolojik açıdan bu önerinin hiçbir temeli yoktur. Bu öneriyi destekleyecek ne bir yerleşim merkezi ne de herhangi bir buluntu bölgedeki arkeolojik araştırmalarda tespit edilebilmiş değildir.⁴⁹⁹ Viluşa olarak görülmek istenen⁵⁰⁰ Hisarlık'ta tarihsel bir kurguyu destekleyecek hiçbir yazılı belge ya da bir ipucu bulunamaması, hem Aşşuva hem de Viluşa'ya yönelik lokalizasyon önerilerinin ispatını zorlaştırmıştır.⁵⁰¹

I. Tuthaliya'nın seferinden sonra Aşşuva'nın Hatti kayıtlarında olmayışı ve MÖ 13. yüzyıla tarihlenen metinlerde geçmeyişi ve bölgedeki kaya anıtlarında bir izinin olmaması tarihsel açıdan ortadan kalktığını göstermektedir. Aşşuva'nın yıkımı ve yönetici sınıfının ortadan kaldırılması muhtemelen Arzava'nın Hatti'yle rekabetini besleyen bir olaya dönüşmüştür. Nitekim I. Tuthaliya'dan sonra kral olan I. Arnuvanda, II. Tuthaliya, I. Şuppiluliuma dönemlerinde Hatti, Arzava'yla devamlı bir çatışma halindedir. Öyle ki MÖ 1400-1350 yılları arasındaki bu dönemde bölgedeki küçük politik birimler arasında öne çıkarak büyüyen Arzava, Doğu Akdeniz'deki diğer aktörler arasına yer alabilecek bir nüfuza sahip olmuştur.

⁴⁹⁶ Ove Hansen, "A Mycenaean Sword from Boğazköy-Hattusa Found in 1991", **The Annual of British School at Athens**, Sayı: 89, 1994, ss. 213-215.

⁴⁹⁷ Cline, Assuwa, ss.137-151.

⁴⁹⁸ Cline, Assuwa, s. 143, eski literatürle birlikte Garstang ve Gurney, ss. 106-107

⁴⁹⁹ Kuzeybatı Anadolu'daki yerleşimler daha sonra ayrıntılı bir şekilde değerlendirilecektir.

⁵⁰⁰ Starke, Troia, s. 34,

⁵⁰¹ Viluşa eşitliğine yönelik eleştiriler için; Dieter Hertel ve Frank Kolb, "Troy in a Clearer Perspective.", **Anatolian Studies**, Sayı: 53, 2003, s. 74.

3.3.2. Bilinen İlk Arzava Kralı (?) Kupanta Kurunta (Kuruntiya)

Hattuša ve Šapinuva’da bulunan sefer günceleri ve mektuplarda ^mKu-pa-an-ta-^dLAMMA (Kurunta) olarak geçen kişinin, Arzava ülkesinin yönetici elitlerinden biri olduğu kesindir. Fakat metinlerde Kupanta Kurunta için hiçbir zaman yaygın olan kral ifadesi (LUGAL) kullanılmamıştır. Bununla birlikte tarihi anlatılar bu kişinin bir kral gibi hareket ettiğini göstermektedir.⁵⁰² Hattuša kayıtlarında I. Tuthaliya ve I. Arnuvanda döneminden itibaren bu kişinin politik bir aktör olduğu bilinmektedir. Yeni okunan Šapinuva’daki tabletlere göre⁵⁰³ de Kupanta Kurunta II. Tuthaliya dönemine kadar etkinliğini sürdürmüştür. Bu durumda Kupanta Kurunta ile üç Hatti kralı arasında senkronizasyon kurmak mümkün hale gelmektedir. (Tablo 6)

Tablo 6: Kupanta Kurunta ve Çağdaş Tarihsel Figürler

Hatti (LUGAL.GAL)	Arzava (LUGAL?)	Batı Anadolu’da Yönetici Elit
I. Tuthaliya		
I. Arnuvanda	Kupanta Kurunta	Madduvatta
II. Tuthaliya	(LÚ ^{URU} Arzava)	

Kaynak: Muammer İreç.

“Madduvatta’nın Suçları” (MS) olarak bilinen I. Arnuvanda dönemine ait metin⁵⁰⁴, I. Arnuvanda’nın yıllıkları⁵⁰⁵ ve Šapinuva’da bulunan tabletler, Kupanta

⁵⁰² Hawkins, Kupanta Kurunta’yı Madduvatta’yla birlikte rekabet içerisindeki 2 prens olarak tanımlar. Hawkins, Mira, s. 10. Bryce ise “muhtemelen Batı Anadolu koalisyonunun lideri (*chief leader*) olarak tanımlamaktadır. Bryce, Kingdom, s. 129.

⁵⁰³ Aygül Süel, “Ortaköy Tabletleri Işığında Batı Anadolu ile İlgili Bazı Konular Üzerine”, **Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie**, Harrassowitz, Wiesbaden, (Akten) 2001, ss. 670-678; Aygül Süel, “Ortaköy Tabletlerinde Batı Anadolu, **3. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu**, Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Çorum, (Çorum), 2012, ss. 83-89; Aygül Süel, “Tarhunharadu/Tarhundaradu in the Ortaköy Texts, **Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology**, (Ed. P. Taracha ve M. Kapelus), Wydawnictwo Agade, Varşova, 2014, (Tarhunharadu), ss. 932-942.

⁵⁰⁴ Beckman vedîgerleri, Ahhiyawa, ss. 69-100.

⁵⁰⁵ Corrua, Annali, ss. 65-82.

Kurunta konusunda ayrıntılı bilgi veren çivi yazılı kaynaklardır. MS'nin ana aktörü olan Madduvatta Batı Anadolu'da toprak ve güç kazanmak isteyen ve bu yüzden Hatti ve Arzava arasında kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden bir yönetici elittir. Fakat ilgili metin tıpkı I. Tuthaliya'nın Aşšuva seferi kayıtlarına olan yaklaşımlarda olduğu gibi Batı Anadolu tarihini anlamlandırmaktan daha çok E. Forrer'den süren gelen Ahhiyava tartışmasının bir kaynağı olarak görülmüştür.⁵⁰⁶ Bu yaklaşımın dışında da metin Madduvatta'nın Hatti'yle ilişkilerine yönelik düzenlendiği için ağırlıklı olarak Madduvatta ve Hatti'nin Batı Anadolu politikası temelinde değerlendirilmiştir.⁵⁰⁷ Bu çalışmada bu yaklaşımlardan farklı olarak MS ve diğer metinler Kupanta Kurunta'nın politik kariyerini anlayabilmek adına analiz edilecektir.

Metinde Kupanta Kurunta ilk olarak I. Tuthaliya ve Madduvatta arasındaki antlaşmanın bir bölümünde kralın düşmanı olarak nitelenmekte ve Madduvatta'nın da Kupanta Kurunta'yı düşman olarak görmesi Hatti tarafından istenmektedir.⁵⁰⁸ Burada I. Tuthaliya ve Kupanta Kurunta arasında geçmişten gelen bir düşmanlık olduğu anlaşıyor. Nitekim I. Arnuvanda yıllıklarında, babasıyla birlikte Arzava ülkesine sefer düzenlediklerini, Maša ve Arduka ülkeleriyle birlikte düşmanın Hullusivanda dağına sığındığını, buradaki mücadelenin ardından Kupanta Kurunta'nın kaçtığından bahsetmektedir.⁵⁰⁹ Kupanta Kurunta bu metinde ilk kez Arzavalı Adam= LÚ^{URU}Arzava şeklinde bir unvanla anılır. Bu kalıp genel olarak Hatti tarih yazımında kral ya da yönetici anlamında kullanılmaktadır.⁵¹⁰ Bu bağlamda MS'de LÚ^{URU}Ahhiya, LÚ^{URU}Piggaya ve LÚ^{URU}Kuvaliya ifadeleri geçmektedir.⁵¹¹ LUGAL yerine bu ifadelerin neden kullanıldığı net olarak bilinmektedir. Alparslan, bu ifadenin yerel yöneticileri aşağılamak isteyen Hatti kralların seçimi ya da yerel krallıklarda taht mücadelesine girişen şahısları tanımlamak amacıyla kullanılıyor olabileceğini önerir.⁵¹² Bu terimin propaganda amacıyla seçilmiş olduğu ve Hatti'nin Batı Anadolu'daki politik örgütlenmeleri kendisine denk görmemesi tezi yıllıklarda sürekli tekrar edilen savaş, zafer ve yağma anlatılarıyla uyusmaktadır. Buna karşın Kupanta

⁵⁰⁶ Bu yüzden Beckman vediğerleri, ilgili anlatıyı Ahhiyava Metni olarak (AhT 3) tanımlamakta ve Ahhiyava üzerinden okuma yapmaktadırlar. Beckman vediğerleri, Ahhiyawa, ss. 69-100.

⁵⁰⁷ Bryce, Madduwatta, ss. 1-12.

⁵⁰⁸ Beckman vediğerleri, Ahhiyawa, s. 75.

⁵⁰⁹ Coruba, Annali, ss. 68-70.

⁵¹⁰ Alparslan, NOSTOİ, s. 136.

⁵¹¹ Beckman vediğerleri, Ahhiyawa, s. 70, s. 88, s. 94.

⁵¹² Alparslan, NOSTOİ, s. 136.

Kurunta'yla ilgili veriler Hatti tarih yazımına dayandığı için bu konuda gerçek durumu yansıtan bir çıkarımın yapılması zordur. Eldeki veriler çerçevesinde I. Tuthaliya ve I. Arnuvanda'nın bu seferi Hatti ile Kupanta Kurunta arasındaki ilk çatışma olarak görülebilir. Ayrıca bu çatışmaların Hatti için tehlike yarattığı I. Tuthaliya'nın Kizzuwatna Kralı Šunaššura ile yaptığı antlaşmadan anlaşılmaktadır. Antlaşmanın bir maddesine göre Hatti kralının, Hurri ya da Arzava ülkesine karşı savaşıması durumunda Šunaššura'dan 100 savaş arabası ve 1000 piyade temin etmesi istenmektedir.⁵¹³ Devletlerarası bir antlaşma içerisine böyle bir maddenin konması, Arzava'nın oluşturduğu tehditin ciddiyetiyle alakalı olmalıdır.

MS'de Madduvatta'yla ilgili antlaşma maddeleri sayıldıktan sonra Kupanta Kurunta'nın Madduvatta'nın saldırısına uğraması fakat daha sonra Arzava ülkesinin ordusuyla (ÉRIN. MEŠ KUR^{URU} Ar-za-u-va) Madduvatta'yı yenilgiye uğratması hikâyeci bir üslupla anlatılır. Kupanta Kurunta, Madduvatta'nın ailesini ve sahip olduğu malları eline geçirerek Šallauvašši adında bir yerleşime götürür. Fakat I. Arnuvanda, Pišeni ve Puškurunuva adında iki “soyluyu” göndererek Kupanta Kurunta'nın ele geçirdiklerini geri alarak Madduvatta'ya iade eder.⁵¹⁴ Bu olaylardan sonra Kupanta Kurunta'yla ilgili diğer anlatı, Madduvatta'nın kızını Kupanta Kurunta'yla evlendirme isteğidir. Madduvatta bu öneriyi kullanarak Kupanta Kurunta'yı öldüreceğini Hatti kralına bir seçenek olarak sunmaktadır.⁵¹⁵ Metnin bundan sonraki kısmı iyi korunamadığı için neler olduğu tam olarak bilinmemektedir. Fakat Aššuva örneğinde olduğu gibi politik güç kazanma adına diplomatik evliliklerin kurulmasının, Batı Anadolu'da da yönetici elitler arasında başvurulan bir strateji olduğu metinden anlaşılmaktadır. Kupanta Kurunta'yla ilgili yeni bilgiler II. Tuthaliya tarafından geçici olarak başkent gibi kullanılan Šapinuva'da ele geçmiştir. Bunlardan ilki Uḫḫamuva adlı bir görevlinin krala yazdığı mektuptur.⁵¹⁶ Metne göre Kupanta Kurunta ve Tarhunradu'nun Happuriya adında bir yerleşimi ele geçirmek için toplanmış ve bu “ittifaka” Kupanta Kurunta'nın oğulları Mašturi, Piyamaradu, Kupanta Zalma'yla birlikte Uḫḫavaranu, Hulliyazalmanu ve Pitašsalı adam X-lisani katılmışlardır. Metnin devamında bu ittifakın, Happuriya ve Šalpa yerleşimlerini ele

⁵¹³ Beckman, Diplomatic, s. 20.

⁵¹⁴ Beckman vediğerleri, Ahhiyawa, ss. 77-80.

⁵¹⁵ Beckman vediğerleri, Ahhiyawa, ss. 83-85.

⁵¹⁶ Süel, Akten, ss. 671-672, Süel, Çorum, s. 85,

geçirmeye yönelik stratejileri krala rapor edilmektedir.⁵¹⁷ Metinde geçen Kupanta Kurunta I. Tuthaliya ve I. Arnuvanda döneminde aktif olan şahıs ile bir kabul edilmektedir.⁵¹⁸ Bu durumda Tarhunaradu adındaki yeni bir aktörle birlikte muhtemelen Kupanta Kurunta'nın öncülük ettiği Hatti karşıtı bir ittifak oluşmuş ve operasyonel bir askeri karaktere bürünmüştür. Tabletın devamı kırık olduğu gelişen olaylar hakkında daha fazla bilgi edinilememektedir.

Šapinuva'da bulunan bir başka metinde yine Kupanta Kurunta ve Tarhunaradu'nun birlikte hareket ettiği ve Šallapa ülkesini (KUR^{URU} Šal-la-pa) saldırmak için ordu topladıklarından bahsedilmektedir. Aynı metinde Maša ülkesinden ve Kuvaliya yerleşiminden de asker istendiği fakat bu iki politik birimin ittifaka askeri destek vermediği belirtilmektedir.⁵¹⁹ Bu veriler Batı Anadolu'da hiçbir zaman gerçekleşmeyen siyasi birliğin ipuçlarını vermektedir. II. Tuthaliya dönemine kadar politik anlamda varlığını sürdürebilmiş Kupanta Kurunta Hawkins'in de belirttiği gibi üç Hatti kralı gördüğü için burada son derece yaşlı olmalıdır.⁵²⁰ Nitekim Uḫḫamuva'nın mektubunda üç oğlunun varlığından bahsedilmesi ve metinlerde Tarhunaradu'nun askeri olarak daha aktif oluşu bu varsayımı güçlendirmektedir.⁵²¹ Bu durumda MÖ 1400-1370 yılları Kupanta Kurunta'nın politik kariyeri için uygun bir zaman aralığı olarak kabul edilebilir. Tarhunaradu ile arasında nasıl bir ilişki olduğuna metinlerde herhangi bir ipucu yoktur. Ayrıca Arzava ifadesine de Šapinuva'daki metinlerde rastlanmaz. Buna karşın yapılan eylemler (asker toplanması, savaş planları ve ittifak) kral gibi politik karar verici pozisyonundaki bireylere aittir. Dolayısıyla Hattuša metinlerindeki Kupanta Kurunta ile Šapinuva'daki Kupanta Kurunta'nın aynı kişi olduğu kabulü son derece makul bir hipotezdir. Bunun dışında birden fazla Kupanta Kurunta'nın varlığı da kabul edilebilir. Fakat bu hipotez için destekleyici bir veri bulunmamaktadır.

Kupanta Kurunta'ya ait bir mühür ya da mühür baskısı, adını taşıyan herhangi bir arkeolojik buluntu bugüne kadar ele geçmemiştir. Šapinuva verileri bu kişi için yeni bilgiler sunuyor olsa da materyal kültür açısından tıpkı Aššuva ülkesinin

⁵¹⁷ Süel, Çorum, s. 85-86.

⁵¹⁸ Hawkins, Letters, s. 79

⁵¹⁹ Süel, Tarhunnaradu, ss. 935-936.

⁵²⁰ Hawkins, Letters, s. 79.

⁵²¹ Kupanta Kurunta 60'lı yaşlarında bir birey olarak kabul edilirse, üç Hatti kralına denk gelen bir zaman aralığı yakalanmaktadır.

yöneticileri gibi Kupanta Kurunta'da kâğıt üstünde kalmaktadır. Buna karşın Kupanta Kurunta'nın tarihi kayıtlarda olmadığı MÖ 1370-1350 yılları arasında Arzava, GTÇ Anadolu'sunda politik anlamda Hatti'den daha üstün bir konuma yükselmiştir. Bu durumun oluşmasında Kupanta Kurunta'nın Hatti'yle yıllarca süren mücadelesinin önemli rolü olduğu kendi tarihi kayıtları olmasa da anlaşılmaktadır.

3.3.3. Tarhundaradu Dönemi ve Arzava'nın Doğu Akdeniz'deki Rolü

Kupanta Kurunta sonrasında Arzava'da Tarhundaradu'nun iktidarı başlar. Arzava'nın yönetim kültürü tarihsel ve arkeolojik kayıtların olmayışından ötürü bu geçişin nasıl olduğu bilinmemektedir. Tarhundaradu'yla ilgili tarihi kaynaklar bir önceki döneme göre farklı bir nitelik taşır. Bugüne kadar Hattuša'da ele geçen metinlerin hiçbirinde Arzava'yla ilişkili olarak Tarhundaradu adına rastlanmamıştır.⁵²² Tell el Amarna'da bulunan III. Amenhotep'in Arzava Kralı Tarhundaradu'ya (LUGAL^{KUR} Arzava) yazdığı mektup ve Arzava kralının gönderdiği mektubun bir bölümünden oluşan 2 metin⁵²³, Şapinuva'daki tabletler yayınlanana kadar başvuru olan temel kaynaklardır. 2001 yılından itibaren yayınlanan Şapinuva metinleri sayesinde Tarhundaradu'nun dönemi hatta politik kariyerinin sonuyla ilgili çok daha ayrıntılı bilgiler söz konusudur. Ama bu veriler son derece yeni olduğu için tarihsel olarak henüz bir kurgu içerisine oturtulmamıştır. Bu bölümde Şapinuva tabletleri Tarhundaradu döneminin politik tarihini anlayabilmek amacıyla ayrıntılı bir şekilde değerlendirilecektir.

Arzava mektuplarındaki temel konu III. Amenhotep'in Tarhundaradu'nun kızıyla evlenme isteğidir. Bu teklif ilk olarak sözlü olarak yapılmış fakat Tarhundaradu firavundan yazılı bir teklif istemiştir. Buradaki en önemli başlıklardan biri, Tarhundaradu'nun yazıcısının kendilerine gönderilecek tabletlerin her zaman Neša dilinde (Hititçe) yazılmasını talep etmesidir.⁵²⁴ Daha sonra III. Amenhotep Irşappa adında bir elçiyle birlikte teklifini yazılı olarak yapar. Sonrasında da kendisine Kaška ülkesinden birilerini göndermesini ister ve Hattuša'da her şeyin donduğunu(?)

⁵²² Kesin olmamakla birlikte IV. Tuthaliya Dönemine (MÖ 1227-1209) tarihlenen bir metinde (KUB 23.13 AhT 11) Tarhundaradu adı Şeha ülkesiyle ilgili olarak geçmektedir. Beckman vedîgerleri, Ahhiyawa, ss. 154-155.

⁵²³ Hawkins, Letters, ss. 73-83,

⁵²⁴ Bu konu aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirilecektir.

duyduğunu yazmaktadır.⁵²⁵ Burada –donmak olarak çevirisi verilen fiil (*igait*) hititologlar tarafından bitmek, paralize olmak ya da tam tersi barış içinde olmak gibi zıt şekilde yorumlanmıştır.⁵²⁶

Şekil 34: Arzava Mektupları

Kaynak: Hawkins, Letters, ss. 82-83.

Fakat bu yazım kaynaklı zorluk II. Tuthaliya döneminde Kaška saldırıları sebebiyle Hattuša'nın geçici olarak terk edilmesiyle aşılmaktadır. Hatti'deki siyasi kriz hatta yıkılma tehlikesi Arzava'nın güç kazanmasının önünü açmıştır. Nihayetinde III. Amenhotep'in durumla ilgili doğrudan bilgi almak niyetiyle ve muhtemelen politik çıkarını gözeterek Kaşkalılarla ilişki kurmak peşindedir.⁵²⁷ Hatti kaynaklarına göre Kaşkalılar adı altında Orta Karadeniz bölgesinde yaşayan insanların, Batı Anadolu'daki Arzava kralı Tarhundaradu'dan istenmesi açıklama isteyen bir olaydır. Yakın zamanda Stavi bu durumu; Arzava ve Kaška kabileleri arasında bir iş birliği ya da en azından bir iletişimin olması gerektiği, Hatti'nin bu dönemde batı sınırını çekirdek ülkesinin bir kısmını kaybettiği şeklinde bir hipotezle açıklamaktadır.⁵²⁸ Bu durum Mısır'dan gelen diplomatik evlilik teklifinin doğrudan politik koşulların bir

⁵²⁵ Hawkins, Letters, s. 77.

⁵²⁶ Bu konuda: Stavi, Last, 136-139.

⁵²⁷ Ünal, Hitit, s. 18.

⁵²⁸ Stavi, Last, s. 137.

sonucu olduğu ve Arzava'nın Anadolu'daki Hatti üstünlüğünü sona erdirerek önemli bir politik aktör seviyesine yükseldiğini göstermektedir.

III. Amenhotep'in mektubunun sonunda Tarhundaradu'ya gönderilen çeşitli hediyelerin listesi yer almaktadır. Üzerinde çok fazla durulmayan bu bölüm aslında Arzava tarihi ve arkeolojisi açısından son derece önemli bir başlıktır. Amarna mektuplarıyla Arzava ilk kez Doğu Akdeniz'deki devletlerarası diplomasi ağına adım atmıştır.⁵²⁹ Fakat aynı zamanda firavunun gönderdiği hediyeler, Batı Anadolu'ya Mısır'dan yazılı bir kayıtlı gelen ilk materyal kültür öğeleridir. Bu hediyelerden 10 kg'lık bir altın külçe, (20 mina) içerisinde kaliteli şarap ve zeytinyağı olan 10 adet kap, 8 keten pelerin, (ya da gömlek) üzeri deri ve altınla kaplanmış abanozdan 3 sandalye, 10 fildişi kakmalı abanoz sandalye, 100 abanoz plaka tanımlanabilmiştir.⁵³⁰ Bunların dışındaki hediyeler için kullanılan kelimelerin tam karşılıkları bilinmese (huzzi, happa) kıyafet oldukları anlaşılmaktadır. Bu hediyelerin çoğunluğu organik maddelerden yapıldığı için bugüne kadar ulaşabilmeleri çok zor bir ihtimaldir. Fakat bu hediyeler Arzava'nın, Doğu Akdeniz'deki en önemli politik aktörler (Hatti, Mısır, Mitanni, Babil) arasındaki diplomatik ilişkilerin önemli bir parçası olan karşılıklı hediyeleşme (*gift exchange*) kültürüyle⁵³¹ tanıştıklarını göstermektedir.

Tabletlerin Neşaca olması ve kâtibin aynı dilde cevap yazılmasını talep etmesi, Arzava'daki çiviyazısı kültürünün Hatti'den alındığını göstermektedir. Bu da Arzava'nın kendine has bir yazıyla takip edilebilen diplomasi kültürünün olmadığını yansıtmaktadır. MS'de Madduvatta'nın Upnihuvala adında bir yerleşimi merkez olarak kullandığı ve Hatti kralından kaçan Nivala adında bir avcıyı (elit?) himayesi altına alması anlatılmaktadır.⁵³² Tarhundaradu benzer şekilde Hatti'den kaçan bir kâtibî ya da ele geçirdiği yerleşimlerde tutsak ettiği yazıcıları kendi hizmetine almış olmalıdır. Her iki senaryoda Arzava'nın giderek büyüyen nüfuzunun bir kültürlenme süreci yarattığı anlaşılmaktadır. Bu durum ters okumayla Arzava'nın yönetim kültürü açısından, Doğu Akdeniz ölçeğinde gerekli idari aygıtları bu döneme kadar geliştiremediğini gösterir. Arzava çok geç bir tarihte ve kısa bir süreliğine, Doğu

⁵²⁹ Stavi, Last, s. 136.

⁵³⁰ Anson Frank Rainey, **The Tell Amarna Correspondence A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of all Extant Tablets**, Brill, Leiden-Boston, 2015, s. 329.

⁵³¹ Bu konuda ayrıntılı bilgiler için: Feldman, ss. 105-114.

⁵³² Beckman vedîgerleri, Ahhiyawa, ss. 93-94.

Akdeniz’de GTÇ’yi karakterize eden saraylar ve devletlerarası diplomatik ilişkiler kültürüne Tarhundaradu döneminde adapte olmaya çalışmıştır. Alalah IV. tabakada bulunan tabletlerde Arzava ifadesinin geçmesi⁵³³ bu bağlamda Tarhundaradu dönemindeki etkinliğinin bir göstergesi olarak görülebilir.

III. Amenhotep’in Tarhundaradu’nun kızıyla evlenip evlenmediği, Mısır-Arzava ilişkilerinin bu olayla sınırlı kalıp kalmadığına dair tarihi kayıtlarda herhangi bir veri yoktur. Şapinuva’da bulunan mektuplar Mısır’la olan ilişkilere ışık tutmasa da Tarhundaradu’nun politik kariyeriyle ilgili son derece önemli veriler ortaya koymuştur. Uḫḫamua adındaki görevlinin II. Tuthaliya’ya yazdığı mektupta Kupanta Kurunta ve Tarhunaradu’nun yaptığı ittifaktan yukarıda bahsedilmiştir. Buradaki Tarhunaradu’nun Amarna mektuplarında geçen Arzava Kralı Tarhundaradu olduğu ve ismin fırtına tanrısı ögesinin Tarhunt(a)- Tarhun(n)a- Luvica ve Nešaca varyantlar olduğu kabul edilmektedir.⁵³⁴ Tarhundaradu ilgili mektupta Happuriya ve Şalpa yerleşimlerini ele geçirmek için toplanan ittifakın üyelerinden biridir. Metinde herhangi bir unvanla anılmaz ve Kupanta Kurunta’nın ardından ikincil bir aktör olarak tasvir edilmektedir.

Or. 90/1299 nolu Şapinuva metninde Tarhundaradu daha ön plandadır ve bu kez Kuršammašša (URU) üzerinden Şallapa ülkesine (KUR^{URU} Šal-la-pa) saldırmak için savaş arabası ve piyadeler topladığı rapor edilmektedir.⁵³⁵ Metne göre Maša ve Kuvaliya’dan Tarhundaradu tarafından asker istenmiş fakat bu talep karşılık bulmamıştır. Maša ve Kuvaliya ülkeleri özellikle MÖ 13. yüzyıldaki metinlerde sıklıkla geçen, politik anlamda Arzava seviyesinde olmamakla birlikte, Batı Anadolu’daki önemli ikincil politik aktörlerdir.⁵³⁶ Bu aktörlerin Tarhundaradu’ya destek vermemesi daha önce değinildiği gibi Batı Anadolu’da siyasi birliğin olmadığından kanıtlarından biridir.

Şapinuva’da bulunan Or. 90/1600+ Or. 90/1706 no’lu metinde Tarhunnaradu ve Tarhundaradu birlikte geçtiği için bu isimlerin aynı kişiyi karşıladıkları yönündeki dilbilimsel kabul güçlenmiştir. Metinde bu kez Hatti tarafının topladığı askerler konu

⁵³³ Marin, s. 40.

⁵³⁴ Hawkins, Letters, s. 79, Oğuz Soysal, Kantuzzili: “Genç” Tuthaliya İçin Kral Naibi, **Colloquium Anatolicum**, Sayı: 11, 2012, s. 323, Yakubovic, Sociolinguistic, s. 109; Süel, Tarhunaradu, s. 938.

⁵³⁵ Süel, Tarhunnaradu, s. 936.

⁵³⁶ Maša ve Kuvaliya ilerde daha detaylı ele alınacaktır.

edilmektedir.⁵³⁷ Fakat metin kırık olduğu için kontekst tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu tabletteki olayların Tarhunderadu'nun Şallapa ülkesine yapacağı saldırı ile ilişkili olması muhtemeldir. Nitekim metinde geçen Lahha adlı kişiden Or. 90/1299 nolu metinde de bahsedilmektedir.

Or. 90/431+ Or. 90/1517 nolu metin Tarhunderadu dönemindeki diplomatik ilişkiler açısından çok önemli yeni bilgiler sunmaktadır. Metne göre Happuriyalıların yakaladığı bir komutan Arzava tarafının sefer için hazır olduğunu söylemektedir.⁵³⁸ Buna göre Kupanta Kurunta ve Tarhunderadu'nun öncülük ettiği ittifakın hazırlıklarını tamamladığı kabul edilebilir. Metinde aynı zamanda Kummahalıların Tarhunderadu'ya sürekli elçiler gönderdiğinden bahsedilmektedir. Burada ilk kez Tarhunderadu'nun Mısır dışındaki politik figürlerle de diplomatik ilişki kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu Arzava için son derece önemli bir adımdır. Amarna mektuplarındaki politik nüfuzun burada da etkili olduğu düşünülebilir. Kummaha'nın lokalizasyonu tam olarak bilinmese de kabaca Hatti'nin doğusunda olduğu kabul edilmektedir.⁵³⁹ Uzak bir coğrafyadan gelen elçilerin Tarhunderadu'yla görüşmek istemesi Arzava'nın Hatti'ye üstünlük kurmuş olduğunun dolaylı bir kanıtı olarak görülebilir. İlgili mektubu gönderen Uḫhamuwa olması muhtemel görevli, Kummahalılar hakkında ne yapması gerektiği konusunda Hatti kralından talimat istemektedir.⁵⁴⁰

Süel tarafından yayınlanan Tarhunderadu ile ilgili son mektup onun politik kariyerinin sonu için son derece önemli bir bölüm içermektedir. Or. 90/1767 nolu metinde Tarhunderadu'nun yakalanıp zincire vurulduğundan bahsedilmektedir.⁵⁴¹ Metin kırık ve eksikliklerle dolu olmasına rağmen, ilgili pasajdaki kişi Tarhunderadu ise, yukarıda metinlerden hareketle kurgulanan Arzava kralının Şallapa ülkesine düzenlediği seferde yenik düştüğünü göstermektedir. Metnin devamında Kummahalılardan bahsedilmesine karşın kırıklardan ötürü ne kastedildiği anlaşılamamaktadır.⁵⁴² Tarhunderadu'nun yakalanmış olması Arzava krallığının

⁵³⁷ Süel, Tarhunnaradu, s. 937.

⁵³⁸ Süel, Tarhunnaradu, s. 938.

⁵³⁹ David Hawkins ve Mark Weeden, "Kizzuwatna and the Euphrates States: Kummaha, Elbistan, Malatya, **Hittite Landscape and Geography**, Brill, Leiden-Boston, 2017, ss. 281-294.

⁵⁴⁰ Süel, Tarhunnaradu, s. 938.

⁵⁴¹ Süel, Tarhunnaradu, s. 939.

⁵⁴² Süel, Tarhunnaradu, s. 939.

bilinen en güçlü ve nüfuzlu yöneticisinin uzun süre iktidarda kalamadığını göstermektedir. Aynı zamanda bu durum Hatti için büyük tehlike oluşturan Arzava'nın politik ve askeri gücünün zayıflamasına neden olmuş olmalıdır. Bu okuma II. Tuthalya'nın son dönemlerinde I. Šuppiluliuma askeri olarak aktif olmaya başladığı zaman diliminde gerçekleşen olaylarla örtüşmektedir.⁵⁴³

Süel, Hattuša'da bulunan KUB. 23.13'de bahsi geçen Šeha Ülkesi'ni konu edinen Tarhunnaradu adında birinin yakalanmasıyla ilgili metindeki anlatılanlarla, Šapinuva'daki yakalanma olayını ilişkilendirmekte ve Tarhunnaradu'nun Šeha ülkesi kralı olabileceğini düşünmektedir.⁵⁴⁴ Fakat bu kabul Soysal ve Hawkins'in Amarna mektuplarından bilinen Tarhundaradu ile Šapinuva'daki Tarhunnaradu'nun aynı kişi olduğu teziyle örtüşmemektedir. Yukarıda Šapinuva'da bulunan tabletlerden hareketle yapılan kurguda olduğu gibi, Tarhundaradu Šallapa ülkesini ele geçirmeye yönelik seferinde yakalandıysa, Süel'in önerisi geçersiz hale gelmektedir. Šallapa, I. Šuppiluliuma, II. Muršili ve sonrasına tarihlenen metinlerde bahsi geçen önemli bir yerleşimdir.⁵⁴⁵ II. Muršili Arzava seferine çıktığı zaman Karkamiş kralı olan kardeşi bir orduyla birlikte Šallapa'ya gelmiş ve yerleşim askeri bir üs olarak kullanılmıştır. MÖ 13. yüzyılda da askeri anlamda önemini yitirmeyen Šallapa'nın Tarhundaradu tarafından ele geçirilmek istenmesi ve bunun için Maša ve Kuvaliya'dan asker talebinde bulunulması, yerleşimin anahtar bir pozisyonda olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu anahtar yerleşime yapılan saldırının Tarhundaradu'nun politik kariyerinin sonunu getirmiş olması mümkündür. Buna ek olarak I. Šuppiluliuma'nın Arzava seferini anlatan ve oğlu II. Muršili tarafından yazdırılmış metinde⁵⁴⁶ Tarhundaradu adının geçmemesi, Arzava kralının I. Šuppiluliuma döneminde ölmüş olduğunun zayıf bir kanıtı olarak görülebilir.

Bu durumda Tarhundaradu'nun politik olarak aktif olduğu tarih aralığı MÖ 1370-1355 olarak kabul edilebilir. Arzava kralı, Kaşkalılar, Kummahalılar ve Mısır'la diplomatik ilişkilere girmiş, Hatti'nin Anadolu yarımadasındaki en önemli rakibi haline gelmiştir. Fakat Kupanta Kurunta gibi Tarhundaradu'ya ait arkeolojik bir iz

⁵⁴³ Bu dönem aşağıda detaylı bir şekilde incelenecektir.

⁵⁴⁴ Süel, Akten, s. 673, Süel, Tarhunnaradu, s. 939.

⁵⁴⁵ Adam Kryszewski, "Towards a Reconstruction of Hittite Geography- The Case of Šallapa", **Palamedes**, Sayı: 7, 2012, ss. 5-24.

⁵⁴⁶ Harry Hoffner, "Deeds of Šuppiluliuma", **The Context of Scripture Volume I**, Brill, Leiden-Boston, 2003, ss. 186-191.

bugüne kadar tespit edilmiş değildir. Aynı zamanda bu dönemde başkent olarak kullanılmış bir yerleşimin konumu, adı ya da başka niteliklerine dair gerek herhangi bir veri (hem arkeolojik hem tarihsel açıdan) bulunmamaktadır.

Tarhunderadu döneminin sona ermesiyle Arzava’da neler olduğu hakkında hiçbir tarihsel veri yoktur. Yukarıda değinildiği üzere Arzava’daki yönetici değişiklikleri ve halef selef ilişkilerinin nasıl olduğu bilinmemektedir. I. “Šuppiluliuma’nın Kahramanlıkları” olarak bilinen Hattuša’da bulunmuş çivi yazılı tabletler, Tarhunderadu sonrası Arzava hakkında bilgi veren tek kaynaktır.⁵⁴⁷ Bu metinlere göre I. Šuppiluliuma bir yandan Kaška saldırılarıyla uğraşırken, öte yandan hala hayatta olan babası II. Tuthaliya’ya danışarak Arzava üzerine sefere çıkar.⁵⁴⁸ Metnin bu kısmında Arzava’nın yönetici elitleriyle ilgili herhangi bir şahıs adı yer almaz ve rakip ordular için Arzavalı düşman ifadesi kullanılmaktadır. I. Šuppiluliuma sonu -aşha ile biten bir yerleşimde (?) Arzavalı düşmanla karşılaşır devamında düşman ordusunun mağlup edilişi anlatılır.⁵⁴⁹ Bu seferle ilgili pasaj Tarhunderadu döneminde Arzava-Kaška arasındaki muhtemel ittifak atmosferiyle uyumaktadır. Bu yüzden bu seferin Tarhunderadu’nun son dönemlerine denk geldiği düşünülebilir.⁵⁵⁰ Metnin devamı kırık olduğu için bu seferin devamında neler olduğu bilinmemektedir. Fakat Arzava’nın, Kaška saldırılarıyla uğraşan Hatti için çok önemli bir tehdit olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Aynı metin grubu içerisindeki bir başka tablette Tupaziya Ülkesi, Ammuna Dağı’nda toplanan Arzavalı düşmandan bahsedilir.⁵⁵¹ Burada da Arzava’yla ilişkin herhangi bir kişi ismi geçmez, I. Šuppiluliuma buradaki güçleri de yenilgiye uğratarak Tuvanuvu’ya yürür. Burası Telepinu fermanında da adı geçen son derece önemli bir yerleşimdir.⁵⁵² Geleneksel olarak Niğde Kemerhisar’a lokalize edilen, ama arkeolojik ve filolojik açıdan bu eşitliği destekleyecek kanıtların olmadığı⁵⁵³ Tuvanuvu’nun

⁵⁴⁷ Hoffner, Deeds, ss. 186-191.

⁵⁴⁸ Hoffner, Deeds, s. 187.

⁵⁴⁹ Hoffner, Deeds, s. 187.

⁵⁵⁰ Tarhunderadu’nun, Šapinuva tabletlerinde zincire vurularak yakalanması da bu seferle ilişkilendirilebilir. Ama bu ilişkilendirmeyi kabul edilebilir kılacak bir tarihsel anlatım bulunmamaktadır.

⁵⁵¹ Hoffner, Deeds, s. 187.

⁵⁵² Guiseppe del Monte ve Johann Tischler, **Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte**, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1978, ss. 447-448.

⁵⁵³ Garstang ve Gurney, s. 64, Lorenzo D’Alphonso ve Clelia Mora, “Archaeological Survey in Northern Tyanitis”, **Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of Ancient Near East**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, ss. 123-138.

Arzava güçleri tarafından ele geçirilmiş olması, Kızılırmak kavsi dışındaki bölgede Arzava'nın askeri etkinliğinin göstergesidir. Šuppiluliuma Tuvanuva'yı ele geçirerek bölgedeki Arzava etkisini kırmaya başlar. Tivanzana adlı bir yerleşimde geceyi geçirdikten sonra kalabalık bir Arzava ordusuyla savaşılan Šuppiluliuma bu orduyu dağıtır ama metindeki vurguya göre, Arzava okçuları yüzünden daha ileriye gidemez ve Tuvanuva'ya geri döner.⁵⁵⁴ İlgili tablet burada bitmektedir. Bu askeri günce şeklindeki anlatılar, Hatti'nin bu dönemde Hattuša'yı güvene almak için Kızılırmak kavsi dışında Arzava'yla devamlı bir mücadele halinde olduğunu göstermektedir.

3.3.4. Anzapaḥḥaddu Dönemi: Arzava'nın Hatti'ye Karşı Askeri Gücünü Yitirmesi

I. Šuppiluliuma, Peta ve Maḥuirašša adlı iki yerleşimde çıkan isyandan ötürü Arzava ülkesine gitmek zorunda kalır. Yukarıdaki tarihsel anlatıların aksine bu kez Arzava tarafında yönetici elitlerden üç kişinin adı yer almaktadır. Anzapaḥḥaddu adında bir kişi metinde Šuppiluliuma'nın muhatabı olarak tasvir edilir. Anzapaḥḥaddu dışındaki diğer isimler, Alaltalli ve Zapalli'dir.⁵⁵⁵ Šuppiluliuma Anzapaḥḥaddu'dan yazılı olarak kendisinden aldığını söylediği esirleri geri vermesi için talepte bulunur. Bu anlatıdan hareketle Anzapaḥḥaddu'nun kendiyle denk olduğu ya da Arzava Kralı olduğu sonucu çıkarılabilir. Fakat bu kişi için herhangi bir unvan kullanılmamaktadır. Anzapaḥḥaddu, Mauirašša adlı bir ülkeye (KUR^{URU}) saldıran I. Šuppiluliuma'nın Himuili adındaki komutanını ani bir baskınla yenilgiye uğrattır. Bunun üzerine Šuppiluliuma kendisi bir orduyla sefere Arzava'ya gider. Metnin bu kısmında ilk kez MÖ 13. yüzyılda Batı Anadolu'daki önemli politik aktörlerden biri olan Mira Ülkesi'nin (KUR^{URU} Mi-ra-a) adı geçer ama tabletin devamı kırıktır.⁵⁵⁶

Bir başka tablet parçasında, Mauirašša'dan kaçanlar, Arzava halkları ve ordusunun Tivatašša adında bir dağda konumlandıkları ve muhtemelen bir Hatti komutanının Kurivanda Dağı'nda 3 ordugâh kurduğundan bahsetmektedir.⁵⁵⁷ Pasajında devamında Alantalli ve Zapalli, Tivatašša Dağı'yla birlikte anılırlar ama

⁵⁵⁴ Hoffner, Deeds, s. 187.

⁵⁵⁵ Hoffner, Deeds, s. 188.

⁵⁵⁶ Hoffner, Deeds, s. 188.

⁵⁵⁷ Hoffner, Deeds, s. 188.

tabletteki kırıklar bu kısmın tam olarak anlaşılmasına engel olmaktadır. Bu ikim isim ya Anzapahhaddu'yla ittifak kurmuş yerel yönetici elitlerdir ya da Arzava ordusunun komutanlarıdır. Bu noktada bir kuşatmadan bahsedilmektedir ama detaylar anlaşılmamaktadır. Anzapahhaddu kuşatmadan haberdar olunca ordusuyla Tivataşsa'ya gelir. Bunun üzerine Šuppiluliuma'da harekete geçerek, Arzava'yla ilgili olarak Hatti tarih yazımında 14.-13. yüzyıllarda yaygın bir retorik olan savaş çağrısı yapar fakat karşılık bulmaz.⁵⁵⁸ Burada da Anzapahhaddu'nun böyle bir anlatıda muhatap alınması, askeri karar verici olarak en üst makamda yer aldığını gösterir. Bu da kral olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Anzapahhaddu'yla ilgili bilinenler bu verilerle kısıtlıdır. Šuppiluliuma'nın Kahramanlıkları olarak gruplanan tabletler arasında Batı Anadolu'yla ilgili son anlatıda Hapalla Ülkesinin Hatti tarafından yağmalanması anlatılır. Görünüşe göre Tivataşsa Dağı'ndaki kuşatmayı bırakılır, Zapalli ve ismi kırık bir kişi (Alaltalli?) Hapalla'ya giderler.⁵⁵⁹ Metnin bundan sonrası Šuppiluliuma'nın harekete geçmesinden bahseder fakat devamı kırıktır. Fakat başka bir tablette Šuppiluliuma, savaş arabacılarının komutanı olan Hannutti'yi Arzava saldırılarını engellemek adına Aşağı Ülkeye yönetici olarak gönderir.⁵⁶⁰ Hannutti Hapalla Ülkesi'ne saldırarak ele geçirdiği tutsakları ve ganimetleri Hattuşa'ya taşır.⁵⁶¹ Bu noktadan sonra Arzava, Hatti çekirdek ülkesi için askeri bir tehdit olmaktan çıkmış, Kızılırmak kavsinin dışında Hatti egemenliği güç kazanmıştır.

I. Šuppiluliuma gerek babası II. Tuthalya döneminde gerekse kendi iktidarında Arzava'yla uzun süre mücadele etmiştir. Šuppiluliuma Mitanni ve Mısır'la bu dönemde yoğun olarak uğraştığı için tarih yazımında Arzava'yla olan mücadele arka planda kalmıştır. Fakat Bryce'n belirttiği gibi Šuppiluliuma'nın Anadolu'da siyasi birlik için harcadığı 22 yılın önemli bir bölümü başta Arzava ülkesine gerçekleştirilenler olmak üzere Batı'daki seferlerde geçmiştir.⁵⁶² Buradan hareketle Anzapahhaddu'nun MÖ 1355-1340 yılları arasında aktif olduğu kabul edilebilir. Fakat

⁵⁵⁸ Hoffner, Deeds, s. 188.

⁵⁵⁹ Bu olayın öncesinde Šuppiluliuma aldığı bir haber üzerine Mammali adında bir komutana asker verir fakat yolda pusuya düşürülen Mammali öldürülerek (ölümüyle ilgili kısım kırık) ordusu tutsak edilir. Hoffner, Deeds, s. 188.

⁵⁶⁰ Bryce, Kingdom, s. 151.

⁵⁶¹ Houwink Ten Cate, "A New Fragment of the "Deeds of Šuppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *Journal of Near Eastern Studies*, Cilt: 25, Sayı:1, 1966, s. 28.

⁵⁶² Bryce, Kingdom, s. 151.

Tarhundaradu döneminin aksine bu dönemde Arzava askeri gücünü yitirmiş, Doğu Akdeniz’de sabit bir aktör olabilmeyi başaramamıştır. Hatti tarihsel kayıtları tamamen savaş günceleri ve askeri harekâtlar hakkında olsa da, I. Šuppiluliuma sonrasındaki kayıtlarda bu izlenimi güçlendirmektedir. Arzava’nın askeri açıdan pasifize olmasıyla birlikte, Suriye ve Mısır’la ilgili konularla ağırlıklı olarak ilgilenen I. Šuppiluliuma’dan sonra, II. Muršili nihai bir Arzava seferine çıkarak bağımsız Arzava krallığına son verecektir.

3.3.5. Uḫḫaziti Dönemi: Arzava Krallığının Sonu

II. Muršili, I. Šuppiluliuma döneminde uzun süren bir mücadelenin ardından askeri olarak zayıflayan, Hatti’nin Anadolu yarımadasındaki en önemli rakibi Arzava üzerine iyi planlanmış, politik sonuçları gözetilmiş bir harekât gerçekleştirmiştir. Önceki dönemlere ait tarihsel kayıtlara göre daha iyi korunmuş II. Muršili’nin yıllıkları ve Arzava seferi sonrasında kendine bağladığı yerel krallıklarla yapılan antlaşmalar sayesinde bu dönem iyi bilinmektedir.⁵⁶³ Bu yüzden bu döneme ait tarihsel verileri tekrar etmekten kaçınmak adına Arzava’da değişen politik strateji ve Arzava Kralı Uḫḫaziti’nin kariyeri üzerinde durulacaktır.

Anzapaḫḫaddu döneminde Hatti’ye karşı askeri üstünlüğünü kaybeden, Aşağı Ülke’de Hatti egemenliğinin pekiştirilmesiyle Hattuša için tehlike olmaktan çıkan Arzava, I. Šuppiluliuma’nın son dönemleri ve II. Muršili’nin tahta geçtiği ilk dönemlerde Uḫḫaziti tarafından yönetilmektedir. Diğer kral ve muhtemel krallarda olduğu gibi Uḫḫaziti’nin de iktidara nasıl geldiği bilinmemektedir. Uḫḫaziti, Tarhundaradu dışında LUGAL KUR^{URU} Arzava unvanıyla anılan ikinci Arzava yöneticisidir. Onun döneminde Hatti’yle sürekli çatışma üzerine kurulu olan ilişkilerde bir değişim olduğuna yönelik bazı ipuçları II. Muršili’nin yıllıklarında yer almaktadır. Buna göre Uḫḫaziti ile I. Šuppiluliuma arasında bir antlaşmanın yapılmış olduğu ihtimali söz konusudur. II. Muršili, Purandalıların daha önce babasına tabi olduklarını, I. Šuppiluliuma’nın onları Uḫḫaziti’nin hizmetine verdiğini fakat Arzava tarafının şimdi kendisine düşman olduğundan bahsetmektedir.⁵⁶⁴ Bu pasaj hem Uḫḫaziti’yle

⁵⁶³ II. Muršili’nin yıllıklarının çevirisi; Beckman vediğerleri, Ahhiyawa, ss. 10-29; Yerel krallarla yapılan antlaşmalar; Beckman, Diplomatic, ss. 64-88.

⁵⁶⁴ Beckman ve diğerleri, Ahhiyawa, s. 39.

Šuppiluliuma'nın politik kariyerleri arasında senkronizasyon sağladığı gibi, daha önceki metinlerde savaş nedeni olarak gösterilen Hatti'ye tabii insanların, ilk kez Arzava tarafıyla bir değişim öznesi olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu durum yukarıda değinilen Arzava'nın askeri gücünün kırılmasıyla ilişkili olmalıdır. Artık Hatti'yle doğrudan çatışmak yerine, mevcut durumu korumak adına diplomatik ilişkiler kurmaya yönelik bir eğilimin olduğunu ve bugüne kadar ulaşamamış bir antlaşmanın olabileceğini göstermektedir.⁵⁶⁵ Yıllıklarda Uḫḫaziti'nin Ahhiyava kralı ve Šeha kralı Manapa-Tarhunta'yla da ilişki içinde olmasından bahsedilmesi diplomasinin öne çıktığına yönelik yorumlamayı desteklemektedir.⁵⁶⁶ Fakat politik açıdan bu strateji Arzava için pozitif bir sonuç getirmemiş, II. Muršili Arzava seferiyle, Batı Anadolu'daki en önemli politik aktörün sonunu getirmiştir. Son Arzava kralı Uḫḫaziti bu seferde ölmüş, Hatti'yle mücadele eden oğulları Piyama Kurunta, Tapalazunavali de II. Muršili'ye direnememişlerdir. Bunlardan Piyama Kurunta, Ahhiyava kralına sığınmış fakat Muršili bir elçi göndererek Piyama Kurunta'nın kendisine teslimini istemiştir. Lipa ve tablet kırıldığı için diğerlerinin adının okunamadığı bazı yerleşimlerden kaçan insanlarla birlikte Piyama Kurunta, II. Muršili'ye teslim edilmiştir.⁵⁶⁷ Tapalazunavali ise Puranda'ya sığınan Arzava halkıyla Muršili'ye direnmeye çalışmış fakat askeri olarak karşı koyamayacağını anlayınca ailesiyle birlikte gece kaçmaya çalışmıştır. Muršili asker göndererek kaçakları yolda yakalatırmış, Tapalazunavali ailesini bırakarak kaçmak zorunda kalmıştır.⁵⁶⁸ Bu hikâyeci anlatım, tıpkı Aššuva örneğinde olduğu gibi Hatti'nin Batı Anadolu'daki rakiplerini hanedan olarak ortadan kaldırmaya yönelik bir politika izlediğini göstermektedir. Aynı zamanda seferde tutsak edilen Arzava halkı (yıllıklarda 66 000 kişi) Hattuša'ya götürülmüş böylece insan kaynağı azaltılarak bölgede politik olarak güçlenecek aktörlerin önü kesilmek istenmiş olmalıdır.

Uḫḫaziti sefer başladığında Apaša adına bir yerleşimi merkez olarak kullanmaktadır. Apaša sadece II. Muršili'nin yıllıklarında geçen bir yer adıdır.⁵⁶⁹(^{URU} a-pa-a-ša) Arzava'yla ilgili Uḫḫaziti öncesi ve sonrasındaki metinlerde adına rastlanmaz. Geleneksel olarak Arzava'nın başkenti kabul edilen ve Ephesos'la

⁵⁶⁵ Elena Devecchi, "Missing Treaties of Hittites, **Kaskal**, Sayı 12, 2015, s. 162.

⁵⁶⁶ Beckman ve diğerleri, Ahhiyawa, ss. 39-40.

⁵⁶⁷ Beckman ve diğerleri, Ahhiyawa, s. 23.

⁵⁶⁸ Beckman ve diğerleri, Ahhiyawa, s. 21.

⁵⁶⁹ Del Monte ve Tischler, s. 26.

eşitlenerek Ayasuluk tepesindeki GTÇ yerleşimiyle bir tutulan Apaşa'nın⁵⁷⁰ yeri, bu ilişkilendirmeye karşın bilinmemektedir. Apaşa-Ephesos eşitliği tamamen dilbilimsel bir benzerlikten başka bir argümana dayanmaz. Bu eşitlik arkeolojik olarak ispatlanamadığı gibi bu ön kabulden ötürü, Ayasuluk kazılarında açığa çıkarılan Hellenistik Dönem surunun yanlışlıkla GTÇ'ye tarihlendirilmesine ve bu argümanın Apaşa-Ephesos eşitliği için kullanılabileceği fikrine neden olmuştur.⁵⁷¹

Yıllıklar ilk kez Arzava'daki yönetim kültürü hakkında ipuçları vermektedirler. Uhhaziti II. Murşili'ye karşı ilk savaşında oğlu Piyama Kurunta'yı göndermiş, diğer oğlu Uhhaziti öldükten sonra kalan Arzavalılara önderlik etmek için Puranda'ya gitmiştir.⁵⁷² Bu anlatımlar kan bağına dayalı hanedan ilişkisinin varlığını, halef selef ilişkisinin bunun üzerine kurulduğunu göstermektedir. Buna karşın Uhhaziti'nin selefi olan Tarhundaradu'yla onunda kendinden önceki yöneticilerle nasıl bir ilişkisi olduğuna dair metinlerde bir ipucu bulunmamaktadır. Uhhaziti'yle sona eren Arzava krallığının hâkimiyet alanı, sınırları, yerleşimleriyle ilgili bilgiler son derece sınırlıdır ve arkeolojik olarak 20. yüzyıl boyunca yeterli önem verilmemiştir. Bu durumun oluşmasında Ahhiyava'nın öncelenmesi, Troya Savaşının gerçekliği gibi konuların araştırmacıların odağında olmasının önemli bir payı vardır. Arzava'yla ilgili tarihsel kayıtlar bölge dışından geldiği için Arzava tarihi kapsamlı bir nitelik taşımaz. Bu durum arkeoloji için de geçerlidir. Bugün bir Hitit Arkeolojisi, Ege Arkeolojisi'nden bahsediliyor olmasına karşın Arzava arkeolojisi diye bir alt alan oluşmamıştır. Bu yüzden MÖ 13. yüzyıldan itibaren tarihi kayıtlarda politik bir aktör olarak adı geçmeyen bu krallığın materyal kültürdeki varlığı da iyi anlaşılabilmiş değildir.

Uhhaziti'nin politik olarak aktif olduğu zaman dilimi MÖ 1340-1320 olarak kabul edilebilir. Bu durumda Arzava yöneticileri için muhtemel MÖ 14. yüzyıl kronolojisi Kupanta Kurunta MÖ 1400-1370, Tarhundaradu MÖ 1370-1355,

⁵⁷⁰ Hawkins, Mira, ss. 24-25, Mustafa Büyükkolancı, "Selçuk Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) "Appasas" mı?", **Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2008, ss. 41- 55.

⁵⁷¹ Mustafa Büyükkolancı ilgili savunma duvarını önce seramiklerden ve fiziksel niteliklerden hareketle GTÇ'ye tarihleyerek, Ephesos-Apaşa eşitliğini gösteren bir kanıt olarak bilim dünyasına sunmuştur. Fakat devam ettirilen kazılar bu ilişkilendirmenin yanlış olduğunu ve duvarın temelinde in situ olarak ele geçen MÖ 3.-2. yüzyıllara ait seramiklerden ötürü Hellenistik Döneme ait olduğunu açığa çıkarmıştır. Bu konuda: Mustafa Büyükkolancı, "Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı 2007 Yılı Kazıları", **30. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 4**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2009, s. 224, Konakçı, Tez, ss. 376-379.

⁵⁷² Beckman ve diğerleri, Ahhiyawa, s. 15, s. 19.

Anzapaḥḥaddu MÖ 1355-1340, Uḥḫaziti MÖ 1340-1320 (15) şeklinde kurulabilir. (Tablo 7)

Tablo 7: Arzava Yöneticilerinin Karşılaştırmalı Kronolojisi

Tarih	Arzava	Hatti	Mısır
MÖ 1400-1370	Kupanta Kurunta	I. Tuthaliya, I. Arnuvanda II. Tuthaliya	III. Amenhotep
MÖ 1370-1355	Tarhundaradu	II. Tuthaliya	III. Amenhotep
MÖ 1355-1340	Anzapaḥḥaddu	I. Šuppiluliuma	Akhenaton
MÖ 1340-1320	Uḥḫaziti	I. Šuppiluliuma II. Muršili	Tutankhamon Ay

Kaynak: Muammer İreç.

Arzava Krallığının sona ermesiyle bölgedeki küçük politik aktörler antlaşmalarla Hatti'ye bağlanmıştır. Bu noktadan sonra Batı Anadolu tarihi yerel uydu krallıkların Hatti'yle ilişkileri üzerinden canlandırılmaktadır.

3.3.6. Batı Anadolu'da Uydu Krallıklar Dönemi: MÖ 1300-1200

II. Muršili'nin Arzava seferinden sonra Mira, Šeha Nehri Ülkesi, Ḫapalla Batı Anadolu'daki üç ana politik aktör olarak, Hatti'ye bağlı bir şekilde varlıklarını sürdürürler. II. Muršili bu ikincil krallıklara atadığı yöneticiler ve bunlarla yaptığı antlaşmalar aracılığıyla artık coğrafi bir anlamda kullanılan Arzava topraklarını

kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Antlaşma metinlerine göre,⁵⁷³ yerel yöneticilerin başlıca sorumluluğu ihtiyaç halinde Hatti tarafına asker vermeleri ve bölgedeki asayişin sağlanmasıdır. Uydu krallar birbirlerine karşı düşmanlık etmemeli, Hatti'ye karşı bir ayaklanma durumunda krala haber göndermeli, kaçakların teslimine özen göstermelidir. Hatti çekirdek ülkeden uzak topraklarda kendi yönetim mekanizmasını kuracak sisteme ve insan gücüne sahip olmadığı için⁵⁷⁴, askeri seferle ele geçirdiği Batı Anadolu topraklarında yerel krallıklarla kurduğu bu idari düzenin çok verimli olduğu söylenemez. Nitekim daha II. Murşili zamanında É.GAL.PAP⁵⁷⁵, III. Hattuşili ve sonrasında Piyamaradu tarafından Hatti'ye karşı gerçekleşen isyanlar, uydu krallıklar sisteminin iyi işlemediğini göstermektedir. Buna karşın bu sistem MÖ 14. yüzyılda olduğu gibi Batı Anadolu'daki politik aktörlerin Hattuşa için tehlike oluşturmasını ortadan kaldırmıştır.

Uydu krallıklarla yapılan antlaşma metinleri görece daha iyi korundukları için, politik açıdan Arzava Krallığı'na göre daha fazla veri söz konusudur. Yine literatür tekrarı yapmamak adına burada bu krallıklardan; hakkında tarihsel ve arkeolojik veriler olmasına karşın, materyal kültür ilişkilendirmelerinde hatalar yapılan Mira üzerinde durulacaktır. Mira ülkesi ilk kez "I. Šuppiluliuma'nın Kahramanlıkları" metninde geçer⁵⁷⁶ fakat burada ayrıntılı bir anlatım söz konusu değildir. II. Murşili Arzava seferinden sonra kız kardeşi Muvatti'yle evli olan Mashuiluva'yı Mira kralı olarak atamıştır. Hatti nüfuzunu artırmak istemiş olan kralın bu tercihi negatif sonuçlar doğurmuş, Mashuiluva, II. Murşili'ye isyan eden É.GAL.PAP'ı desteklemiştir. Bu destek sebebiyle pozisyonunu kaybetmiş yerine, Kupanta Kurunta (üvey oğul) II. Murşili tarafından getirilmiştir. Kupanta Kurunta'dan sonra Mira'da Alantalli dönemi başlar. Bu isim IV. Tuthaliya ve Kurunta arasındaki antlaşmada şahit olarak geçer.⁵⁷⁷ Aynı zamanda Karabel anıtında kesin olmamakla birlikte geçtiği kabul edilmektedir.⁵⁷⁸ Alantalli'den sonra çiviyazılı metinler dışında tarih yazımı için veri sağlayan kaya anıtları bölgede yaygınlaşır. Bu kaya anıtlarından en önemlisi, Anadolu

⁵⁷³ Beckman, Diplomatic, ss. 64-88.

⁵⁷⁴ Trevor Bryce, "Anatolian States", **The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean**, (Ed. Peter Fibiger Bang ve Walter Scheidel) Oxford University Press, New York, 2013, s. 170.

⁵⁷⁵ Beckman, Diplomatic, s. 73.

⁵⁷⁶ Hoffner, Deeds, s. 188.

⁵⁷⁷ Beckman, Diplomatic, s. 117.

⁵⁷⁸ Hawkins, Mira, s. 18.

hiyeroglifleriyle Mira kralı Tarkašnava'nın, baba (muhtemelen Alantalli) ve dede adlarıyla anıldığı Karabel A kaya anıtıdır. 1998 yılında Hawkins tarafından okunan anıttaki kitabe, Batı Anadolu tarihi coğrafyasıyla ilgili bir harekât noktası oluşturacak tek yazılı kaynaktır. Buna göre Mira ülkesinin Batı Anadolu'nun merkezinde; Büyük Menderes, Küçük Menderes, Gediz havzalarının olduğu bölgede olması ihtimali büyük olasılık kazanmıştır. Buna karşın tıpkı Arzava örneğinde olduğu gibi başkenti, sınırları, önemli yerleşimleri tespit edilebilmiş değildir.

Karabel anıtında adı geçen Tarkašnava bugüne mühür ve mühür baskıları ulaşabilmiş tek Batı Anadolu yöneticidir. 19. yüzyılda İngiltere'ye giden gümüş bir mühür üzerinde hem çivi yazısı hem de Anadolu hiyeroglifleriyle Mira Kralı Tarkašnava ifadeleri yer almaktadır.⁵⁷⁹ Tarkašnava'ya ait iki mühür baskısı 1967 yılında bir grup bullayla birlikte Hattuša Büyük Tapınak'taki 32 numaralı deponun yakınında bulunmuştur.⁵⁸⁰ (Şekil 33) Yakın zamanda Çine Tepecik'te bulunan bir mühür baskısı birden fazla araştırmacı tarafından hatalı bir şekilde Tarkašnava'ya atfedilmiştir.⁵⁸¹ İlgili mühür baskısındaki yazıtı Herbordt; [*Tark*]asnaya ve *Pi-su+ra/i-lix* ya da [*Tark*]asnapiya ve *Su+ra/i-lix* şeklinde okumuştur. İsmin uzunluğundan ötürü iki kişiye ait olabileceği ve mühür sahibinin ünvanı hakkında herhangi bir bilginin edinilemediği, S. Herbordt tarafından belirtilmektedir.⁵⁸² Herbordt'un okumasına alternatif olarak Z. Simon mühür baskısını Tarkasnaya (isim) pisurulla (luvice -alla sonekinden hareketle unvan gösteren belirsiz bir kelime olarak) okumuştur.⁵⁸³

Hawkins Milavata Mektubu olarak bilinen metinde, Hatti kralının muhatabının Tarkašnava olduğunu önererek, Mira'nın Hatti gücünün Batı'daki anahtar aktör olduğunu düşünmektedir.⁵⁸⁴ Bu öneriyle koşut olarak Karakuyu anıtındaki hiyeroglif yazıtı okuyan Tekoğlu, anıtta Tarkašnava'nın büyük kral (MAGNUS.REX) ünvanıyla anıldığını ancak bu ünvanla Batı Anadolu'da bir kralın

⁵⁷⁹ Hawkins, Mira, s. 1

⁵⁸⁰ Hawkins, Mira, s. 2.

⁵⁸¹ Süleyman Özkan, "Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Öneriler", **Studies in Honour of Ahmet Ünal**, (Ed. Sedat Erkut ve Özlem Sir Gavaz) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 411; Veli Köse, "Theoretical Approach for the So-Called Mycenaean Migration in Turkey", **Bulleten**, Cilt: 81, Sayı: 292, s. 685.

⁵⁸² Günel ve Herbordt, Ein, ss. 1-11; Günel ve Herbordt, ss. 1-14.

⁵⁸³ Zsolt Simon, "Zum hethitischen Siegelabdruck aus Çine-Tepecik". **N.A.B.U.**, 2013, ss. 9-10.

⁵⁸⁴ Hawkins, Mira, s. 19.

olmasının ancak Hattuša'nın askeri olarak zor durumda olduğu İmparatorluk Dönemi sonlarında olabileceğini önermiştir.⁵⁸⁵ Bu veriler kağıt üstünde Mira'nın önemli bir aktör olduğunu yansıtmakla birlikte son derece zayıf alt yapıya sahiptirler. Milavata mektubuyla ilgili Hawkins'in önerisi tarihsel ispata muhtaçtır. Nitekim metnin hangi Hatti kralına ait olduğu ilgili satır korunamadığı için dahi çeşitli çıkarımlara dayanmaktadır.⁵⁸⁶ Tekoğlu'nun Karakuyu okumasına da Oreshko tarafından tartışmalı bir alternatif getirilmiş, yazıtta Büyük Kral Tarkašnava ifadesinin değil Büyük Kraliçe (MAGNUS.DOMINA) unvanıyla bir tanrıçanın adının geçtiği öne sürülmüştür.⁵⁸⁷ Bunların dışında net olmamakla birlikte Latmos'ta hiyeroglif grafitilerde Mira adı geçmektedir. Fakat Latmos grafitileri ayrıntılı bir tarih anlatısına bilgi sağlamaktan uzaktır. Her durumda bölgeden gelen ayrıntılı tarihsel verilerin olmayışından ötürü, tarihsel anlatımlar son derece eksiktir ve uzun dönemleri kapsayıcı bir nitelik taşımamaktadır. Mira'nın politik olarak nasıl ortadan kalktığı ya da değiştiği, MÖ 1200-1100 arasında bölgedeki Šeha, Hapalla gibi diğer aktörler dahil olmak üzere yaşanan süreç hakkında tarihsel ve arkeolojik açıdan büyük bir eksiklik söz konusudur.

Mira dışında Šeha Nehri Ülkesi, Hapalla'yla birlikte MÖ 13. yüzyıldaki önemli aktörlerdir. Šeha'nın politik tarihi hakkında çok fazla veri yoktur. II. Muršili'nin Arzava seferinde Uḫḫaziti'yi destekleyen Šeha kralı Manapa Tarhunta, sefer sonrasında bağışlanmış ve pozisyonunu korumuştur. Tıpkı Mira'da olduğu gibi Šeha'da da Hatti kraliyet ailesinden bir kadının diplomatik bir evlilikle Batı Anadolu'ya gelmesi söz konusudur. II. Muvatalli (1295-1272) kız kardeşi Massanuzzi'yi (Matanazi) Mašturi adında bir Šeha kralıyla evlendirmiştir.⁵⁸⁸ MÖ 13. yüzyıl bu bağlamda Batı Anadolu'yu yöneticilerin Hatti'deki yönetim kültürü ve elit tabakayla yoğun ilişkiler içerisinde oldukları dönemdir. Bu evlilikler bu ilişkilerin bağlantı noktasını oluştururken, Batı Anadolu'daki yerel krallar Hatti'deki önemli iç politik meselelerde birer destekleyici aktör olmaktadır. III. Hattušili ve II. Muvattalli'nin oğlu Urhi Tešup arasındaki iktidar mücadelesinde Mašturi, Hattušili'nin tarafını tutmuştur.⁵⁸⁹ Yine IV.. Tuthaliya ve Kurunta arasında yapılan

⁵⁸⁵ Fahri Işık ve diğerleri, "Die nachhethitische Königsstele von Karakuyu beim Karabel Pass", **Asia Minor Studien Band 66 Studien zum antiken Kleinasien**, Dr. Rubolt Habelt, Bonn, , 2012, s. 29.

⁵⁸⁶ Beckman ve diğerleri, Ahhiyawa, s. 123

⁵⁸⁷ Oreshko, Long, s. 384.

⁵⁸⁸ Bryce, Kingdom, s. 284.

⁵⁸⁹ Beckman, Diplomacy, s. 100.

antlaşmada hem Mira kralı Alantalli hem de Šeha kralı Mašturi şahit olarak yazılmışlardır.⁵⁹⁰ Orta Anadolu ve çevresinde yaygın olan kaya anıtlarının MÖ 13. yüzyılda Batı Anadolu’da da yaygınlaşması, hiyeroglif yazının kullanılması ve Hatti üslubunda mühürler bu elitler arası etkileşimin materyal kültürdeki yansımalarının göstergeleridir. Šeha ülkesiyle ilgili tarihsel olarak çok az şey bilinirken, yakın zamanda Manisa’da Marmara Gölü çevresinde keşfedilen irili ufaklı sitadellerden oluşan yerleşim ağının Šeha’nın merkezi olabileceği Roosevelt tarafından önerilmiştir.⁵⁹¹ Roosevelt’e göre Marmara Gölü kenarındaki en büyük yerleşim olan Kaymakçı bölge merkezi olarak kabul edilebilir.⁵⁹² Fakat yerleşimde başlayan kazılar henüz bu öneriyi destekleyecek herhangi bir ipucu sunmamıştır. Kaymakçı’nın tarihi coğrafyayla ilgili pozisyonu bir kenara bırakıldığında, Batı Anadolu’da boyut, yerleşim modeli ve alanı tercihiyle ilk kez Hisarlık dışında bir merkezin modern teknikler gözetilerek kazılıyor oluşu, yönetici kültürü ve tarihsel gelişim konusunda önemli verilerin elde edilmesi ihtimalini artırmıştır. Çünkü yazının etkin bir şekilde kullanılmadığı GTÇ Batı Anadolu’da, yönetici elitlere ait muhtemel kayıtların ele geçebileceği yegâne alanlar, bölgesel merkez olarak kabul edilebilecek fiziksel nitelikler taşıyan yerleşimlerdir. Arzava başta olmak üzere Batı Anadolu’daki politik aktörlerin materyal kültürdeki izlerinin bugüne kadar bölgede tespit edilememiş olması, Kaymakçı projesini ve bölgesel merkez olma ihtimalini çok daha önemli bir noktaya getirmektedir.

Šeha’yla ilgili son tarihsel kayıt net olmamakla birlikte IV. Tuthaliya dönemine tarihlenen “Šeha Ülkesinin Suçları” olarak isimlendirilen metindir.⁵⁹³ Metne göre Tarhunaradu adında biri Ahhiyava kralına güvenerek Hatti’yle çatışır ama IV. Tuthaliya, Tarhunaradu’yu esir alarak ailesiyle birlikte Arinna’ya götürür. Sonrasında Šeha’nın yönetimini Muva-valvi soyundan birine bırakır ve kendisine asker (piyade ve savaş arabası) temin etmekle mükellef kılar.⁵⁹⁴ Bu anlatıdaki Muva-valvi, II. Muršili’nin Arzava seferinde Šeha’ya yönetici olarak atadığı Manapa Tarhunta’nın babasının adıdır. Bu durum Šeha’da Muršili’nin Arzava seferinden itibaren bir ailenin yönetici pozisyonunda olduğunun bir göstergesi olarak görülebilir. Bu “Muva valvi

⁵⁹⁰ Beckman, *Diplomacy*, s. 117.

⁵⁹¹ Roosevelt, *Lidya*, s. 56.

⁵⁹² Roosevelt, *Lidya*, s. 56.

⁵⁹³ Beckman ve diğerleri, *Ahhiyawa*, ss. 154-157.

⁵⁹⁴ Beckman ve diğerleri, *Ahhiyawa*, s. 155.

hanedanlığına” dair herhangi bir iz (mühür ya da mühür baskısı, herhangi bir yazılı kayıt) Hatti’de olduğu gibi bir politik kronoloji oluşturulmasını sağlayabilir. Tıpkı Mira’da olduğu gibi Šeha’nında MÖ 1200-1100 aralığında nasıl bir süreçten geçtiğine dair bir veri bulunmamaktadır. Orta Anadolu kökenli tarihsel kayıtların bu noktadaki suskunluğu, bölgedeki kazıların sağladığı arkeolojik verileri anahtar bir pozisyona getirmektedir.

Mira ve Šeha dışında Hapalla, Kuvaliya, Appaviya, Maša, Karkiša, Viluša ve Lukka, Hatti kayıtlarında ülke olarak (KUR^{URU}) nitelenen Batı Anadolu’daki politik birimlerdir. II. Muršili Arzava seferinden sonra bunlardan Kuvaliya’yı Mira’ya, Appaviya’yı ise Šeha’ya bağlamıştır.⁵⁹⁵ Maša ve Karkiša; Mira, Šeha ve Hapalla dışında kalan, Hatti kaynaklarında kimi zaman çatışmacı kimi zaman işbirliği içinde gösterilen iki politik figürdür. Politik açıdan Maša ve Karkiša diğer Batı Anadolu örgütlenmelerinden ayrılmaktadır. Metinlere göre her iki ülke de bir yaşlılar heyeti tarafından yönetilmektedir.⁵⁹⁶ Politik karar vericiliğinin tek elde toplanmamış olması, gücün merkezileşmediğini göstermektedir. Hatti kayıtlarında Lukka hiçbir zaman organize olmuş bir topluluk olarak tasvir edilmemektedir. Hiçbir Lukka kralı bilinmez, Lukka halkıyla yapılmış herhangi bir antlaşma metni bugüne kadar bulunmamıştır. Bryce, bu yüzden Lukka’nın, sınırları kabaca tanımlanabilecek bir coğrafyada birbirlerine etnik olarak yakın bağımsız toplulukları karşılar bir şekilde kullanıldığını düşünmektedir.⁵⁹⁷

Viluša ise ilk kez I. Tuthaliya’nın Aššuva seferinde geçer. E. Forrer’den beri tıpkı Ahhiyava meselesinde olduğu gibi, Viluša ile İlios arasındaki ses benzerliğinden hareketle bir eşitlik düşünülmüş, Viluša Troya Savaşı’na tarihsel bir zeminin sağlayıcısı olarak görülmüştür. Fakat kağıt üstündeki bu eşitliği destekleyecek arkeolojik ya da bölge kaynaklı tarihsel veriler bugüne kadar ele geçmemiştir. Viluša’nın MÖ 14. yüzyılda Arzava-Hatti mücadelesinde bir rolü olduğuna dair herhangi bir tarihi kayıt yoktur. MÖ. 13. yüzyılda II. Muvatalli ile Viluša kralı Aleksandu arasında yapılan bir antlaşma, Piyamaradu’nun isyanı sırasında gelişen çeşitli askeri ve politik olayları anlatan metinler Viluša tarihinin temel

⁵⁹⁵ Max Gander, “The West: Philology”, **Hittite Landscape and Geography**, Brill, Leiden-Boston, 2017, ss. 270-273.

⁵⁹⁶ Trevor Bryce, “The Late Bronze Age in the West and Aegean”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 372.

⁵⁹⁷ Bryce, Kingdom, s. 54.

kaynaklarıdır.⁵⁹⁸ Kukkunni, Alaksandu ve Valmu Viluša kralı olarak bilinen isimlerdir.⁵⁹⁹ Viluša'nın da diğer politik aktörler gibi MÖ 1200-1100 yıllarındaki durumuyla ilgili bir tarihsel veri bulunmamaktadır.

MÖ 13. yüzyılda Batı Anadolu'da Hatti'ye bağlı gücün merkezileştiği yerel krallıklar (Mira, Šeha, Hapalla, Viluša), yaşlılar tarafından kolektif bir şekilde yönetilen politik birimler (Maša ve Karkiša) ve herhangi bir politik organizasyona sahip olup olmadıklarına dair verilerin olmadığı insan toplulukları (Lukka); üç temel örgütlenme biçiminin varlığını göstermektedir. MÖ 14. yüzyılda, Arzava'nın yayılmacı bir politikayla hareket ettiği dönemlerin aksine MÖ 13. yüzyıl; Batı Anadolu'da siyasi birliğin olmadığı, politik ve askeri açıdan birbirine denk yerel aktörlerin Hatti'yle ilişkileri üzerinden canlandırılabilen bir zaman dilimidir. Bütün aktörlerin temel ortak noktaları materyal kültür açısından iyi bilinmemeleri ve MÖ 1200-1100 arasında nasıl bir süreç geçirmiş olduklarına dair tarihi verilerin olmayışıdır. Ayrıca Batı Anadolu'daki politik bölünmüşlük, bölgedeki materyal kültürün homojen bir yapıda olmamasının örgütlenme biçimleri üzerinden açıklamaktadır.

⁵⁹⁸ Viluša tarihinin ayrıntılı bir canlandırması için: Starke, Troia, ss. 34-45.

⁵⁹⁹ Starke, Troia, s. 37.

IV. BÖLÜM

MATERYAL KÜLTÜRÜN SOSYAL ORGANİZASYON BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

4.1. MATERYAL KÜLTÜRE FARKLI YAKLAŞIMLAR VE YÖNTEMLER

19. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlayan; arkeoloji, antropoloji sanat tarihi gibi sosyal bilimlerde temel bir kavram haline gelen materyal kültür ifadesi en genel anlamda insan tarafından üretilmiş ya da kullanılmış her türlü nesneyi tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır.⁶⁰⁰ 19. yüzyılda Avrupa’da haklarında bilgi sahibi olunan antik uygarlıklara ilgi duyan antikacılar tarafından toplanan sanat eserleri geçmişten kalan objelerin odağında yer alırken, klasik ve prehistorik arkeolojinin gelişimiyle birlikte materyal kültüre yaklaşımlar daha sistematik bir yapı kazanmaya başlamıştır.⁶⁰¹ 1960lı yıllara kadar arkeoloji pratiğinde materyal kültüre yönelik çalışmalar; sınıflandırmalar ve tipolojik silsilelerin oluşturulması temelinde gelişmiş, arkeolojik buluntuların uzamsal ve zamansal yayılımları incelenmiştir. Bu dönemde sürekli artan ve genişleyen bilgi birikimine bir düzen vermek arkeologların temel motivasyonlarından biridir. Örneğin arkeolojik buluntular ilk bulundukları yerlere göre isimlendirilmiş, çeşitli tiplerde kategorize edilerek ayırt edicilik üzerinden incelenmiştir. Öyle ki Shanks ve Tilley bu dönemdeki yaklaşımı biyolojide bitki ve hayvanların ya da mantarların tespit edilip sınıflandırılmasına benzetmektedir.⁶⁰² Bu geleneksel arkeoloji yapma biçiminin tekdüzeliğine ve kısıtlı yorumlama imkanına tepki olarak yeni arkeoloji ya da süreçsel arkeoloji ortaya çıkmış, materyal kültür öğeleri; insan–çevre, insan–sosyal sistem ilişkisinin anlaşılmasının bir aracı olarak görülmüştür.⁶⁰³ Teori inşası, süreçsel arkeolojide önemli bir başlık olduğu için materyal kültürün ekolojik sistem içerisinde nasıl bir rolü olduğu arkeoloğun öncelikleri arasında yer almaktadır. 1980li yıllardan itibaren I. Hodder, D. Miller ve

⁶⁰⁰ Materyal kültür kavramının ortaya çıkışı, gelişimi ve kullanımıyla ilgili güncel bir değerlendirme için: Hans Peter Hahn, “Material Culture”, **The International Encyclopedia of Anthropology**, (Ed. Hilary Callan), 2018, John Wiley&Sons, Online Erişim Makale, ss. 1-15.

⁶⁰¹ Trigger, History, s. 80.

⁶⁰² Michael Shanks ve Christopher Tilley, **Social Theory and Archaeology**, University of New Mexico Press, Albuquerque, 1988, s. 79.

⁶⁰³ Lewis Binford, “Archaeology as Anthropology”, **American Antiquity**, Cilt: 28, Sayı: 2, (Archaeology), 1962, s. 219.

C. Tilley gibi isimlerin öncülük ettiği post-süreçsel arkeoloji ise materyal kültürü metaforik ya da analogik olarak bir metin olarak görmekte, konteksti ve yorumlamayı ön plana çıkarmakta, materyal kültürü toplumsal hayatta aktif bir aktör olarak görerek, onların sembolik anlamlarını ve ideolojik yapıdaki rollerinin yorumlanmasını son derece önemsemektedir.⁶⁰⁴ Hem süreçsel hem de post-süreçsel arkeoloji; materyal kültürün fiziksel niteliklerinden çok sunduğu ve sunabileceği bilgiler ve bunların edinme biçimleri üzerinden arkeolojinin benimsemesi gereken yeni yöntemler üstünde durmaktadır. Yönteme dair bilinçlenme ve bilimsel yöntem olarak sorun odaklılık ile tümdengelinin benimsenmesi bu iki akımı, kültür tarihçiliğinden ayırt eden temel unsurlardandır.

Materyal kültürün yorumlanması, anlamı belirli zaman ve mekân düzlemlerinde yapısına odaklanan antropoloji, sosyoloji gibi bilimlerden beslenen bu akımlara paralel olarak, arkeoloji pratiğinde 1960'lardan itibaren tarih, coğrafya, filoloji gibi disiplinlerle kurulmuş eski ilişkilere alternatif olarak yeni bir alan ortaya çıkmıştır. Doğa ve fen bilimleri, tıp gibi alanlarla daha yakın bağ kuran ve çok disiplinli ortak çalışmaları önceleyen yaklaşımlar, materyal kültürden bilgi edinme ve değerlendirme biçimlerini değiştirmiştir. Başta radyokarbon tarihlendirme ve dendrokronoloji olmak üzere tarihlendirme yöntemleri, X ışını floresans spektrometresi, nötron aktivasyon analizi, havadan ve uzaktan algılama, jeomanyetik ve elektromanyetik yöntemler, jeoradar ve elektrik öz direnç gibi yöntemler sadece kazı ve yüzey araştırmasına dayalı altyapıdan hareketle kapsamlı veriler elde edilemeyeceğini açığa çıkarmıştır. Zooarkeoloji, arkeobotani gibi en yalın haliyle doğal çevre ve ekonomi konusunda bilgi kaynağı olan alt alanlar, anorganik materyal kadar organik materyalin önemle çalışılması gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu yöntemsel farklılaşma sonucunda arkeoloji karakter değiştirerek ve bir ölçüde sosyal bilimlerle kısıtlanmadan fen ve doğa bilimleri ile ortak çalışır hale gelmiştir. Nitekim bu değişim araştırma çıktılarına da yansımaktadır. Bugün küresel ölçekteki etki değeri

⁶⁰⁴ Ian Hodder ve Scott Hutson, **Reading the Past Current Approaches to Interpretation in Archaeology**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, ss. 166-172; Christopher Tilley, **Material Culture and Text The Art of Ambiguity**, Routledge, New York, 1991; Ian Hodder, **Symbolic and Structural Archaeology**, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

listelerinin ilk 10 sırasında arkeolojik bilime dayalı yayınların olduğu dergiler ağırlıktadır.⁶⁰⁵

Dünyadaki bu dönüşüm Türkiye’de kısıtlı bir etki yaratmıştır. Arkeolojideki temel ve güncel yöntemleri anlatan arkeolojiye giriş niteliğinde Türkçe bir kitap, ilk kez 2018 yılında basılmıştır.⁶⁰⁶ Türkiye Arkeolojisi için önemli bir ‘toplanma etkinliği’ olan Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumlarında arkeometrik çalışmalar, genellikle az sayıda ve uzmanlaşmış bir kitle tarafından takip edilmektedir. Adalya gibi uluslararası endekslerde taranan bir dergideki makalelerin (yakın zamana kadar) önemli ölçüde obje, yerleşim ve yazıt odaklı olması, arkeometrik çalışmaların kullanıldığı çalışmaların son derece kısıtlı olması⁶⁰⁷ mevcut durumu yansıtan parametrelerden birkaçıdır.

Fakat bu dönüşüm hem teorik hem pratik anlamda mevcut arkeoloji yapma biçimleriyle bir çatışma ortamı yaratmıştır. Bir beşeri bilim olarak arkeolojinin bilgi üretme, çıkarım ve yorumlamada takip ettiği yol ile fen bilimleri kökenli arkeometri uzmanları arasında doğal bir epistemolojik ayrım söz konusudur. Daha sübjektif, tarihsel anlatım yaratmayı önceleyen, obje odaklı arkeolojik perspektif; daha deneysel, laboratuvar merkezli ve test edebilirliği önceleyen arkeometrik yaklaşımla kutuplaşmaktadır. Çoğu zaman arkeologlar kendi teorik düzlemlerini ve geçmiş okumalarını desteklemek adına arkeometrik çalışmaları bir araç olarak görmektedir. Bu durumu canlandırmak adına; arkeometri uzmanlarını mekanik teknisyenler, arkeologları ise bir aracın nasıl çalıştığını bilmeye ihtiyacı olmayan ama sürme hakkını sadece kendinde gören sürücüler olarak örnekleyen Martinon-Torres ve Killick bu yaklaşımı eleştirmektedir.⁶⁰⁸ Kristansen ise bu iki grup arasındaki farkı bir kamplaşma

⁶⁰⁵ Google Scholar Top Publications, “Arkeoloji Kategorisi”, **Sosyal Bilimler**, https://scholar.google.com/citations?view_op=top_venues&hl=en&vq=soc_archaeology, (06.06.2018), Scimago Endeksi, <https://www.scimagojr.com/journalrank.php?category=3302>, (06.06.2018).

⁶⁰⁶ Sinan Ünlüsoy, Canan Çakırlar ve Çiler Çilingiroğlu, **Arkeolojide Temel Yöntemler**, Ege Yayınları, İstanbul, 2018.

⁶⁰⁷ Ayrıntılı değerlendirmeler için; Çiler Çilingiroğlu, “Kültür Tarihçiliği Kısacasında Türkiye Arkeolojisi: Arkeolojiye Kanatlarını Verebilir miyiz?”, **Değişen Arkeoloji 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, (Ed. Çiler Çilingiroğlu ve Pınar Özgüner), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s. 17.

⁶⁰⁸ Marcos Martinón Torres ve David Killick, “Archaeological Theories and Archaeological Sciences” **The Oxford Handbook of Archaeological Theory**, 2017, Online Erişim, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199567942.013.004.

unsuru olarak değil sosyal ve tarihsel anlatıları yeni bir düzlemde ele almak için bir meydan okuma olarak görmekte ve işbirliğini öncelemektedir.⁶⁰⁹

Güncelliğini koruyan bu kamplaşmaya karşın sadece arkeologların yürüttüğü kazı sürecinin ağırlıkta olduğu ‘geleneksel’ sistemin yerini interdisipliner arazi çalışmaları almaya başlamış, başta Stonehenge ve Çatalhöyük olmak üzere önemli projeler bu yaklaşımı temel hareket noktası haline getirmiştir.⁶¹⁰ Bu sayede “arkeolojik bilim” yapabilmek için veri üzerinde çalışacak kişiler tarafından örnek toplanması, ilgili verilerin arazide doğrudan uzmanlar tarafından değerlendirilmesi mümkün hale gelmiştir. Böylece kazı sonrasında özellikle organik maddelerin gerek saklanma koşulları gerekse arkeologların çalışma pratiğinde yeterince önemsenmedikleri için tahrip olmaları ya da sessiz kalmalarının önüne geçilmektedir. Fakat bu farklılaşmaya rağmen hala kazıların diğer paydaşlar dahil edilmeksizin (antropologlar, arkeometri uzmanları vb.) sadece arkeologlar tarafından yapılması, kazı sonrasında bulguların çeşitli uzmanlar tarafından değerlendirmesi ve yetersiz kazı raporları yaygınlığını korumaktadır.⁶¹¹ Bu durumun oluşmasında eskimiş teorik tabanların kullanılması kadar arkeometrik çalışmaların maddi açıdan getirdiği yükten ötürü, yetersiz bütçe ve ekipmanlarla çalışmak zorunda kalan projelerin de rolü vardır. Özellikle gelişmiş ülkelerdeki bilimsel birikimden gelen eşitsizlik ile gelişmekte olan ülkelerde teknolojiye erişimde yaşanan sıkıntılar⁶¹² arkeolojik bilimin genel arkeoloji pratiğinde standart bir pozisyon almasına engel olmaktadır.

Arkeolojideki bu dönüşüm, arkeoloğun temel uğraşlarından biri olan materyal kültürü; tespit edip tanımlamak, sınıflandırmak ve tipoloji oluşturmaya dayanan kültür tarihçiliğini değişime zorlamıştır. Genel olarak dünya arkeolojisinde teorik kamplaşmaların olduğu, yeni düşünme ve değerlendirme biçimlerin yaygınlaştığı 1960lı yıllardan sonra, yöntem ve bilgi üretme biçiminde yukarıda sıralanan disiplinlerin etkileri, Anadolu GTÇ arkeolojisine geniş ölçekte yansımamıştır. Hodder ve Hutson’ın süreçsel arkeolojinin Avrupa’da tutunamamasının ana sebebi olarak

⁶⁰⁹ Kristian Kristiansen, “The Nature of Archaeological Knowledge and Its Ontological Turns”, **Norwegian Archaeological Review**, Cilt 50, Sayı 2, 2017, s. 122.

⁶¹⁰ Mark Polard ve Peter Bray, “A Bicycle Made for Two? The Integration of Scientific Techniques into Archaeological Interpretation”, **Annual Review of Anthropology**, Sayı 36, 2007, s. 247.

⁶¹¹ Polard ve Bray, s. 248.

⁶¹² David Killick, “The Awkard Adolescence of Archaeological Science”, **Journal of Archaeological Science**, Sayı 56, 2015, s. 245.

gördüğü Avrupa arkeolojisinin entelektüel ve idari açıdan antropolojiyle değil tarihle yakın ilişki içinde olması tespiti,⁶¹³ uzun bir süre teorik açıdan ve yöntemsel farklılaşma konusunda belli kalıplara sıkışmış Anadolu GTÇ arkeolojisi için de geçerlidir. Özellikle kronoloji ve tipoloji oluşturarak tarihsel anlatımların arkeolojik ispatına, genel olarak tarih-arkeoloji ilişkisinden beslenen araştırma sorunlarına odaklanan bir çerçeve varlığını güçlü bir şekilde devam ettirmiştir. Fakat bu durum yakın zamanda değişmeye başlamıştır. III. Bölüm’de anlatıldığı gibi Hattuša’daki yeni dönem çalışmalar bu eskiyen perspektifi aşmak adına arkeolojik bilimden beslenen bir altyapıya oturtulmaktadır. Bu yeni yaklaşımla ciddi bir revizyona uğrayan bazı kabuller (kronoloji, yukarı kentin kuruluş dönemi vb.) değişmekte ve materyal kültür interdisipliner bir şekilde değerlendirilmektedir.

Batı Anadolu’daki MÖ. 2. binyıla odaklı yakın zamanda tamamlanmış ve devam etmekte olan projeler materyal kültüre yaklaşım açısından üç gruba ayrılabilir. İlk gruba teorik açıdan kültür tarihçi altyapı ve geleneksel arazi pratiğini takip eden çoğunlukla “yerli” araştırmacıların olduğu projeler girer. Bademgediği Tepe, Panaztepe, Limantepe, Ayasuluk Tepesi, Çine-Tepecik, Miletos, Kocabaş Tepe bunlar arasında en belirgin olanlardır. Bu projelerde kısmi olarak arkeometriden beslenilmekle birlikte; yerleşim karakterlerini inceleyen ya da arkeolojik verileri sentezleyen çalışmalarda, sorun odaklılık olmadığı için güncel arkeolojik yaklaşımlar ve bilgi tabanlarına başvurulmamaktadır. Örneğin Günel tarafından bölgenin GTÇ arkeolojisi özetlenirken; arkeolojik kültür, kültür bölgeleri gibi kültür tarihçi kavramla kullanılmakta, materyal kültür benzerlikler ya da farklılıklar üzerinden değerlendirilerek, göç olgusunu göstermek için seramiklerin hareketi bir kanıt olarak görülmektedir.⁶¹⁴ Yazar zooarkeolojik ve arkeobotanik verilere hiç değinmemekte, politik organizasyon ve yerleşim hiyerarşisine yönelik çıkarımlar ya önerilerde bulunmamaktadır. Bunun yerine sadece tarihsel bir çerçeve oluşturmakta, tarihi coğrafya araştırmalarına bölgede bilinen az sayıdaki yazılı veriyi ekleyerek mevcut verileri Orta Anadolu ve Ege üzerinden değerlendirmektedir.⁶¹⁵

⁶¹³ Hodder ve Hutson, ss. 10-11.

⁶¹⁴ Sevinç Günel, “The West: Archaeology”, **Hittite Landscape and Geography**, Brill, Leiden, 2017, (West) ss. 119-133.

⁶¹⁵ Günel, West, ss. 128-130.

İkinci gruptaki projelerde arkeometrik çalışmalar daha yoğun bir şekilde sürdürülmüş, materyal kültür üzerinden değerlendirmeler yapılırken ilk gruba göre interdisipliner bilgi tabanına daha fazla yer verilmiştir. Hisarlık-Troya'daki Korfmann dönemi kazılarında⁶¹⁶, Beycesultan'da Abay tarafından yürütülen yeni dönem kazı projesinde⁶¹⁷, Çeşme Bağlararası'nda⁶¹⁸ arkeometrik çalışmalar önemsenmiştir. Buna karşın elde edilen veriler değerlendirirken, yeterli işbirliğinin sağlanmaması ve disiplinler arası çalışmaların yeterli düzeyde olmaması çeşitli yanlışlara ya da eksik değerlendirmelere yol açmaktadır. Örneğin antropolog B. Boz, Beycesultan'da GTÇ tabakasında bulunan insan kalıntılarını; arkeolojik kontekst ve tarihsel verileri de kullanarak değerlendirmektedir.⁶¹⁹ Yazar, GTÇ'de Batı Anadolu'daki tarihsel verileri özetlerken hatalı bir şekilde Arzava mektuplarını "Hititlerin" Arzava isyanlarını bastırıp bölgeyi vassal krallıklara bölmesine kaynak olarak göstermektedir.⁶²⁰ Oysa Arzava mektupları, Arzava Kralı Tarhundaradu'nun kızını Mısır Firavunu III. Amenhotep'le evlendirme istediğini konu edinmektedir. Buna karşın Boz'un yaptığı tafonomik analizler, Mellaart ve Murray tarafından daha önce yangın tabakasına bulunan insan iskeletlerinin, Hatti saldırıları sonucu olduğu okumasına alternatif bir öneri getirmiştir.⁶²¹ Bu sonuç açık bir şekilde bölge dışı tarihi verilerin geçmiş okumalarında kullanılmasını, ya da bu okumanın tek geçerli canlandırma olduğu görüntüsünü değiştirmektedir. Beycesultan'a göre Hisarlık-Troya'da interdisipliner veri tabanı daha isabetli bir şekilde kullanılmaktadır. Pavuk, Pieniżek ve Riehl; zooarkeolojik, arkeobotanik, paleoiklimsel ve arkeolojik verileri sentezleyerek Hisarlık ve çevresindeki arazi kullanımı, yerleşim düzeni ve ekonomiyi ayrıntılı bir şekilde değerlendirmektedir.⁶²² Fakat burada da yeterli veri toplanmadığı için kesin

⁶¹⁶ Günther Wagner, Ernst Pernicka ve Hans-Peter Uerpmann (Ed.), **Troia and the Troad Scientific Approaches**, Springer, Heidelberg, 2003; Riehl, Bronze Age; Riehl ve Marinova, ss. 297-312.

⁶¹⁷ Yerleşimde çeşitli araştırmacılar tarafından arkeobotanik, zooarkeolojik, jeofizik araştırmalar yapılmış ve bu araştırmalara resmi internet sitesi www.beycesultan.org'de yer verilmiştir.

⁶¹⁸ Henüz bir yayın olmasa da kazı başkanı V. Şahoğlu; arkeobotanik ve zooarkeolojik verilerin lisansüstü tez çalışmalarına konu olduğunu bildirmiştir. (Kişisel görüşme 15.10.2017)

⁶¹⁹ Başak Boz, "Considering the Re-use of Late Bronze Age Buildings in Light of Contextual Information and Human Remains at Beycesultan", **Mediterranean Archaeology and Archaeometry**, Cilt: 16, Sayı: 2, 2016, ss. 75-86.

⁶²⁰ Boz, s. 76.

⁶²¹ Boz'un okumasına göre 2 numaralı odaya iskeletler sonradan getirilmiş, daha sonra mekânı tekrar kullanmak isteyen insanlar buradaki ölümlere özen göstermemiş ve kemikler atıl halde ortadan kaldırılmıştır. Boz, s. 84.

⁶²² Peter Pavuk, Magda Pieniżek ve Simone Riehl, "Troy and the Troad in the Second Millennium: Changing Patterns of Landscape Use", **Physis L'Environnement Naturel et la Reletion Homme-**

çıkarımlarda bulunmak konusunda araştırmacılar ihtiyatlı davranmak zorunda kalmaktadır.⁶²³ Buna rağmen bu yaklaşım Hisarlık-Troya'yı sadece obje odaklı, kültür tarihçi değerlendirmelerin dışına çıkarmakta, daha kapsamlı bir geçmiş okumasını mümkün hale getirmektedir.

Üçüncü grupta Kaymakçı Projesi tek başına yer almaktadır. 2001 yılında Merkezi Lidya Yüzey Araştırması sırasında keşfedilen yerleşimde kazı çalışmaları başlamadan önce uzaktan ve yerden algılama yöntemleriyle, çok sayıda veri ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. 2014'te başlayan kazı çalışmalarından sonra sadece mimari, küçük buluntular veya tarih odaklı bir yaklaşım değil; bitkisel ve hayvansal kalıntılar çalışılarak geçim ekonomisi incelenmekte, paleocoğrafyaya yönelik canlandırmalar öncelenerek, kapsamlı bir bilgi tabanı yaratılmaktadır.⁶²⁴ Bu haliyle Kaymakçı Projesi, Troya ve Beycesultan'dan ayrılmaktadır. Çünkü arkeometrik veriler, arkeolojik verilerle projenin başlangıcından itibaren sentezlenerek değerlendirmekte ve disiplinlerarası işbirliği bilgi üretim sürecinin merkezinde yer almaktadır. Oysa Hisarlık ve Beycesultan, 19.-20. yüzyıl içerisinde yoğun bir şekilde kazıldıklarından ötürü modern teknoloji ve yaklaşımlardan uzak bir bilgi birikimi oluşmuştur. Bugün bu projeler devam etse bile modern teknikler ağırlıklı bazen de zorunlu olarak kazı sonrası depolanan inorganik ve organik buluntulara uygulanmaktadır. Bu durum da bilgi üretim sürecinde en baştan itibaren ilgili bilim insanları tarafından örneklem yapılmasını, arkeolojik verilerle arkeometrik verilerin dengeli bir şekilde eşleştirilmesini ve arkeolojik yorumlamamaların daha isabetli bir şekilde yapılmasına engel teşkil etmektedir.

Bu gruplar bir bütün olarak değerlendirildiğinde; Batı Anadolu'da GTÇ arkeolojisinde teorik temel ve inşa (*theory building*) zayıf iken, arkeoloji-tarih ilişkisinden beslenen materyal kültürü yorumlama biçiminin baskın olduğu görülmektedir. Sorun odaklılık ve tümdengelim bu arkeolojik araştırmalarda merkezi bir rol edinmediği için ve kazı yapma odaklı bir geleneğin varlığından ötürü arkeoloji-tarih ilişkisi, sonuçsuz bir bilgi yığını yaratmaktadır. Fakat arkeolojik bilim üzerinden

Milieu dans le Monde Égéen Protohistorique, (Ed. G. Touchais, R. Laffineur, F. Rougemont), Peeters, Leuven-Liege, 2014, ss. 111-120.

⁶²³ Pavuk ve diğerleri, *Physis*, s. 113. Özellikle Troya V ve Troya VI'nın erken ve orta safhaları için.

⁶²⁴ En güncel, Christopher Roosevelt ve diğerleri, "Exploring Space, Economy, and Interregional Interaction at a Second Millennium B.C.E. Citadel in Central Western Anatolia: 2014-2017 Research at Kaymakçı", *American Journal of Archaeology*, Cilt: 122, Sayı 4, (Space) 2018, ss. 645-688.

interdisipliner perspektifler kanalıyla geçmişe yönelik değerlendirmelerin yapılması, 2000li yıllardan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Orta Anadolu'yla koştur giden bu akım, bölgedeki birçok projede yeterince önemsenmemişken, Kaymakçı projesi bu konuda öncü bir rol üstlenmiş durumdadır.

4.1.2. GTÇ Batı Anadolu'sunda Materyal Kültür: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

Batı Anadolu GTÇ materyal kültürü karşılaştırmalı bir perspektifle bakıldığında nitelik açısından, Doğu Akdeniz geneline göre farklılıklar içermektedir. Ege, Mezopotamya, Orta Anadolu ve Mısır'da materyal kültürü oluşturan öğeler gerek ayırt edici özellikleri gerekse araştırma tarihçesinin derinliğinden ötürü çok daha yoğun bir şekilde çalışılmıştır. Aynı zamanda söz konusu coğrafyadaki aktörler, materyal kültür bağlamında son derece yaratıcı bir karakter geliştirmişlerdir. Örneğin MÖ 1700-1200 arasında Mısır anıtsal yapılar, hiyeroglifler ve büyük boyutlu heykellerle; Ege anıtsal mezar anıtlar, duvar resimleri, seramiklerle; Orta Anadolu ise görsel kültür öğeleri, değerli metallere içki kapları ve mühürlerle kendilerine özgü materyal kültür öğeleri oluşturmuşlardır. Fakat Batı Anadolu geneli düşünüldüğünde en azından günümüze ulaşabilen materyal kültür öğelerinde, Doğu Akdeniz genelindeki bu yaratıcı karakteri görmek söz konusu değildir. Devasa anıtsal yapılara ya da Hattuşa veya Amarna ölçeğinde yerleşimlere, Orta Anadolu ve özellikle de Mısır'da olduğu gibi politik gücü ya da kişileri yansıtan görsel kültür öğelerine Batı Anadolu'da rastlanmaz. Doğu Akdeniz geneliyle kıyas yapılacak en önemli mimari öğe, bölgenin en belirgin anıtsal savunma sistemi olan bugün belli ölçüde korunabilmiş Hisarlık-Troya'nın VI. tabakasındaki surlardır. Bölgenin en tanınan yerleşimi olan Hisarlık-Troya, bu bilinirliğini materyal kültür öğeleriyle değil, esas olarak Homeros destanları sayesinde kazanmıştır. Destanlar olmaksızın Hisarlık kazılmış olsaydı ne Doğu Akdeniz ölçeğinde ne de Batı Anadolu ölçeğinde, günümüzdeki pozisyonuna ulaşamazdı.

Bölgedeki az sayıdaki görsel kültür öğelerinden başat olanlar MÖ 13. yüzyıl ve sonrasına tarihlenen; kaya anıtları, stel ve Luvise grafitilerdir. Fakat bu örneklerde Mısır ve Orta Anadolu'yla boyut ve sayı bakımından kıyaslanmayacak ölçekte.

Kaya anıtları 13. yüzyıldan itibaren Orta Anadolu ve çevresinde yoğunluk kazanmıştır.⁶²⁵ Yazılı kaynaklara göre bu dönemde siyasi açıdan önemli bir kısmı Hatti etkisinde olan Batı Anadolu'da, aynı geleneğin kısıtlı da olsa kendine yer bulmuş olması, politik elitler arasındaki ilişkilerin materyal kültüre yansımaları örneklemektedir.

Bu karşılaştırmalı perspektif bölgenin makro ölçekte kendine has, dışa kapalı ve Doğu Akdeniz'deki yaratıcı atmosferden uzak olduğunu yansıtmaktadır. Fakat bölge mikro ölçekte de benzer bir görünüm sergilemektedir. Bütün bölge için başta anıtsal yapılar olmak üzere homojen bir materyal kültür evreninden bahsetmek zordur. Örneğin Miletos, Çine-Tepecik, Hisarlık-Troya ve zayıf da olsa Bademgediği'nde savunma duvarları açığa çıkarılmıştır. İleride daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacak bu sur sistemlerinin hiçbiri, plan ve teknik açıdan birbirine benzememektedir. Bu çeşitlilik bölge içindeki mimari farklılaşmayı yansıttığı gibi yerleşimler açısından en belirgin fiziksel unsurlardan biri olan sur sistemlerinde takip edilebilir bir etkileşimin olmadığını göstermektedir. Buna karşın Orta Anadolu GTÇ'de baskın sur sistemi olan sandık duvar tekniğindeki yapılara hem Hattuşa ve çevresinde hem de Hatti siyasi gücünün eriştiği Yumuktepe gibi uzak yerleşimlerde tespit edilmiştir.⁶²⁶ Bu homojenlik Hatti'nin politik gücüyle materyal kültür arasında doğrudan bir bağ kurmayı mümkün hale getirmektedir. Batı Anadolu'da böyle bir durumun söz konusu olmayışı, politik açıdan bağımsız birimlerin var olduğunun maddi bir kanıtı olarak görülebilir.

Bölge genelinde seramikler ortak öğeler olmakla birlikte, gerek form gerekse teknik nitelikler açısından çeşitlilik söz konusudur. Örneğin Beycesultan ve çevresinde yüksek ayaklı kadehler yoğun bir buluntu grubunu oluştururken, aynı malzemeye KBA'da rastlanmamaktadır. Kıyıda yerleşimlerde Ege kökenli ya da etkili seramikler dağılım gösterirken daha iç kesimlerde bu malzemeye rastlanmaz. Uzamsal dağılımdaki bu tür farklılıklar özellikle bölge dışı ilişkileri yansıtan obje hareketliliğinin kısıtlı olduğunu göstermektedir. Buna karşın *silver wash* ya da gümüş mika astarlı seramikler, *gold wash* ya da altın mika astarlı seramikler, MÖ 2. binyıl boyunca neredeyse bölge geneline yayılan gri seramikler bölgenin kendine has yerel

⁶²⁵ Turgut Yiğit, Ali Özcan ve Kurtuluş Kıymet, **Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları**, Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2016, s. 8.

⁶²⁶ III. Bölüme bakınız.

malzeme gruplarıdır⁶²⁷. Gri seramik dışında diğer birimler üzerinde bugüne kadar ciddi bir araştırma eksikliği söz konusu iken Kaymakçı ve Bayraklı’da yapılan çalışmalarda bu durum değişmeye başlamıştır.⁶²⁸ Bu malzeme grupları aynı zamanda Ege ve Orta Anadolu geleneklerinden bağımsız, bölgedeki ham madde çeşitliliğinden beslenen, tipolojik açıdan özgün çeşitlemeleriyle, Batı Anadolu’nun henüz belirmekte olan materyal kültür karakterinin en yaygın örneklerini oluştururlar.

Sosyal organizasyonu incelemek amacıyla bölgedeki materyal kültürün ilgili belirgin öğeleri (yerleşimler, anıtsal yapılar vb.) ileride çeşitli gruplara ayrılarak ayrıntılı bir şekilde çalışılacaktır. Bir bütün olarak zamanın yok edici gücüne dayanmış materyal kültür öğeleri (yukarıdaki karşılaştırmalı perspektifte göz önünde bulundurularak) değerlendirildiğinde, kendine has nitelikler taşımasına rağmen Batı Anadolu, Doğu Akdeniz ölçeğinin uzağındadır. Batı Anadolu’da GTÇ materyal evreni kendini bir gelenek ya da ilham unsuru olarak sürdürülebilir bir şekilde daha sonraki dönemlere taşıyamamıştır. Yazı icat eden ya da ithal ederek geliştiren bir coğrafya olmadığı için de arkeolojik buluntulardan maksimum bilgi edinebilmek sadece arkeoloğun; algılama, bilgi üretme ve yorumlama biçimine bağlı durumdadır. Teknolojik açıdan materyal kültür öğelerinin üretim sürecinde insanlık tarihi için önemsenecek derecede teknik bilgi (cam üretimi, üstün metalürji teknikleri ya da mühendislik vb.) üretimi de Batı Anadolu’da gerçekleşmemiştir. Bu nitelikler aynı zamanda bölgenin şimdiye kadar Doğu Akdeniz’deki diğer aktörlere göre daha az ilgi görmesinin temel nedenlerinden biridir.

4.2. MATERYAL KÜLTÜRÜN SOSYAL ORGANİZASYON BAĞLAMINDA GRUPLANMASI

Sosyal Organizasyon, süreçsel arkeolojinin gelişmesiyle birlikte arkeologların odak noktasında yer almıştır. Arkeolojik veriler, ara bağlam kuramları olarak

⁶²⁷ Chritina Luke ve diğerleri, “Composing Communities: Chalcolithic through Iron Age Survey Ceramics in the Marmara Lake Basin, Western Turkey”, **Journal of Field Archaeology**, Cilt: 40, Sayı: 4, 2015, ss. 428-449.

⁶²⁸ Kaymakçı’da bulunan az sayıda altın mika astarlı seramik Tunç Kaner tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Tunç Kaner, **Kaymakçı Arkeoloji Projesi Altın Mika Astarlı Keramiklerin Yapım Tekniği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2018. Bayraklı-Smyrna’da bulunan gümüş mika astarlı seramikler ise yüksek lisans tezi olarak Ayça Büyükmekte tarafından hazırlanmaktadır.

nitelendirilen etnoarkoloji veya deneysel arkeoloji gibi yeni yöntemler kullanılarak geçmiş toplumların örgütlenme biçimleri önemli bir çalışma alanı haline getirilmiştir. Önasya Arkeolojisinde ise yazılı kaynaklar sosyal organizasyonun incelenmesi için önemli bir rol üstlenmiştir. Özellikle antropoloji-arkeoloji disiplinlerinin Kuzey Amerikan ekolünde daha iç içe olmasından ötürü hem teorik anlamda hem de arazi pratiği açısından çok sayıda araştırma yapılmıştır. E. Service ve M. Fried gibi antropologların 1960'lı yıllarda sosyal organizasyonu tanımlamak için kullandıkları evrimci tipolojiler,⁶²⁹ sosyal arkeolojide temel bir dayanak haline gelmiştir. Arkeolojik olarak kazı ve yüzey araştırmalarından yerleşimler ve yerleşim dokusuyla ilgili elde edilen veriler, mezarlar ve mezarlık alanları, anıtsal yapılar, konutlar, hane bazlı varsıllık, ikonografik veriler, statü eşyaları sosyal organizasyon başlığı altında toplumsal yapı ve tabakalanmanın anlaşılması için kullanılan materyal kültüre ilişkin birimlerdir.⁶³⁰ Fakat 50 yılı aşkındır yoğun bir şekilde çalışılan bu alan özellikle post-süreçsel arkeologlar tarafından insan topluluklarının yukarıdan aşağıya doğru inceleniyor oluşu, evrimci tipolojilerin örgütlenme çeşitliliklerini görmezden gelmesi, bireyin ve kimliklerin arkeolojik araştırmalarda kendine yer bulamamasından ötürü eleştirilmektedir.⁶³¹ Sosyal organizasyon; metodoloji ve yaklaşım açısından çeşitliliğin ve ayrıntılara odaklanmanın veri toplamayı ağırlaştırdığı post-süreçsel perspektife göre, süreçsel arkeolojide daha merkezi araştırma konusu haline gelmiştir. Bu rol ve teorik taban V. Bölüm'de ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

İnsanın yaşam, üretim ve ölümle dönemlere ayrılabilen biyolojik yaşam döngüsü materyal kültürün gruplandırılması açısından birer şemsiye kavram haline getirilebilir. Makro bir yaşam alanı olarak GTÇ Batı Anadolu'sundaki yerleşimler; bu yerleşimlerin konumları, içindeki anıtsal yapıların mimarisi ve farklılıkları, sosyal organizasyon açısından yaşam alanları başlığı altında gruplanacaktır. Sosyal statüyü simgeleyen prestij nesneleri ve bunların üretimi, ekonomik merkezileşme ve sistemin bir gereği olarak yazı ve mühürcülük, dokumacılığa ilişkin arkeolojik buluntular,

⁶²⁹ Elman Service, **Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective**, Random House, New York, 1962. Morton Fried, **The Evolution of Political Society**, Random House, New York, 1967.

⁶³⁰ Renfrew-Bahn, ss. 179-232.

⁶³¹ Ian Hodder, "Theoretical Archaeology a Reactionary View", **Symbolic and Structural Archaeology**, (Ed. Ian Hodder), Cambridge University Press, Cambridge, 1982, ss. 1-16; Shanks ve Tilley, **Social**, ss. 148-165; Norman Yoffee, **Myths of the Archaic State Evolution of the Earliest Cities, States and Civilizations**, Cambridge University Press, New York, 2004. (Myths)

üretim alanları ve ürün; mezar tipleri, ölü gömme uygulamaları ve mezarlarda ele geçen buluntular ölüm ve öteki dünya algısı başlığı altında değerlendirilecektir. Bu gruplamalarla materyal kültürün ağırlıklı olarak fiziksel nitelik, yapım ve üretim teknikleri ve sınıflandırılmasına dayalı çalışmalardan ötürü eksik kalan sosyal organizasyon bağlamını incelemek mümkün hale gelecektir.

Hisarlık-Troya VI'da iç kaleyi çevreleyen surlara yönelik değerlendirmeler yukarıda değinilen sosyal organizasyonu yeterli düzeyde önemsemeyen obje odaklı bakış açısına bariz bir örnek oluşturur. Klinkott ve Beck,⁶³² Beck⁶³³ ve Korfmann⁶³⁴ surları sadece teknik özellikleri bağlamında, inşai bir faaliyet perspektifiyle değerlendirmektedir. Oysa orijinal uzunluğu 550 m. olan duvar aynı zamanda yoğun bir insan emeğinin ürünüdür. Söz konusu araştırmacılar bu emeğin bir merkezi güç tarafından mı yönetildiği (yönetildiyse insan gücüne yönelik nicelik ve nitelik odaklı araştırmalar) yoksa yerleşimde yaşayan insanların savunma ihtiyaçlarını gidermelerine yönelik kolektif bir çabanın mı ürünü olduğu gibi konular üzerinde durmamaktadır. Duvarı inşa edenlerin beslenmelerinden barınmalarına fiziksel ihtiyaçları, inşa faaliyetini planlayan ustaların deneyim ve zamanla elde ettikleri bilgileri aktarım aktaramadıkları (ya da yazılı geleneğin yokluğu durumunda aktarımın nasıl yapılmış olabileceği) ihmal edilmiş sosyal organizasyona ilişkin önemli başlıklardır. Bu konuların anlaşılabilmesi ya da canlandırılabilmesi, materyal kültürde bıraktığı izlerin takip edilebilmesi için araştırma pratiğinde bu tip araştırma amaçlarının belli bir ölçüde yer bulması gerekir. Oysa Hisarlık örneğinde bu amacı görmek pek mümkün değildir. MÖ 1700-1200 arasında 500 yıla yakın sürekli bir inşa faaliyeti sonucu ortaya çıkan mimari aynı zamanda insanların birbirlerine bıraktıkları somut bir miras, GTÇ insanları için geçmişin bu 500 yıllık süreç içerisinde geleceklerine taşınmasının bir tanığıdır. Bu bağlam sosyal yapılanma ve hiyerarşi açısından ipuçları taşımaktadır. Yerleşimin en güvenli alanını oluşturan, etrafı yüksek duvarlarla çevrili, içerisinde

⁶³² Manfred Klinkott ve Ralf Becks, “Surlar, Kuleler ve Kapılar: Troia VI ve VII Yerleşim Katındaki Surların Yapım Tarzı ve Tasarımı”, **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, ss. 407-414.

⁶³³ Ralf Becks, “Yüksek Troia Kültürü: Troia VI ve Troia VIIa”, **Troya Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, (Efsane) 2002, ss. 84-93, Ralf Becks, Die Nördliche Burgmauer von Troia VI, **Studia Troica** 15, ss. 99-120.

⁶³⁴ Manfred Osman Korfmann, “Geç Tunç Çağı’nda Troia”, **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Deutsches Bergbau Museum, Bochum, 2006, (Uluburun) ss. 251-266.

bugüne ulaşabilmiş, Korfmann tarafından saray olarak da isimlendirilen⁶³⁵ çeşitli yapıların olduğu iç kalenin, yönetici sınıfının yaşam ve yönetim alanı olduğu doğal bir çıkarımdır. Buna karşın gerek antik gerekse modern tahribattan ötürü bu alandan sistematik ve tutarlı bilgi elde etme fırsatı ortadan kalkmıştır. Aynı zamanda bu alanda bürokratik işlerin olduğunu ve yürütüldüğünü gösteren toplu mühür baskıları gibi herhangi bir kanıta, hane içi varsıllığı ve farklılaşmayı anlamak adına kullanabilecek yoğun fildişi, altın ya da gümüş gibi değerli maddelerden yapılmış buluntulara bugüne kadar rastlanmamıştır. “Aşağı şehir” olarak tanımlanan iç kale dışındaki alanda da özellikle Hellenistik Dönemde gerçekleşmiş benzer bir tahribat durumu söz konusudur. Bu durum materyal kültürün sosyal organizasyon bağlamında değerlendirilmesi açısından Hisarlık’ı verimsiz bir yerleşim haline getirir. Fakat sosyal organizasyona yönelik bilgi eksikliği, bu tahribattan çok ilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Mısır’da Thebes’teki krali mezarların inşasında çalışan işçiler ve sanatçıların yaşadığı Deir El Medine’deki köy yerleşiminin (*Set Maat*) fiziksel karakteri ve yerleşimde bulunan yazılı belgeler sayesinde buradaki yapılanma ve merkezi yönetimle ilişkiler hakkında çok ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir. Bu sayede GTÇ’nin en keskin hiyerarşik yapılanmasına sahip Mısır’daki görsel kültür öğelerinin inşa ve yaratım süreci aşağıdan yukarıya doğru anlaşılabilir. Bu işçi ve sanatçıları düzenli bir şekilde kullanan bu sosyal organizasyon Mısır’ın anıtsal yapılar konusundaki özgünlüğünün ve zenginliğinin temel nedenlerinden biridir. Bu durum karşılaştırmalı bir örnek olarak kullanıldığında gerek anıtsallık gerekse mimari açıdan Mısır’ın çok gerisinde olan Hisarlık’taki sosyal organizasyonun da benzer ölçekte gelişmediği, mevcut materyal kanıtlar üzerinden söylenebilir.

Hisarlık’taki bu durum bütün Batı Anadolu için de geçerlidir. Şimdiye kadar obje odaklı ya da tarih merkezli araştırma sorularına odaklanan çerçevede değerlendirilen materyal kültür, sosyal organizasyon açısından geniş bir şekilde hiçbir zaman ele alınmamıştır. Bölgede çalışan arkeologlarında daha çok kültür tarihçi bir arka plana sahip olması, teorik arkeolojiye ve küresel ölçekte arkeolojideki değişimlere ilgi göstermemelerinden ötürü özellikle uzak geçmişteki sosyal sorunlara yönelik çalışmalar konusunda literatür kısıtlıdır. Bu çalışmada materyal kültür; yaşam,

⁶³⁵ Korfmann, Uluburun, s. 256.

üretim ve ölüm başlıklarıyla ilişkilendirilerek sosyal organizasyon açısından gruplanırken yaygın olan obje odaklı, tipoloji ve sınıflandırmayı birincil ödev gören “insansızlaştırılmış” geçmiş algısına karşı yeni ve ‘taze’ bir perspektif ortaya konmaktadır.

4.3. YAŞAM ALANLARI

4.4. BÖLGESEL YERLEŞİM DÜZENİ VE DAĞILIMI

Batı Anadolu genelinde geçim, korunma ve ham madde kaynakları gözetilerek uygun arazilerin yerleşim alanı olarak tercih edilmesi, II. Bölümde değinildiği gibi Neolitik-Kalkolitik dönemden itibaren süregelen bir arka plana sahiptir. Su kaynaklarına yakın ya da doğrudan akarsu kenarlarındaki düzlüklerde, dağlık alanlara uzak olmayan noktalarda höyük karakterli yerleşimler oluşmuştur. Bu yerleşim tercihinde bütün Yakındoğu için geçim ekonomisinde tarımın önem kazanması en önemli faktörlerden biri olarak görülmektedir.⁶³⁶ MÖ 3. binyılda söz konusu alanlarda tarımcı toplulukların yaşam alanı olarak höyükler bölge genelinde (hatta Anadolu genelinde) yaygınlaşmışlardır.⁶³⁷ Fakat MÖ. 2. binyılda höyükleşme bölgenin geniş bir kesiminde gerçekleşmemiştir ve bu anlamda alt birimler arasında çeşitli farklılıklar söz konusudur. OBA, İBA ve GBA’da Büyük Menderes Havzası’nda tarıma uygun düzlüklerin yaygın olduğu bölümlerde höyükleşme daha yoğunken, GBA’da Teke Yarımadası ve Muğla’da höyük yerleşimleri son derece azdır. KBA’da Balıkesir-Bursa il sınırları içerisinde Marmara Denizi’ne doğru uzanan düzlük alanlarda, tatlı su kaynaklarına rağmen höyükleşme, GBA’ya benzer bir nitelik taşımaktadır. (Şekil 35).

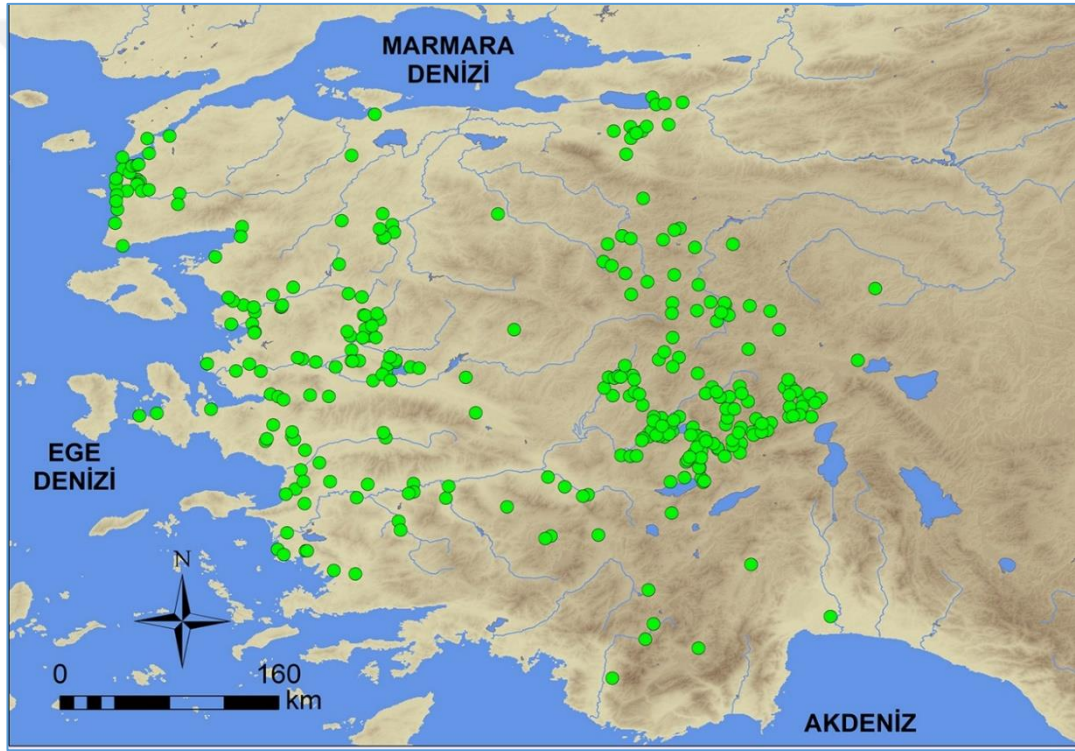
Bölgesel yerleşim düzeni açısından bir başka önemli unsur dönem insanın sosyal yaşantısını ve bu yaşantının sembolik öğelerini yansıtan arazi kullanımını izlerini taşıyan yerleşim tercihleridir. Örneğin arızalı ve kayalık bir arazide

⁶³⁶ Bu konuda Andrew Sherratt, “Climatic Cycles and Behavioural Revolutions: the Emergence of Modern Humans and the Beginning of Farming”, **Antiquity**, Cilt: 71, Sayı: 272, 1997, ss. 271-287; Andrew Sherratt, “What would a Bronze-age World System Look Like? Relations between Temperate Europe and the Mediterranean in Later Prehistory”, **Journal of European Archaeology**, Cilt: 1, Sayı: 2, 1993, ss. 3-8.

⁶³⁷ Christoph Bachhuber, **Citadel and Cemetery in Early Bronze Age Anatolia**, Equinox Publishing, Glasgow, 2015, (Citadel) s. 276. Kuzeybatı Anadolu’ya yönelik bir değerlendirme için: Jak Yakar, **Anadolu’nun Etnoarkeolojisi**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 266.

konumlanan Hattuša, bu niteliğiyle Orta Anadolu'daki diğer bütün yerleşimlerden farklılaşmaktadır. Doğu Akdeniz'in en önemli ve büyük kentlerinden biri haline gelen Hattuša'nın yerleşim alanı içerisinde kalan; kayalıklar, düzlük alanlar, teraslar farklı işlevlerle insan-yaşam alanı ilişkisinin çeşitliliği ve yaratıcılığına örnek olmaktadır.⁶³⁸ Benzer bir durumun varlığı aynı ölçekte bugüne kadar Batı Anadolu'da tespit edilememiştir. Höyükleşmenin dışında yerleşim kimliği yaratan, kalabalık nüfuslar için ya da ideolojik amaçlarla inşa edilen yaşam alanlarının Doğu Akdeniz geneline göre gelişmemiş olması bölgedeki yerleşimleri çağdaşlarından ayırmaktadır.

Şekil 35: Batı Anadolu'da Tüm GTÇ Yerleşimleri.

Kaynak: Muammer İreç

4.4.1. Güneybatı Anadolu

Güneyde karstik topraklar ve dağlık alanlar arasına sıkışmış kısıtlı Elmalı Ovası'ndaki Hacımusalar ve Karataş-Semayük'te yapılan kazılarla MÖ 2. binyıl

⁶³⁸ Bu konuda Schachner, Hattusa, s. 37-38.

boyunca bu höyüklerin yerleşim görmediği anlaşılmaktadır.⁶³⁹ Her iki höyükte sadece tipoloji gözetilerek bu dönem başlarına tarihlendirilen az sayıda pithos mezar bulunmuştur.⁶⁴⁰ Bu veride GTÇ I (MÖ 1700-1500) ve sonrası için bu yerleşimlerin bir yaşam alanı olup olmadığına yönelik yeterli bir veri değildir. İç bölgede yer alan iki höyükten, Çaltılar'da MÖ 2. binyıl seramiği tespit edilmişken, Eceler Höyük'te yapılan yüzey araştırmalarında bu döneme tarihlendirilebilecek herhangi bir buluntu ele geçmemiştir.⁶⁴¹ Teke Yarımadası'ndaki "yerleşim boşluğunun" sebeplerine yönelik çeşitli araştırmacılar tarafından getirilen öneriler Momigliano ve Aksoy tarafından şu dört etmenle açıklanmaktadır⁶⁴²; göçebe ya da yarı göçebe insanların gezgin iskana yönelik yaşam biçimleri, arkeolojik kayıtlarda iz bırakmayan ahşap mimari, jeomorfolojik etkenler ve 2. binyıl açısından kanıt sağlayacak yerleşimlere ya da tabakalara yönelik sistematik araştırma eksikliği. Fakat bu öneriler GTÇ insanların yaşam alanı ihtiyaçlarının farklı olma durumunu yaratan coğrafi etkenler üzerinde yeterince durmamaktadır. Mısır, Mezopotamya ve Orta Anadolu'daki tarıma elverişli topraklar ve büyük nehirler ekonomik açıdan tarım odaklı yaşam biçimine ve bu yaşam biçiminin karakterize unsuru olan höyüklerin gelişimine olanak vermiştir. Nüfus artışı, besin elde etme ve depolama stratejilerinin gelişmesi bu tarım odaklı yaşam biçiminin bir sonucu olarak hem fiziksel açıdan hem de sosyal açıdan yaşam alanlarını değiştirmiştir. Bu yüzden ekolojik açıdan bu yaşam biçimine uygun alanların kısıtlı olduğu Teke Yarımadası'nda bölgeyle ilgili çalışan araştırmacıların düşündüğü gibi bir iskan boşluğu değil⁶⁴³, olasılıkla MÖ 2. binyıl için höyük karakterli yerleşim eksikliği söz konusudur.

Teke yarımadasının coğrafi yapısı ve ekolojik etmenler yaşam alanlarının; ancak akarsulara yakın, ekilebilir arazilere hakim yükseltilerde inşa edilmesine olanak

⁶³⁹ Becks, Likya, ss. 33-34; İlknur Özgen ve Elizabeth Baughan, "Hacımusalar Höyük/Choma Erken Tunç Devri'nden Bizans Dönemi'ne Kuzey Likya'da Bölgesel Bir Merkez", **Lukka'dan Likya'ya**, (Ed. Havva İşkan ve Erkan Dünder) Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 323.

⁶⁴⁰ Machteld Mellink, "The Remains of Second Millennium B.C. Habitation at Karataş-Semayük", **7. Kazı Sonuçları Toplantısı**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985, ss. Özgen ve Baughan, s. 323

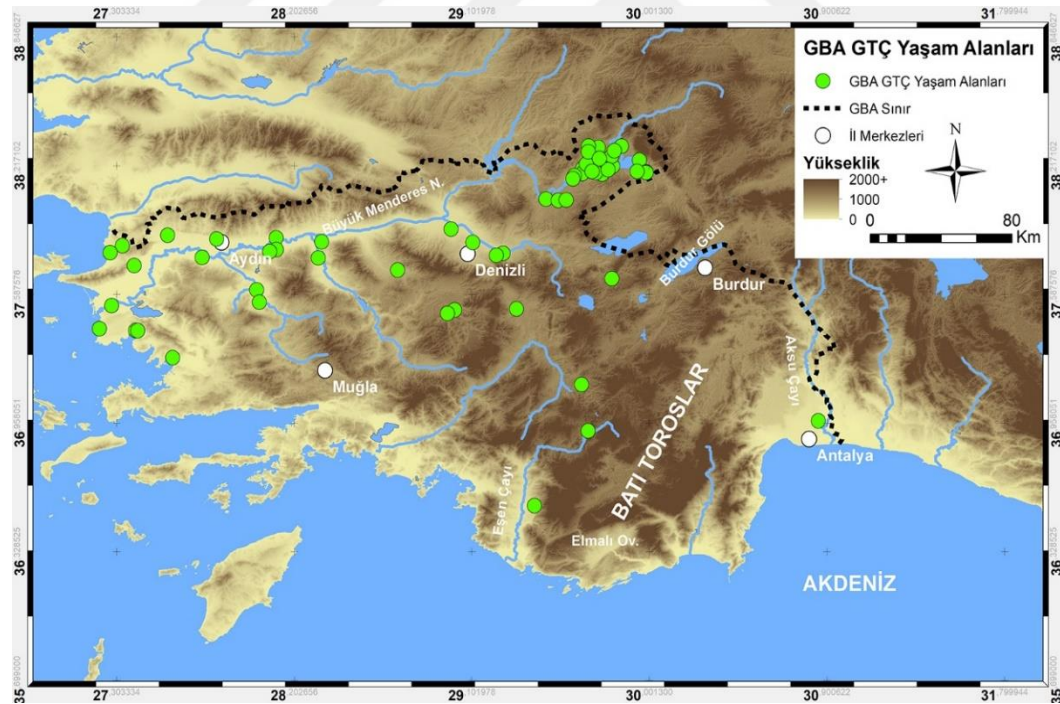
⁶⁴¹ Nicoletta Momigliano, "Çaltılar Arkeolojik Projesi", **Anmed Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri**, Sayı: 11, 2013, ss. 178-184; Belgin Aksoy ve Orhan Köşe, A site in the Seki Plateau (Lycia): Eceler Höyük, **Anatolia Antiqua**, Sayı: 13, 2005, ss. 71-83.

⁶⁴² Momigliano ve Aksoy, ss. 548-549.

⁶⁴³ Becks, Likya, s. 34; Ahmet Ünal, "Two Peoples on both Sides of The Aegean Sea: Did The Achaeans and Hittites Know Each Other?" **Essays on Ancient Anatolian and Syrian Studies in the 2nd and 1st Millennium B.C.** (Ed. Takahito Mikasa), Otto Harrassowitz, Weisbaden, 1991, s. 27.

vermiştir. Eşen Çayı vadisindeki Tlos ve Antalya körfezine dökülen Aksu Çayı'nın havzasında yer alan Perge'de bu yerleşme tercihinin incelemek 2000li yıllardan itibaren gerçekleşen çalışmalarla mümkün hale gelmiştir. MÖ 3. yüzyıl - MS 6. yüzyıl arasında Likya ve Pamphylia'da yoğun bir kentleşme süreci yaşanmıştır.⁶⁴⁴ Bu durum bugün insanın doğayı geri dönüşü olmayacak şekilde değiştirebiliyor oluşundan ötürü Antroposen olarak tanımlanan içinde olduğumuz çağa⁶⁴⁵ benzer olarak, prehistorik yerleşimlerin 900 yıllık bir zaman dilimi içerisinde, modern dönemlerde olduğu kadar tahrip gördüğü bir süreç yaratmıştır. Bu süreçte Tlos ve Perge'nin yerleşim alanında yer alan, MÖ 2. binyıl yerleşim alanları zamanın yıkıcı etkisine ek olarak yaşanan yoğun iskân sebebiyle arkeolojik açıdan görünürlüklerini önemli ölçüde yitirmişlerdir. Bu yönüyle buradaki yaşam alanları; Hisarlık-Troya ve Miletos, Ayasuluk Tepesi gibi diğer Batı Anadolu merkezleriyle benzerlik gösterir.

Şekil 36: GBA'daki GTÇ Buluntusu Tespit Edilen Yerleşimler

Kaynak: Muammer İreç.

⁶⁴⁴ Bölgedeki Helenistik ve Roma Dönemi kentlerine ve inşaa faaliyetlerine yönelik ayrıntılı veriler için: Hartwin Brandt ve Frank Kolb, **Lycia et Pamphylia Eine Römische Provinz im Südwesten Kleinasiens**, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 2005.

⁶⁴⁵ Paul Crutzen ve Eugene Stoermer, "The "Anthropocene"", **Global Change Newsletter**, Cilt: 41, Sayı: 17, 2000, ss. 17-18.

Tlos'ta 2010 yılından itibaren akropolisin doğu yamacında yer alan stadyum alanında yapılan çalışmalarda prehistorik kalıntılar saptanmış, sonraki sezonlarda devam edilen kazılarda bulunan radyokarbon tarihleme ve tipolojik analogilerden yararlanarak MÖ 5000 ve sonrasına tarihlenen seramikler en eski yerleşimin kanıtlarını oluşturmaktadır.⁶⁴⁶ MÖ 2. binyıl açısından zayıf bir stratigrafi yakalanmasına karşın, Beycesultan'daki örneklere benzeyen ayaklı kadehler, Batı Anadolu genelinde yaygın olan omurgalı kâseler gibi bilinen malzeme gruplarına benzerlik gösteren seramikler ele geçmiştir.⁶⁴⁷ Seramiklerin bulunduğu tabakadaki bir kemik parçası ve pithos içerisindeki organik kalıntılardan elde edilen radyokarbon tarihler MÖ 1500-1430 aralığını vermiştir.⁶⁴⁸ Bu veriler GTÇ II ve III (MÖ 1500-1200) döneminde 470 m. yükseklikte yer alan stadyum alanında; çevresindeki ekilebilir arazilere hakim, doğusunda Akdağ yükseltisinin olduğu bir tepeüstü yerleşim tercihinin varlığını kanıtlamaktadır.

Yaklaşık 20 hektarlık bir alanı kaplayan Perge akropolisinde 1994-2008 yılları arasında yapılan yüzey araştırmaları ve sondajlar sonucunda, bu alanın MÖ. 2. binyılda yerleşim gördüğü kesin bir şekilde ispatlanmıştır.⁶⁴⁹ Akropoliste bulunan GH IIIC seramik parçaları, kol biçimli libasyon kabına ait parçalar; Doğu Akdeniz materyal kültür evreniyle ilk ortak buluntu örneklerini oluşturur.⁶⁵⁰ 80 m. rakımlı bir yükseltide tespit edilen bu buluntular, tıpkı Tlos'ta olduğu gibi coğrafi açıdan benzer şartlara sahip bir arazinin yaşam alanı olarak tercih edildiğini göstermektedir.

Bu veriler aracılığıyla GTÇ'de Teke yarımadası ve çevresindeki dağlık bölgede höyükleşmenin Batı Anadolu'nun diğer bölümlerine göre yaygın olmadığı, GTÇ'de bölgedeki göllerin yerleşimlerin oluşmasına engel olduğu jeomorfolojik argümana⁶⁵¹

⁶⁴⁶ Taner Korkut, "Tlos 2010 Kazı Etkinlikleri", **33. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2012, ss. 456-457; Taner Korkut, "Tlos 2015 Kazı Etkinlikleri", **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2017, ss. 409-411.

⁶⁴⁷ Kudret Sezgin, "The Chronology of Settlements Centrally Located in Tlos and its Ceramic Repertoire Based on Findings in the "Stadium Area"", **Studies in Honour of Heide Froning**, (Ed. Taner Korkut ve Britta Özen-Kleine), Ege Yayınları, İstanbul, 2018, (Chronology) ss. 429-432.

⁶⁴⁸ Sezgin, Chronology, s. 432.

⁶⁴⁹ Haluk Abbasoğlu, "Perge 2008", **Anmed Anadolu Akdeniz Arkeoloji Haberleri**, Sayı: 7, 2009, ss. 61-63.

⁶⁵⁰ Mattias Recke, "Eine Trickvase von der Akropolis in Perge und andere Zeugnisse für kultische Aktivitäten während der Mittel- und Spätbronzezeit: Zur Rolle Pamphyliens im 2. Jahrtausend v. Chr.", **Hayat Erkanal'a Armağan; Kültürlerin Yansıması**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, ss. 618-625. Wolfram Martini ve Norbert Eschbach, **Die Akropolis von Perge Die Ergebnisse der Grabungen 1998-2004 und 2008**, Koç Üniversitesi Akmed, 2017, ss. 151-164.

⁶⁵¹ Foss, s. 3.

ek olarak tarım arazilerinin azlığından ötürü, yaşam alanları açısından bir merkezleşmenin oluştuğu düşünülmelidir. Bu durumda köy olarak nitelendirilebilecek, az nüfuslu tarımsal yerleşmeler yerine, tarımsal hinterlandı olan tepeüstü yerleşimler gelişmiştir. Kısıtlı da olsa Perge'deki buluntular, bu merkezlerin Doğu Akdeniz'deki diğer aktörlerle materyal kültür aracılığıyla çeşitli ilişkiler kurduğunu göstermektedir. Fakat bu ilişkilerin niteliği, yerleşimlerin karakterleri ve morfolojisi hakkında henüz ayrıntılı analiz yapılmasına imkan verecek veriler henüz elde edilememiştir. Tlos'ta devam eden kazı çalışmaları ileride bu konuda yeni bilgilerin toplanmasına imkan verebilir. Fakat Perge akropolisindeki araştırmalar artık sonlandırılmış durumdadır. Batı Anadolu geneline göre GTÇ açısından an az bilinen yöre olan Lykia'da bu döneme odaklanan ve Tunç Çağı konusunda uzmanlaşmış kişiler tarafından yürütülecek⁶⁵² projelerle araştırma eksikliğinin kapatılması gerekmektedir.⁶⁵³

GBA'da yerleşim yoğunluğu ve höyükleşme açısından en baskın bölüm, Denizli-Aydın il sınırları içerisinde doğru-batı eksenli bir hat oluşturan Büyük Menderes havzasıdır. Mellaart⁶⁵⁴, Tül⁶⁵⁵, Akdeniz⁶⁵⁶, Günel,⁶⁵⁷ Abay ve Dedeoğlu⁶⁵⁸

⁶⁵² Perge'nin prehistorik tabakaları ve buluntuları ayrıntılı bir şekilde yayınlanmıştır. Fakat buluntular için analogiler kurulurken klasik arkeoloji pratikleri uygulanmaktadır. Örneğin Martini sonuç raporunda iyi bir işçiliğe sahip bir duvar taşını "Geç Miken Dönemi" Ege örnekleriyle karşılaştırarak, GH III C dönemi tarihlemesine dayanak haline getirmektedir. (Martini ve Eschbach, s. 461) Tek bir duvar taşının mesafe gözetilmeksizin Ege'de bir tholosun örgüsüyle kıyaslanması hem materyalin durumu hem de yöntem açısından anlamsızdır.

⁶⁵³ Aynı "temennide" bulunan Becks, Likya, s. 34, Momigliano ve Aksoy, s. 550.

⁶⁵⁴ James Mellaart, "Preliminary Report on a Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey", **Anatolian Studies**, Sayı: 4, 1954, ss. 175-240.

⁶⁵⁵ Şükrü Tül, "Prehistoric Settlements on the Maeander Plain", **Prehistoric Aphrodisias II**, Brown University-Universite Catholique de Louvain, Court-Saint-Étienne, 1986, ss. 713-724.

⁶⁵⁶ Engin Akdeniz, "1995 Yılı Büyük Menderes Ovası ve Çevresi Yüze Araştırması", **14. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1997, ss. 233-254; Engin Akdeniz, **Büyük Menderes Havzası'nın Demir Çağı Öncesi Kültürleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999; Akdeniz, Doku, ss.1-34.

⁶⁵⁷ Sevinç Günel, "Aydın ve Muğla İlleri 2001 Yılı Yüze Araştırması", **20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara, 2003, ss. 113-126; Sevinç Günel, "Aydın ve Muğla İlleri 2002 Yılı Yüze Araştırması", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara, 2004, ss. 325-334; Sevinç Günel, "Aydın ve Muğla İlleri 2003 Yılı Arkeolojik Yüze Araştırmaları", **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara, 2005, ss. 183-192; Sevinç Günel, "Aydın Bölgesi Yüze Araştırmaları Işığında Çatalkaya, Dedekuyusu ve Bahçetepe Yerleşimleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2003, ss. 53-70.

⁶⁵⁸ Eşref Abay ve Fulya Dedeoğlu, "2003 Yılı Denizli/Çivril Ovası Yüze Araştırması", **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara, 2005, ss. 41-50; Eşref Abay ve Fulya Dedeoğlu, "2005 Yılı Çivril Ovası Yüze Araştırması", **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara, 2007, ss. 277-292; Eşref Abay, "Preliminary Report on the Survey Project of Çivril, Baklan and Çal Plains in the Upper Meander

tarafından yapılan yüzey araştırmaları sayesinde GTÇ buluntusu veren çok sayıda yerleşim tespit edilmiştir. Büyüklüğünden ötürü Aşağı, Orta ve Yukarı Menderes olmak üzere üç coğrafi birimde incelenen havzada E. Akdeniz, 1999 yılına kadar 56 GTÇ yerleşimini sıralarken⁶⁵⁹ bu sayı Beycesultan ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmaları sonucunda⁶⁶⁰ 91'e ulaşmıştır. Fakat GTÇ yaşam alanlarıyla ilgili bu rakamlar istatistiksel ve uzamsal açıdan kesin değildir. Bugüne kadar hiçbir GTÇ buluntusu ele geçmeyen Priene, Alabanda, Alinda ve Tralleis ile tek bir parça seramiğin ele geçtiği Didyma'yı yerleşim görmüş alanlar arasında sayılmaktadır.⁶⁶¹ Söz konusu merkezler bu çalışmada alan dışı bırakılmışlardır. Beycesultan ve çevresinde yapılan yüzey araştırmalarının çıktılarında kullanılan az sayıda ve koordinat verileri olmayan haritalar⁶⁶², herhangi bir koordinat sistemi kullanılmaksızın konumları tasvir edilen yerleşimleri haritalandırmak zorlaşmaktadır. Buna karşın mevcut raporlara göre, Büyük Menderes Havzası'nda OBA ve İBA'da kalan alanlarda dahil olmak üzere toplam 129 yerleşimde GTÇ buluntusu tespit edilmiştir. Ö. Koçak tarafından Afyon ve Uşak illerinde yürütülen yüzey araştırmalarında ilk kez kayıt altına alınan yerleşimler⁶⁶³ sayısal artışın en önemli nedenidir. Abay tarafından 57 olarak verilen Çivril Ovası ve çevresindeki GTÇ yerleşimlerinden sadece 22 tanesinin tam yeri tespit edilmiş ve haritalandırılmıştır. Bu yerleşimlerin neredeyse tamamını höyükler oluşturmaktadır.(Şekil 36)

MÖ 2. binyıl boyunca bu höyüklerde istisnalarla birlikte bir iskân devamlılığı söz konusudur. Büyük Menderes Havzası, GBA geneli düşünüldüğünde Teke Yarımadası ve çevresine göre hem yoğunluk hem de devamlılık açısından farklılaşmaktadır. Bu bağlamda GBA; höyük yoğunluğunun hem en az hem de en yoğun olduğu alt coğrafi birimleri barındırmaktadır. Bu birimler arasında kalan

Basin, Southwest Anatolia", **Ancient Near Eastern Studies**, Sayı: 48, 2011, (Preliminary), ss. 1-87; Fulya Dedeoğlu, "Küfü Çayı Vadisi M.Ö. 2. Binyıl Yerleşimleri", **Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan**, (Ed. C. Şimşek, B. Duman, E. Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 193-202; Fulya Dedeoğlu, "Yukarı Menderes Havzası Dağlık Bölge Yüzey Araştırmaları, **Geçmişten Günümüze Denizli**, Sayı: 38, 2014, ss. 4-11; Fulya Dedeoğlu ve diğerleri, "Yukarı Menderes Havzası Dağlık Kesim Yüzey Araştırması Projesi 2014 Yılı Çalışmaları", **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2016, ss. 553-562.

⁶⁵⁹ Akdeniz, Doku, s. 5.

⁶⁶⁰ 658 Numaralı dipnota bakınız.

⁶⁶¹ Akdeniz, Tez, ss. 66-67. Bu durumu kendisi de belirtmektedir.

⁶⁶² Abay, Preliminary, s. 5, Harita 2'de ölçekte verilmemiştir. Benzer durumu Dedeoğlu, Küfü, s. 200, Fig. 1 içinde geçerlidir.

⁶⁶³ II. Bölüm 66 Numaralı dipnota bakınız.

Burdur’da güncel yüzey araştırmalarına rağmen⁶⁶⁴ sadece daha önceden bilinen 2 yerleşimde GTÇ malzemesi belgelenmiş olması, araştırma eksikliğinden ziyade güneye doğru indikçe azalan tarım alanları ve Tlos ve Perge örneğinde gösterildiği gibi yerleşim tercihlerindeki farklılıklarla ilişkili olabilir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde GBA’da toplam 98 GTÇ yaşam alanı yer almaktadır. Bu alanlardan sadece Beycesultan, Çine Tepecik ve Tlos’ta aktif kazı faaliyetleri yürütülmektedir.

4.4.2 Kuzeybatı Anadolu

Çanakkale’nin Biga, Çan, Yenice; Balıkesir’in Gönen, Bandırma; Bursa’nın Karacabey ve Mustafakemalpaşa ilçelerini kapsayan Marmara kıyıları, Ulubat ve Manyas Gölü’nün olduğu bölümde, MÖ 2. binyılda yoğun olarak yerleşim görmemiştir. (Şekil 37) Yapılan yüzey araştırmalarında sadece iki alanda GTÇ seramiği tespit edilmiştir.⁶⁶⁵ Bunlardan Tütüncüyolu-Höyücek höyük karakterli bir yerleşimken, Bardakçı Tepe doğal bir yükselti üzerinde yer almaktadır.⁶⁶⁶ Bu iki yerleşim dışında MÖ 2. binyılda yoğun bir höyükleşmenin gerçekleştiğine yönelik bir kanıt yoktur. Yakar bu durumu yeni bir politik örgütlenmeye bağlayarak ve MÖ 3. binyılın ikinci yarısında gerçekleşen yerleşim yoğunluğundaki azalma eğiliminin devam ettiğini düşünmekte, Özdoğan’a dayanarak bölgedeki düz yerleşim yerlerinin çiftliklerin ya da “mevsimlik köylerin” kalıntıları olabileceğini önermektedir.⁶⁶⁷ Fakat bu yerleşim boşluğunun oluşmasında söz konusu bölgenin jeomorfolojik yapısı başat şekillendirici unsur görülmelidir. II. Bölümde değinildiği gibi bölgede Tunç Çağı

⁶⁶⁴ Eva Kaptijn ve diğerleri, “Burdur Ovası’nda İskân: 2010-2011 Sagalassos Projesi Yüzey Araştırmaları”, **Anmed**, Sayı: 10, 2012, ss. 142-147; Ralf Vandam ve diğerleri, “Sagalassos Arkeolojik Yüzey Araştırması Projesi 2012 Yılı Yüzey Araştırmaları”, **Anmed**, Sayı: 11, 2013, ss. 230-233.

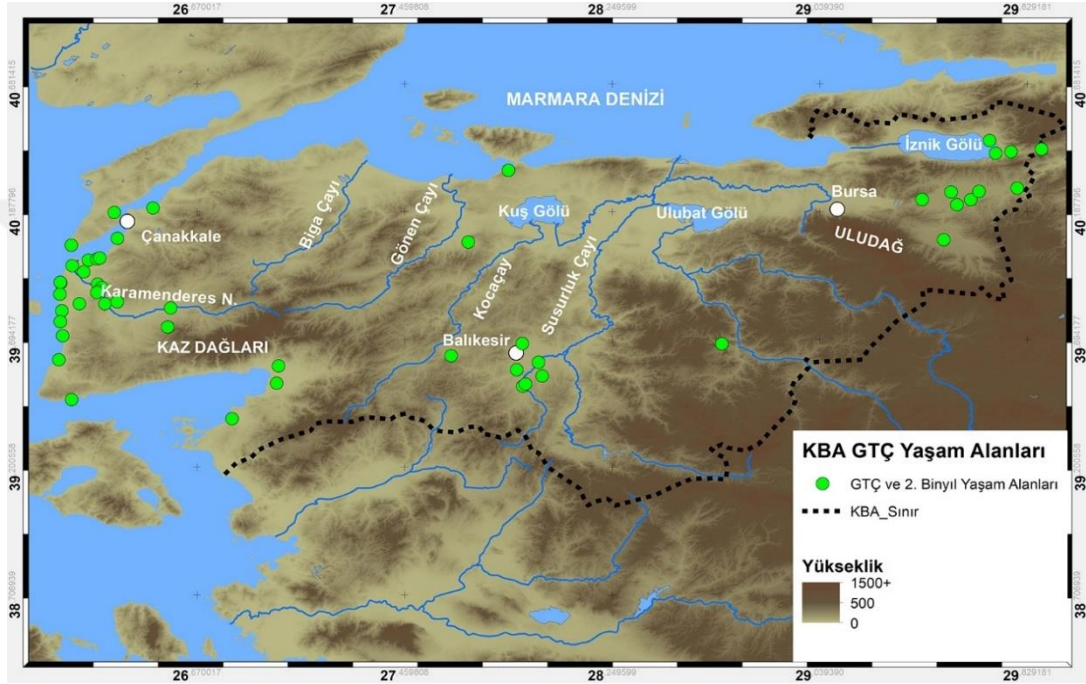
⁶⁶⁵ Çanakkale ve Balıkesir il sınırları içerisinde yapılan güncel yüzey araştırmaları da GTÇ buluntusu veren alanlar değişmemiştir. Derya Yalçıklı, “Çanakkale İli, Yenice İlçesi ve Balıkesir İli, Gönen İlçesi Yüzey Araştırması (2009-2010)”, **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2012, ss. 209-230, Derya Yalçıklı, “Çanakkale İli, Yenice İlçesi ve Balıkesir İli, Gönen İlçesi Yüzey Araştırması 2011”, **30. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, ss. 19-30, Derya Yılmaz, “2016-2017 Yılı Çanakkale İli Merkez İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi: İlk Sonuçlar”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 9, Sayı:1, 2018, 3-23; Charles Brian Rose, Billur Tekkök ve Reyhan Körpe, “Granicus River Valley Survey Project, 2004-2005”, **Studia Troica**, Sayı: 14, Philipp von Zabern, Mainz, 2007, ss. 65-150.

⁶⁶⁶ Mehmet Özdoğan, “1989 Yılı Marmara Bölgesi Araştırmaları ve Toptepe Kazısı”, **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1991, s. 348.

⁶⁶⁷ Yakar, *Etno*, s. 270

odaklı paleocoğrafya araştırmaları gerçekleştirilmemiştir. Fakat buradaki göl alanları ve bugün modern teknikler sayesinde tarım arazisine dönüşmüş toprakların GTÇ içerisinde sulak belki de bataklık alanları olma ihtimali⁶⁶⁸ höyükleşmeye engel coğrafi koşulların varlığına kanıt olarak görülebilir

Şekil 37: KBA'daki GTÇ Yerleşimleri

Kaynak: Muammer İreç

Strabon'un (MÖ 64-24) bölgede çok sayıda gölden bahsetmesi ve Kapıdağı yarımadasının o dönemde bir ada şeklinde olduğunu belirtmesi de bölgedeki koşulların durumunu yansıtan tarihsel bir anlatımdır.⁶⁶⁹ Dolayısıyla buradaki yerleşim düzenini etkileyen temel neden Yakar'ın düşündüğü gibi politik örgütlenmedeki değişiklik değil de coğrafi koşullar olabilir. Höyükleşmenin boyutları ve karakteriyle ilgili çıkarımları zorlaştıran bir unsur da insan faktörüdür. Tarım alanlarının ıslahı, süre gelen tarımsal faaliyetler, yapılaşma ve definicilerin yarattığı tahribat birçok höyüğün

⁶⁶⁸ 1900'lü yıllarda Ulubat Gölü'nün çevresinde çok sayıda bataklığın varlığını gösteren bir harita A. Philippson tarafından hazırlanmıştır. Alfred Philippson, **Reisen und Forschungen Westlichen Kleinasien**, Justus Perthes, Gotha, 1913. 100 yıl içerisinde ortadan kalkan buradaki bataklık alanları GTÇ'de kalıcı yaşam alanlarının oluşmasına ya da öncesinden gelen bir yerleşim devamlılığına engel olmuş olabilir.

⁶⁶⁹ Strabon, ss. 78-79.

yok olmasına neden olmuştur⁶⁷⁰. Buna karşın seramik düzeyinde de olsa konisini yitiren höyükleri tespit etmek mümkündür.⁶⁷¹ Fakat ilgili alanda bugüne kadar böyle örneklerin de tespit edilememiş olması yerleşim boşluğunu daha belirgin hale getirmektedir. KBA’da GTÇ yerleşimleri ve buluntu merkezleri Ege Denizi kıyısı, İznik Gölü Çevresi, Yenişehir Ovası, Balıkesir kent merkezi çevresi olmak üzere 4 bölümde yoğunlaşmaktadır. Gelibolu ve Biga Yarımadası’nda (Troas) MÖ 2. binyıl malzemesinin ele geçtiği toplam 28 arkeolojik alan bilinmektedir.⁶⁷² Bu yerleşimlere ek olarak 2002-2010 yılları arasında N. Arslan tarafından yapılan yüzey araştırmaları sonucunda deniz kıyısına yakın bir düzlükte yer alan Çiğlitepe’de GTÇ seramikleri bulunmuştur.⁶⁷³ GTÇ buluntu merkezlerinden 13 tanesini düzlük alanlardaki höyükler, 9 tanesini yüksek kayalık bölgelerde kurulmuş “kale tipi” yerleşimler, 7 tanesini kıyı kesimindeki alçak platolar üstünde yerleşmeler temsil eder. Yerleşim tercihlerindeki bu çeşitliliğe KBA’da sadece bu bölgede rastlanmaktadır. Bunun ana nedenleri arasında bu bölgenin görece daha iyi araştırılmış olması ve arkeolojik açıdan da Hisarlık’ın politik bir merkez olarak gelişmesinin etkileri yer almaktadır. Bu konu yerleşim hiyerarşisi başlığında tartışılacaktır. Bölgenin bu bölümü dışında kıyıda yer alan diğer yerleşimler (3 höyük) ⁶⁷⁴ Edremit körfezinin çevresinde kümelenmiştir. İznik ve Yenişehir’deki GTÇ yerleşimleri höyük karakterlidir fakat bugüne kadar hiçbirini ayrıntılı bir şekilde araştırılmamış ve kazılmamıştır. Mevcut veriler D. French tarafından 50 yıl önce yapılan yüzey araştırmalarına dayanmaktadır.⁶⁷⁵ Fakat

⁶⁷⁰ M. Özdoğan 1980li yıllardan beri bu durumu yüzey araştırması raporlarından sıklıkla dile getirmektedir. Mehmet Özdoğan, “1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları”, **V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, ss. 451-452

⁶⁷¹ TAY projesinin çıktılarında bu durumda çok sayıda örnek görülebilir.

⁶⁷² Aslan ve Bieg, s. 166.

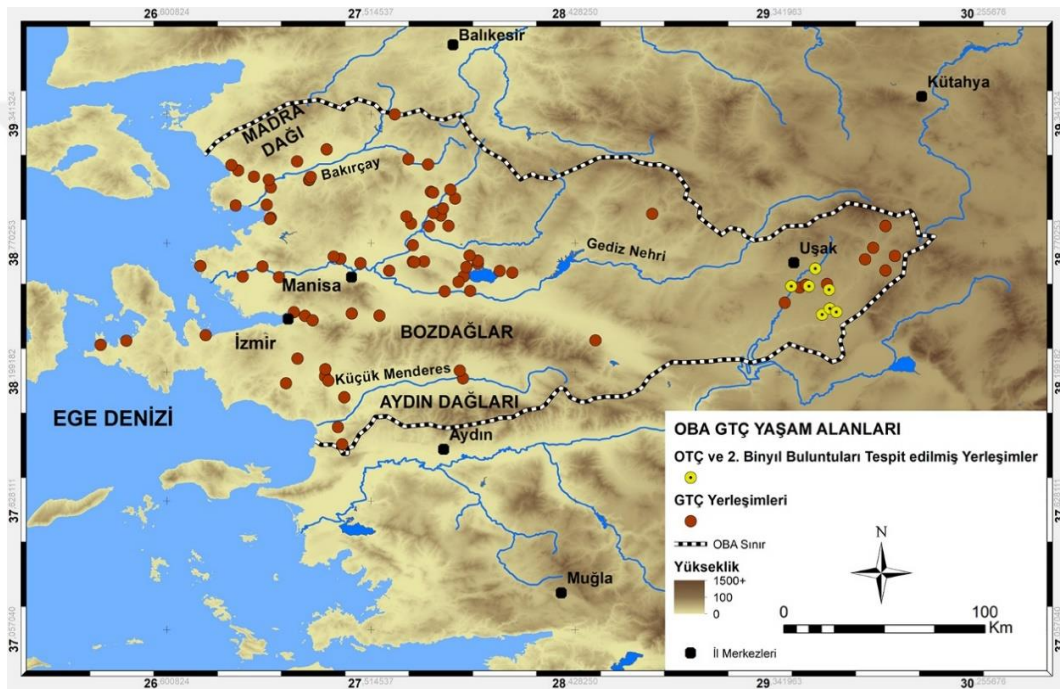
⁶⁷³ Nurettin Aslan, “Surface Surveys in the Northern Troad and the Identification of Çiğlitepe as Ancient Arisbe”, **Anatolian Studies**, Sayı: 67, 2017, ss. 135-137.

⁶⁷⁴ Bu höyükler hakkında; Engin Beksaç, “Balıkesir İli Ayvalık ve Gömeç İlçelerinde Pre ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 1997”, **16. Araştırma Sonuçları Toplantısı II. Cilt**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1999, ss. 109-119; Engin Beksaç, “1998 Yılı Balıkesir İli Ayvalık, Gömeç, Burhaniye ve Edremit İlçelerinde Pre ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması”, **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2000, ss. 115-126; Engin Beksaç, “Balıkesir İli Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit ve Havran İlçelerinde Pre ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması”, **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2001, ss. 113-122.

⁶⁷⁵ David French, “Prehistoric Sites in Northwest Anatolia: I. The İznik Area”, **Anatolian Studies**, Sayı 17, 1967, ss. 49-100. M. Özdoğan tarafından 1984 yılında İznik-Yenişehir’deki höyükler tekrar araştırılmıştır fakat Özdoğan’ın ilgisi ETÇ ve öncesine odaklıdır. Mehmet Özdoğan, “1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları”, **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985, ss. 409-420.

French'in araştırması hem GTÇ odaklı değildir hem de incelediği seramiklerin tanınması ve tarihlendirmesi konusunda belirsizlikler söz konusudur.⁶⁷⁶ Balıkesir kent merkezinin çevresinde bugün tahribattan ötürü fark edilmesi son derece zorlaşmış 8 höyükte, Mellaart ve French tarafından MÖ 2. binyıl malzemesi tespit edilmiştir.⁶⁷⁷ Bu höyükler 40 km çapında bir alana dağınık bir şekilde yayılmışlardır. KBA'da toplam 40 yerleşim GTÇ'yle ilişkilendirilmektedir.

Şekil 38: OBA GTÇ Yerleşimleri

Kaynak: Muammer İreç

4.4.3. Orta Batı Anadolu

Coğrafi açıdan Batı Anadolu'nun merkezinde yer alan Orta Batı Anadolu bölge geneline göre en iyi araştırılmış bölümdür.

⁶⁷⁶ French, İznik, ss. 64-65. 2006 yılında bir grup araştırmacı tarafından Bursa Kültür Envanteri projesinin bir ayağı olarak Üyücek, Çakırca, Karadın ve Çiçekli höyükleri gezilmiş, bu höyüklerin mevcut durumları ve arazi koşullarıyla ilgili kısa bilgiler sonuç raporuna eklenmiştir. Mustafa Şahin ve diğerleri, "İznik Yüzey Araştırması 2006", **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2008, ss. 12-13.

⁶⁷⁷ James Mellaart, "Some Prehistoric Sites in Northwestern Anatolia", **Istanbul Mitteilungen**, Sayı: 6, 1965, ss. 53-72, David French, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia: II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas", **Anatolian Studies**, Sayı: 19, 1969, ss. 41-98.

R. Meriç,⁶⁷⁸ E. Akdeniz,⁶⁷⁹ C. Roosevelt,⁶⁸⁰ Bergama Kazı Ekibi⁶⁸¹, T. Caymaz⁶⁸², M.A. Yılmaz⁶⁸³ tarafından yapılan yüzey araştırmaları, hâlihazırda yürütülmekte olan

⁶⁷⁸ Recep Meriç, “1984 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması”, **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985, ss. 199-208; Recep Meriç, “1985 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması”, **IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1986, ss. 301-310; Recep Meriç, “1986 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması”, **V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, ss. 247-256; Recep Meriç, “1987 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması”, **VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, ss. 385-392; Recep Meriç, “1988 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması”, **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1989, ss. 361-366.

⁶⁷⁹ Engin Akdeniz, “2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik ve Protohistorik Yüzey Araştırmaları”, **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2009, ss. 255-266; Engin Akdeniz, “2008 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik ve Protohistorik Yüzey Araştırmaları”, **27. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2010, ss. 153-174; Engin Akdeniz, “2009 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik ve Protohistorik Yüzey Araştırmaları”, **28. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Allame Tanıtım ve Matbaacılık Hizmetleri, Ankara, 2011, ss. 83-98; Engin Akdeniz, “2008 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik ve Protohistorik Yüzey Araştırmaları”, **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2012, ss. 51-68.

⁶⁸⁰ Christopher Roosevelt, “Central Lydia Archaeological Survey: 2005 Results”, **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2007, ss.135-154; Christopher Roosevelt ve Christina Luke, “Central Lydia Archaeological Survey: 2006 Results”, **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2008, ss. 305-326; Christopher Roosevelt ve Christina Luke, “Central Lydia Archaeological Survey: 2007 Results”, **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2009, ss. 433-450; Christopher Roosevelt ve Christina Luke, “Central Lydia Archaeological Survey: 2008 Results”, **27. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2010, ss. 1-24; Christopher Roosevelt, “Central Lydia Archaeological Survey: 2009 Results”, **28. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, Allame Tanıtım ve Matbaacılık Hizmetleri, Ankara, 2011, (Cenral) ss. 55-74; Christopher Roosevelt ve Christina Luke, “Central Lydia Archaeological Survey: 2010 Results”, **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2012, ss. 383-400; Christopher Roosevelt ve Christina Luke, “Central Lydia Archaeological Survey: 2011 Work at Kaymakçı and in the Marmara Lake Basin”, **30. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2013, ss. 237-254; Christopher Roosevelt ve diğerleri, “Central Lydia Archaeological Survey: 2012 Work at Kaymakçı and in the Marmara Lake Basin”, **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, ss. 333-335; Christopher Roosevelt ve diğerleri, “Central Lydia Archaeological Survey: 2013 Work at Kaymakçı and in the Marmara Lake Basin”, **32. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2014, ss. 239-258; Christopher Roosevelt ve diğerleri, “Central Lydia Archaeological Survey: 2014 Work at Kaymakçı and in the Marmara Lake Basin”, **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2016, ss. 251-262.

⁶⁸¹ Felix Pirson, “Pergamon 2010 – Yakın Çevrede Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları Raporu”, **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2012, ss. 429-460; Felix Pirson, “Pergamon – 2011 Yılında Kent Çevresinde Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları”, **30. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2013, ss. 131-150; Felix Pirson ve Barbara Horejs, “2012 Yılında Pergamon’un Yakın Çevresinde Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları Raporu”, **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, ss. 299-312; K. Bittel, ve J. Driehaus tarafından Bakırçay havzasında yapılan eski araştırmaları da derleyen Barbara Horejs, “The 2ND Millennium BC in the Bakırçay (Kaykos) Valley. An Overview”, **Armağan Erkanal’a Armağan Anadolu Kültürlerine Bir Bakış**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, ss. 257-274.

⁶⁸² Tayfun Caymaz, **Urla Yarımadası Prehistorik Merkezleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Panaztepe, Limantepe, Çeşme-Bağlararası, Kaymakçı, Eski Smyrna kazı projeleri ve kazıların durmuş olduğu Bademgediği, Ayasuluk Tepesi bölgesel yerleşim düzeni-dağılımı konusunda ayrıntılı bilgiler sağlamaktadır. Höyükleşme; özellikle geniş ekilebilir alanların olduğu Gediz havzasında son derece yoğundur. Doğu-batı uzantılı çöküntü alanlarında akarsulara yakın noktalar yaşam alanı olarak tercih edilmiştir. Marmara Gölü çevresindeki sitadeller, Bademgediği, Ayasuluk Tepesi tepüstü yerleşim alanlarını temsil etmektedir. Bu bağlamda KBA’da Hisarlık ve çevresindeki yerleşim alanları tercihlerindeki çeşitliliğin bir benzeri OBA için de söz konusudur. Kıyılarda deniz seviyesi değişiklikleri ve akarsuların biriktirdiği alüvyonlardan ötürü kıyı çizgisi değişimlerinin gerçekleşmesinden kaynaklanan dinamik coğrafi koşullar, Panaztepe ve Ayasuluk Tepesi’nin peyzajını radikal bir şekilde değiştirmiştir. MÖ 2. binyılda muhtemelen kıyıya çok yakın bir ada olan Panaztepe⁶⁸⁴ bugün tarımsal düzlükler arasında bir tepe görünümündedir. Bugün kıyıdan 8.7 km uzakta olan Ayasuluk tepesi GTÇ’de deniz kenarında yer almaktadır. Kıyıya yakın ada ve kıyılardaki düşük rakımlı yükseltiler, yüksek sırtlar üzerinde tepüstü noktalar, düzlük alanlarda akarsu yakınlarında yer alan höyükler yaşam alanı tercihlerinin üç temel kategorisini oluşturmaktadır. OBA’da toplam 79 alanda GTÇ buluntusu tespit edilmiştir. Uşak’ta yapılan yüzey araştırmalarında OTÇ ve MÖ 2. binyıl olarak tanımlanan buluntuların ele geçtiği 7 yerleşimde eklendiğinde bu sayı 86’yı bulmaktadır. (Şekil 38)

4.4.4. İç Batı Anadolu

OBA’nın aksine İBA Batı Anadolu’nun en az araştırılmış bölümüdür. Kütahya’da 90lı yıllarda T. Efe⁶⁸⁵ ve Afyonkarahisar’da 2002 yılından beri Ö. Koçak tarafından yapılmakta olan yüzey araştırmaları⁶⁸⁶, W. Lamb’in Afyonkarahisar

⁶⁸³ M. A. Yılmaz tarafından 2017 yılında Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları Projesi adı altında bir proje başlatılmış ve 2017 yılı araştırmalarının ilk sonuçları projenin internet sitesinde yayınlanmıştır. <http://updap.org>.

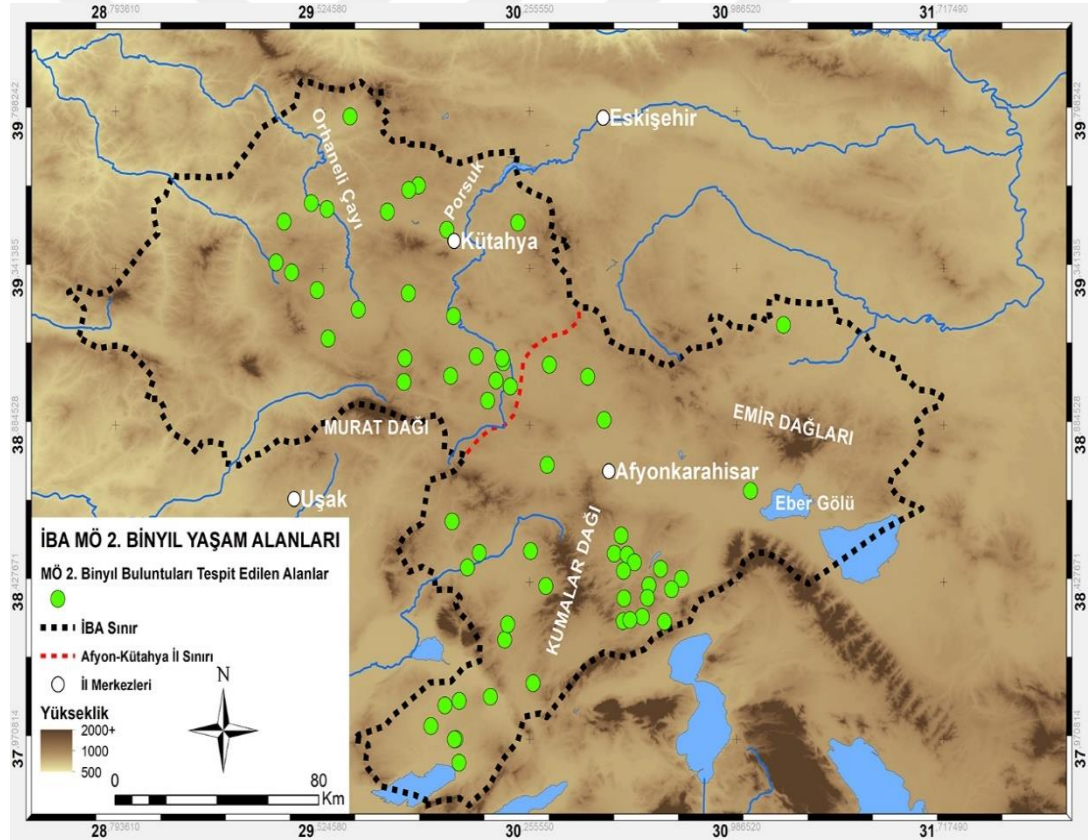
⁶⁸⁴ Ertuğ Öner ve Serdar Vardar, “Gediz Deltasının Paleocoğrafyasında Panaztepe’nin Limanını Bulma Umudu”, **Journal of Awareness**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2018, (Gediz) s. 17

⁶⁸⁵ 65 No’lu dipnota bakınız.

⁶⁸⁶ 66 No’lu dipnota bakınız.

Kusura'da 1935-1937 yılları arasında gerçekleştirdiği kazılar⁶⁸⁷, MÖ 2. binyıl için temel bilgi kaynaklarını oluşturmaktadır. Araştırma eksikliği ve arkeolojik buluntuların ağırlıklı olarak MÖ 2. binyıl şeklinde tanımlanmasından ötürü bu bölümdeki GTÇ yaşam alanlarının tam sayısı tespit edilememektedir. Çivril Ovası'na yakın höyüklerde Beycesultan buluntuları analogi oluşturmakla birlikte, bu bölümde bütünüyle kazılarak yayınlanmış ya da güncel bir kazının olmayışı, bölgesel yerleşim düzeni konusundaki bilgilerin kısıtlı kalmasına neden olmaktadır. Bu yüzden bu bölümde OTÇ ve MÖ 2. binyıl olarak tanımlanan buluntuların ele geçtiği toplam 61 yerleşim haritalandırılmıştır. (Şekil 39)

Şekil 39: İBA GTÇ Yerleşimleri

Kaynak: Muammer İreç

⁶⁸⁷ Winifred Lamb, Excavations at Kusura near Afyon Karahisar: I, *Archaeologia*, Sayı: 86, (Kusura) 1937, ss. 1-64; Winifred Lamb, Excavations at Kusura near Afyon Karahisar: II, *Archaeologia*, 1938, (Near) ss. 217-273.

Bu yaşam alanlarının GTÇ’de (MÖ 1700-1200) hangi yoğunlukta ve devamlılıkla yerleşim görüp görmediklerinin net bir şekilde anlaşılması için anahtar yerleşim olarak kullanılacak, net stratigrafik verileri olan ve materyal kültür analogilerinin bölüm içinde kurulmasını sağlayacak bir kazıya ihtiyaç vardır.

Batı Anadolu’daki dört alt bölgede toplam 285 yerleşim GTÇ’yle ilişkili olarak değerlendirilecek nitelikler taşımaktadır. Bu sayı araştırmalar arttıkça ve OTÇ ya da MÖ 2. binyıl şeklinde tanımlanan yerleşimlerle ilgili daha ayrıntılı çalışmalar yapıldıkça mutlaka değişiklik gösterecektir.

4.5. YERLEŞİM MORFOLOJİSİ VE HİYERARŞİ

Arkeolojik geçmişte yerleşim hiyerarşileri; yerleşim alanlarının fiziksel boyutları gözetilerek yapılan sıralamalar esasına dayanmaktadır. Büyükten küçüğe yayılımları tespit edilen yerleşim alanları, genellikle modern yerleşim yerlerinden hareketle hektar başına düşebilecek insan sayısı hesabıyla incelenmektedir.⁶⁸⁸ Bu yaklaşımın temelinde Sıra Büyüklük Kuralı (*rank-size rule*) ya da Zipf Yasası adı verilen modern kentlerin nüfusları ve sıralanmaları arasında oransal bir ilişkinin varlığını yansıtan matematiksel bir model yer almaktadır. Buna göre bir bölgedeki en büyük kentin nüfusu; ikinci büyük kentin iki katı, üçüncü sıradaki kentin üç katı şeklindedir ve bu oranlama kent sayısı arttıkça devam etmektedir.⁶⁸⁹ Arkeolojik araştırmalarda nüfus yerine yüzey araştırmalarında elde edilen yerleşim yerlerinin büyüklüklerine yönelik veriler kullanılmaktadır.⁶⁹⁰ Fakat yerleşim hiyerarşilerinin tam olarak kurulabilmesi için merkezi yerleşim yerlerinden en küçük birimlere kadar bütün alanların yüzey araştırmalarıyla kayıt altına alınması gerekmektedir.⁶⁹¹ Bu koşul sağlansa bile yerleşim alanlarının korunma durumu, çok dönemli yerleşimlerde kronolojik olarak hangi zaman dilimi içerisinde yoğun yerleşim gördüğünün tespitinin

⁶⁸⁸ Tony James Wilkinson, **Town and Country in Southeastern Anatolia Vol I: Settlement and Land Use at Kurban Höyük and Other Sites in the Lower Karababa Basin**, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, 1990.

⁶⁸⁹ Peter Haggett, **Locational Analysis in Human Geography**, Edward Arnold, Londra, 1969, s. 101.

⁶⁹⁰ Edward Bruce Banning, **Archaeological Survey**, Springer-Science, New York, 2002, s. 160.

⁶⁹¹ Tony James Wilkinson, “The Structure and Dynamics of Dry-Farming States in Upper Mesopotamia”, **Current Anthropology**, Cilt: 35, Sayı: 5, 1994, s. 487

zor olması bu yöntemle elde edilen sonuçları güvenilir olmaktan çıkarmaktadır.⁶⁹² Bunlara; kazı ya da yüzey araştırmalarında yerleşim yerlerinin büyüklüklerine yönelik verilerin gerek araştırmacılar gerekse uzamsal yayılımdan kaynaklanan nedenlerden dolayı güvenilir olmayışı⁶⁹³ yerleşim yerlerini oluşturan birimlerin fiziksel niteliklerinin ve ‘kentleşme’ sürecinin bölgeler ve kıtalararası arası önemli farklılıklar içermesi gibi faktörler de eklenebilir.

Batı Anadolu’daki yerleşimleri hiyerarşik bir düzen içerisinde değerlendiren tek çalışma R. Becks tarafından yapılmıştır.⁶⁹⁴ Becks; yerleşim büyüklüklerinden hareketle Batı Anadolu için yedi kategori oluşturmuş ve Sıra Büyüklük Kuralı’ndan beslenerek en büyüğünü 40 hektar olarak hesapladığı yerleşimleri oransal bir şekilde sıralamıştır. Buna göre 7 numaralı kategori 20-40 hektar, 6 numaralı kategori 10-20 hektar şeklinde olmak üzere en küçük birim olan 1 numaraya doğru sürekli bölünerek gitmektedir.⁶⁹⁵ GTÇ’de 5. ve 7. kategori aralığında yer alan büyük yerleşimler daha alt kategorilerdeki birimleri kontrol ederken doğal coğrafi sınırlar bu ‘sistemin’ teritoryal boyutlarını belirlemektedir.⁶⁹⁶ Güncel bir girişim olmasına karşın Becks’in çalışması gerek yöntem gerekse veri açısından son derece sorunludur. Batı Anadolu Sıra Büyüklük Kuralı’ndan hareket ederek ‘dönüştürülmüş’ bir modelle yerleşim tarihinin ve hiyerarşinin incelenemeyeceği kadar büyük bir coğrafyadır. Nitekim yüzey araştırmaları sonucu bu kuralın uygulandığı örnek incelemelerde (Uruk ve Çevresi, Karababa Havzası) çok daha küçük ve veri açıdan kontrol edilebilir bir coğrafi kapsam içerisinde gerçekleştirilmiştir. Becks teorik açıdan da farklı sosyopolitik organizasyonları yansıttığını söylediği yerleşim hiyerarşileri için kullanılan kuramsal modellere kısaca değinirken⁶⁹⁷, Sıra Büyüklük Kuralı’nın arkeolojideki uygulamalarına yönelik güncel çalışmalara, klasik örneklerle ya da Batı Anadolu’ya uygulanabilirliği konusunu irdelememektedir. Aynı zamanda çalışma, hektar bazında yerleşim büyüklüklerine yönelik tahminler ve Batı Anadolu kıyılarında yer alan

⁶⁹² Bu zorluğa yerleşim hiyerarşisi başlığındaki ‘klasik’ araştırmalarda da değinilmektedir. Robert McCormick Adams ve Hans Jörg Nissen, **Uruk Countryside The Natural Setting of Urban Societies**, The University of Chicago Press, Chicago, 1972, s. 17

⁶⁹³ Steven Falconer ve Stephen Savage, “Heartland and Hinterlands: Alternative Trajectories of Early Urbanization in Mesopotamia and the Southern Levant”, **American Antiquity**, Cilt: 60, Sayı: 1, 1995, s. 42.

⁶⁹⁴ Becks, NOSTOI, ss. 115-129.

⁶⁹⁵ Becks, NOSTOI, s. 122, Fig. 6.

⁶⁹⁶ Becks, NOSTOI, s. 126.

⁶⁹⁷ Becks, NOSTOI, ss. 120-121.

yerleşimlerin alüvyal boğulmalardan ötürü değişen doğal peyzajları konusunda makul görülmeyecek hatalar içermektedir. Örneğin Becks tarafından GTÇ’de 12.5 hektar büyüklükte gösterilen Panaztepe’de⁶⁹⁸ bu büyüklükte bir yerleşim alanı söz konusu değildir. Panaztepe’de yapılan kazılarda tepenin eteklerinde GTÇ’ye tarihlenen mezarlık alanları, akropolde MÖ 2. binyıl başlarına tarihlendirilen zayıf bir mimari tabaka ve esas olarak Arkaik-Geç Klasik Döneme tarihlendirilen büyük bir yapı kompleksi, “Liman kent” olarak isimlendirilen sektörde ise yapısal açıdan zayıf ve tahribe uğramış çeşitli duvarlar açığa çıkarılmıştır.⁶⁹⁹ Burada birbirleriyle ilişkileri hakkında yeterli bilgilerin olmadığı dağınık birimlerden oluşan bir yerleşim düzeni söz konusudur. Dolayısıyla mevcut veriler Becks’in ‘tahminlerinin’ yansıttığı gibi bir görüntü vermemektedir. Bu tip büyüklük hataları; Kaymakçı, Hisarlık-Troya, Beycesultan, Miletos, Kocabaş Tepe gibi önemli yerleşim merkezlerinde de tekrar etmektedir.⁷⁰⁰ Ayrıca Panaztepe; GTÇ’de muhtemelen bir ada yerleşimidir⁷⁰¹ ve bugün alüvyal dolgudan ötürü düzlük alanlar ortasında yüksek bir tepe görünümündedir. Dolayısıyla MÖ. 2. binyılda ada üzerinde yer alan Miletos’taki GTÇ yerleşimiyle birlikte Becks’in gördüğü gibi tarımsal hinterlandı olan birer kıyı yerleşimi değil birer ada yerleşimleri olarak tanımlanmaları gerekmektedir.

Yerleşim hiyerarşisi bağlamında değerlendirilebilecek bir çalışma da Çivril Ovası’ndaki MÖ 2. binyıl yerleşimleri üzerinden F. Dedeoğlu tarafından yapılmıştır.⁷⁰² Dedeoğlu yerleşimleri; konumları, büyüklük açısından oluşturduğu hiyerarşi ve yerleşim ‘sistemi’ içerisindeki işlevlerinden hareketle merkez yerleşimler, ikincil merkez yerleşimler, merkez etrafında kümelenen yerleşimler, stratejik yerleşimler, plato ve dağlık kesimde yer alan “tepe üstü” yerleşimleri olarak 5 tipte sınıflandırmıştır.⁷⁰³ Buna göre Beycesultan merkez yerleşim iken, Yassı Höyük, İkiz

⁶⁹⁸ Becks, NOSTOI, s. 127, Fig. 9.

⁶⁹⁹ Erkanal-Öktü, Cemeteries, ss. 69-90; Nazlı Çınardalı-Karaaslan, “Recent Investigations at Panaztepe Harbour Town”, **Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar**, (Ed. Armağan Erkanal-Öktü, Sevinç Günel ve Ulaş Deniz), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, (Recent) 2008, ss. 57-68; Armağan Erkanal-Öktü, Beyza Gülmez, “2015 Panaztepe Kazıları”, **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2017, ss. 355-370

⁷⁰⁰ Kaymakçı: 30, Hisarlık-Troia: 35-40, Miletos: 8, Kocabaş Tepe: 24 hektar.

⁷⁰¹ Öner ve Vardar, Gediz, ss. 1-18.

⁷⁰² Fulya Dedeoğlu, “Denizli-Çivril İlçesi Yüzey Araştırması Verileri Işığında M.Ö. 2. Binyılda Yukarı Menderes Havzası Yerleşim Düzeni”, **Altan Çilingiroğlu’na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, (Yerleşim) ss. 219-234

⁷⁰³ Dedeoğlu, Yerleşim, s. 224

Höyük I-III ve Değirmen Höyük ikincil merkez yerleşimlerdir.⁷⁰⁴ Bu iki birimin etrafında yer alan daha küçük boyuttaki yerleşimler merkez etrafında kümelenen örnekler olarak kabul edilmektedir. Doğal yollar ve geçitler üzerinde yer alan höyükler konum itibarıyla, 900-1030 m. yükseltide yer alan yerleşimler ise hem konum hem hayvancılığa uygun coğrafi koşullardan kaynaklanan geçim ekonomisindeki farklılaşmadan ötürü son iki tipi temsil etmektedir.⁷⁰⁵ Dedeoğlu, özellikle ilk 3 tip içerisinde yerleşim boyutlarını belirleyici ve hiyerarşi oluşturan temel nitelik olarak kullanmaktadır. Becks'in aksine coğrafi açıdan daha 'çalışılabilir' bir kapsam kullanmasına karşın buradaki yaklaşımda da çeşitli problemler yer almaktadır. Dedeoğlu; Beycesultan'ın MÖ 2. binyılda 35 hektarlık bir alana yayıldığını ve yeni tespit edilen mezarlık alanı ve buluntu dağılımı göz önüne alındığında yerleşimin daha da büyük olma ihtimalinin olduğunu iddia etmektedir.⁷⁰⁶ Bu tahmini verinin geçerli kabul edilebilmesi için yerleşimin büyük ölçüde kazılmış olması, jeofizik taramalarla yerleşim alanının sınırlarının belirlenmesi, çok katmanlı bir yapıda olmaması (ya bu durumun ilgili tabakalara yönelik tahribatının niteliğine yönelik verilerin kayıt altına alınmış olması) ve uzamsal açıdan ölçülebilirliğin materyal kültür öğelerinin görünürlüğüyle sınırlandırılabilmesi (örneğin bir alanı kapsayan sur sistemi) gibi çeşitli kriterleri taşıması gerekir. Beycesultan bunların hiçbirini tam olarak karşılamamaktadır. Dolayısıyla çift konili höyüğün tepe kısımları ve eteklerindeki alanların GTÇ'de bütünüyle iskân gördüğü kabul edilebilir bir varsayım değildir. Hisarlık'ta kale çevresinde yapılan yoğun yüzey araştırmaları, jeofizik taramalar ve kısıtlı kazılara rağmen yerleşimin 35-40 hektar büyüklüğünde olduğu iddiasına yönelik haklı eleştiriler düşünüldüğünde⁷⁰⁷ Beycesultan'da benzer hatayı aynı koşullar olmaksızın tekrar etmek anlamsızdır. Dedeoğlu; Lloyd ve Mellaart Dönemi kazıların sonuçlarına dayanarak Beycesultan'daki "saray kompleksi ve tapınak yapısının" höyüğün "bulunduğu yerleşim sistemi" içerisinde bölgesel bir merkez olduğunu kabul etmektedir.⁷⁰⁸ Oysa bu yapıların tanımlanması, "anıtsallığı" ve yorumlanmasında tıpkı Hisarlık-Troya örneğinde olduğu gibi aşırılıklar söz konusudur. Bu bağlam anıtsal yapılar başlığında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁷⁰⁴ Dedeoğlu, Yerleşim, s. 224

⁷⁰⁵ Dedeoğlu, Yerleşim, s. 225

⁷⁰⁶ Dedeoğlu, Yerleşim, s. 222.

⁷⁰⁷ Hertel ve Kolb, ss. 71-88.

⁷⁰⁸ Dedeoğlu, Yerleşim, s. 220

Aslan ve diğerleri tarafından KBA’da Hisarlık ve çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının sonuçları değerlendirilirken, Sıra Büyüklük Kuralı’ndan hareketle metrekare cinsinden büyüklükler baz alınarak 9 yerleşimden oluşan bir hiyerarşik sıralama yapılmıştır.⁷⁰⁹ Buradaki yaklaşımda gerek teorik açıdan gerekse yöntem açısından son derece yüzeyseldir. Buna karşın bugüne kadar belli bir seviyede ulaşabilmiş yerleşimlerin büyüklüklerine dayalı çıkarımların varsayımlardan ibaret olduğu vurgusu, eldeki verilerin güvenilirliği sorgulanarak kesin bir ölçek olarak görülmemesi gerektiğinin belirtilmesi önemlidir.⁷¹⁰ Fakat bu tip yaklaşımlara rağmen yerleşim büyüklüğü konusunda araştırmacılar arasında anlamsız bir ‘yarış’ söz konusudur. Hisarlık örneğini ölçek olarak kullanan C. Roosevelt, Kaymakçı’nın 8.6 hektarı sitadel, 75 hektarı farklı yoğunluktaki alanlara dağılmış aşağı kent olmak üzere toplam 83,6 hektara ulaşan, sitadel-aşağı kent modelinde bir yerleşim olabileceği iddiasında bulunmaktadır.⁷¹¹ Aslında araştırma alanının ‘değerini’ ölçeklendiren bu aşırıliklar yöntem açısından büyüklük hesaplarının gereğinden fazla önemsenmesinden kaynaklanmaktadır. Batı Anadolu’ya benzer şekilde Kıbrıs’taki GTÇ yerleşimlerine yönelik abartılı ve yanlış hesaplamaları tek tek ele alarak eleştiren Iacovou, boyut-işlev temelinde arkeoloğun ilgisinin işlevde olmasını vurgulamaktadır.⁷¹² Bu bağlamda 144 hektar büyüklükte olduğu iddia edilen Palaepaphos’a yönelik büyüklük hesaplarının, 25 hektara kadar düşmüş olması, bu tip tahminlerin yanıltıcılığının boyutları için iyi bir örnek oluşturmaktadır.⁷¹³

Bu çalışmada yerleşim yerleri arasındaki muhtemel hiyerarşik ilişkilere yönelik çıkarımlar; kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen veriler, uydu fotoğraflarındaki görünürlük, ideal bir örnekle kıyasın yapılacağı karşılaştırmalı bir perspektif ve bu şekilde edilen verilerin teorik bir düzleme oturtulmasına dayandırılacaktır. Bu metodolojik öncüllerden ilk ikisi yerleşim morfolojisinin belirlenmesi, üçüncüsü çağdaş bir örnekle karşılaştırma yapılarak bölgenin kendine has niteliklerinin belirgin hale getirilmesini amaçlar. Yerleşim morfolojisiyle; bir

⁷⁰⁹ Aslan ve diğerleri, s. 202

⁷¹⁰ Aslan ve diğerleri, ss. 198-202.

⁷¹¹ Roosevelt, Central, s. 57.

⁷¹² Maria Iacovou, “Site Size Estimates and the Diversity Factor in Late Cypriot Settlement Histories”, **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, Sayı: 348, 2007, s. 5.

⁷¹³ Palaepaphos’a yönelik tahminlere yönelik veriler için: Iacovou, ss. 3-7, Knapp, Palaepaphos’u yerleşim hiyerarşisi grafiğinde 25 hektar olarak vermektedir. Knapp, Cyprus, s. 355.

yaşam alanı olarak yerleşimleri oluşturan bileşenlerin yapısı, uzamsal yayılımları ve görünürlükleri gözetilerek birbirleriyle ilişkilerinin incelenmesi kastedilmektedir. Bu bağlamda Titriş Höyük'te yüzey araştırmalarında tespit edilen ve yapılan kazılar aracılığıyla materyal izleri ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınan ve farklı sektörlere ayrılmış 5 birimden oluşan yerleşim morfolojisi bir örnek olarak görülebilir.⁷¹⁴ (Höyük, Aşağı “Şehir”, (*Lower Town*) Dış “Şehir”, (*Outer Town*) Dış Mahalleler, (*Suburbs*) Yerleşim Dışı Mezarlık Alanı) Fiziksel nitelikleriyle çevresindeki yerleşimlerden ayrılan merkezlerin içyapısı ve gelişimi anlaşıldıktan sonra diğer yerleşim alanlarıyla olası ilişkilerini yeniden canlandırabilmek mümkün hale gelebilir. Bu aynı zamanda ikincil unsurların (ilişkide olacağı muhtemel birimler) eşit ölçüde çalışılmasını gerektirmektedir.

Batı Anadolu için karşılaştırmalı örnek olarak GTÇ Orta Anadolu'sundaki kentler ve kentleşme süreci bir ölçek olarak kullanılacaktır. Gerek arkeolojik gerekse tarihsel veriler ilgili dönemde bütün Anadolu'daki en gelişkin yerleşim sisteminin Hattuša merkez olmak üzere Orta Anadolu'da olduğunu göstermektedir.⁷¹⁵ Uzamsal ölçülebilirlik açısından Orta Anadolu yerleşimleri keskin morfolojik nitelikler taşıdıkları için hektar bazında daha güvenilir veri sağlamaktadırlar. Hattuša'da büyük çoğunluğu surlarla çevrilmiş yaklaşık 180 hektarlık alan hem yüzey araştırmaları ve kazılar hem de uydu görüntüleri aracılığıyla kolaylıkla algılanabilir durumdadır. (Şekil 24) Yazılı veriler ve arkeolojik buluntularla bölgesel merkez olduğu kesinleşen Şarišša'nın 18 hektarlık etrafı surlarla çevrili alanı, benzer şekilde kült merkezi olduğu kanıtlanan Alacahöyük'ün 5 hektarlık büyüklüğü, kentleşme ve yaşam alanlarının boyutları konusunda net veriler sağlamaktadır. Orta Anadolu'da; kırsal ya da daha küçük ölçekli yerleşimlere yönelik bir kazının ve yüzey araştırmalarının olmayışından ötürü yerleşim hiyerarşisinin son basamakları konusunda bilgiler yetersizdir.⁷¹⁶

⁷¹⁴ Timothy Matney ve Guillermo Algaze, “Urban Development at Mid-Late Early Bronze Age Titriş Höyük in Southeastern Anatolia”, **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, Sayı: 299/300, 1995, ss. 33-52.

⁷¹⁵ Mielke, *Cities*, ss. 153-194.

⁷¹⁶ Buna karşın Sıra Büyüklük Kuralı; çevresindeki yerleşim birimlerini politik ve ekonomik olarak kontrol edebilen başkentlere sahip, devletleşmiş toplumlarda kullanıldığında daha test edilebilir sonuçlar vermektedir. Alessio Palmisano, “Confronting Scales of Settlement Hierarchy in State-Level Societies: Upper Mesopotamia and Central Anatolia in the Middle Bronze Age”, **Journal of Archaeological Science: Reports**, Sayı: 14, s. 220.

Orta Anadolu’da kentlerin fiziksel niteliklerini tanımlayan ölçütler şu şekilde sıralanabilir;

- I. Topografik zorlukları aşacak teknik bilginin tatbik edilmesi ve gelişkin inşaat teknikleri
- II. Güçlü sur sistemleri
- III. Yönetici erkin yaşam ve idare merkezi olan ayırt edici mimari özelliklere ve konuma sahip anıtsal yapılar, (saraylar)
- IV. Bir avlu etrafına toplanmış çeşitli odalardan oluşan tapınaklar,
- V. Yürünebilir mesafelerdeki kutsal alanlar
- VI. Büyük tahıl siloları ve yerleşim içinde-dışında-yakınında inşa edilen yapay gölet ve barajlar,
- VII. Görsel kültür öğelerinin güç, itibar ve dini amaçlar gözetilerek anıtsal yapılarda kullanılması,
- VIII. Yerleşim alanlarıyla doğal jeolojik oluşumlar arasında kültürel açıdan bağlantı kurulması.

Bu öğeler güvenilir yerleşim büyüklükleriyle birlikte Batı Anadolu’daki yaşam alanlarının karakteri ve gelişimi için karşılaştırma yapmak adına ideal nitelikler taşır. Batı Anadolu yerleşimleri bu kriterler gözetilerek değerlendirilirken, benzerlikler üzerinden değil zıtlıklar üzerinden hareket edilecektir.

Batı Anadolu’da sadece Hisarlık-Troya ve Kaymakçı hiyerarşi ve morfoloji açısından değerlendirilebilecek veriler sağlamaktadır. Hisarlık-Troya’da yerleşim alanının en önemli bileşeni 550 m.’yi bulan uzunlukta ve yaklaşık 500 yıllık bir yapım sürecine sahip surun çevrelediği GTÇ kalesidir.⁷¹⁷ (Troya VI-VII) Schliemann’dan beri Hisarlık kazılarının odak noktası olan kale 2 hektarlık alanı kapsamaktadır. Hellenistik-Roma Dönemi kentleşmesinin yarattığı tahribattan ötürü kalenin merkezindeki yapılaşma hakkında hiçbir veri elde edilememiştir. Schliemann, Dörpfeld ve Blegen kazıları sonuç ve motivasyon açısından birbirine benzerken Korfmann kazılarıyla birlikte kale dışındaki alanlarda kazı ve araştırmalar yapılarak yerleşim morfolojisine yönelik bütünsel bir perspektif yakalanmaya çalışılmıştır. Buna göre GTÇ kalesinin güney-güneybatısında “Aşağı Şehir” olarak tanımlanan bir yerleşim alanı söz konusudur ve alanın büyüklüğüne yönelik rakamlar 27 hektar ile 40

⁷¹⁷ Klinkott ve Becks, ss. 407-414

hektar arasında değişmektedir.⁷¹⁸ Bu alandaki GTÇ tabakalarını tespit etmek amacıyla hem jeomanyetik prospeksiyon kullanılarak hem de yüzey araştırmaları ve çeşitli test açmalarıyla uzun soluklu araştırmalar yapılmıştır.⁷¹⁹ Jeomanyetik araştırmalar Hellenistik-Roma kentine yönelik kesin veriler sunmuşken temel seviyesinde Tunç Çağı'yla ilişkilendirilebilecek yoğun bir yapı grubu tespit edilememiştir.⁷²⁰ (Şekil 40)

Şekil 40: Hisarlık-Troya Kalesi ve Kale Dışında GTÇ'yle İlişkili Alanlar

Kaynak: Muammer İreç Google Earth Pro 7.3.2. 5776'dan Alınan Uydu Görüntüsünden Geliştirilmiştir.

⁷¹⁸ Korfmann, Uluburun, s. 259, Peter Jablonka, “Leben Außerhalb der Burg – Die Unterstadt von Troia”, *Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*, (Ed. M. Korfmann), Philip von Zabern, Mainz, 2006, ss. 167-180, Becks, NOSTOI, s. 126.

⁷¹⁹ Helmut Becker, Jörg Faßbinder ve Hans Günter Jansen, “Magnetische Prospektion in Untersiedlung von Troia 1992”, *Studia Troica*, Sayı: 3, Philipp von Zabern, Mainz, 1993, ss. 117-134; Helmut Becker ve Hans Günter Jansen, “Magnetische Prospektion 1993 der Unterstadt von Troia und Illion”, *Studia Troica*, Sayı: 4, Philipp von Zabern, Mainz, 1994, ss. 106-114; Christian Hübner ve Stefan Giese, “Geomagnetische Prospektion 2002 bis 2005 in der Unterstadt von Troia”, *Studia Troica*, Sayı: 16, Philipp von Zabern, Mainz, 2006, ss. 125-129; Norbert Blindow, Christian Hübner ve Hans Günter Jansen, “Geophysikalische Prospektion”, *Studia Troica Monographien 5*, Verlag Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2014, ss. 666-693.

⁷²⁰ Blindow ve diğerleri, s. 689.

GTÇ’de kullanım görmüş az sayıda taş temelli mekânlara ait duvarlar kaleyi çevreleyen surun güneyinde kısıtlı bir alanda ortaya çıkarılmıştır.⁷²¹ Bu yapılar dışında kalenin 400 m. kadar güneyinde savaş arabalarına karşı açıldığı iddia edilen bir savunma hendeğinin varlığı, Korfmann ve ekibi tarafından sıklıkla dillendirilmektedir.⁷²² P. Jablonka ilgili alanda yaptığı yüzey araştırmalarında topladığı GTÇ seramiklerini yerleşim alanın boyutlarına yönelik tahminler için kullanmaktadır.⁷²³ Hertel ve Kolb haklı gerekçelerle Hisarlık’taki “aşağı şehir”, savunma hendeği ve yerleşimin kent olarak tanımlanmasını eleştirmektedir.⁷²⁴ “Troya tartışması” olarak literatürde yer edinen bu durumu sebeplerinden biri Hisarlık’taki sonuçlara yönelik erken tümevarım sorunudur. Gerek jeomanyetik gerekse arkeolojik araştırmalar yerleşimin alanın kayıt altına alınması, belgelenmesi ve mevcut durumunun (GTÇ’deki asıl halini değil) tespitini sağlamaktadır. Bu veriler yerleşim karakterinin holistik bir şekilde ele alınması için yeterli alt yapıyı sunmamaktadır. Bunun olabilmesi için yerleşimin Orta Anadolu’daki örneklerle benzer şekilde GTÇ sonrasında yoğun bir tahribata uğramamış olması ve yerleşimi oluşturan her bileşenin eşit ya da yeterli ölçüde çalışılmış olması gerekir. Korfmann ve ekibinin “aşağı şehir” olarak tanımladığı ‘kale dışındaki yerleşim alanı’ ancak yakın dönemde önemsenerek çalışılmaya başlanmış ve Hisarlık’ın kazı tarihçesi düşünüldüğünde çok az bir kısmı kazılmıştır. Büyük resme yönelik çıkarımların yapılabilmesi için buradaki çalışmaların yoğunluk kazanması gerekmektedir.

Bu durumda bile GTÇ’deki yerleşim alanına yönelik kapsamlı verilere ulaşmak, Hellenistik-Roma Dönemi yapılaşmasından ötürü mümkün değildir. Dolayısıyla Hisarlık’ın yerleşim morfolojisi hiçbir zaman net bir şekilde anlaşılabilir bir pozisyon kazanacak niteliğe sahip olamayacaktır. Bu noktada net olan; 2 hektarlık bir alanı kaplayan, etrafı surlarla çevrili bir kale ve kale dışında arkeolojik izleri zayıf tahrip olmuş durumda, yayılım alanının tespiti mevcut verilerle mümkün olmayan bir dış yerleşim ve yürünebilir mesafelerde yer alan mezarlık alanlarıdır. Bu kale merkezli

⁷²¹ Korfmann, Uluburun, s. 258,

⁷²² Manfred Korfmann, “Yüksek Troia Kültürü (Troia VI ve VIIa) Bir Anadolu Kültürü”, **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 397, Becks, Efsane, s. 87.

⁷²³ Jablonka, Leben, s. 177.

⁷²⁴ Hertel ve Kolb, ss. 71-88; Frank Kolb, “Troy VI: A Trading Center and Commercial City?”, **American Journal Of Archaeology**, Cilt: 108, Sayı: 4, 2004, ss. 577-613.

yerleşim şekli; Korfmann'ın analogi kurduğu Alişar, Kültepe ve Boğazköy'e⁷²⁵ aslında hiçbir şekilde benzememektedir. Yukarıda sıralanan Orta Anadolu kentlerinin fiziksel nitelikleri düşünüldüğünde, Batı Anadolu'daki hiçbir yerleşim buradaki şablona yeterli ölçüde uygun görünmemektedir. Hisarlık-Troya'da aynı durum geçerlidir. P. Jablonka, "Tunç Çağı Troya'sı bir kent miydi?" sorusuna G. Childe'da da değinerek Yakındoğu kentleri için geçerli kriterler üzerinden Hisarlık'ın bir kent olarak isimlendirilebileceğini savunmaktadır.⁷²⁶ Fakat teorik olarak bu yaklaşım temelden sorunludur. KBA ve Hisarlık; çevresel koşullar, yerleşim yoğunluğu, sosyal peyzaj (*social landscape*)⁷²⁷ açısından Yakındoğu'yla kıyaslanamayacak farklılıklar içerir. Aynı zamanda Yakındoğu'da kentleşmenin MÖ 4. binyıla kadar giden kronolojik bir derinliği vardır.

Hisarlık için analogi kurulacak yerleşimler ilişki içerisinde olabilecek uzaklıkta yer alan ve kendisine denk merkezlerle anlamlı olabilir. Fakat Korfmann ve ekibinin sıklıkla dile getirdiği gibi MÖ 1700-1100 arasında bölgede Hisarlık'tan daha büyük ya da gelişkin bir merkez bulunmamaktadır.⁷²⁸ (Şekil 41) Bu durum hep Hisarlık-Troya'nın bir ayrıcalığı olarak kabul edilmiştir ama esas olarak GTÇ'de KBA'nın ne kadar önemsiz bir bölge olduğunu göstermektedir. MÖ 2. binyılda gerek Ege'de gerekse Orta Anadolu'da coğrafi olarak ilişki içerisinde politik olarak organize olmuş ve birbirlerine denk sayılabilecek yerleşim alanları gelişmiştir. Karum Çağı'nda; Kültepe, Achemhöyük, Konya-Karahöyük, GTÇ'de Kıta Yunanistan'da; Midea, Tyrins, Mykenai fiziksel nitelikleri açısından birbiriyle benzeşen ve materyal kültür açısından birçok unsurda analogi kurulabilecek yerleşim alanlarıdır. KBA'da böyle bir durumun olmayışı ve Hisarlık'ın mitik arka planıyla birlikte popülerize edilmesi, bölge dışı analogilere başvurulmasına neden olmuştur. Bu da yerleşimin kendi yerel karakterini, örten bir yorumlama unsuruna dönüşmektedir. Gelibolu Yarımadası'nda yer alan Kilisetepe'de yapılan kazı ve araştırmalar henüz Hisarlık'taki sonuçları test edecek ya da kıyas yapılacak düzeye ulaşmamıştır.⁷²⁹ Ayrıca höyüğün modern

⁷²⁵ Manfred Korfmann, "Troia: A Residential and Trading City at the Dardanelles", **Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age**, University of Liege, Liege, 1995, s. 180.

⁷²⁶ Jablonka, *Leben*, ss. 177-178.

⁷²⁷ Knapp, *Social Landscape* kavramını insanların günlük alışkanlıkları, rutinleri, inançları ve değerlerinden oluşan bir şemsiye kavram olarak tanımlar. Knapp, *Cyprus*, s. 37.

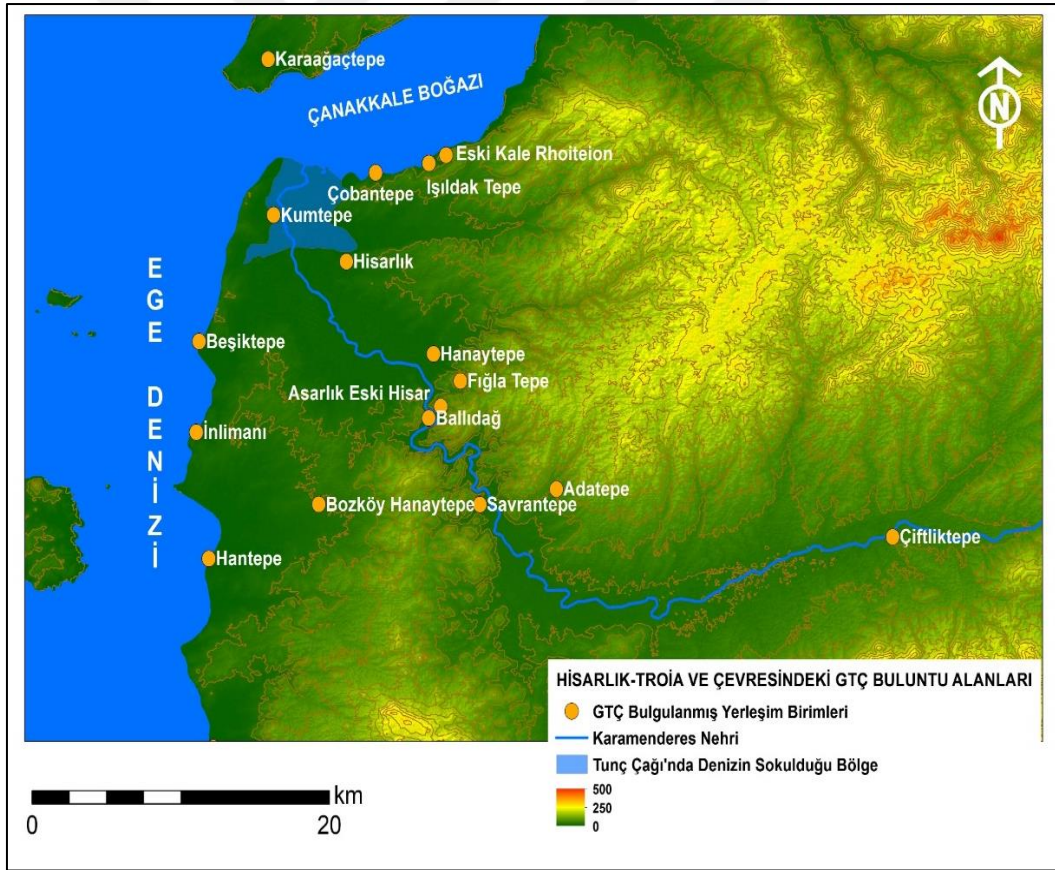
⁷²⁸ Korfmann, *Uluburun*, s. 255, Aslan vadiğerleri, s. 166, Becks, *Efsane*, s. 91.

⁷²⁹ En güncel derleme: Göksel Sazcı ve Meral Başaran Mutlu, "Maydos-Kilisetepe: A Bronze Age Settlement on the Border between Asia and Europe", **Archaeology Across Frontiers and**

yerleşim alanları içerisine sıkışmış olması ve çok katmanlı yerleşim geçmişi, yerleşim morfolojisi konusunda güvenilir veriler elde edilmesini zorlaştırmaktadır.

Mevcut veriler; Hisarlık'ın Orta Anadolu GTÇ yerleşimleri bir ölçek olarak kullanıldığında bir kent olarak adlandırılmayacağını, bu bağlamda F. Dedeoğlu'nun Beycesultan kullandığı “merkez yerleşim” ifadesinin⁷³⁰ Hisarlık için daha doğru bir kavram olduğunu göstermektedir. Bu merkez yerleşimin morfolojik bileşenlerinden kale dışındaki yerleşim alanı, fiziksel açıdan ölçülebilirlik vasfını yitirmiştir. Kale odaklı yerleşim biçimi Hisarlık'ın yerel karakterini yansıtmaktadır. Bu bağlamda MÖ 3. binyıldaki Troya II Kalesi bir yerel yerleşim hafızasının varlığını yansıtan bir kanıt olarak görülebilir.

Şekil 41: Hisarlık-Troya ve Çevresinde Yer alan GTÇ Buluntusu Tespit Edilmiş Yerleşimler

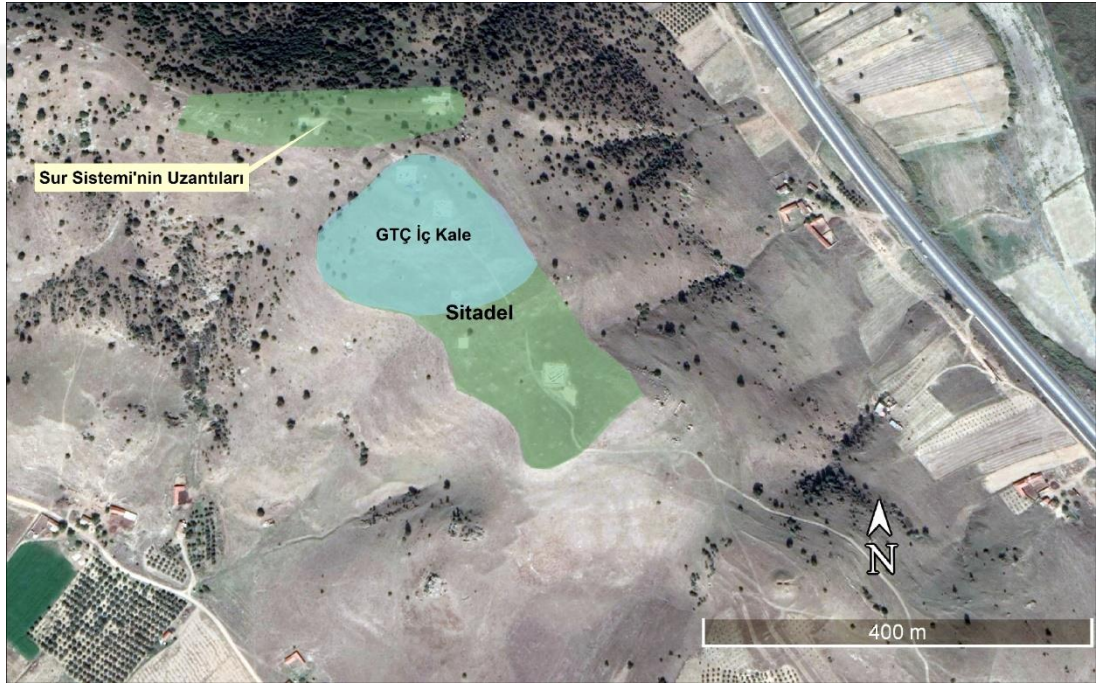
Kaynak: Muammer İreç

Borderlands, (Ed. Stefanos Gimatzidis, Magda Pieniżek, Sıla Mangaloğlu-Vortruba), Austrian Academy of Sciences Press, Viyana, 2018, ss. 139-158.

⁷³⁰ Dedeoğlu, Yerleşim, s. 224.

Kaymakçı’da yapılan yüzey araştırmaları ve 2014 yılında başlayan kazılar⁷³¹, morfolojik açıdan Hisarlık-Troya’ya göre daha verimli bir veri tabanı oluşturmaktadır. Uydu fotoğraflarından rahatlıkla algılanabilen Kaymakçı, etrafı surlarla çevrili 8.6 hektarlık korunaklı bir alana sahiptir. (şekil 42) Yerleşimin merkezine yakın noktada “İç kale” olarak tanımlanan alanın, çevresinde ve altında yer alan yerleşim alanı gerek yoğun yüzey araştırmaları gerekse jeofizik araştırmalarla ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır.⁷³²

şekil 42: Kaymakçı Sitadelini Gösteren Uydu Görüntüsü.

Kaynak: Muammer İre, Google Earth Pro 7.3.2. 5776’dan Alınan Uydu Görüntüsünden Geliştirilmiştir.

Roosevelt tarafından sur sistemiyle sınırlandırılmış alanın güneydoğu etekleri ve Kaymakçı’nın doğusunda yer alan Marmara Gölü kıyılarında biri mezarlık olmak üzere üç bölge daha, M 2. binyıl yerleşim alanı olarak tanımlanmaktadır.⁷³³ Bu alanlarda ele geçen Mö 2. binyıl buluntularından hareketle Roosevelt, Kaymakçı’nın Anadolu’daki “aşağı yerleşim modelleriyle/şablonlarıyla” (*patterns of lower*

⁷³¹ Roosevelt ve diğerleri, Space, ss. 645-688.

⁷³² Roosevelt ve diğerleri, Space, s. 647-650.

⁷³³ Roosevelt ve diğerleri, Space, s. 646.

settlement) benzerlikler taşıdığını söyleyerek, Hisarlık-Troya'yla analogi kurmaktadır.⁷³⁴ Fakat bu çıkarım ve karşılaştırma temelden sorunludur. Anadolu'da GTÇ'de Orta Anadolu dışında, mimari anlamda kültürel birlik olmadığından kalıplaşmış bir aşağı yerleşim şablonundan bahsetmek mümkün değildir. Yukarıda belirtildiği gibi Hisarlık'ın uzamsal gelişimi ve alanı bir ölçek ya da karşılaştırma unsuru olarak görülebilecek nitelikler taşımamaktadır. Kaymakçı'da sur içinde kalan 8.6 hektarlık alan jeofizik taramalar ve kısıtlı olsa da kazılar aracılığıyla daha güvenilir verilere sahipken, sur dışındaki alanlara yönelik çıkarımlar yüzey buluntularına dayanmaktadır.⁷³⁵ Herhangi bir arkeolojik alanda ele geçen seramikler ya da küçük buluntular sur sistemleri ya da topografik sınırlayıcılar gibi elemanlar olmaksızın bir yerleşim alanının büyüklüğüne yönelik güvenilir çıkarımlara kanıt olamazlar.

Hisarlık'taki tartışmalar yerleşim alanlarının yayılımına yönelik ön kabullerin ne derece problemli olabileceğine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Kaymakçı aynı hatalara düşülmeksizin değerlendirilmesi gereken, kendine has yerel nitelikler taşıyan bir yerleşim alanıdır. Buna karşın ilk değerlendirmelerin 'abartılı' olduğu; yukarıda değinilen 75 hektar bir alana yayılan ama belli noktalara yoğunlaşmış aşağı yerleşim düşüncesi ve Batı Anadolu'da şimdiye kadar tarihi coğrafya açısından hiçbir yerleşim ya da politik oluşumun lokalizasyonu net bir şekilde yapılamamışken, Kaymakçı'nın Şeha Nehri Ülkesi'nin başkenti olabileceği önerisinden anlaşılabılır.⁷³⁶ Bu bağlamda Hisarlık ne kadar Viluşa ise Kaymakçı'da o kadar Şeha Nehri Ülkesi'nin başkentidir.

Bu perspektifin dışında düşünüldüğünde; yerleşim alanının konumu (Marmara Gölü'ne hakim bir yükseltide olması), etrafı surla çevrili geniş bir yerleşim alanına sahip olması, mevcut buluntuların ağırlıklı olarak MÖ 2. binyıla ait olması, materyal kültür öğelerinin geç dönem tabakalanması sebebiyle yoğun tahribata uğramamış olması, bölge geneline göre Kaymakçı'nın ayırt edici nitelikleri arasında yer alır. Henüz başlayan kazılar bir bütün halinde buradaki yaşam alanlarının çeşitliliği, gelişimi ve iç dinamikleri hakkında yeterli veri sağlamaktan uzaktır. Ama mevcut veriler tıpkı Hisarlık'ta olduğu gibi Kaymakçı'nında bir merkez yerleşim olarak

⁷³⁴ Roosevelt, Results, s. 57.

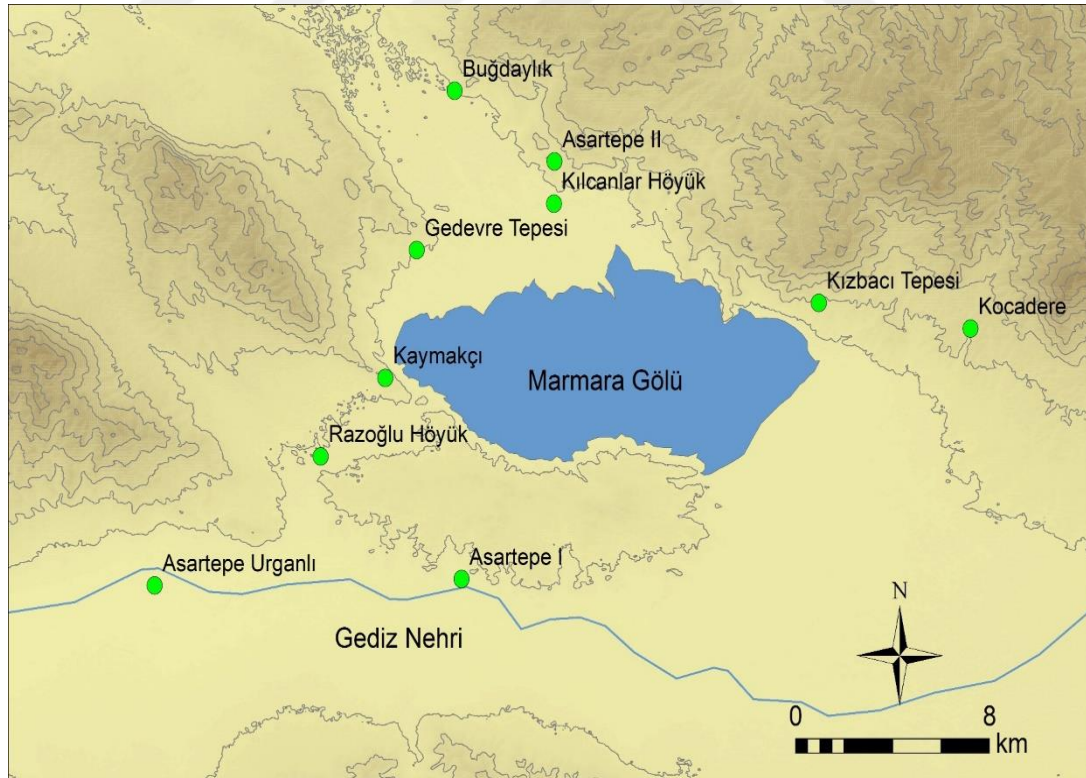
⁷³⁵ Roosevelt, Results, s. 57.

⁷³⁶ Christopher Roosevelt ve Christina Luke, "The Story of a Forgotten Kingdom? Survey Archaeology and the Historical Geography of Central Western Anatolia in the Second Millennium BC", **European Journal of Archaeology**, Cilt: 20, Sayı:1, 2017, (Story) ss. 120-147, Roosevelt vedğerleri, Space, ss. 647-648.

değerlendirilebilecek nitelikler (özellikle konum ve sur sistemi) taşıdığını göstermektedir.

Yerleşim hiyerarşisi açısından Kaymakçı ve çevresinde yer alan diğer kale yerleşimleriyle (Asartepe I-II, Gedevre Tepesi, Kızbacı Tepesi, Kocadere) düzlük alandaki yerleşim birimlerini temsil eden Kılcanlar Höyük, Buğdaylık, Razoğlu,⁷³⁷ Urganlı Asartepe, arasında fiziksel büyüklük açısından bir farklılaşma son derece açıktır. (Şekil 43) Bu hiyerarşinin kaç kademeli olduğu ve bölgesel bir ‘sistem’ oluşturup oluşturmadığının anlaşılabilmesi için Kaymakçı dışındaki merkezlerde özellikle de Kılcanlar gibi höyüklerde kazı çalışmalarının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu şekilde sadece merkez yerleşimlerden hareket ederek (Hisarlık’ta belirgin bir şekilde yapılan) varsayımlara dayalı yerleşim hiyerarşisi kurgularının yerine, güncel ve bütünü oluşturan ikincil merkezlerin de yeterli ölçüde tanındığı bir altyapı hazırlanabilir.

Şekil 43: Marmara Gölü Çevresindeki Yerleşim Birimleri

Kaynak: Muammer İreç.

⁷³⁷ Bu yerleşimler hakkında ayrıntılı bilgi için: Roosevelt ve Luke, Story, ss. 120-147.

Hisarlık-Troya ve Kaymakçı dışında Batı Anadolu'daki diğer yaşam alanları gerek fiziksel nitelik gerekse araştırma pratiği ve tarihçesi açısından, ikincil yerleşimler olarak gruplanabilir. Bu yerleşimlerin uzamsal yayılımları, iç organizasyonları, çevresinde yer alan çağdaş yerleşim birimleriyle ilişkileri hakkındaki veriler son derece kısıtlıdır. Örneğin Beycesultan'da bugüne kadar yapılan bütün kazı ve araştırmalara rağmen yerleşim alanının büyüklüğü, biçimi ve organizasyonu hakkında güvenilir veriler elde edilmiş değildir. Hem eski hem de yeni kazı ekibinin höyükteki MÖ 2. binyıl yerleşim alanının bir sur sistemiyle çevrelenmiş olduğu kabulü olmasına karşın⁷³⁸ buna yönelik arkeolojik veriler neredeyse yok denecek düzeydedir. 1956 yılında bir kısmı kazılan, höyüğün güneyindeki W açması adı verilen alanda; V. tabakaya tarihlendirilen son derece tahrip olmuş temel seviyesinde bir duvar örgüsü, yerleşimi çevreleyen surun (*enclosure wall*) bir parçası olarak yorumlanmıştır⁷³⁹. Yaklaşık 30 m² büyüklükteki W açmasındaki bu duvar kalıntısının, yerleşim alanının büyüklüğü ve sur sisteminin yapısı hakkında yeterli veri sağladığı söylenemez. Erken tümevaran böyle bir çıkarımın doğrulanması için yerleşim alanının sınırlarına yönelik jeofizik araştırmalar ve daha geniş ölçekte kazıların gerçekleştirilmesi gerekmektedir.⁷⁴⁰ Bu yüzden morfolojik açıdan Beycesultan'ın durumuyla ilgili veriler henüz bir karakterizasyona imkân vermemektedir. Höyüğün doğu konisinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve Lloyd-Mellaart tarafından “yanık saray” ve “küçük saray” olarak isimlendirilen yapıların ikisi de GTÇ Doğu Akdeniz ölçeği düşünüldüğünde ‘saray’ olarak tanımlanacak fiziksel nitelikleri taşımazlar.⁷⁴¹ Beycesultan'ın Hisarlık ve Kaymakçı gibi bir merkez yerleşim sayılabilmesi için, bölge içi kıyas sağlayacak karşılaştırılabilir niteliklere sahip olması gerekmektedir.

Beycesultan dışında özellikle GTÇ II ve III dönemleri için ikincil merkezler arasında Çine-Tepecik, Bademgediği sayılabilir. Ova ortasında ve Çine Çayı'nın kenarına konumlanmış Tepecik höyüğün yayılım alanına yönelik tahminler 1 ile 3

⁷³⁸ Lloyd and Mellaart, Middle, ss. 46-47; Abay, Survey, s. 27.

⁷³⁹ Lloyd and Mellaart, Middle, ss. 46-47.

⁷⁴⁰ Abay ve Dedeoğlu; bu sur duvarlarını araştırmak amacıyla bir test açması açmalarına karşın (Abay ve Dedeoğlu, Çalışmalar, s. 55) Lloyd ve Mellaart tarafından sur olarak yorumlanan duvar sırasına yönelik herhangi bir yeni veriden kazı raporlarında bahsetmemektedir.

⁷⁴¹ Bu başlık anıtsal yapılar bölümünde tartışılacaktır.

hektar arasında yer almaktadır.⁷⁴² Bu alan içerisinde GTÇ yerleşiminin morfolojisini belirleyen başat unsur kuzey-güney yönlü sur sistemidir. Sadece 55 m. uzunluğunda bir bölümü ortaya çıkarılmış sur sisteminin ne kadarlık bir alanı çevrelediğine yönelik henüz net bir veri yoktur. Höyükte yapılan kısıtlı jeofizik araştırmalar⁷⁴³ uzamsal büyüklüğe yönelik kesin bir tahmin yapmayı zorlaştırmaktadır. Buna karşın 3 hektarlık alana yayılan höyük dolgusu maksimum büyüklük konusunda bir sınırlayıcı rakam olarak görülebilir. Kayalık bir tepe üzerinde yer alan Bademgediği ise uzaktan algılanabilirlik açısından Kaymakçı'nın çevresindeki kale yerleşimleriyle benzerlik gösterir.⁷⁴⁴ Yerleşimde, yaklaşık 3.7 hektarlık alanı çevreleyen bir halkanın merkezinde 0.1 hektarlık bir iç halka şeklinde bir morfoloji söz konusudur. Fakat bu dış halkanın kapladığı alanın özellikle güney eteklerinin yüzeyi, yerleşim alanı olarak kullanılması zor ve kullanılmış olduğuna dair kanıtlar yansıtmayan bir yapıya sahiptir. Bu yüzden topografik bir sınırlandırıcı ve sur sistemi olmasına karşın GTÇ yerleşiminin hektar bazında büyüklüğünün net olduğu söylenemez. Tepede 1999-2007 yılları arasında kısıtlı alanlarda yapılan kazı çalışmaları da bu görünümü değiştiren herhangi bir veri ortaya koymamıştır.⁷⁴⁵ Bu yerleşimler dışında kalan ikincil merkezlerin yerleşim morfolojisine yönelik veriler; kazıların kısıtlı alanlarda yürütülmesi, antik dönem-modern çağ yerleşimlerinin yarattığı tahribat, alüvyal boğulmalar ve araştırma eksikliğinden ötürü bütüncül değerlendirmeler için kullanılacak düzeyde değildir.

İkincil merkezler dışında kalan yerleşim birimleri hem teorik açıdan hem de saha araştırmaları açısından en çok ihmal edilmiş küçük ölçekli yerleşim alanlarıdır. Bachhuber'in ETÇ Anadolu'sunda tarıma uygun alanlarda tarım odaklı bir yaşam tarzını kuşaklarca sürdüren, eşitlikçi, ortak bir değerler dünyasına sahip az sayıda insanın yaşadığı yerleşim birimleri olarak formüle ettiği köylerin⁷⁴⁶, GTÇ Batı Anadolu'sundaki durumlarına yönelik hiçbir araştırma bugüne kadar yapılmamıştır. Dolayısıyla 'köy' ifadesinin içini gerek fiziksel nitelikler gerekse sosyal açıdan

⁷⁴² Günel, Katkı, s. 8, Rafet İlhan ve diğerleri, "Çine Ovasının Paleocoğrafyası ve Tepecik Höyüğü'nün Jeoarkeolojisi (Çine-Aydın)", **72. Türkiye Jeoloji Kurultayı Bildiri Özetleri ve Tam Metin Bildiriler Kitabı**, Jeoloji Mühendisleri Odası, Yer Bilgisi Yok, 2019, s. 864.

⁷⁴³ Sevinç Günel, "Çine-Tepecik 2012 Yılı Kazıları", **35. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2013, s. 118.

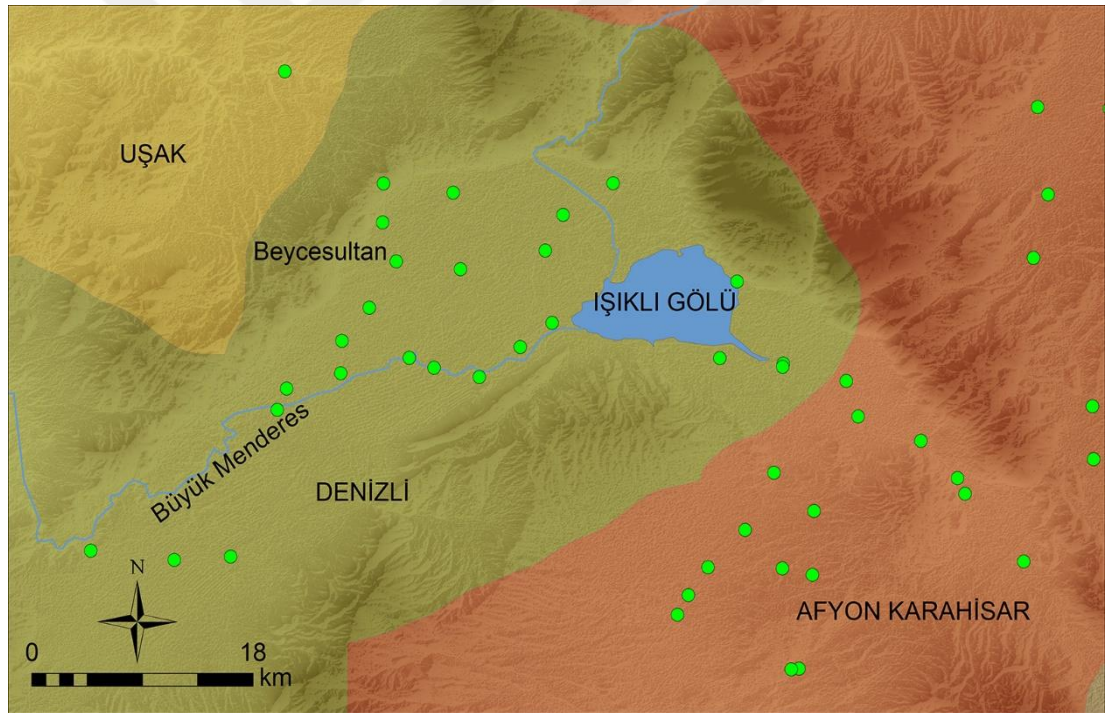
⁷⁴⁴ Meriç ve Öz, NOSTOI, ss. 610-611.

⁷⁴⁵ Meriç ve Öz, NOSTOI, ss. 609-626.

⁷⁴⁶ Bachhuber, Citadel, ss. 52-53.

doldurmak, bir yerleşim tanımı haline getirmek, diğer yerleşim biçimlerine göre son derece zordur. Arkeolojik olarak da izlerinin bugüne ulaşması ihtimalinin düşük olduğu bu yerleşim birimleri, GBA’da Çivril Ovası’nda birbirlerine çok yakın noktalarda yer alan küçük höyüklerle temsil ediliyor olabilir. Bütün Batı Anadolu’da MÖ 2. binyıl malzemesinin toplandığı yerleşim birimleri açısından en yoğun bölge olan Çivril Ovası’nda bir ‘köyleşmeden’ dahi bahsedilebilir. Anakronik bir benzerlik olsa da ovada günümüzde de birbirlerine yakın noktalarda yer alan çok sayıda köy yerleşimi vardır. (Şekil 44) Bu köyleşme eğilimi literatürde GTC’yle birlikte küçük yerleşimlerin terk edilerek büyük yerleşim yerlerinin genişlediğine yönelik kabullere⁷⁴⁷ tezat bir durum oluşturmaktadır.

Şekil 44: Beycesultan Çevresindeki “Köyleşme”

Kaynak: Muammer İreç

Hisarlık çevresindeki düzlük alanlarda GTC seramiklerinin ele geçtiği küçük yerleşim birimleri bu köyleşme eğiliminin bir başka örneği olarak görülebilir. Aynı şekilde İBA’da Afyon il sınırları içerisinde birbirine yakın noktalarda yer alan

⁷⁴⁷ Becks, NOSTOI, s. 123.

yerleşim birimleri, Batı Anadolu’da dağlık alanlarla sınırlanmış düzlüklerde dağınık, küçük yerleşim birimlerinden meydana gelen bir yerel yerleşim dokusuna sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum Orta Anadolu’daki gibi devletleşemeyen Batı Anadolu’daki politik oluşumların yerleşim birimleri üzerindeki bir yansımasıdır. Bu yüzden merkez ve ikincil yerleşimler kadar hatta esas olarak Batı Anadolu’daki bu ‘kırsal’ dokunun incelenmesi gerekmektedir. Şu aşamada arkeolojik kazı açısından ‘köylerin’ iç organizasyonu, domestik unsurları ve diğer materyal kültür izlerine yönelik herhangi bir proje söz konusu değildir.

Batı Anadolu’daki yerleşim birimleri mevcut veriler değerlendirilerek merkez yerleşimler, ikincil merkezler ve köyler olarak gruplandırılmıştır. Bu yaşam alanları arasında kademeli bir hiyerarşik ilişkinin olup olmadığının anlaşılması için Batı Anadolu’nun bir bütün olarak değil, daha küçük ve birbirinden bağımsız coğrafi birimlere indirgenerek mikro ölçekte çalışılması gerekmektedir. Hisarlık ve çevresindeki yerleşimlere yönelik çalışmalarla Marmara Gölü ve çevresindeki yerleşimlere yönelik araştırmalar, mikro-bölgesel arkeoloji projelerinin, bilgi üretimi için daha doğru yaklaşımlar olduğunu göstermektedir. Buna karşın merkezileşmek (merkez yerleşimlere yönelim ve sayısal olarak bu tip yerleşimlerin artışı) yerine köyleşmenin yaygın olması, gerek anıtsal mimari ve yapı mühendisliği açısından Doğu Akdeniz’le ölçülecek bilgi birikiminin olmayışı ve uzamsal açıdan küçük yaşam alanlarının varlığı, Batı Anadolu’yu komşu bölgelerden ayırmaktadır.

Bugüne kadar Orta Anadolu yerleşimleri bir ölçek yerine analogi temelinde benzerliklerin ön plana çıkarıldığı bir teorik eleman olarak kullanıldıklarından ötürü, Batı Anadolu’daki yerleşim biçimleri ve geçmişi yeterli düzeyde çalışılamamıştır. Tekil projeleri öne çıkarmak adına başvurulmuş ve bölgede çalışan arkeologlar tarafından takip edilen analogi bir yöntem olarak yanlış yönlendirmelere yol açmaktadır. Örneğin Hisarlık’ın karşılaştırıldığı Hattuša, GTÇ’de bütün Yakındoğu’nun en önemli kentlerinden biridir ve dönemin en güçlü politik aktörünün başkentidir⁷⁴⁸. Hattuša’da 1.5 hektarı geçen boyutuyla 1 numaralı tapınağın (Büyük Tapınak) Hisarlık’taki kale ölçeğinde olması tek başına yapılan kıyasın anlamsızlığını gösterir. Batı Anadolu içerisinde merkezi yerleşimlerin birbirleriyle kıyaslanması, bölgesel yerleşim dokusundaki başat birimler hakkında bazı genellemeleri mümkün

⁷⁴⁸ Schachner, Historical, ss. 31-38

kılmaktadır. Hisarlık ve Kaymakçı; konum, sur sistemlerinin çevrelediği korunaklı alanlar, sur dışında yerleşim ve mezarlık alanları, her iki merkezin etrafında yer alan küçük ölçekli yerleşim birimleriyle birer mikro-‘model’ olarak görülebilir. Yine de bütün bölge için homojen bir yerleşim dokusu söz konusu değildir. Orta Anadolu’nun aksine bölgede GTÇ’de politik ‘gücü’ kent kurup, yaşam alanları oluşturan ve dönüştüren bir şekilde kullanan bir politik aktör gelişmediği için yerleşim dokusu açısından bir çeşitlilik söz konusudur. Belirli alt bölgelerde küçük ölçekli yerleşimlerin çokluğu, daha eşitlikçi bir yaşam kültürüne sahip, dağınık yerleşimlerde yaşayan toplulukların varlığını göstermektedir. Bu yönüyle bölge, GTÇ ölçeğinde ‘kent’ merkezli yaşama sahip Orta Anadolu ve Mezopotamya’dan farklılaşmaktadır.

4.6. ANITSAL MİMARİ

TDK tarafından “önemli bir olayın veya büyük bir kişinin gelecek kuşaklarca tarih boyunca anılması için yapılan, göze çarpacak büyüklükte, sembol niteliğinde yapı” olarak tanımlanan anıt⁷⁴⁹, aslında anlam içeriği açısından evrensel bir nitelik taşır. İngilizce’deki karşılığı olan *monument* kelimesi hem aynı anlamda kullanılmakta hem de Latince *monere* (hatırlatmak) fiilinden türemiş olmasıyla⁷⁵⁰, anıt kelimesinin kökündeki –anmak fiilin varlığıyla benzerlik gösterir. Arkeolojik perspektifteki bu anıt tanımından beslenen anıtsal mimari işlevsel olarak farklı bir bağlama ulaşır. Anıtsal mimariye yönelik en yaygın görüş; fiziksel olarak büyük ve teknik açıdan ayırt edici yapıları, yönetici ya da elit tabaka tarafından sıradan insanların sosyal ve politik açıdan kontrol edilmesiyle ilişkilendirmektedir.⁷⁵¹ Trigger bu ilişkiyi yukarıdan aşağıya bir perspektifle incelemekte ve anıtsal mimariyi inşasına harcanan enerji üzerinden değerlendirmektedir.⁷⁵² Trigger’in görüşleri özetlenirse; erken uygarlıklardaki sınıfsal toplum anıtsal mimarinin gelişmesi, çeşitlenmesiyle derinden ilişkilidir. Arkeolojik

⁷⁴⁹ TÜRK DİL KURUMU, “Anıt Maddesi”, **Büyük Türkçe Sözlük** http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c7d09d61c3934.74870865. (05.06.2018).

⁷⁵⁰ Chris Scarre, “Monumentality”, **The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion**, (Ed. Timothy Insoll), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 9.

⁷⁵¹ James Osborne, “Monuments and Monumentality”, **Approaching Monumentality in Archaeology**, State University of New York Press, Albany, 2014, s. 5.

⁷⁵² Bruce Graham Trigger, “Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour”, **World Archaeology**, Cilt: 22, Sayı: 2, 1990, (Monumental), ss. 119-132.

kayıt açısından anıtsal yapıların bugüne ulaşması çok daha kolaydır. Bu yapıların inşası büyük ölçekli planlamalar, yüksek derecede bir mühendislik bilgisi, yoğun işgücünün temini ve yönetimiyle gelişmiş bir sanatsal standart gerektirmektedir.⁷⁵³ Bu yapılar çeşitli uygarlıklarda hem form hem de dönemsel olarak farklılıklar gösterir. İdari ya da dinsel bir amaçla inşa edilen en önemli yapılar genellikle işlevlerinin gerektirdiğinden daha büyük ve ‘heybetlidir’. Örneğin çoğu uygarlıkta sur sistemleri; gerekenden daha büyük bir şekilde inşa edilmiştir. Bu durum savunma ihtiyacının dışında düşmanı etkilemek ve potansiyel isyancı ya da hırsızlara duvarı inşa ettiren otoritenin gücünü yansıtmak amacıyla tasarlanan bir eylemdir. Eşitlikçi toplumlarda üretilen ya da grup emeğiyle elde edilen mallar daha sonra prestij kazanma amacıyla dağıtılmak üzere toplanır. Fakat daha hiyerarşik ve kontrol mekanizmasının despotik bir hal aldığı toplumlarda politik güç daha alt tabakadaki işgücünün yönetiminden beslenir. Buradaki enerjinin en azından bir kısmı az bulunan değerli maddelerden yapılan prestij nesnelerinin üretimine harcanır. Önemli bir kısmı ise anıtsal mimari ve kişisel lüksün oluşumunda, toplumun üst tabakalarının “gösterişçi tüketim” (*conspicuous consumption*) alışkanlıkların emek gücü olarak kullanılır.⁷⁵⁴ Enerjinin yönlendirildiği başka bir kanal da karmaşık yazı sistemleri, takvimler, dini metinler gibi başlıkları içeren dinsel alandır. Bu alan da toplumun üst ve alt tabakaları arasındaki kültürel boşluğun ve alt tabakanın sosyo-politik dezavantajlarının devamlılığını sağlamaktadır.⁷⁵⁵ Trigger’ın bu görüşleri daha büyük yapı inşa ettiren daha güçlü irade ve anıtsal yapıların sürekliliğinin her zaman hesaba katılmaması gibi çeşitli nedenlerden ötürü eleştirilse de arkeolojik değerlendirmelerdeki ağırlığını hala korumaktadır.⁷⁵⁶

GTÇ Anadolu’su’nın tarihsel konteksti Trigger’ın çizdiği çerçeveye neredeyse tamamıyla uymaktadır. Hattuša’nın anıtsal kimliği, yazılı belgelerdeki toplumsal sınıflar, dinsel metinler, savaş-sefer anlatılarında savaş esirlerinin (NAM.RA) Orta Anadolu’ya taşınarak anıtsal yapıların inşasında kullanılmaları⁷⁵⁷ bu bağlamı destekleyen örnekler olarak görülebilir. Trigger ekonomik eşitsizliğin geliştiği toplumların arkeolojik kayıtlarında anıtsal mimarinin belirginleştiğini vurgulayarak,

⁷⁵³ Trigger, *Monumental*, s. 121.

⁷⁵⁴ Trigger, *Monumental*, s. 125.

⁷⁵⁵ Trigger, *Monumental*, s. 126.

⁷⁵⁶ Osborne, *Monuments*, s. 5.

⁷⁵⁷ Bryce, *Life*, ss. 32-163.

söz konusu değildir. Bölgedeki anıtsal mimari kendine has nitelikler taşır ve Doğu Akdeniz ölçeğinde mühendislik-mimarlık açıdan kıyaslandığında teknik açıdan daha geridedir. Sur sistemleri konusunda bölge içinde yerleşim bazlı bir çeşitlilik vardır. Saray ve tapınak olarak tanımlanabilecek bir avlu etrafına dizilmiş odalardan oluşan, yapım tekniği açısından çevresindeki yapılardan farklı (kesme taş duvarlardan temeller, sütunlu galeriler vb.) büyük yapılar bugüne kadar Batı Anadolu’da açığa çıkarılmış değildir. Mısır’da yönetici sınıfı ve elitlerin ölümden sonra yaşama geçişlerinin mekanları olarak hiyerogliflerle bezenmiş yeraltı mezarları, piramitler gibi taş mimarinin ağırlıklı olarak kullanıldığı yapılara benzer ya da öykünen yapılara ise hiçbir şekilde rastlanmamaktadır.

Şekil 46: Troya Kulesi ve Girişinde “Stellerin” Yer Aldığı Güney Kapısı

Kaynak: Muammer İreç

KBA’da Hisarlık-Troya VI kalesinin sur sistemi, bölgedeki anıtsal mimarinin ayırt edici niteliklere sahip başat örneğidir. (Şekil 45-46) İri blok taşlarla inşa edilmiş iki kule ve bastiyonlara sahip oval bir alanı çevreleyen sur sistemi, 4-5 m. genişliğe taş temel olarak 6-8 m. yüksekliğe sahiptir.⁷⁶⁰ Eğimli yapılmış duvar temellerinin üstünde

⁷⁶⁰ Becks, Efsane, s. 86.

“tahminen” 6 m. yüksekliğinde kerpiç üst yapının yer aldığı önerilmektedir.⁷⁶¹ GTÇ boyunca inşası süren sur sisteminin bugüne ulaşabilen kısımları, içerdeki yapılarla birlikte GTÇ II-III (MÖ 1500-1200) dönemleri arasına tarihlenmektedir.⁷⁶² Batı Anadolu’da bugüne kadar bir benzeri tespit edilememiş Hisarlık’taki savunma sistemi KBA’ya has bir yerellik yansıtır. Duvarlarda herhangi bir yönetici ya da tanrıyla ilişkilendirilebilecek yazıtlar, plastik unsurlar gibi materyal kültür öğeleri bulunmamaktadır. Korfmann tarafından stel olarak tanımlanarak, Hatti yazılı belgelerinden hareketle dinsel bir kontekste değerlendirilen,⁷⁶³ bir kısmı sur sisteminin güney kapısına konumlanmış dikdörtgen biçimli taş dikmeler, (Şekil 46) aslında fiziksel açıdan bu bağlamı destekleyen kanıtlar sunmazlar.

OBA’da Kaymakçı’nın etrafını saran sur sistemiyle ilgili henüz yeterli veri yoktur. Yüzeyde de herhangi bir plastik unsur ya da bir buluntu tespit edilememiştir.⁷⁶⁴ Savunma sisteminin teknik özellikleri hakkında bilgiler henüz toplanıyor olsa da kapladığı geniş alan, inşasında büyük bir işgücünün kullanıldığını göstermektedir. Bademgediği ve Limantepe’de domestik alanlarla ilişkili sur duvarları açığa çıkarılmıştır. Fakat Bademgediği’ndeki sur duvarı çok kısıtlı bir alanda kazılarla takip edilmiştir.⁷⁶⁵ Yakın zamanda açığa çıkartılan Limantepe’deki 13 m. uzunluğunda yaklaşık 3 m. genişliğindeki kısmı korunabilmiş duvar sırası⁷⁶⁶ ise tahrip edildiği için sur sisteminin yerleşim bütünündeki pozisyonu, üst yapısı hakkında bilgi edinilememektedir. GBA’da Çine Tepecik’te açığa çıkarılan, kare planlı iki kulesi korunabilmiş 2.20 m. genişliğe sahip sur sistemi⁷⁶⁷, (Şekil 47) Hisarlık’ta olduğu gibi güçlü bir taş örgüye sahip değildir. 20. yüzyıldaki kazılar esnasında Miletos Athena tapınağının altında açığa çıkartılan, doğu batı yönlü savunma duvarı sadece plan üzerinden birçok spekülasyona konu edilmiştir.⁷⁶⁸ Fakat surla ilgili verilerin güncel

⁷⁶¹ Korfmann, Yüksek, s. 395.

⁷⁶² Becks, Efsane, s. 85.

⁷⁶³ Manfred Korfmann, “Stelen vor den Toten Troias: Apaliunas-Apollon in Truisa/Wilusa?”, **Karatepe’deki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazılar**, (Ed. Güven Arsebük, Machteld Johannna Mellink, Wolf Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 471-488.

⁷⁶⁴ Savunma sistemiyle ilgili güncel veri ve değerlendirmeler için: Roosevelt, Space, s.649-652.

⁷⁶⁵ Meriç ve Öz, NOSTOI, s. 615.

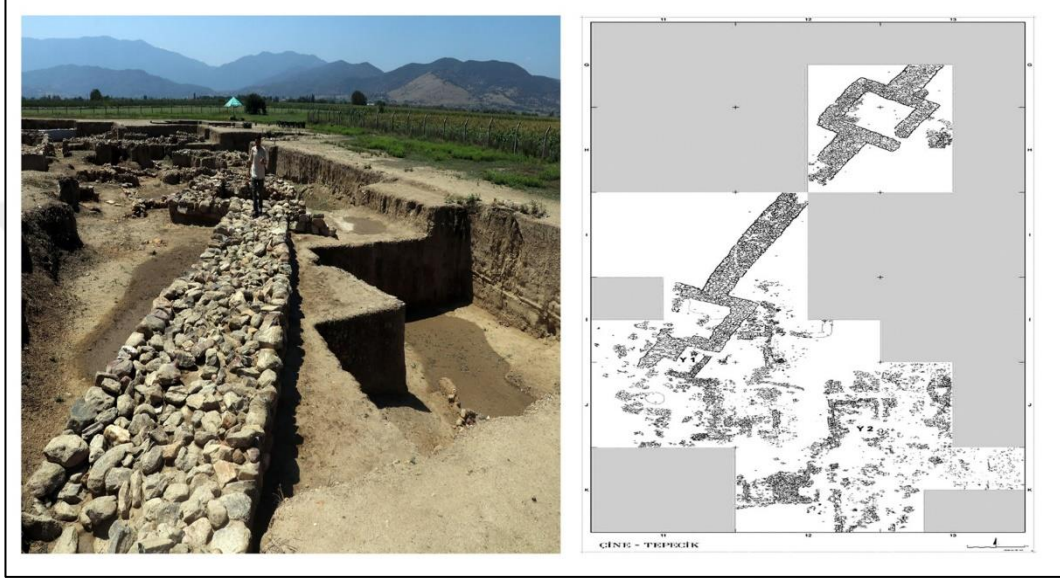
⁷⁶⁶ Hayat Erkanal ve diğerleri, “Limantepe 2015 Yılı Kara ve Sualtı Kazıları”, **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2017, ss. 137-138.

⁷⁶⁷ Sevinç Günel, “Mycenaean Cultural Impact on the Çine (Marsyas) Plain, Southwest Anatolia: the Evidence from Çine”, **Anatolian Studies**, Sayı: 60, 2010, s. 28; Sevinç Günel, “Çine-Tepecik Tunç Çağı Yerleşmesi”, **Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, Sayı: 32, 2011, s. 2.

⁷⁶⁸ Niemeier, Western, s. 38. Sur sistemiyle ilgili erken çalışmaları özetleyen Niemeier, duvarı GTÇ Miletos’undaki “Hitit” etkisinin bir kanıtı olarak görmektedir.

olmayışı, sürekli yerleşim gördüğü için gerçekleşen tahribat ve alüvyal boğulma, MÖ 2. binyılda bir ada yerleşimi olması sebebiyle⁷⁶⁹ denizin sağladığı avantajla savunma ihtiyacının farklılaşması gibi nedenlerden ötürü sur sistemini anıtsal bir kontekste değerlendirmek zorlaşmaktadır.

Şekil 47: Çine Tepecik Sur Sistemi

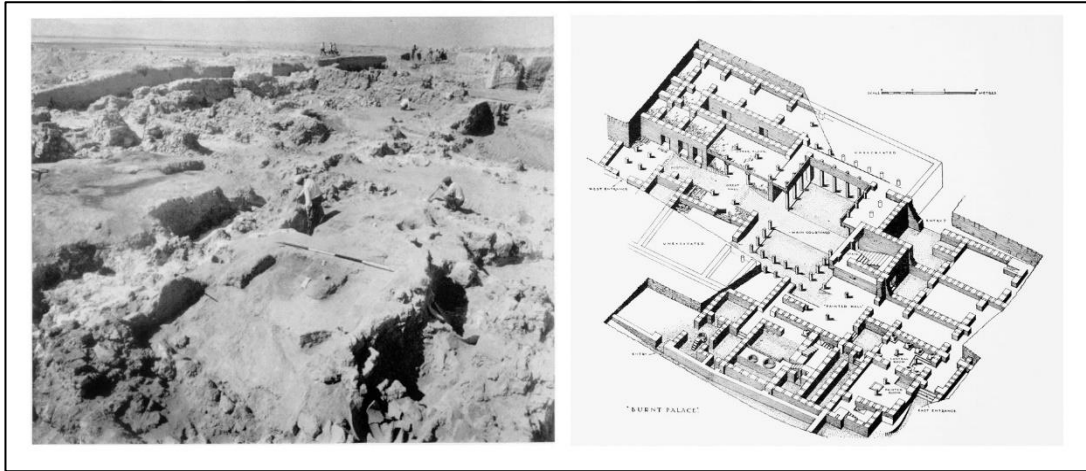
Kaynak: Günel, Haberler, s. 2.

Bir bütün olarak ele alındığında bölgedeki 285 GTÇ buluntusu veren yerleşim alanı içerisinde sadece 12 tanesinde sur sistemleri tespit edilmiştir. % 4.3 gibi düşük bir yüzdeye tekabül eden bu sayının oluşmasında; araştırma eksikliği kadar anıtsal mimarinin bir ögesi olarak bugüne rahatlıkla ulaşabilecek mühendisliğe sahip sur sistemlerinin inşa edilememiş olması rol oynamaktadır. Bu durum, bölgenin kendi içerisinde çeşitlilik gösteren heterojen sur mimarisiyle birlikte sosyal organizasyon temelinde, yerleşim bazlı örgütlülüğün varlığına hatta Batı Anadolu için norm olarak görülebileceğine işaret etmektedir. İnşa teknikleri açısından bilgi paylaşımı kısıtlı hatta yok denecek düzeydedir. Küçük ölçekli inşa projeleri sebebiyle ihtiyaç duyulan işgücü ve enerjinin Doğu Akdeniz ölçeğine göre daha az olması, surlarda dünyevi ya da tanrısal herhangi bir otoritenin varlığını yansıtan görsel kültür öğelerinin yokluğu sosyal organizasyonun da küçük ölçekli olduğunu göstermektedir.

⁷⁶⁹ II. Bölüme bakınız.

Doğu Akdeniz genelinde GTÇ’de bir avlu etrafına yerleşmiş odalardan oluşan bir plana sahip, genellikle yerleşim alanlarındaki hakim noktalarda ya da tekil olarak korunaklı şekilde inşa edilmiş, içerisinde çok sayıda prestij nesnesi ve yazılı tablet barındıran, plastik öğelerle süslenmiş, taş mimarinin ağırlıklı olarak kullanıldığı büyük yapılar saray olarak tanımlanmaktadır.⁷⁷⁰ Ege, Orta Anadolu, Mezopotamya ve Mısır’da bölgesel farklılıklar olmasına karşın merkezi otoritenin yaşam ve yönetim alanı olarak bu yapılar ayırt edici niteliklerinden ve 19-20. yüzyıllarda gösterilen ilgiden ötürü iyi kayıt altına alınmıştır. Orta Anadolu’da etrafı surlarla çevrili avlular aracılığıyla birbirine bağlanan tekil yapılardan oluşan bu anıtsal yapıların en belirgin örnekleri Hattuša, Alacahöyük, Maşat Höyük, Şapinuva’da yer almaktadır.⁷⁷¹

Şekil 48: Beycesultan’daki Avlulu Yapı ve “Lloyd Planı”.

Kaynak: Lloyd, Middle, s. 30, 160.

Bu karakteristik durum Batı Anadolu için geçerli değildir. Beycesultan’da Lloyd ve Mellaart kazıları döneminde açığa çıkartılan hafirler tarafından “Yanık Saray” (*Burnt Palace*) şeklinde tanımlanan bir yapı grubu, bölgede saray olarak kabul edilen tek örnektir. (Şekil 48) Fakat bu yapının tarihlendirilmesi, arkeolojik kayıtları, hakkında yapılan mimari ve tarihsel değerlendirmelerin tamamı sorunludur. Yapının yer aldığı V. tabaka, Lloyd-Mellaart tarafından MÖ 1900-1750 yılları arasında

⁷⁷⁰ Mielke, Cities, 162.

⁷⁷¹ Mielke, Cities, ss. 162-167

tarikhlenmiştir.⁷⁷² Fakat III. bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alındığı gibi, yeni dönem Beycesultan kazılarında yapılan radyokarbon tarihlemeler eski tabakalanma sistemi ve tarihlemeyi işlevsiz hale getirmiştir. Dolayısıyla yapının tarihlenmesi problemlidir. Beycesultan'ın doğu konisinde yer alan yapı grubu, Doğu Akdeniz örneklerinde olduğu gibi mahrem bir alana ya da korunaklı-imtiyazlı bir pozisyona sahip değildir. Etrafında herhangi bir sur sistemi tespit edilmemiştir. Yapının odaları ve önerilen avluları arasında ilişki mimari açıdan net değildir. Lloyd yapıyı tanımlarken iç düzeni ve büyüklüğü konusundaki varsayım zorunluğuna değinerek kendi algıladığı kadarıyla bir plan önerisinde bulunmaktadır.⁷⁷³

Doğu Akdeniz örneklerine göre, basit bir taş temel üzerine kerpiç ve ahşap hatıllar kullanılarak inşa edilmiş böyle “güçlü ve özenli, ... krali bir yapıda” taş ustalığının yokluğunu, onun yerine marangozluğun geçmiş olmasıyla açıklamaktadır.⁷⁷⁴ “Krali” şeklinde nitelendirilen bu yapıda; taht odası ya da herhangi bir otoritenin varlığını gösteren ikonografik verilere sahip bir buluntu, bir yönetim merkezi olduğunun kanıtı olarak görülebilecek yazılı belgeler, mühürler ve mühür baskıları, idari anlamda depolama faaliyetlerinin yürütüldüğüne dair kanıtlar, uzak bölgelerle ticari ilişkilerin varlığını gösteren fildişi, altın ve gümüş gibi değerli maddelerden yapılmış ürünler, yapının sahip olduğu herhangi bir konumsal ayrıcalık ya da yapıda yaşamış insanları yerleşim geneline göre farklı olduğunu yansıtan bir varsıllık tespit edilmiş değildir. Doğu Akdeniz örneklerine benzerlik gösteren tek element bağımsız odalar içerisine sıkışmış avludur. Bunun dışında ekonomik, idari ve kültürel merkezler olan Doğu Akdeniz saraylarıyla Beycesultan'daki yapı grubu arasında herhangi bir paralellik yoktur. Dolayısıyla buradaki yapı kompleksinin saray şeklinde tanımlanması yanlış kıyaslara ve yönlendirmelere yol açmaktadır. Nitekim kazının 1956 yılındaki raporunda Girit saraylarıyla plan üzerinden yapılan kıyaslamalardan,⁷⁷⁵ kazı monografisinde vazgeçilmesi⁷⁷⁶ hafirlerin de bu durumun farkında olduklarını göstermektedir.

⁷⁷² Lloyd ve Mellaart, Middle, 73.

⁷⁷³ Lloyd ve Mellaart, Middle, ss. 1-7

⁷⁷⁴ Lloyd ve Mellaart, Middle, s. 34.

⁷⁷⁵ Seton Lloyd ve James Mellaart, “Beycesultan Excavations: Second Preliminary Report, 1955”, **Anatolian Studies**, Sayı: 6, 1956, ss. 101-135.

⁷⁷⁶ Lloyd ve Mellaart, Middle, s. 62.

GBA’da Beycesultan verilerini kontrol edecek bir yerleşimin kazılmamış olması ve güncel kazı projesinin de bilinenleri işlevsiz hale getiriyor oluşu, Beycesultan verilerinin bir dayanak noktası olamayacağını göstermektedir. Lloyd-Mellaart’ döneminde tabakalanmaya göre II. Tabakada GTÇ III dönemi tarihlenen, bu kez de “küçük saray” (*little palace*) şeklinde isimlendirilen⁷⁷⁷ bir yapı grubu da gerek teknik özellikleri gerekse açığa çıkarılan kısmıyla V. tabakadaki örnekten farklı değildir. Beycesultan’daki bu yapılar hafirlerin kişisel perspektifleriyle sahip oldukları niteliklerden daha üstün ya da daha farklı bir şekilde tanıtılmışlardır. Nitekim “küçük saray” olarak tanımlanan yapıyı “önemini yitirmiş bir kentteki küçük bir feodal prensin konutu” olarak betimleyen Lloyd’un çıkarımı Mellaart tarafından alıntılanarak eleştirilmektedir.⁷⁷⁸ Fiziksel ve fonksiyonel açıdan bir idari merkez olarak görülebilecek materyal izler taşımayan Beycesultan’daki yapılar; sosyal organizasyonu bağlamında sessiz ve verimsizdir. Bu yüzden hafirlerin önerilerine alternatif bir kanal da oluşturmak mümkün görünmemektedir. Beycesultan’da bir “saray” yapısının olduğu şeklindeki yerleşik kabulün⁷⁷⁹ sorgulanması gerekmektedir.

Hisarlık-Troya VI kalesinde yer alan konutlar ve bugüne hiçbir izi ulaşmamış ama kalenin merkezinde yer aldığı iddia edilen “hayali” sarayın⁷⁸⁰ durumu da gerek arkeolojik açıdan gerekse yapılan değerlendirmeler açısından Beycesultan’a benzer nitelikler taşır. Korfmann kaledeki konutları saray benzeri yapılar olarak görmekte hatta 98 m² büyüklüğündeki VIF binasını “saray yapısı” şeklinde tanımlamaktadır.⁷⁸¹ Oysa büyüklük açısından Doğu Akdeniz ölçeğindeki sarayların bir odası kadar olabilecek bu yapının, saray olarak isimlendirilmemesi gerekir. Hisarlık’ta sur dışında açığa çıkartılan yapıların duvar örgüsünden daha farklı, sur sistemindeki tekniğe benzer şekilde iri bloklarla inşa edilmiş destek duvarına sahip, merkezinde ahşap sütunları taşımak için yapılmış kaideler olan VIF yapısı, Hisarlık ölçeğinde anıtsal nitelikler taşımaktadır. Ama bu veriler saray ya sarayvari birer yapı olarak görülmeleri

⁷⁷⁷ Seton Lloyd, **Beycesultan Vol. III Part I Late Bronze Age Arhitecture**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Londra, 1972, (Beycesultan) s. 5.

⁷⁷⁸ James Mellaart, “Beycesultan”, **Fifty Years’ Work by the British Instute of Archaeology at Ankara**, (Ed. R. Matthews), British Instute of Archaeology at Ankara, Londra, 1998, s. 67.

⁷⁷⁹ James Macqueen, **The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor**, Thames and Hudson, Londra, 1986, s. 20, Naumann, s. 401-402.

⁷⁸⁰ Blegen ve diğerleri, s. 3, Korfmann, Uluburun, s. 256, Becks, Efsane, s. 87.

⁷⁸¹ Korfmann, Uluburun, s. 256.

için yeterli değildir. Bu doğrultuda Beycesultan'daki yapılar için geçerli olan fiziksel ve fonksiyonel koşullar Hisarlık için de geçerlidir.

Kalenin merkezinde bir “sarayın” ya da yönetici sınıfına ait bir yapı grubunun olması makul bir öneri olmakla birlikte hem materyal kültür açısından hiçbir kanıta dayanmamaktadır hem de mimari bir canlandırma için tek seçenek olarak görülmektedir. Hellenistik dönemde Hisarlık'ta Athena Tapınağı inşa edilirken, buradaki muhtemel “saray” yapısının kalıntıları değil de kutsallık atfedilen bir alan ya da yapının dönüştürülmüş olması da düşünülebilir. Bu bağlamda Ephesos Artemis Tapınağı'nın olduğu alandaki mimari yenilenme ve kültürel devamlılık⁷⁸² bir örnek olarak görülebilir. Bu öneri de gerek kazı tarihçesi gerekse antik dönemdeki tahribattan ötürü materyal kanıtlara sahip değildir. Fakat kalenin merkezinde bir “saray” yapısını zorunlu gören mevcut varsayıma, bir alternatif olarak öne sürülebilir.

GTÇ Batı Anadolu'sunda anıtsal mimarinin son basamağını kült yapıları oluşturur. İnsanların bir araya gelerek “ibadet” ettiği kilise, sinagog ve cami gibi yapılardan farklı olarak; tanrısallığın muhafaza edildiği, yazı kullanan uygarlıklar tarafından çoğunlukla “tanrıların evi” şeklinde isimlendiren ve tapınak olarak tanımlanan⁷⁸³ yapılara, Batı Anadolu'da rastlanmaz. Bu yüzden GTÇ Batı Anadolu için tapınak ifadesinin kullanılması terminolojik hatalara yol açmaktadır. Bu çalışmada daha tarafsız bir anlam çağrışımı sağladığından Batı Anadolu'daki örnekler için “kült yapıları” ifadesi kullanılacaktır. Doğu Akdeniz ölçeğine bakıldığında tapınak yapıları fiziksel büyüklük, yapım tekniği, ele geçen buluntular açısından kendine has nitelikler taşır ve kullanım amacını gösteren yoruma ihtiyaç duymayan materyal kanıtlar sunarlar. Hattuša'da GTÇ II'ye tarihlenen büyük tapınak; 65x42 m. boyutlarındaki ana yapısı, etrafındaki depo odalarıyla 1.5 hektarlık alanı, 1.5 m. yüksekliğe ulaşabilen iyi işlenmiş kireçtaşı bloklardan oluşan temeli, içerisinde ele geçen büyük erzak küpleri ve çiviyazılı tabletlerle birlikte⁷⁸⁴ GTÇ Anadolu için bir tapınak yapısının sahip olması gereken ideal nitelikleri örnekler.

Beycesultan'da R alanı olarak adlandırılan bölgede Lloyd ve Mellaart tarafından tapınak (*temple*) ve *shrine* olarak tanımlanan MÖ 2. binyıl içerisinde gerek

⁷⁸² Anton Bammer, “A Peripteros of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus”, **Anatolian Studies**, Sayı: 40, 1990, ss. 137-160.

⁷⁸³ Trigger, Monumental, s. 121.

⁷⁸⁴ Andreas Schachner, **Hattuša Efanevi Hitit İmparatorluğunun İzinde**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2019, (Efsanevi), s. 147-152.

mimari form gerekse içlerinde ele geçen buluntular açısından benzerlikler gösteren yapılar açığa çıkarılmıştır.⁷⁸⁵ Fakat ilgili yapıların hiçbirinde kültüsel bir sembolizmi yansıtabilecek ikonografik unsurlar ve figürinler bulunmamıştır. Ayrıca yapım tekniği açısından domestik yapılardan farklılıklar ve Doğu Akdeniz ölçeğine göre “tanrıların evi” olarak sayılabilecek bir büyüklük söz konusu değildir. İlgili yapıların ritüel amaçlı olduğuna yönelik değerlendirmeler daha ilk raporlar esnasında eleştirilirken⁷⁸⁶, yeni dönem kazılarında açığa çıkartılan mimari unsurlar bu eleştirileri destekler niteliktedir.⁷⁸⁷ Batı Anadolu’da bugüne kadar yapılan kazılarda güvenli kontekste sahip, kültüsel niteliği tartışılmaz ve analogilere dayanmayan herhangi bir yapının ortaya çıkarılmamış olması, araştırma eksikliği kadar bölge toplumlarında kurumsallaşmış bir ideolojik organizasyonun olmadığını da göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu sebeple Orta Anadolu ve Mezopotamya’da olduğu gibi materyal izleri bugüne ulaşabilen taş ya da kerpiçten büyük anıtsal tapınaklar bölgede gelişmemiştir.

4.7. KAYA ANITLARI

GTÇ Anadolu’sunda; doğal kaya kütleleri üzerinde yer alan figüratif tasvirler ve yazıtlar, kutsallık atfedilen gölet ve barajlarda inşa edilen yapılar ile yerleşim alanları dışında yer alan steller ve kaya sunakları, kaya anıtlarını temsil eder.⁷⁸⁸ Doğal çevreyle ilişkili bir şekilde yapılan, ikonografik açıdan ortak öğeler taşıyan anıtlar, yakın zamana ağırlıklı olarak kadar politik bir araç kabul edilmiş, tarihsel ve filolojik tartışmaların bir argüman kaynağı şeklinde görülmüştür.⁷⁸⁹ C. Clatz ve Ö. Harmanşah’ın bu bakış açılarını da gözeterek yaptıkları yeni değerlendirme ve öneriler, kaya anıtlarını farklı bir bağlama oturtma imkânını sağlamıştır. Clatz, kaya anıtlarını Hatti egemenliğini yansıtan bir unsur olarak değil, bir iletişim kanalı olarak

⁷⁸⁵ Lloyd ve Mellaart, Middle, s. 45

⁷⁸⁶ Mellink’in eleştirileri aktaran ve karşılık veren; Lloyd, Beycesultan, ss. 34-37.

⁷⁸⁷ Geç Tunç Çağı 5a2 tabakasında açığa çıkartılan, Lloyd ve Mellaart tarafından yapılan geçmiş okumalarına paralel olarak ilk etapta “tapınak kompleksi” olarak tanımlanan bir yapı grubu, içerisinde ele geçen domestik unsurlar gözetilerek “yapı kompleksi” şeklinde yeniden tanımlanmıştır. Abay ve Dedeoğlu, Beyce, ss. 188-189.

⁷⁸⁸ Yiğit ve diğerleri, s. 8, Harmanşah, Healing, s. 3.

⁷⁸⁹ Eski literatürle beraber Hawkins, Mira, ss. 1-31, Horst Ehringhaus, **Götter, Herrscher, Inschriften: Die Felsreliefs der hethischen Großreichszeit in der Türkei**, Philip von Zabern, Mainz, 2005; Ayşe Tuba Ökse, “Open Air Sanctuaries of the Hittites”, **Insights into Hittite History and Archaeology**, (H. Genz ve D. P. Mielke), Peeters, Leuven, 2011, ss. 219-240.

teritoryal rekabetin bir aracı olarak görmekte, bu durumu maliyetli imleşim teorisinden (*costly signaling theory*) hareketle teorik bir temel sunarak değerlendirmektedir.⁷⁹⁰ Harmanşah ise yer ve mekan seçimi üzerinden kaya anıtlarını ele alıp peyzajın önemini vurgulamakta, sadece politik aktörlerle ilişkilendirilmesinin kısıtlayıcılığına değinerek anıtların ‘kültürel biyografileri’ üzerinde durmaktadır.⁷⁹¹ Anadolu geneli için önermeler içeren ve coğrafi olarak odak noktalarını daha çok Orta Anadolu’nun oluşturduğu bu çalışmalar, Batı Anadolu’daki kaya anıtlarının sosyal organizasyon bağlamında incelenmesine de güncel bir altyapı oluşturmaktadır. Bununla birlikte Batı Anadolu’daki kaya anıtlarının bir gelenek olarak oluşumu ve devamsızlığı, bölge dışından ithal edilen bir politik strateji olarak anıtların yaptırılması ve yerel politik aktörlerin dönüşümleri gözetilerek ele alınması gerekmektedir.

Karabel A, B, C1 ve C2, Karakuyu, Akpınar ve Afyon-Beyköy anıtları, Batı Anadolu’da doğal kayalara işlenmiş anıtlar olarak sınıflandırılabilir.⁷⁹² Beşparmak dağlarındaki kayalarda yer alan hiyeroglif yazıtlar, bir anıt olarak değil grafitiler olarak tanımlanmalıdır.⁷⁹³ Kocaoğuz ya da Afyon steli olarak bilinen; konteksti olmayan ve kesin bir şekilde tarihlendirilemeyen 2 m. uzunluğundaki stel⁷⁹⁴ de türünün bölgedeki tek örneğini oluşturur. Anadolu’da bir gelenek olarak en erken MÖ 14. yüzyılda beliren kaya anıtları⁷⁹⁵ Batı Anadolu’da daha geç bir tarihte gelişmiş olmalıdır. Nitekim bölgede MÖ 2. binyılın ilk yarısı dahil olmak üzere 3. binyıla kadar GTÇ örnekleriyle karşılaştırılabilecek anıtlar bugüne kadar tespit edilebilmiş değildir. Bu durum politik aktörlerin ve bölge toplumlarının herhangi bir amaçla (politik, kültürel vb.) bir biçim olarak kaya anıtları oluşturmaya yönelik bir eğilimlerinin olmadığını göstermektedir. GTÇ öncesi yazının olmayışı ve bölgenin kendine has bir yazı sistemi geliştirmemesinden ötürü de figüratif unsurlara eşlik edecek, herhangi bir şekilde bir ‘mesaj’ kaygısı olan cisimleştirilmiş soyut mekanizmaların olmadığı ya da Anadolu genelinden farklılaştığı söylenebilir.

⁷⁹⁰ Glatz, ss. 127-141; Claudia Glatz ve Aimee Plourde, “Landscape Monuments and Political Competition in Late Bronze Age Anatolia: An Investigation of Costly Signaling Theory”, **Bulletin of America School of Oriental Research**, Sayı: 361, 2011, ss. 33-66.

⁷⁹¹ Harmanşah, Healing, ss. 92-93.

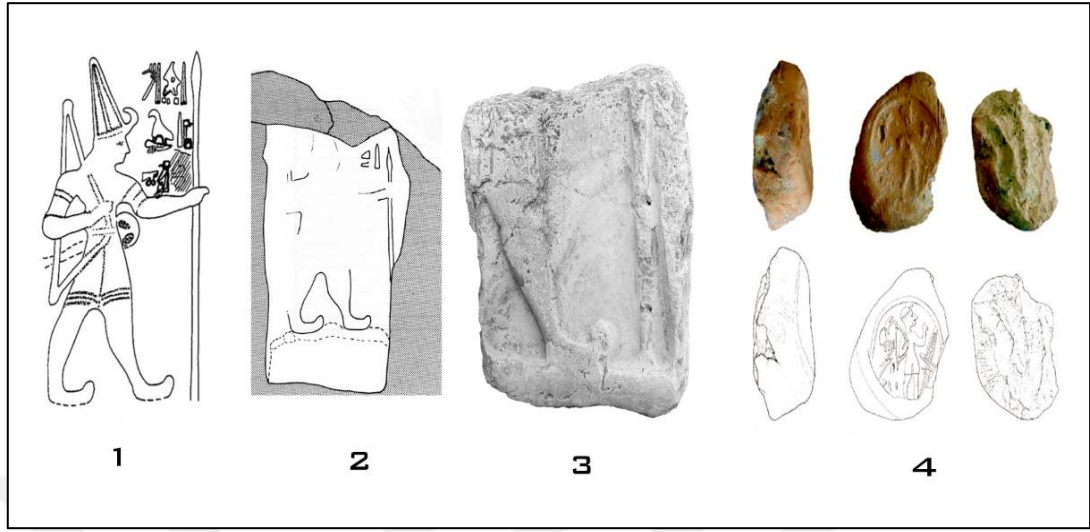
⁷⁹² Bu anıtlarla ilgili ayrıntılı bilgiler için: Yiğit ve diğerleri, ss. 103-112.

⁷⁹³ Oreshko, Long, s. 346.

⁷⁹⁴ Seracettin Şahin ve Recai Tekoğlu, “A Hieroglyphic Stele from Afyon Archaeological Museum”, **Athenaeum**, Cilt: 91, Sayı:2, 2003, ss. 540-545.

⁷⁹⁵ Harmanşah, Healing, s. 89.

Şekil 49: Batı Anadolu’da Elinde Mızrak Tutar Vaziyette Tasvir Edilen Figürler

Kaynak: Hawkins, Mira, s. 6; Günel ve Herbordt, Prinzen, s. 9.

Böyle bir düzlemde, tarihsel verilerden hareketle Hatti’yle bölgedeki politik elitler arasında doğrudan etkileşim kanallarının oluştuğu MÖ 13. yüzyılda, kaya anıtları ortaya çıkmaya başlamıştır. IV. Tuthaliya ve Kurunta arasında yapılan antlaşmada şahit olarak Šeha ve Mira ülkesi krallarının (Masturi ve Alantalli) adlarının geçmesi⁷⁹⁶, Karabel A ve B anıtlarıyla, Karakuyu anıtında elinde mızrak tutan ayakta duran erkek figürü şeklindeki tasvirlerin, Anadolu hatta Yakındoğu’da ortak bir yönetici betimi olması,⁷⁹⁷ Çine Tepecik’te bulunan Tamipiya bullasında⁷⁹⁸ (Şekil 49) aynı ikonografinin tekrar etmesi tarihsel veriler ve arkeolojik veriler arasında bir uyuşmaya işaret etmektedir. Dolayısıyla MÖ 13. yüzyılda Batı Anadolu’daki politik elitler, yönetim kültürü ve idari araçlar açısından kendilerinden daha gelişmiş ve işlevsel mekanizmalara sahip Orta Anadolu’daki politik aktörlere öykünmüşlerdir. Bu öykünmenin materyal izlerinin kanıtı olan kaya anıtlarının, bölge genelinde sadece OBA ve GBA’nın bir kısmında tespit edilmiş olması, dışa dönük politik kanalların kısıtlı bir alanda aktif olduğunu göstermektedir.

Anıtsal mimarideki bölge içi çeşitlilik ve homojen elemanların yokluğu, kaya anıtların bir fikir olarak bölge dışından kaynaklı olmasıyla birlikte

⁷⁹⁶ Beckman, Diplomacy, s. 117.

⁷⁹⁷ Harmanşah, Healing, s. 98.

⁷⁹⁸ Günel ve Herbordt, Prinzen, s. 9.

değerlendirildiğinde, bölgedeki politik aktörlerin Yakındoğu örneklerinde olduğu gibi, bir geleneğe dönüşmüş anıt diktirme ya da yaptırma hafızasına sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bu durum GTÇ sonrasında bölgedeki GTÇ kaya anıtı geleneğinin devam etmemiş olmasıyla perçinlenmektedir.

4.8. ZANAAT ODAKLI EMEK YOĞUN UZMANLAŞMA VE ÜRÜN

Yerleşim alanları ve anıtsal mimari; yukarıdan aşağıya doğru Batı Anadolu'daki politik örgütlenmenin materyal izlerini taşır. Boyut, emek, üretim ve kullanım amaçları itibariyle farklılıklar gösteren materyal kültür öğeleri ise, GTÇ Batı Anadolu'sunu aşağıdan yukarıya doğru bir perspektifte değerlendirmeye imkân verir. Zanaat odaklı emek-yoğun uzmanlaşmayla (*craft specialization*) Batı Anadolu toplumları; seramik, metal alet ve silah, çeşitli ham maddeden yapılan takı, alet ve dekoratif objelerin üretimi, taş ustalığı ve dokumacılık gibi⁷⁹⁹ sektörlerden çeşitli ürünler üreterek kullanmışlardır. Geçmiş toplumlarda bu sektörlerin üretim organizasyonunun anlaşılması; yerleşim bazlı sosyal tabakalanmaların oluşumunu, politik örgütlenmenin yapısını ve ekonomik tabanının işleyişinin canlandırılmasını sağlamaktadır.⁸⁰⁰ Bu perspektif emek yoğun üretimi kontrol ederek kendi statülerini güçlendiren ve sürdürebilir hale getiren elitlerin ya da kurumsallaşmış politik gücün; ham madde, iş gücü ve emek-yoğun üretilen ürünler üzerindeki tahakkümünü⁸⁰¹, yazılı belgelere ihtiyaç duymaksızın algılanmasını sağlar. Emek-yoğun uzmanlaşmayla; düzenli, kalıcı ve kurumsallaştırılabilen süreçlerin sonunda elde edilen mal ve hizmetlerin, başka ürün ve servislere takas edilebildiği bir üretim sistemi kastedilmektedir.⁸⁰² Emek yoğun üretimin aktörleri, bağımlı ve bağımsız uzmanlar olarak iki ana başlıkta değerlendirilmektedir.⁸⁰³ Bağımlı uzmanlar; elitler ya da

⁷⁹⁹ Cathy Lynne Costin, "Craft Production", **Handbook of Methods in Archaeology**, (Ed. H. Maschner), 2005, s. 1033.

⁸⁰⁰ Elizabeth Brumfiel ve Timothy Earle, "Specialization, Exchange and Complex Societies: An Introduction", **Specialization, Exchange and Complex Societies**, (Ed. E. Brumfiel ve Timothy Earle), Cambridge University Press, Cambridge, 1987, ss. 1-9; Cathy Lynne Costin, "Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production", **Archaeological Method and Theory Vol. 3**, (Ed. Michael Schiffer), University of Arizona, Tuscon, 1991, (Craft) ss. 1-56.

⁸⁰¹ Brumfiel ve Earle, s. 5

⁸⁰² Costin, Craft, ss. 3-4.

⁸⁰³ Costin, Craft, ss. 5-7, Brumfiel ve Earle, s. 5.

merkezi güç tarafından karşılanan ham maddeler, atölyeler ve diğer imkânlardan faydalanan bir üretim düzenine sahiptirler. Elitler ya da merkezi gücün amaç ve ihtiyaçları üretilen materyalin yapısını ve üretimin yoğunluğunu belirler. Bağımsız uzmanlar ise çeşitli sosyal, ekonomik, politik koşullarda, belirli olmayan talebe göre, yeterlilik ve güvenlik gözetilerek geçinme ya da kazanç için üretim yaparlar. Günlük kullanıma yönelik seramikler ve obsidyen bıçaklar gibi ürünler bağımsız uzmanlar tarafından üretilen tipik materyallerdir.⁸⁰⁴

GTÇ Batı Anadolu'su bugüne kadar bir bütün olarak ya da yerleşim temelinde böyle bir teorik perspektiften değerlendirilmemiştir. Pavuk ve Pieniāzek, Hisarlık'taki zanaat odaklı emek-yoğun üretimini deskriptif bir şekilde ele almakta üretim organizasyonu boyutuna değinmemektedir.⁸⁰⁵ Bunun temel sebepleri arasında Hisarlık'ta bugüne kadar kesin olarak herhangi bir atölyenin tespit edilmemiş olmasının⁸⁰⁶ yanı sıra, emek-yoğun uzmanlaşmaya yönelik akademik ilginin zayıflığı ve teorik altyapı konusundaki eksiklikler önemli rol oynamaktadır. Aslında bu eksiklikler bütün GTÇ Anadolu'su için söz konusudur.⁸⁰⁷

Stein, Uruk Mezopotamya'sı'ndaki emek-yoğun üretimi incelerken saray ve tapınaklara bağlı olarak çalışan bağımlı uzmanları; dokumacılık, taş işçiliği, metal işçiliği ve oymacılıkla uğraşanları "prestijli mal" üreten gruplar olarak tasvir etmekte, bununla birlikte daha yalın mallar üreten bazı seramik ustalarının da saray ve tapınaklara bağlı çalıştığını belirtmektedir.⁸⁰⁸ Yönetici elitler prestijli kabul edilen altın, gümüş, bakır, akikten üretilen objeleri ve seçkin dokuma ürünlerini kendi ellerinde tutmakta böylece statülerini koruyarak sürdürmektedirler.⁸⁰⁹ Bunun dışında bağımsız, kendi ihtiyaçlarına ve isteklerine göre merkezi otoriteyle ilişkisiz bir şekilde üretimde bulunan seramik ustaları ve diğer uzmanlık gerektiren sektörler de söz

⁸⁰⁴ Costin, Craft, ss. 5-7, Brumfiel ve Earle, ss. 5-6.

⁸⁰⁵ Pavuk ve Pieniāzek, ss. 341-343.

⁸⁰⁶ Pavuk ve Pieniāzek, s. 341.

⁸⁰⁷ Yakın zamanda tamamlanan iki doktora tez çalışması, bu alandaki boşluğu doldurmaya başlamıştır. Joseph William Lehner, **Cooperation, the Craft Economy and Metal Technology in Bronze Age and Iron Age Central Anatolia**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles, 2015; Gonca Dardeniz, **Vitreous Material Crafting in the Second Millennium B.C.: Glass, Faince, and Frit Production at Tell Atchana, Ancient Alalakh**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Koç Üniversitesi, İstanbul, 2016.

⁸⁰⁸ Gil Stein, "Producers, Patrons, and Prestige: Craft Specialists and Emergent Elites in Mesopotamia from 5500-3100 B.C.", **Craft Specialization and Social Evolution: In Memory of V. Gordon Childe**, (Ed. Bernard Wailes), The University Of Pennsylvania, Philadelphia, 1996, (Patron) ss. 25-38.

⁸⁰⁹ Stein, Patron, s. 32.

konusudur.⁸¹⁰ Bu model bazı değişiklikler ve eklemelerle Batı Anadolu için kullanılabilir. Yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele alındığı üzere Batı Anadolu’da kesin bir şekilde saray ve tapınak olarak tanımlanacak herhangi bir yapı bugüne kadar bulunamamıştır. Bu yüzden saray ve tapınağın temsil ettiği merkezi kurumların yerine Batı Anadolu’daki merkezi yerleşimler konacaktır. Bağımlı uzmanlıklar başlığı altında mühürcülük de değerlendirilecektir. Mühürler; yapımında kullanılan ham maddeler, üzerlerine işlenen motiflerin gerektirdiği yoğun işçilik ve idari bir araç olmaları sebebiyle bağımlı bir uzmanlaşma alanıdır.⁸¹¹

Batı Anadolu bir bütün olarak emek-yoğun ürünler konusunda, Doğu Akdeniz genelinden, hem nitelik hem de nicelik olarak farklılaşmaktadır. GTÇ’de Doğu Akdeniz’de çok işlemlili bir süreç gerektiren ve beceri isteyen; altın, gümüş, tunç, fayans, cam, fildişi, yarı değerli taşları işleyerek, yönetici sınıflara has ürünlere dönüştüren uzman zanaatkarlar, sosyal yaşamın önemli bir parçasıdır. IV. Tuthaliya ile Tarhutaşa kralı Kurunta arasında yapılan antlaşmanın kazınması için tunçtan yapılmış bir tabletin kullanılması⁸¹², Mykenai’deki halka mezarlarda ele geçen buluntular⁸¹³, firavun Tutankhamon’un mezarında bulunan çok sayıda nadir ve zengin mezar hediyesi gibi örnekler⁸¹⁴ emek-yoğun üretimin ve gereken uzmanlaşmanın yoğunluğunu göstermektedir. Batı Anadolu’da bugüne kadar bu uzmanlaşmayla kıyaslanabilecek seviyede bir arkeolojik buluntuya rastlanmamıştır. Aynı zamanda böyle ürünler ortaya koyabilecek bir uzmanlaşmanın olmadığı tespiti atölye gibi üretim alanlarının, arkeolojik görünürlüklerinin azlığı sebebiyle de güçleşmektedir.

4.8.1. Seramik Üretimi ve Organizasyonu

Seramik üretimi ve tüketiminin organizasyon boyutunun algılanabilmesi seramik ustaları, üretim alanları ve seramikleri kullanan insanlar arasındaki ilişkilerin anlaşılması gerekir. Daha geniş bir perspektifle; hammadde kaynakları, çevresel koşullar ve iklim, seramik ustalarının yaşları ve cinsiyetleri, üretimin geçici ya da tam

⁸¹⁰ Stein, Patron, s. 32.

⁸¹¹ Steel, Materiality, s. 158.

⁸¹² Zimmermann ve diğerleri, ss. 225-229.

⁸¹³ Sofia Voutsaki, “The Creation of Value and Prestige in the Aegean Late Bronze Age”, **Journal of European Archaeology**, Cilt: 5, Sayı: 2, ss. 41-48.

⁸¹⁴ Bu konuda Feldman, ss. 31-38.

zamanlı olup olmadığı, üretim alanlarının sayısı ve kapasiteleri, üretim teknolojisi, işbölümünün niteliği, üretilen ürünlerin tüketime sunulduğu bir pazar, üretimin gerçekleştiği toplumun sosyal organizasyonu ve seramik ustalarının bu örgütlenmedeki yeri, son olarak idari erkin üretim üzerindeki etkisi “seramik ekolojisinin” yapı taşlarıdır.⁸¹⁵ Ama bu başlıkların çalışılmasını sağlayacak ideal koşulları arkeolojik kayıtlarda yakalamak imkânsızdır. Buna karşın bu başlıkları yeterince gözetmeksizin seramiklerin hammaddesi, üretim tekniği, formu ve bezemelerinden hareket edilerek, kültür tarihçi ve kronoloji odaklı bir çerçevede değerlendirilmesi yetersiz bir yaklaşımdır.

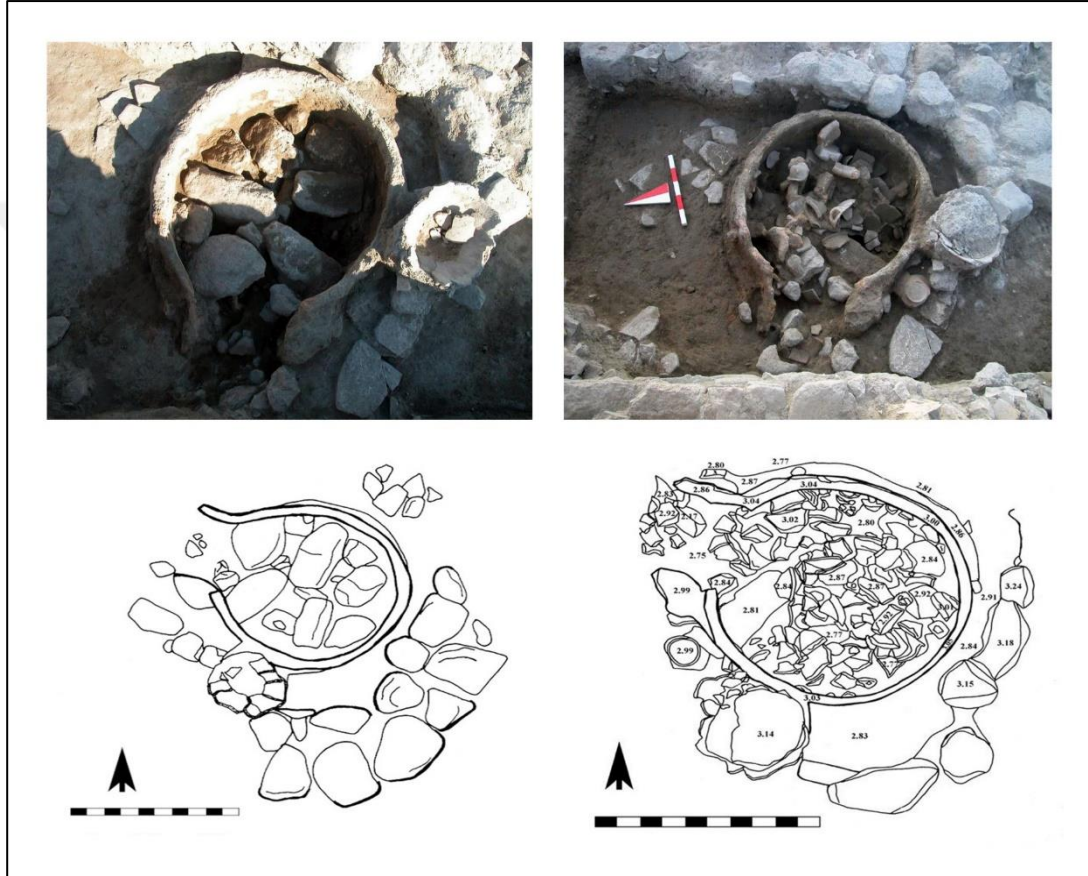
Batı Anadolu’da seramik üretimi, dağılımı, pazarı ve organizasyonunun iç dinamiklerini incelemeye imkan verecek ve bütün bölgeyi kapsayan homojen bir arkeolojik veri söz konusu değildir. Bölgedeki merkezi yerleşimler daha detaylı çalışıldıkları için bu konudaki temel bilgi kaynaklarıdır. Buna karşın özellikle seramik fırını, çömlekçi çarkı, çöplükler, hatalı ürünler gibi arkeolojik buluntuların azlığı ve bazı yerleşimlerde ortaya çıkarılmamış olması, emek-yoğun üretimin örgütlenmesi ve bağımlı uzmanlaşma temasının çalışılmasını zorlaştırmaktadır. KBA’da *type-site* pozisyonunu devam ettiren Hisarlık-Troya’da bugüne kadar seramik üretimine yönelik hiçbir üretim alanı tespit edilememiştir. Pavuk ve Pieniâzek seramiklerin çokluğuna ve Liman Tepe, Kocabaş Tepe, Milet ve Tavşan Adası’nda Hisarlık’a göre daha kısıtlı alanlar kazılmasına rağmen seramik fırınlarının ortaya çıkarılmasına dayanarak, Hisarlık’ta seramik üretiminin ayrı bir sektörde yapılmış olabileceğini öne sürmektedir.⁸¹⁶ Yazarlara göre, başta Anadolu Gri Malı olmak üzere Hisarlık-Troya’da üretildiği düşünülen seramiklerin çokluğu ve yüzey araştırmalarında yoğun olarak tespit edilmiş olması, bu dağılımın özel sektör tarafından gerçekleştirilemeyeceğini göstermektedir. Bu yüzden seramik üretiminin elitler tarafından yönetildiği/kontrol

⁸¹⁵ Philip Arnold, **Domestic Ceramic Production and Spatial Organization: A Mexican Case Study in Ethnoarchaeology**, Cambridge University Press, New York, 1991, ss. 83-99; Prudence Rice, “Ceramic Diversity, Production and Use”, **Quantifying Diversity in Archaeology**, (Ed. Robert Leonard ve George Jones), Cambridge University Press, Cambridge, 1989, ss. 109-117; Dean Arnold, “Does the Standardization of Ceramic Pates Really Mean Specialization”, **Journal of Archaeological Method and Theory**, Cilt: 7, Sayı: 4, 2000, ss. 333-375; Cathy Lynne Costin ve Melissa Hagstrum, “Standardization, Labor Investment, Skill, and the Organization of Ceramic Production in Late Prehispanic Highland Peru”, **American Antiquity**, Cilt: 60, Sayı: 4, 1995, ss. 619-639; Andrea Hansen Streily, **Bronzezeitliche Töpferwerkstätten in der Ägäis und in Westanlien**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mannheim Üniversitesi, Mannheim, 2000, ss. 58-66.

⁸¹⁶ Pavuk ve Pieniâzek, s. 341

edildiği sonucuna gitmektedirler.⁸¹⁷ Fakat seramik üretiminin bütün aşamalarına yönelik arkeolojik veriler olmaksızın bu denli genellemeler yapmak indirgemeci bir yaklaşımdır. Aynı zamanda Hisarlık için elitler, kontrol ve yönetim mekanizmaları, özel sektör gibi kavramlar gerek teorik gerekse arkeolojik olarak tanımlı değildir.

Şekil 50: Limantepe’de Bulunan Seramik Fırınlardan Örnekler

Kaynak: Mangaloğlu-Votruba, Lev. IX-XI

Doğu Akdeniz genelinde GTÇ’de toplumsal tabakalanmanın anlaşılmasını kolaylaştıran anıtsal yapılar ve mezarlar, zengin mezar buluntuları, yazı ve mühürlerin etkin kullanımı, elit sınıfının dahil olduğu kontrol ve yönetim mekanizmalarını canlandırılmasını sağlar. Arkeolojik verilerin kısıtlılığı Batı Anadolu’nun henüz bu temelde değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. Üretilen malların tüketimi ve pazar ekonomisi konusunda da benzer durum söz konusudur. Yakındoğu’da tapınak, saray

⁸¹⁷ Pavuk ve Pieniżek, s. 342.

ya da bir bütün olarak devlet mekanizmasının merkezinde olduğu bir ekonomik model yoğun olarak kullanılmakta, arkeolojik izleri de tespit edilmektedir.⁸¹⁸ Pazar ekonomisi, takas, emek yoğun üretimin kontrolü ve yönetimine yönelik hem doğrudan yazılı kayıtlar ve idari merkezlerdeki atölyelerle ilgili veriler hem de dolaylı arkeolojik kanıtlar bilinmektedir.⁸¹⁹ Üretim kalitesi, bezeme unsurları ve arkeolojik kontekstleri itibarıyla farklılık gösteren seramiklerin, yönetici elitler tarafından kullanılması kültürlerarası benzerlik gösteren bir durumdur. Girit'te Knossos ve Phaistos'taki saraylarda ele geçtiği için uzun bir süre sarayların gözetiminde üretildiği kabul edilen⁸²⁰ ama artık sarayların üretim merkezleri değil de tüketimin odağında yer aldığı düşüncesinin kabul gördüğü⁸²¹ bir arkeolojik buluntu grubu olan Kamares Malları, Peru'da dini temalarında da işlendiği, ideolojik bir araç olarak festival gibi sosyal etkinliklerde kullanılan polikrom seramikler⁸²² bu fenomene örnek olarak görülebilir. Fakat KBA'da GTÇ'deki hakim buluntu grubu olan Anadolu Gri Malı ve diğer seramik grupları bu konseptteki estetik değer, uzmanlık ve ustalık gerektiren fiziksel niteliklerde çok uzaklardır. Daha yalın, ikonografik verilerin işlenmediği, sadece geometrik basit bezemelerin dekoratif unsur olarak kullanıldığı ve plastik unsurların gelişmediği KBA seramik geleneği,⁸²³ yönetici elitlerle ilişkilendirilebilecek bir yapı göstermemektedir. Bölge dışı örneklerle benzerlik göstermeyen, dışa ve gelişime kapalı, yaratıcı olmayan nitelikleriyle bu geleneğin, Hisarlık ya da Kuzeybatı Anadolu'daki sosyal organizasyonun iç dinamikleri konusunda net veriler sunması mümkün değildir. Bu duruma üretim teknolojisi ve süreciyle ilgili arkeolojik buluntuların kıtlığı da eklendiğinde, seramik üretiminin bağımlı bir uzmanlaşma alanı olduğu söylenemez. KBA'da Hisarlık çevresinde yer alan yerleşimler arasında sadece seramik üretimi yapan küçük merkezler olup olmadığına dair kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Sadece kil analizlerinden yola çıkarak Pavuk ve Schubert tarafından Hisarlık-Troya ve Liman Tepe'nin (Larisa) bir üretim merkezi olarak

⁸¹⁸ Mielke, Produktion, s. 175.

⁸¹⁹ Mielke, Produktion, ss. 176-181.

⁸²⁰ Dickinson, Aegean, s. 113

⁸²¹ Peter Day ve David Wilson, "Consuming Power: Kamares Ware in Protopalatial Knossos", **Antiquity**, Cilt: 72, Sayı: 276, 1998, ss. 350-358.

⁸²² Kevin Vaughn, "Craft Production, Exchange, and Political Power in the Pre-Incaic Andes, **Journal of Archaeological Research**, Cilt: 14, Sayı: 4, 2009, s. 323.

⁸²³ Hisarlık-Troya GTÇ seramikleri hakkında kapsamlı deskriptif bir değerlendirme için; Pavuk, Früh, ss. 179-233.

tanımlanması⁸²⁴ yüzeysel bir yaklaşımdır. 14 yerleşimden toplanmış, çoğunluğu Anadolu Gri Malı olan 83 seramik parçasından elde edilen nötron aktivasyon analizleri⁸²⁵ böyle makro genellemelere dayanak teşkil etmek için yetersiz kalmaktadır. Bir bütün olarak bölgede seramik üretimi organizasyonun, bir idari sistem içerisinde işleyip işlemediğine yönelik bir hipotez kurmak için yeterli veri yoktur. Mevcut verilerden hareket ederek ihtiyaçlara yönelik, estetik değeri ve kalitesi ideal örneklerle kıyaslanmayacak seramikler üreten bağımsız bir uzmanlaşmanın bölgede var olduğu önerilebilir. Fakat bu önerinin özellikle üretim sürecini yansıtan arkeolojik kanıtlarla desteklenmesi gerekmektedir.

OBA seramik üretim sürecini yansıtan arkeolojik buluntular olmasına karşın bir bütün olarak seramik geleneği KBA gibi yalın bir nitelikte olduğu için aralarında bir paralellik söz konusudur. Limantepe'nin GTÇ tabakasında Miletos ve Ege örnekleriyle benzerlikler gösteren (LMT II.3) 4 adet seramik fırını tespit edilmiştir.⁸²⁶(Şekil 50) Seramik fırınlarının içinde ve çevresinde çok fazla seramik bulunmamakla birlikte, fırınların içinden çıkan örnekler çoğunlukla kaba nitelikli çömleklere aittir.⁸²⁷ Üretim kalitesi ve bezeme unsurlarıyla farklılıklar gösteren seramiklerin üretildiğini gösteren bir kontekstin açığa çıkarılmamış olması, herhangi bir anıtsal yapının ya da keskin bir toplumsal tabakalanmanın varlığına yönelik arkeolojik kanıtların eksikliği, Limantepe'de bağımlı bir uzmanlaşmanın var olmadığını göstermektedir. Hâlihazırda kazılmakta olan Çeşme-Bağlararası, Panaztepe⁸²⁸, Kaymakçı'yla, kazı çalışmaları sonlandırılmış Kocabaş Tepe⁸²⁹ ve

⁸²⁴ Pavuk ve Schubert, ss. 879-881.

⁸²⁵ Pavuk ve Schubert, s. 878.

⁸²⁶ Sıla Mangaloğlu-Votruba, **Geç Tunç Çağı'nda Liman Tepe ve Çevre Kültür Bölgeleri ile Olan Bağlantısı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, ss. 14-33

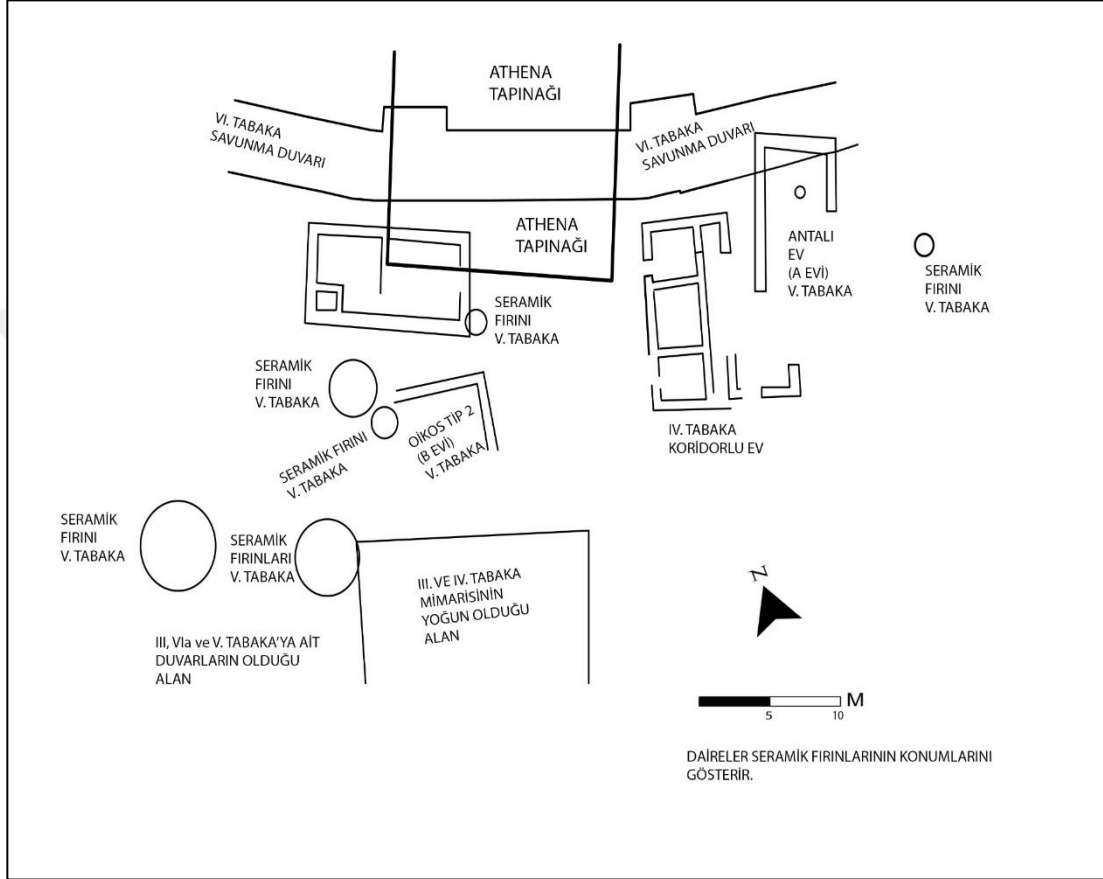
⁸²⁷ Mangaloğlu-Votruba, s. 146

⁸²⁸ Panaztepe'de "OTÇ başlarına" tarihlendirilen iki fırın kalıntısından kazı raporlarında bahsedilmektedir. İlk fırın kalıntısı 1985 yılı kazılarında ortaya çıkarılmıştır bir fotoğraf dışında detay verilmemektedir, ikinci fırın ise hatalı fırınlanmış bir seramik parçasından ötürü seramik fırını olarak değerlendirilmektedir. Armağan Erkanal, "Panaztepe Kazısının 1985 Yılı Sonuçları", **VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1986, ss. 254-255; Armağan Erkanal, "2000 Yılı Panaztepe Kazı Sonuçları", **23. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2002, ss. 306-307.

⁸²⁹ Kocabaş Tepe'de herhangi bir mimari kalıntıyla bağlantısı olmayan, sadece ocak kısmı korunmuş OTÇ'ye tarihlenn bir fırın bulunmuştur. Aykurt bu fırının sadece yerleşimdeki ihtiyacı karşılamaya yönelik bir örnek olarak yorumlamaktadır. Ayşegül Aykurt, "Kocabaş Tepe Seramik Fırını", **Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, ss. 113-119.

Bademgediği Tepesi'nde GTÇ'de seramik üretiminin yapısı ve organizasyonu ile ilgili doğrudan bilgi sağlayacak veriler ele geçmemiştir.

Şekil 51: Miletos MÖ 2. Binyıl Tabakalarını Gösteren Şematik Plan.

Kaynak: Muammer İreç.

Miletos'ta Athena Tapınağının çevresinde yer alan oldukça tahrip olmuş GTÇ tabakalarında ortaya çıkarılan 8 seramik fırını⁸³⁰ (Şekil 51) ve Beycesultan'daki seramik geleneği⁸³¹ GBA'nın bölgenin diğer bölümlerinden farklı bir yapısı olduğunu göstermektedir. Miletos'taki seramik fırınları Niemeier tarafından tipolojik olarak Ege örnekleriyle kıyaslanıp ve kültür tarihçi bir bağlamda değerlendirildikleri için⁸³² üretim süreci ve organizasyonuna yönelik okumalar göz ardı edilmiştir. Yakın

⁸³⁰ Wolf Dietrich Niemeier, "The Mycenaean Potter's Quarter at Miletus", **TEXNH: Craftmen, Craftwomen and Craftmanship in the Aegean Bronze Age**, Universite de Liege, Liege, 1997, (Potter) ss. 347-352.

⁸³¹ Mellaart ve Murray, ss. 1-111

⁸³² Niemeier, Potter, s. 347.

zamanda Raymond vediğerleri; Miletos V. tabakadaki dikdörtgen yapılarla ilişkili olarak açığa çıkarılan seramik fırınlarını Girit Gouves'teki çömlekçi köyüyle kıyaslayarak hane odaklı bir üretim sürecini yansıttığını önermektedirler⁸³³. Analojiye dayanan bu önerinin teorik alt yapısı zayıftır. Buna karşın Nötron aktivasyon analizleri bezemeli seramiklerin bir kısmının muhtemelen Argolis kaynaklı olduğunu, “önemli bir kısmının” ise yerli üretim olduğunu göstermiştir.⁸³⁴ Miletos'ta GTÇ Egesi'nde yaygın üsluptaki seramiklerin üretilmesine yönelik kanıtlar, yerleşimi Batı Anadolu genelinden farklılaştırmaktadır. Fakat bu üretimin çömlekçilerin tercihi ya da arz-talep ilişkisine mi dayandığı veya bir idari erk tarafından yönlendirilip/kontrol edilip edilmediğine bir veri dair henüz söz konusu değildir. Suriye'de Tell Kazel'de bulunan seramiklerin analizleri sonucu bazı parçaların Miletos kökenli olduğunu göstermiştir.⁸³⁵ Bu veri güvenilir kabul edildiği takdirde, Miletos buluntularının uzak mesafe ticarete rol oynadığı ya da en yalın haliyle yüzlerce kilometre uzağa taşınmış nesne hareketliliğine sahip olduğu kabul edilmelidir. Bu da yerleşimdeki emek yoğun üretimin organizasyon boyutuna katman eklemekle birlikte henüz net çıkarımlar yapılmasına fırsat vermemektedir.

Beycesultan'da üretim sürecini yansıtan arkeolojik buluntular olmamasına karşın, seramik geleneğinin kendine has nitelikleri kısıtlı olsa seramik üretimi ve organizasyonu hakkında çıkarımlar yapmaya izin vermektedir. Teknik özellikleri açısından homojenlik gösteren ve yerleşimde yoğun olarak ele geçen (özellikle boynuz şeklinde çıkıntılara sahip ocaklara yakın noktalarda) ayaklı kadehler, Dedeoğlu tarafından hane odaklı ritüel alanlarıyla ilişkili olarak yorumlanmakta ve “elit sınıfın” şölenlerinde kullanılmış olduğu önerilmektedir.⁸³⁶ Yeni dönem kazılarında bulunan çarık formundaki rhyton⁸³⁷, pithoslar ve ocaklar üzerinde yer alan standart bir unsura dönüşmüş geometrik baskılar⁸³⁸, Beycesultan'da günlük kullanıma yönelik işlevler dışında üretim yapıldığını göstermektedir. Fakat bu öğeleri bir toplumsal sınıfla

⁸³³ Raymond vediğerleri, s. 63.

⁸³⁴ Raymond vediğerleri, s. 64.

⁸³⁵ Leila Badre vediğerleri, “The Provenance of Aegean – and –Syrian-type Pottery Found at Tell Kazel (Syria)”, **Ägypten und Levante**, Sayı: 15, 2005, s. 17.

⁸³⁶ Fulya Dedeoğlu, “A Study on Chalcres from Beycesultan: Their Function, Social Meaning and Cultural Interactions”, **Mediterranean Archaeology and Archaeometry**, Cilt: 16, Sayı: 2, 2016, (Study) ss. 13-32.

⁸³⁷ Dedeoğlu ve Abay, Ege, s. 31

⁸³⁸ Mellaart ve Murray, ss. 48-50.

ilişkilendirmek için yeterli kanıt yoktur. Dedeoğlu tarafından Levant'taki bazı yerleşimlerle analogi kurularak de desteklenen Beycesultan'daki “elit sınıfın”⁸³⁹ materyal kültürdeki izleri son derece zayıftır. Anıtsal mimari, uzak mesafeli ticaretle ilişkilendirilebilecek egzotik mallar, yazı ve mühür kullanımı, konut açısından yerleşim içerisinde ayrıcalıklı bir pozisyon ve anıtsal mezarların olmadığı Beycesultan'da “elit sınıfın” Doğu Akdeniz ölçeğiyle kıyaslanacak nitelikler taşımadığı anlaşılmaktadır. Buna karşın mevcut veriler, yerleşimin kendine has sosyal pratiklerinin olduğunu ve varsıllık açısından katı bir hiyerarşinin oluşmadığını yansıtmaktadır.

Güncel yüzey araştırmalarının yürütüldüğü⁸⁴⁰ fakat aktif bir kazının olmadığı İBA'da seramik üretim teknolojisi, yapısı ve organizasyonu konusunda veriler bir hipotez geliştirilecek seviyede değildir.

Batı Anadolu geneli için gerek teorik temelde gerekse arkeolojik veri açısından yeterli seviyede çalışılmamış olan GTÇ seramik üretiminin organizasyon boyutu, Doğu Akdeniz ölçeğiyle kıyaslandığında daha yalın bir nitelik göstermektedir. Mevcut veriler gözetildiğinde bağımlı bir uzmanlaşma alanı olarak yönetici erk ya da elit olarak tanımlanabilecek bir toplumsal grupla ilişkili bir şekilde üretim yapan, bölgeler arası ilişkilerde takas nesnesine dönüşecek ürünler üreten bir seramik endüstrisi bölgede gelişmemiştir. Bu durumda seramik üretiminin ağırlıklı olarak bağımsız bir uzmanlaşma alanı olduğu, yerleşim bazlı çömlekçilerin, günlük ihtiyaçları karşılamaya yönelik üretim yaptığı bir ekolojinin, Batı Anadolu'daki yaygın olduğu söylenebilir. Fakat bu çıkarımın üretim sürecini yansıtan arkeolojik kanıtlarla (çömlekçi mahallesi ya da köyü gibi alanlar, çömlekçi çarkı, atölyeler vb.), arkeometrik çalışmalar ve deneysel arkeolojiden elde edilen verilerle desteklenmesi gerekmektedir.

4.8.2. Metal Üretimi, İşçiliği ve Organizasyonu

GTÇ Batı Anadolu'sundaki metalürjik faaliyetlere yönelik arkeolojik veriler son derece kısıtlıdır. Tıpkı seramik üretiminde olduğu gibi metal üretimi ve işçiliğiyle

⁸³⁹ Dedeoğlu, Study, ss. 16-19.

⁸⁴⁰ Özdemir Koçak, Mustafa Bilgin ve Hatice Gül Küçükbezi, **MÖ II. Binyılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

ilgili atölye gibi üretim alanları bugüne kadar tespit edilememiştir. Metal eşya üretiminde kullanılan kalıp, üfleç, cüruf, pota gibi araç gereç ve atık maddeler metal üretiminin bölge genelindeki boyutlarının anlaşılmasını sağlayacak nitelikte değildir. Hisarlık-Troya’da metal işçiliğiyle ilişkili olarak 20’ye yakın kalıp ve kalıp parçası⁸⁴¹, Kaymakçı’da analizler sonucu içerisinde bakır, arsenik ve kalay barındırdığı tespit edilen 1 adet cüruf⁸⁴² bulunmuştur. Limantepe⁸⁴³, Beycesultan⁸⁴⁴’da üretim sürecini yansıtan buluntulara rastlanmazken, Miletos’taki az sayıda buluntuyu, işlik ve atölyelerin yokluğuyla birlikte değerlendiren Greaves, yerleşimin metal ticaretinde rol oynadığına yönelik tezlerin temelsizliğini belirtmektedir.⁸⁴⁵ Bir bütün olarak Batı Anadolu’da metalürjik faaliyetler konusundaki en çarpıcı eksiklik, Doğu Akdeniz dünyasında metal ticaretinde bir norm olan öküz gönü külçelere şimdiye kadar bölgedeki yerleşimlerin hiçbirinde rastlanmamış olmasıdır. Girit, Kıbrıs, Kıta Yunanistan, Levant, Mısır ve Orta Anadolu’da tespit edilen öküz gönü külçeleri⁸⁴⁶, bölgelerarası ticari ilişkilerin boyutlarını yansıtmakta, politik ve ekonomik örgütlenmelerin dinamiklerinin anlaşılmasını sağlamaktadır.⁸⁴⁷ Batı Anadolu’nun bu bağlamda suskun olması araştırma eksikliğinin yanı sıra metal işçiliği, üretimi ve organizasyonu konusunda bölge dışı aktörlerle karşılaştırılacak bir yapılanmanın olmayışından kaynaklanmaktadır. Mısır’da MÖ 13. yüzyılda kurulan Pi-Ramses’te ana materyalini bakırın oluşturduğu mısır mavisi ve fayansın büyük ölçekli üretimlerine yönelik alanlarla birlikte bakır üretiminin gerçekleştirildiği üretim alanları tespit edilmiştir.⁸⁴⁸ Yaklaşık 3 hektar büyüklüğündeki bu alanlarda 15 metreyi bulan kanallardan oluşan üretim üniteleri, 1000’den fazla pota parçası, cüruflar,

⁸⁴¹ Jablonka ve Rose, s. 625

⁸⁴² Roosevelt ve diğerleri, Space, s. 122

⁸⁴³ Limantepe’de ele geçen buluntuların azlığında ötürü Mangaloğlu-Votrubu metal üretiminin çok gelişmediğini düşünmektedir. Mangaloğlu-Votrubu, s. 145

⁸⁴⁴ Yayınlanmış olan Beycesultan metal buluntularının çoğunluğunu; balta, iğne, hançer, ok uçları gibi buluntular oluşturmaktadır. Mellaart ve Murrey, ss. 114-117. Yeni dönem kazılarında bulunan metal objeler arasında da üretim sürecine yönelik buluntuların varlığından bahsedilmemektedir. Mehmet Akif Erdem, **Yeni Dönem Beycesultan Kazılarında Tespit Edilen Geç Tunç Çağ Dönemi Metal Buluntuları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2015, ss. 145-157.

⁸⁴⁵ Greaves, Miletos, s. 71

⁸⁴⁶ Giampaolo Graziadio, “The Oxhide Ingots Production in the Eastern Mediterranean”, **Egitto e Vicino Oriente**, Sayı: 37, 2014, ss. 5-25.

⁸⁴⁷ Vassiliki Kassianidou ve George Papavvas, (Ed.), **Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC**, Oxford Books, Oxford, 2012.

⁸⁴⁸ Rademakers ve diğerleri, ss. 503-525.

Kıbrıs'ta Apliki'den gelmiş olduğu belirlenen öküz gönü külçe parçası gibi buluntular⁸⁴⁹ buradaki endüstrinin boyutları hakkında fikir vermektedir. Bir başkent olarak kurulan Pi-Ramses'teki anıtsal yapılarda kullanılacak tunç kapı ve heykeller, fayans dekorasyon unsurları ve kentteki savaş arabası garnizonun ihtiyaçları için metal üretimi düzenlenmiş,⁸⁵⁰ bağımlı bir uzmanlaşma olarak ham madde ve iç gücü sağlanmıştır. Batı Anadolu genelinde Pi-Ramses'e paralellik gösterecek hiçbir yerleşim bugüne kadar tespit edilmemiştir. Erken Tunç Çağı'ndan itibaren özellikle KBA'da belli ocakların kullanımları bilinmekle birlikte⁸⁵¹ GTÇ için bir madenci köyü gibi yerleşimler dahi tespit edilmiş değildir. Güncel olarak E. Fidan tarafından Kütahya'da yapılan yüzey araştırmalarında, Gümüşköy'deki yerleşim alanları madencilikle ilişkisi gözetilerek araştırılmaktadır.⁸⁵²

Fakat bölgeyle ilgili bugüne kadar bilinenler⁸⁵³ GTÇ madenciliği ve organizasyon boyutuyla ilgili kanıtların bulunma ihtimalini azaltmaktadır. Bölge genelinde metal işçiliği konusunda yoğun emek isteyen, estetik açıdan farklılık gösteren, metal buluntular da bugüne kadar ele geçmiş değildir. Orta Anadolu'da olduğu gibi üzerinde figürlü sahnelerin tasvir edildiği metal kâseler⁸⁵⁴, mitolojik konuların işlendiği gümüş geyik ritonu, boğa ritonu gibi metalik kaplar⁸⁵⁵ bulunamamıştır. Kadıkalesi⁸⁵⁶, Hisarlık-Troya⁸⁵⁷, Afyon'da bulunan heykelcikler⁸⁵⁸ (Şekil 52) tipolojik açıdan bölgeye has bir geleneğin olmadığını göstergeleri olarak kabul edilebilir.

⁸⁴⁹ Rademakers ve diğerleri, s. 519.

⁸⁵⁰ Van de Mieroop, Ramesses, s. 179.

⁸⁵¹ Pernicka ve diğerleri, ss. 149-160.

⁸⁵² Erkan Fidan ve diğerleri, "Eskişehir ve Kütahya İlleri Tarih Öncesi Dönem Yüzey Araştırmaları (EKAR) 2017 Yılı Çalışmaları", **36. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2019, ss. 21-40.

⁸⁵³ Michele Massa ve Erkan Fidan, "PXRF Yöntemi ile İç Batı Anadolu'da Erken Madencilik Aşamalarının Araştırılması", **33. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Bursa, 2018, ss. 99-108.

⁸⁵⁴ Kutlu Emre ve Aykut Çınaroğlu, "A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık-Kastamonu", **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honour of Nimet Özgüç**, (Ed. Machteld Mellink ve diğerleri), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, ss. 675-713.

⁸⁵⁵ Darga, Hitit, ss. 37-40.

⁸⁵⁶ Engin Akdeniz, "Kuşadası Kadıkalesi Kazısında Bulunan Bir Hitit Heykelciği", **Olba**, Sayı: 9, 2004, (Kadı) ss. 21-57.

⁸⁵⁷ Manfred Korfmann, "Troia, An Ancient Anatolian Palatial and Trading Center: Archaeological Evidence for the Period of Troia VI/VII", **The Classical World**, Cilt: 91 Sayı: 5, 1998, ss. 369-385.

⁸⁵⁸ Ahmet İlaslı, "A Hittite Statue Found in the Area of Ahurhisar", **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honour of Nimet Özgüç**, (Ed. Machteld Mellink ve diğerleri), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, ss. 301-308.

Şekil 52: Kadıkalesi, Afyon ve Hisarlık-Troya’da Bulunan Metal Heykelcikler

Kaynak: Akdeniz, Kadı, Levha 12 (1), Muammer İreç (2-3)

Aynı zamanda politik ve kültik organizasyon açısından önem taşıyan görsel kültür öğeleri konusunda arkeolojik buluntuların azlığı ve yalınlığı, bağımlı bir uzmanlaşmanın gelişmediğini yansıtmaktadır. Mevcut arkeolojik veriler balta, bıçak, iğne, keski gibi günlük kullanıma yönelik ürünler için bağımsız bir uzmanlaşmanın bölge genelinde yaygın olduğunu göstermektedir.

4.8.3. Dokumacılık ve Tekstil Üretimi

Batı Anadolu’da dokumacılıkla ilgili buluntuların büyük çoğunluğunu ağırşaklar, dokuma tezgâhı ağırlıkları ve makaralar oluşturur. Bu buluntular ağırlıklı olarak yerleşim bazlı ele alınarak, tipoloji-kronoloji odaklı bir çerçevede değerlendirilmektedir.⁸⁵⁹ Tekstil arkeolojik kayıtlarda korunması zor bir malzeme

⁸⁵⁹ Marta Guzowska ve diğerleri, “Textile Tools from Troia, western Anatolia”, **Tools, Textiles and Contexts Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age**, (Ed. Eva Andersson Strand ve Marie-Louise Nosch), Oxbow Books, Oxford, 2015, ss. 309-328; Margarita Gleba ve Joanne Gutler, “Textile Production in Bronze Age Miletos: First Observations”, **Kosmos: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age**, (Ed. Marie-Louise Nosch ve Robert Laffineur), Peeters, Leuven-Liege, 2012, ss. 113-120; Peter Pavuk, “Of Spools and Discoid Loom-Weights: Aegean-type Weaving at Troy Revisited”, **Kosmos: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age**, (Ed. Marie-Louise Nosch ve Robert Laffineur), Peeters, Leuven-

olduğu için, Yakındoğu’da yazılı kaynaklar, mühür ve mühür baskıları, duvar resimleri, seramikler üzerinde yer alan bezemeler, keçi ve koyun gibi yün sağlayan hayvanlarla ilgili zooarkeolojik çalışmalar, bölgelerarası kıyaslamalar ve etnografik veriler kullanılarak multidisipliner bir perspektifte ele alınmaktadır.⁸⁶⁰ Fakat Batı Anadolu’da henüz böyle bir veri tabanı oluşmamıştır. Yazılı kayıt tutma alışkanlıkları, Doğu Akdeniz’e ölçeğine göre gelişmemiş Batı Anadolu toplumlarında, tekstil üretiminin organizasyonu ile ilişkilendirilecek yazılı veriler söz konusu değildir. Orta Anadolu’da olduğu gibi MÖ 2. binyılda yazılı kaynaklarla takip edilebilen bölgelerarası ticaretin bir aktörü de olmamıştır. Başta küçük buluntular olmak üzere tekstil üretimi ve kullanımı konusunda doğrudan ikonografik veri sağlayacak materyal kültür öğelerine de bölgedeki GTÇ yerleşimlerinde rastlanmaz. Bu sebeple bölge Doğu Akdeniz genelinden ayrışır. Beycesultan’da 2018 yılında yanmış bir dokuma tezgâhına ait olduğu önerilen, henüz bilimsel yayınları yapılmamış dokuma tırağı, bıçak gibi buluntularla birlikte bulunan ve dokuma farkı tespit edilebilen tekstil parçaları⁸⁶¹ veri açısından ünik bir nitelik taşır. Fakat tek başına bölge ya da Beycesultan için dokumacılık ve yün üretimi ve kullanımı konusunda bütüncül bir bilgi kaynağı olmaktan uzaktır. Hisarlık-Troya’da ele geçen mor boya elde etmek için kırılmış mureks kabukları⁸⁶² buradaki tekstil üretiminin kısmen iç bölgelerden farklı olduğunu göstermesine rağmen, bir sosyal grubun kontrolü-koordinasyonu altında bir emek-yoğun üretim sürecinin varlığını gösterecek nitelikte değildir.

Liege, 2012, ss. 121-130; Derya Yılmaz, “Geç Tunç Çağı’nda Batı Anadolu’da Tekstil Üretimi: Çine Tepecik Höyüğü Tezgâh Ağırlıkları”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 19, 2016, ss. 93-111; Derya Yılmaz, “Late Bronze Age Textile Tools from Maydos Kilisetepe in Gallipoli (Turkey) and their Aegean Connections”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 12, 2016, ss. 47-66; Özlem Tütüncüler, **M. Ö. 2. Bin Ege Bölgesi Dokuma Aletleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005; Aylin Erdem, “Bayraklı/Smyrna Makaraları ve Ege Arkeolojisindeki Yeri”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 19, 2016, ss. 69-77.

⁸⁶⁰ Catherine Breniquet, “Functions and Uses of Textiles in the Ancient Near East. Summary and Perspectives”, **Textile Production and Consumption in the Ancient Near East: Archaeology, Epigraphy, Iconography**, (Ed. Marie-Louise Nosch, Henriette Koefoed ve Eva Andersson Strand), Oxbow Books, Oxford, 2013, ss. 1-25.

⁸⁶¹ Anadolu Ajansı, “Beycesultan Höyüğü’nde 3 Bin 600 Yıllık Tekstil Parçaları Bulundu”, **Trthaber**, <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/beycesultan-hoyugunde-3-bin-600-yillik-tekstil-parcalari-bulundu-383473.html>. (21.09.2019).

⁸⁶² Çakırlar ve Becks, ss. 149-160.

Tekstil üretimi, Mezopotamya’da 13 000 kişinin çalışabildiği atölye örgütlenmelerini içerebilen⁸⁶³ kadın ve çocukların da iş gücü olarak kullanıldığı, hem yönetici elitler hem bölgelerarası ticaret için üretimin gerçekleştirildiği bir üretim alanıdır.⁸⁶⁴ MÖ 4. binyıldan itibaren saray ve tapınak ekonomisine bağlı sürülerden elde edilen yün belli bir işlem zincirinden geçerek tekstil ürünlerine dönüşmekte, bu kurumların statülerini beslemektedir. Bu ürünler aynı zamanda bir finansal araç olarak kullanılmakta, iş gücüne emekleri karşılığında pay olarak verilmektedir.⁸⁶⁵ Bu şekilde politik ekonomi içerisinde merkezi bir rol oynamaktadır. Batı Anadolu’da yerleşimlerin boyutları, nüfus ve materyal kültürdeki izleri zayıf yönetici elitler düşünüldüğünde Yakındoğu’yla kıyaslanamayacak ölçekte sınırları belli bir tekstil üretiminin varlığı söz konusudur. Bu üretimin bağımlı bir uzmanlaşma olarak merkezi bir idare ya da bir grup tarafından yürütüldüğü ve ya kontrol edildiğine dair kesin bir arkeolojik kanıt henüz bulunamamıştır. Buna karşın Şeha Ülkesi Kralı Manapa-Tarhunta’nın II. Muvatalli’ye gönderdiği mektupta adı geçen “mor boyacılar” (LÜ.MEŞŠĀRIPŪTU)⁸⁶⁶ bölgedeki bağımlı uzmanlaşmanın tarihsel bir kanıtı olarak görülebilir. Çünkü mektupta bu kişilerin Hatti kralı ve Manapa Tarhunta’nın maiyetinde olduğu belirtilmektedir.⁸⁶⁷ Bu da yönetici elitlerin mureks kabuklarından elde edilen boya kullanılarak yapılan tekstil ürünlerine yönelik ilgilerinin olduğunu göstermektedir. Singer, Hatti yönetici elitlerinin Ugarit’teki mor boya ve dokuma ürünleri üreten zanaatkârları kontrol ettiklerini belirtmektedir.⁸⁶⁸ Hatta Ugarit’in Hatti’ye ödediği verginin bir kısmını mor tekstil ürünleri oluşturur.⁸⁶⁹ Bu durum örnek alınacak olursa başta Hisarlık-Troya olmak üzere Batı Anadolu kıyılarında mor tekstil ürünlerinin politik organizasyon ve ekonomide değer gören bir ürün olarak kabul

⁸⁶³ Bu sayı Ur kentindeki atölyeler için hesaplanmıştır. Bertand Lafont, “Women at Work and Women in Economy and Society during Neo-Sumerian Period”, **The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East**, (Ed. Brigitte Lion ve Cécile Michel), De Gruyter, Berlin, 2016, s. 162.

⁸⁶⁴ Catherine Breniquet ve Cécile Michel, “Wool Economy in the Neast East and the Aegean”, **Wool Economy in the Ancient Near East and Aegean: From Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry**, (Ed. Catherine Breniquet ve Cécile Michel), Oxbow Books, Oxford, 2014, ss. 1-11.

⁸⁶⁵ Catherine Breniquet, “The Archaeology of Wool in Early Mesopotamia: Sources, Methods, Perspectives”, ”, **Wool Economy in the Ancient Near East and Aegean: From Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry**, (Ed. Catherine Breniquet ve Cécile Michel), Oxbow Books, Oxford, 2014, s. 74.

⁸⁶⁶ Singer, Interface, ss. 35-40

⁸⁶⁷ Metnin çevirisi için Hoffner Letters, ss. 293-296.

⁸⁶⁸ Singer, Interface, s. 22.

⁸⁶⁹ Beckman, Diplomatic, ss. 153-154

edilebilir. Fakat bu tarihsel çıkarımın arkeolojik olarak desteklenmesi için daha fazla kanıt gerekmektedir.

Ağırsaklar ve tezgâh ağırlıklarının neredeyse her yerleşimde ele geçmesi ve yüzey araştırmalarında tespit ediliyor oluşu, yünün eğrilmesi ve dokumacılığın üretim hayatında önemli bir yer edindiğinin göstergesidir. Buradan hareketle dokumacılığın yaygın bir şekilde bağımsız bir uzmanlaşma alanı olarak yürütüldüğü ve geçim ekonomisinde rol oynadığı söylenebilir.

4.8.4. Mühürcülük ve Mühür Kullanımı

Doğu Akdeniz bütünü düşünüldüğünde Batı Anadolu, mühür ve mühür baskılarının en az ele geçtiği bölgedir. Aynı zamanda Ege, Mısır ve Orta Anadolu'yla kıyaslandığında kendine has ayırt edici bir mühür geleneği geliştirememiştir.⁸⁷⁰ (Şekil 53) Bölgede Neolitik Dönem'den Erken Tunç Çağı'nın sonuna kadarki geniş zaman dilimine tarihlenen mühür ve mühür baskıları, hem çok az sayıdadır hem de gerek yapıldıkları ham madde gerekse ikonografik açıdan emek-yoğun bir işçilik yansıtan düzeyde değillerdir.⁸⁷¹ Hiçbir GTÇ yerleşiminde mühürlerin üretim sürecini yansıtan arkeolojik buluntular (artık taş parçaları, yarım kalmış örnekler vb.) tespit edilememiştir. GTÇ'de kıyıdaki yerleşimlerde ve mezarlık alanlarında Ege, Orta Anadolu ve Mısır üslubunda çeşitli mühürler bulunmuş olmakla birlikte,⁸⁷² bu mühürlerin yoğun bir şekilde idari ve ticari bir araç olarak kullanıldıklarını gösterecek çok sayıda mühür baskısı ele geçmemiştir. Öyle ki Hisarlık-Troya'da 2017 yılında atık toprak içerisinde ele geçen ilk etapta Geç Tunç Çağı Girit'iyle ilişkilendirilen bir mühür baskısı, yerleşimde bulunan tek örnektir⁸⁷³. Çine-Tepecik'te bulunan hiyeroglif

⁸⁷⁰ Pavuk ve Pieniżek, s. 545.

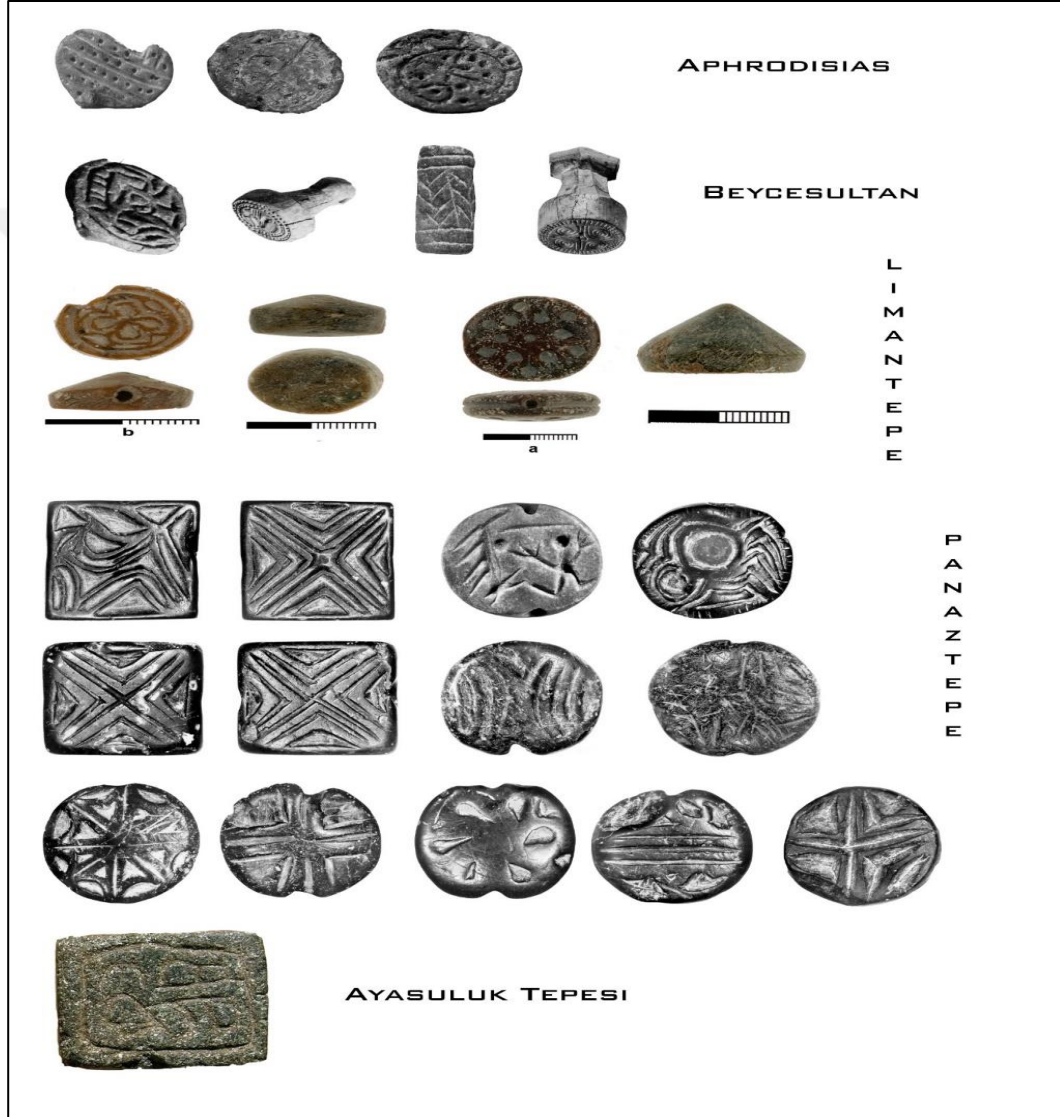
⁸⁷¹ Canan Karataş Yüksel, **Neolitik Dönem'den Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar Batı Anadolu'da Mühürlerin Gelişimi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2017.

⁸⁷² Armağan Erkanal, "Überblick Über die Siegelfunde von Bakla Tepe, Liman Tepe und Panaztepe", **Minoische-Mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion**, Mann, Berlin, 2000, ss. 67-77; Hawkins ve Easton, ss. 111-118; Ingo Pini, "Zu den Siegeln aus der Beşik-Nekropole", **Studia Troica Band 2**, ss. 157-163; Niemeier, British, s. 8, Büyükkolancı, Selçuk, s. 53; Mellaart ve Murray, ss. 162-19; Martha Sharp Joukowsky, **Prehistoric Aphrodisias II**, Brown University-Universite Catholique de Louvain, Court-Saint-Étienne, 1986, s. 581, 606.

⁸⁷³ Rüstem Aslan, "Troya Örenyeri 2017 Yılı Kazı Çalışmaları", **40. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 2019, (Örenyeri) s. 316.

yazıtlı iki mühür baskısı,⁸⁷⁴ Afyonkarahisar’da yüzey araştırmalarında ele geçen biri seramik üzerinde olmak üzere hiyeroglif baskılı iki mühür baskısıyla⁸⁷⁵, Beycesultan Lloyd ve Mellart dönemi kazılarında basit bir gliptiği olan bir mührün kullanıldığı örnek⁸⁷⁶ diğer buluntulardır. (Şekil 54)

Şekil 53: Batı Anadolu’da Bulunmuş “Yerel” Mühürlere Örnekler

Kaynak: Joukowsky, s. 581, 606; Mellaart ve Murray; Plate XII, XIII; Mangaloğlu-Votruba, Lev. 170; Erkanal-Öktü, Tafeln, ss. 361-367; Konakçı, Tez, s. 437.

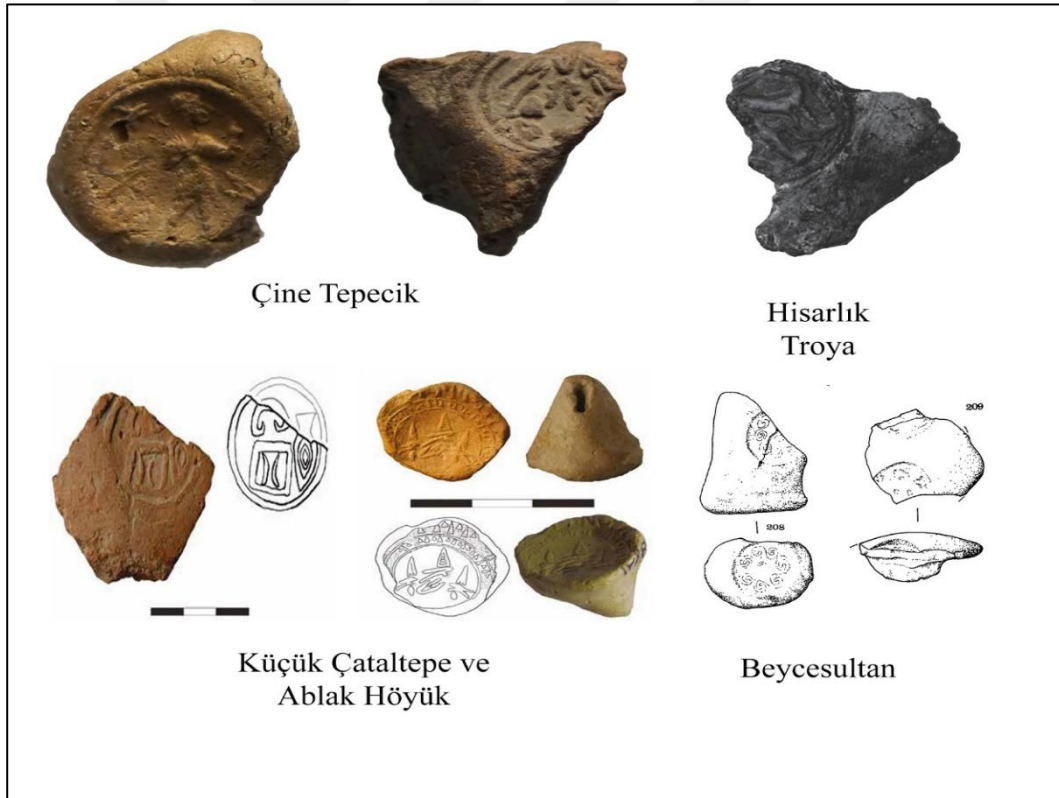
⁸⁷⁴ Günel ve Herbordt, Ein, ss. 1-11; Günel ve Herbordt, Prinzen, ss. 1-14.

⁸⁷⁵ Özdemir Koçak ve diğerleri, “Afyonkarahisar Yüzey Araştırmaları ve Küçük Çataltepe, Ablak Höyük’ten Anadolu Hiyeroglif Yazılı Mühür Baskıları”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 24, 2019, ss. 45-71.

⁸⁷⁶ Mellaart ve Murray, s. 170.

Bu mühür baskılarının ortak özelliklerinden biri ikonografi ve biçim açısından bölge dışı geleneklerle ilişkili olmalarıdır. Hisarlık örneği Girit'teki buluntularla benzerlik gösterirken⁸⁷⁷, Çine Tepecik'te bulunmuş Tamipiya baskısında ayakta durur vaziyette yay tutan mızrak betimi, baskılarda kullanılmış olan Luvice hiyeroglifler⁸⁷⁸ Hatti mühür geleneğiyle ilişkilidir. Bu bağlama British Museum'da korunan Mira Kralı Tarkasna'ya ait gümüş mührün ön yüzünde ayakta durur vaziyette elinde mızrak tutan figürde eklenebilir.⁸⁷⁹ MÖ 13. yüzyıl ve sonrasına tarihlenen (Hisarlık-Troya mühür baskısı hariç) bu örneklerin öncülü sayılabilecek ya da Batı Anadolu'da GTÇ I (MÖ 1700-1450) döneminde yaygın bir mühür kullanımı olduğuna yönelik arkeolojik kanıtlar bulunabilmiş değildir.

Şekil 54: Batı Anadolu'daki Mühür Baskılarından Örnekler

Kaynak: Aslan, Örenyeri, 332; Koçak ve diğerleri, Hiyeroglif, ss. 62-63; Mellaart ve Murray, s. 170.

⁸⁷⁷ Rüstem Aslan, kişisel görüşme.

⁸⁷⁸ Günel ve Herboldt, Ein, ss. 1-11; Günel ve Herboldt, Prinzen, ss. 1-14.

⁸⁷⁹ Hans Gustav Güterbock, "The Hittite Seals in the Walters Art Gallery", **The Journal of the Walters Art Gallery**, Sayı: 36, 1977, ss. 7-16.

Batı Anadolu’da bulunmuş mühür baskılarında yer alan yönetici isimlerinin hiçbir tarihi olarak bilinen figürlerle eşleşmemektedir. Aynı zamanda hiçbir mühür baskısı kral mührü olarak tanımlanacak, Orta Anadolu’daki örneklerle benzer nitelikler⁸⁸⁰ taşımamaktadır. Buna karşın Hattuša’daki depolarda bulunan, üzerinde Tarkasnava’nın ve Mira Ülkesi’nin adının yer aldığı 2 mühür baskısı, MÖ 13. yüzyılda Batı Anadolu’daki yöneticilerin uzak mesafelerle ilişkili mühür kullanımlarının varlığını kanıtlar. Fakat bölgede Hatti kralları ya da bilinen yönetici elitlere ait hiçbir mühür baskısı bulunamamıştır. Bu da hem bölgeler arası ilişkilerde hem de politik organizasyon açısından mühür kullanımının bölgede yoğun olmadığını göstermektedir. GTÇ I ve II dönemlerinde (MÖ 1700-1300) herhangi bir yönetici ismi taşıyan ya da merkezi bir otoriteyle ilişkilendirilebilecek hiçbir mühür ve mühür baskısı bulunamamıştır. Bu dönem içerisinde mühür üretimi ve kullanımının bağımlı bir uzmanlaşma alanı olmadığı anlaşılmaktadır. Mevcut veriler GTÇ III (MÖ 1300-1200) döneminde Batı Anadolu’da mühür kullanımının Hatti etkisinde şekillendiğini, Orta Anadolu’daki mühür kullanım pratiklerinin Batı Anadolu’da taklit edildiğini yansıtmaktadır. II. Murşili’nin Arzava seferinden sonra bölgedeki yönetici elitler, Orta Anadolu’daki yönetici sınıfa öykünmüşlerdir. Kaya anıtları ve mühür baskıları üzerinde yer alan, bölge dışından beslenen ortak ikonografik veriler bu durumun göstergeleridir.

4.8.5. Diğer Emek-Yoğun Üretim Alanları

Metal, fildişi, kemik ve değerli-yarı değerli taşlar gibi hammaddelerden yapılan küçük objeler, Doğu Akdeniz genelinde sosyal tabakalanmanın göstergelerinden biri olarak kabul edilen unsurlardan biridir⁸⁸¹. Bu objelerin üretimi ve kullanımının önemli bir kısmı doğrudan bağımlı bir uzmanlaşma alanı olarak saray ya da tapınak merkezli otoriteler tarafından kontrol edilmektedir.⁸⁸² Uzak mesafeli ticaret ve yerel kaynakların işletilmesi sayesinde altın, gümüş gibi madenler ile amber, lapis lazuli,

⁸⁸⁰ Kral mühürleri hem biçim hem de çift yazılı kitabelerle kraliyet ailesiyle sınırlı nitelikler gösterirler. Bu konuda daha geniş değerlendirmeler için; Ali Dinçol ve Metin Alparslan, “Hitit Mühürcülüğü, (Gliptik)”, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 398-404.

⁸⁸¹ Steel, Materiality, s. 157.

⁸⁸² Gil Stein ve James Blackman, “The Organizational Context of Specialized Craft Production in Early Mesopotamian States”, **Research in Economic Anthropology**, Sayı: 14, 1993, ss. 29-59.

akik, ametist gibi taşlardan yapılan takılar yönetici elitlerin statülerini besleyen materyal kültür unsurlarıdır. Her ne kadar üretim süreçleriyle ilgili veriler kısıtlı olsa bile; değerli nesnelerin anıtsal yapılar ve mezarlarda birikimi, yazılı kaynaklardan anlaşıldığı üzere yönetici elitler tarafından kontrol ediliyor olması ve hediye objeleri olarak kullanılmaları⁸⁸³, atfedilen değerın önemini gösterir. Batı Anadolu tıpkı mühür üretimi ve kullanımında olduğu gibi takılar konusunda da kendine has bir üslup, bölge dışı aktörlerle ilişki kuracak seviyede estetik niteliklere sahip ürünler geliştirememiştir. Bölge genelinde az sayıda mezarlığın kazılmış olması, yönetici elitlere ait anıtsal yapı ve mezarlar konusunda gerek tahribat gerekse araştırma eksikliğinden kaynaklanan bilgi eksikliği, ikonografik veri sağlayan duvar resimleri ve seramik geleneğinin Batı Anadolu’da gelişmemiş olması sebebiyle arkeolojik veriler kısıtlıdır. Deniz kıyılarına yakın noktalarda yer alan yerleşimlerde iç bölgelere göre ham maddesi farklı, Doğu Akdeniz geneliyle ilişkilendirilebilecek buluntular ele geçmiştir. Hisarlık’ta bulunan akik boncuk⁸⁸⁴, Müsgebi, Panaztepe ve Pilavtepe’de bulunan benzerleri GTÇ Egesi’nde yaygın olan boncuklar⁸⁸⁵, Batı Anadolu’da üretilmeyen ve bölge dışı kaynaklardan temin edilen yabancı materyal kültür öğeleridir. Fakat bu buluntular Ege ya da Orta Anadolu’yla kıyaslandıklarında son derece az sayıdadırlar. Hisarlık’ta metal takı üretiminde kullanıldığı düşünölen kalıplar bulunmuş olsa da⁸⁸⁶ bölgede bu tür küçük objelerin yoğun bir şekilde üretildiğini düşündörececek buluntular ele geçmiş değildir.

Bugüne kadar Batı Anadolu’da cam ve fayans gibi ürünlerin üretildiğine dair arkeolojik kanıtlar bulunabilmiş değildir. MÖ 1500’den itibaren cam Mısır’da özellikle yönetici elitler tarafından kullanılan nesneler için ham maddeye dönüşmüş, Mezopotamya ve Mısır arasında karşılıklı etkileşimin yaşanmasını sağlayan bir teknolojik ürün niteliğı kazanmıştır.⁸⁸⁷ Mısır ve Mezopotamya’da MÖ 4. binyıldan itibaren üretimi bilinen fayans; boncuk, yüzük, skarabe ve isim kartuşları gibi statü

⁸⁸³ Stein ve Blackman, s. 53.

⁸⁸⁴ Pavuk ve Pieniäzek, s. 541.

⁸⁸⁵ Magda Pieniäzek ve Ekin Kozal, “West Anatolian Beads and Pins in the 2nd. Millennium BC: Some Remarks on Function and Distribution in Comparison with Neighboring Regions”, **Polish Archaeology in the Mediterranean**, Cilt: 23, Sayı: 2, 2014, s. 191.

⁸⁸⁶ Pavuk ve Pieniäzek, s. 542; Jablonka ve Rose, s. 625.

⁸⁸⁷ Paul Nicholson ve Julian Henderson, “Glass”, **Ancient Egyptian Materials and Technology**, (Ed. Paul Nicholson ve Ian Shaw), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 195.

objelerinin üretiminde kullanılmaktadır.⁸⁸⁸ Batı Anadolu’da cam imalatı, üretimi ve işletmeciliğinin yapıldığına dair güvenilir kanıtlar bulunamamıştır. Panaztepe,⁸⁸⁹ Hisarlık Troya ve Beşiktepe mezarlık alanı⁸⁹⁰, Miletos⁸⁹¹ Kaymakçı’da⁸⁹² MÖ 1400-1200 yılları arasına tarihlenen kontekslerde ele geçen cam ve fayans buluntular hem nitelik hem de nicelik olarak Doğu Akdeniz geneliyle kıyaslanamayacak düzeydedir. Batı Anadolu fayans ve cam eserler açısından üretici değil tüketici bir pozisyona sahiptir. Bölge dışı kaynaklardan gelen bu ürünlere kısıtlı bir erişimin söz konusu olduğu ve belli bir toplumsal grup tarafından kullanılabildikleri söylenebilir. Fayans ve cam eserlerin üretimine yönelik teknolojik bilginin Mısır ve Mezopotamya arasında transferi gerçekleşmiş olsa da⁸⁹³ Batı Anadolu’nun her iki bölgeyle son derece zayıf olan ilişkileri sebebiyle bölgeye ulaşamamıştır. MÖ 14. yüzyılın ilk yarısında Tarhundaradu’yla birlikte diplomatik olarak Doğu Akdeniz’de varlık gösteren bölgedeki yönetici elitlerin, bir teknolojik transfer gerçekleştirecek güçlü bağlardan yoksundur. Bu da cam ve fayans ürünlerin üretiminin bağımlı bir uzmanlaşma alanı olarak gelişmesine engel olmuş, bu tip ürünlerin bölgeye dışarıdan ulaşabildiği bir düzlem yaratmıştır.

Taş işçiliği; bütün geçmiş toplumlarda gücün sembolize edildiği mekânlar olarak inşa edilen saraylar, tapınaklar ve anıtsal mezarların görsel üstünlüğü ve fiziksel farklılığını yaratan uzmanlık alanıdır. Taşların ocaklardan çıkarılmasıyla, emek-yoğun uzmanlık ve kalabalık iş gücü gerektiren yapıların inşasına kadar ki süreç, otorite ve kaynakların kullanımı konusunda yönetim kabiliyetinin boyutlarını yansıtır.⁸⁹⁴ Batı Anadolu’da sadece Hisarlık-Troya VI tabakasının sur duvarları bu bağlamda değerlendirilebilir. Duvarlarda kullanılan kireç taşı bloklar, duvar kalınlıkları, sur sisteminin öğeleri (kule ve bastiyonlar)⁸⁹⁵ hem yapı bilgisi hem de organizasyon

⁸⁸⁸ Nicholson ve Peltenburg, s. 178; Michael Tite, Panagiotis Manti ve Andrew Shortland, “A Technological Study of Ancient Egyptian Faience”, **Journal of Archaeological Science**, Sayı: 34, 2007, ss. 1568-1583.

⁸⁸⁹ Nazlı Çınardalı-Karaaslan, “The East Mediterranean Late Bronze Age Glass Trade within the Context of the Panaztepe Finds” **Oxford Journal of Archaeology**, Cilt: 31, Sayı: 2, (Glass) 2012, ss. 121-141.

⁸⁹⁰ Pieniżek ve Kozal, s. 191.

⁸⁹¹ Niemeier, British, s. 13.

⁸⁹² Roosevelt, Space, s. 672.

⁸⁹³ Paul Nicholson, **Brilian Things for Akhenaten: The Production of Glass, Vitreous Materials and Pottery at Amarna Site O45.1**, Egypt Exploration Society, Oakville, 2007, ss. 1-4.

⁸⁹⁴ Trigger, Monumental, s. 127.

⁸⁹⁵ Klinkott ve Becks, ss. 407-414.

açısından diğer yerleşimlerden farklılaşır. (Şekil 55) Bölgede bu duvarlarla karşılaştırılacak örneklerin bugüne kadar bulunamamış olması, bağımlı bir uzmanlaşma olarak bir yönetici irade tarafından kontrol edilen bir uzmanlaşma olmadığını göstermektedir. Taş işçiliğinin yoğun olduğu İnka başkenti Cuzco'nun İnka İmparatorluğunun her yerinde kopyalarının oluşturularak bir yönetin stratejisi olarak kullanılması,⁸⁹⁶ Orta Anadolu'da birçok yerleşimde sandık duvar tekniğinde sur duvarlarının inşa edilmesi ve taş işçiliği konusunda ortaklık gösteren tapınak yapıları,⁸⁹⁷ taş işçiliğinin bağımlı bir uzmanlaşma alanı olarak yönetici elitler tarafından kullanılmasının en iyi örneklerini oluşturur. Batı Anadolu'da böyle bir fenomenin gelişmemiş olması, bölgedeki parçalı politik organizasyonun bir sonucudur.

Şekil 55: Hisarlık-Troya VI Surlarından Teknik Detaylar

Kaynak: Muammer İreç.

⁸⁹⁶ Robert Preucel, “Arkeolojik Göstergebilim”, **Arkeoloji ve Göstergebilim**, (Ed. Yaşar Ersoy, Elif Koparal, Güneş Duru ve Zeynep Aktüre), Ege Yayınları, İstanbul, 2019, s. 13.

⁸⁹⁷ Dirk Paul Mielke, “Hittite Fortifications between Function and Symbolism”, **Understanding Ancient Fortifications between Regionality & Connectivity**, (Ed. Arianne Ballmer, Manuel Fernáandez-Götz ve Dirk Paul Mielke), Oxbow Books, Oxford, 2018, ss.63-81.

Cam, fayans ve taş işçiliği dışında da toplumun sadece belirli kesimlerinin ulaşabildiği ürünlerin üretildiği alanlarının Batı Anadolu’da tespit edilememiş olması, Orta Anadolu ve Mısır’da olduğu gibi keskin bir hiyerarşiye sahip sosyal bir piramidin oluşmadığını göstermektedir. Costin, bağımlı uzmanlıkların gelişmesi için bir “elit sınıfın” varlığını zorunlu olduğunu, sosyal eşitsizlikle bağımlı uzmanlıkların birlikte evrilerek geliştiğini ve bu durumun da elit sınıf ya da yönetimin bir kontrol mekanizması yaratmasına olanak sağladığını belirtir.⁸⁹⁸ Batı Anadolu’da bağımlı emek yoğun uzmanlaşmanın arkeolojik izlerinin zayıf oluşu, elit sınıfın da Doğu Akdeniz genelinden farklı olarak keskin bir toplumsal yapı olmadığını, bölgeler arası ilişkilere malzeme olacak ürünler geliştiremediğini göstermektedir.

4.9. ÖLÜM VE ÖTEKİ DÜNYA ALGISI

4.9.1 Batı Anadolu’da Ölümün Algılanış Biçimi

GTÇ Batı Anadolu’sunda yaşayan insanların ölüm fikrini nasıl algıladıklarına yönelik net çıkarımlar yapmak, yazılı belgeler ve ikonografik verilerin eksikliğinden ötürü ontolojik açıdan imkânsızdır. Ege ve Mısır GTÇ’de ölüm düşüncesinin sosyal yaşamda ve evrenin algılanış biçiminde önemli rol oynadığı, özellikle Ege’deki anıtsal mezarlar ve mezar buluntuları⁸⁹⁹, Mısır’da ölen firavunlar için inşa edilen tapınak-mezarlardan⁹⁰⁰ anlaşılmaktadır. Assman, ölüm düşüncesinin uygarlığın kökeni ve merkezi olduğunu öne sürdüğü tezine örnek olarak Mısır’ı göstermekte, ölümü algılama biçimlerine göre toplumları iki ideal tipe indirgeyerek değerlendirmektedir.⁹⁰¹ Buna göre ölümü kabullenen toplumlar doğadaki yaşam ve ölüm döngüsünü içselleştirmiş, ölümün bir yok oluş olduğu düşüncesini kabullenmişken, ölümü kabullenmek istemeyen toplumlar insana “doğüstü” nitelikler yükleyerek, doğanın döngüsel düzenine karşı bir düşünsel alan yaratmışlardır.⁹⁰² Mısır’da insan ve hayvanların mumyalanması, görsel kültür öğeleriyle süslenen tabut

⁸⁹⁸ Costin, Craft, ss. 12-13.

⁸⁹⁹ Mee, Burial, ss. 282-288.

⁹⁰⁰ Wilkinson, ss. 24-25.

⁹⁰¹ Jan Assmann, **Death and Salvation in Ancient Egypt**, Cornell University Press, Ithaca, 2005, (Death) s. 16

⁹⁰² Assman, Death, s. 17

ve mezar odaları, firavunlar için piramitlerin inşası, yönetici elitlerin anıtsal mezar yapıları, heykeller, inanç dünyasında ölümle ilişkili anlatıların büyük bir yer edinmesi, ölümün baskılanmayan ama bir anlamda “isyan” edilen bir gerçeklik olarak algılandığını göstermektedir.⁹⁰³

Batı Anadolu bu bağlamda ölüm düşüncesi ve onunla ilişkili olarak materyal evrene yansıyan pratikler düşünüldüğünde ölümü kabullenen toplumlar içerisinde sayılabilir. Yazılı kaynaklar olmasa bile mezarlar, mezar anıtları ve mezar buluntuları gömülen insanın ve gömüyü yapan insanların ölümü algılayışlarına yönelik ipuçları taşırlar. Batı Anadolu’da bu materyal kültür öğelerinin son derece yalın, Doğu Akdeniz ölçeğine göre anıtsal niteliklerden ve sembolik öğelerden uzak oluşu, ölümün bölge toplumların hayatında yaratıcı bir unsura dönüşmediğini göstermektedir. Orta Anadolu’da Hatti kraliyet ailesine yönelik mezarlar tespit edilmemiş olsa bile, kral ve kraliçenin ölümünden sonra 14 gün süren kapsamlı ritüellerin gerçekleştiği, çivi yazılı metinlerden bilinmektedir.⁹⁰⁴ Bu durum arkeolojik kanıtlar eksik olsa da bir realite olarak ölümün toplumsal hiyerarşinin en üst seviyesindeki insanların dünyasında oynadığı rolle ilgili fikir vermektedir.

Batı Anadolu’da tarihsel olarak bilinen yerel siyasi figürler ve Tarhundaradu gibi daha güçlü aktörlere ait mezarların bugüne kadar bulunamamış olmasının nedenleri arasında, araştırma eksikliği ve zamanın yok edici etkileri kadar, ölümün algılanma biçimi de yer almaktadır. Ölen yönetici elitlerin bedenleri ya da küllerinin; mekânsal anlamda görünür oldukları, sembolik bir anlatımın ve ölümden sonra yaşam algısının cisimleştirildiği bir “ölü ya da ölüm konteksi”, Batı Anadolu toplumlarının düşün yapısında belirgin bir pozisyona sahip değildir. Dolayısıyla ölümün bu şekilde algılanmıyor oluşu, zengin buluntular içeren ya da emek-yoğun bir süreç sonrasında inşa edilen anıtsal mezarların bölgede gelişmemesinin temel nedenlerinden biridir. Buradan hareketle bölgede aranmakta ve beklenmekte olan “elit mezarlarının”⁹⁰⁵ hiçbir zaman bulunamayacağı da düşünülmelidir. Mevcut veri eksikliği sadece antik dönemde soyulmuş ve tahrip edilmiş elit mezarlarına bağlanarak⁹⁰⁶ açıklanamaz. Mısır binlerce yıldır böyle bir ekoloji içerisinde olmasına rağmen, bugüne kadar arkeolojik

⁹⁰³ Assman, Death, s. 17.

⁹⁰⁴ Schachner, Efsanevi, s. 234.

⁹⁰⁵ Pavuk ve Pieniżek, s. 539.

⁹⁰⁶ Pavuk ve Pieniżek, s. 540.

olarak büyük bir veri tabanının oluşturulmuş olması, ölüm ve ölümden sonraki yaşamın geçmişte algılanış biçimiyle ilişkilidir. Mısır'da ölüm ve ölümden sonraki yaşamla ilişkili materyal unsurlar, nicelik ve nitelik açısından yoğun olduğu için sadece zamanın değil insanın da yol açtığı tahribata da dayanabilmişlerdir.

4.9.2. Mezarların Fiziksel Nitelikleri ve Türleri

Mezarlar ve mezarlıkların konumları, görünürlükleri ve mimarisi ölüm düşüncesinin algılanışının fiziksel kanıtları açısından ilk grubu oluşturur. Yerleşim alanlarıyla ilişkili ya da bağımsız olarak inşa edilen anıtsal mezar ya da ölümden sonra yaşamla ilişkili fiziksel nitelikleriyle çeşitlilik gösteren mimari öğeler, gömülen kişinin ölmeden önceki statüsü, yönetici sınıfın ölüme bakış açısı ve yönetim düzeni hakkında bilgiler verir.⁹⁰⁷ Örneğin Mykenai'de aslanlı kapıdan geçtikten hemen sonra yerleşimin girişinde yer alan Halka Mezar A bağımsız bir anıtsal mezarlık iken, MÖ 13. yüzyılda hem sur içine alınmış ve onarım görmüştür.⁹⁰⁸ Surlar inşa edilmeden önce dahi ovaya hâkim kayalık bir noktaya inşa edilen Halka Mezar A, bugün surun hem için de hem de dışında kalan prehistorik mezarlık alanında dahi ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.⁹⁰⁹ İçerisinde ele geçen zengin buluntuları da göz önünde bulundurarak Whittaker, mezarlığın mimari yapısı ve konumunun doğrudan politik üstünlükle ilişkili bir mesaj amacı taşıdığını düşünmektedir.⁹¹⁰ Mısır'da MÖ 3. binyıldan itibaren firavunlar ve yönetici elitler için inşa edilen ölüm ve ölümden sonraki yaşama ilişkin yapılar (*mortuary architecture*) otoritenin etkili bir dışavurum aracıdır. Bu yapıların inşası devasa iş gücü ve geniş kaynaklar gerektirdiğinden bir organizasyonun

⁹⁰⁷ Lewis Binford, "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential", **Memoirs of the Society for American Archaeology**, Sayı: 25, 1971, (Mortuary) ss. 6-29; Robert Chapman, "Death, Society and Archaeology: the Social Dimensions of Mortuary Practices", **Mortality**, Cilt: 8, Sayı: 3, 2003, ss. 305-312; Kathryn Maurer Trinkaus, "Mortuary Behavior, Labor Organization, and Social Rank", **Regional Approaches to Mortuary Analysis**, (Ed. Lane Anderson Beck), Springer, New York, 1995, ss. 53-75; Joseph Tainter, "Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems", **Advances in Archaeological Method and Theory Volume I**, (Michael Schiffer), Academic Press, New York, 1978; 105-141.

⁹⁰⁸ Mee, Burial, s. 284.

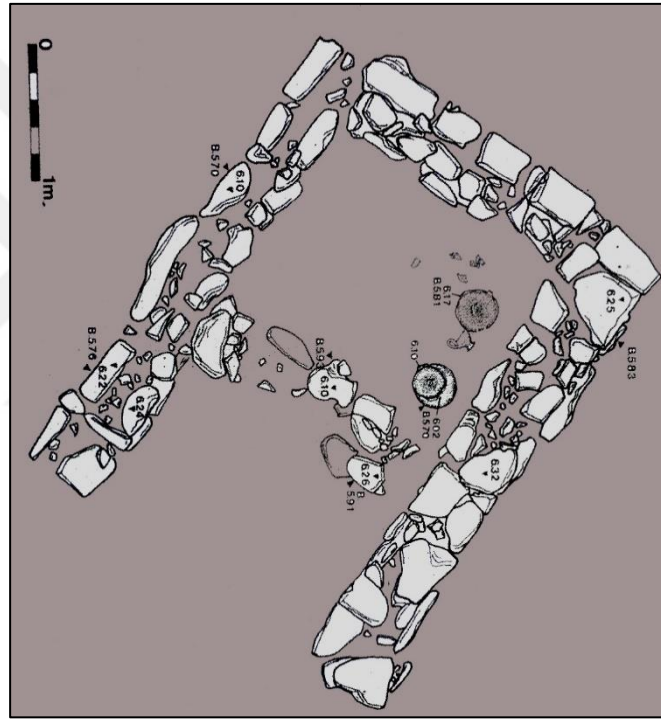
⁹⁰⁹ Hélène Whittaker, **Religion and Society in Middle Bronze Age Greece**, Cambridge University Press, New York, (Religion) 2014, s. 147.

⁹¹⁰ Whittaker, Religion, s. 147.

gelişmesini sağlamış, firavunlar arasındaki halef-selef ilişkisinin meşruiyetinin bir aracı olmuştur.⁹¹¹

Batı Anadolu’da ölüm ve sonraki yaşam düşüncesinin bu denli materyalize edildiği bir düşün evreninin olmadığı, bugüne kadar tespit edilen mezarlar ve mezarlık alanları üzerinden rahatlıkla söylenebilir. Başta Hisarlık-Troya olmak üzere kazılan yerleşimlerde konum ve mimari açıdan keskin farklılıklar gösteren, mezar yapıları tespit edilebilmiş değildir.

Şekil 56: Beşiktepe 15 No’lu Batı Mezar Yapısı

Kaynak: Basedow, Troia, s. 417’deki Plandan Geliştirilmiştir.

Beşiktepe’de açığa çıkarılan, 15 numaralı batı mezar yapısı (Şekil 56), Hatti kraliyet ailesine yönelik ölü gömme gelenekleri üzerinden okunmakta ya da bölge dışı analogiler üzerinden karşılaştırmalar yapılarak, anıtsal mezarlar olarak görülmektedir.⁹¹² Mezarlık alanına yaklaşık 200 m. uzaklıkta olan Beşik-

⁹¹¹ Toby Wilkinson, **Early Dynastic Egypt**, Routledge, New York, 1999, s. 198.

⁹¹² Maureen Basedow, **Beşik-Tepe Das Spätbronzezeitliche Gräberfeld**, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2000, (Beşik-Tepe) ss. 151-152; Metin Akyurt, **M.Ö. 2. Binde Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 140; Maureen Basedow, “Beşiktepe Son Tunç Çağı Mezarlığı”, **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, (Troia) ss. 415-418

Yassitepe'deki GTÇ yerleşimi az sayıda seramikle temsil edilen zayıf bir tabakadır.⁹¹³ Dolayısıyla mezarlık alanının yerleşimle ilişkisi, ektramural bir mezarlık alanı olup olmadığı konusundaki arkeolojik veriler güvenilir değildir.

Megaron planlı bu oda mezar; mezarlık alanı içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahip değildir. Ölen kişinin yoğun bir iş gücü ve uzmanlık gerektiren bir mekân içerisinde bir tür sergi kaygısı güdülerek görünür olduğu bir kontekstin⁹¹⁴ olmayışı ve mekân açısından zamana karşı dayanıklılığın gözetilmemiş olması mezarın “elit mezarı”⁹¹⁵ olarak tanımlanamayacağını göstermektedir. Beşiktepe’de en azından mekânsal açıdan ölüm ve ölümden sonraki yaşama dair algıların anıtsal bir şekilde yansıtıldığı bir gerçeklikten, bir sosyal hafıza unsuru olarak geride kalanların ölen kişiyi ziyareti ya da ölen kişinin statüsünden ötürü sahiplenişine yönelik Ege ve Mısır’da olduğu gibi bir mezarlık kavramından bahsedilemez. 15 numaralı batı mezar yapısının içerisinde bulunan kısmen korunabilmiş tunç bir kılıç, yanık vaziyetteki kemik objeler ve seramikler, mezar yapısının toprak üstünde görünür olduğu düşüncesiyle birlikte mezarın “elit mezarı” olarak tanımlanmasının dayanağını oluşturmaktadır.⁹¹⁶ Mezarın üst yapısı hakkında arkeolojik veri olmasa da duvarların çok fazla yük taşıyabilecek nitelikte olmamasından ötürü üstünün toprakla kapatılmış olduğu düşünülmektedir.⁹¹⁷ Bu da mezarlık alanı içerisinde görünürlük açısından anıtsal bir fark yaratacak bir durum değildir. Panaztepe mezarlık alanlarında açığa çıkarılan ve hafır A. Erkanal tarafından “tholos” olarak isimlendirilen unik mezarlarla ilişkili terminoloji sorunludur. GTÇ Egesi’ndeki tholos mezarlar teknik nitelikleri, konumları, buluntularıyla birlikte Panaztepe’deki mezarlarla kıyas yapılamayacak derecede farklılıklar taşır. Örneğin Mykenai’de “Atreus Hazine binası” olarak bilinen tholos mezarın dromosu 36 m. uzunlukta olup kubbeli mezar odasının yüksekliği 13.6

⁹¹³ Beşik-Yassitepe’de yapılan kazılar ETÇ tabakaları daha belirgin olduğunu ortaya koymuştur. Manfred Korfmann, “Beşik – Yassitepe ve Beşik-Sivritepe 1983 Ön Raporu”, **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1984, ss. 107-120; Manfred Korfmann, “Beşik – Yassitepe ve Beşik-Sivritepe ve Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu”, **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, (Beşik) 1985, ss. 229-238; Manfred Korfmann, “Beşik – Yassitepe 1986 Kazı Raporu”, **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, ss. 131-134.

⁹¹⁴ Sofia Voutsaki, “Social and Political Processes in the Mycenaean Argolid: The Evidence from the Mortuary Practices”, **Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age**, (Ed. Robert Laffineur, Wolf-Dietrich Niemeier), Université de Liège, Brüksel, (Social) 1994, s. 62.

⁹¹⁵ Pavuk ve Pieniżek, s. 540.

⁹¹⁶ Basedow, Beşik-Tepe, s. 151; Pavuk ve Pieniżek, s. 540.

⁹¹⁷ Basedow, Beşik-Tepe, ss. 45-46.

m. çapı ise 14.5 m. boyutlarındadır. Mezar odasının girişinde yer alan lento taşının ağırlığı yaklaşık 120 ton olarak hesaplanmaktadır.⁹¹⁸ Atreus Hazine Binası dışında genel olarak tholos mezarlar simetrik işlenmiş büyük taş bloklarla inşa edilen çember şeklinde bir mezar odası ve uzun dromoslara sahip, arazide görünürlükleri gözetilerek inşa edilen anıt mezarlardır.⁹¹⁹

Şekil 57: Panaztepe İ Mezarına Ait Plan ve Fotoğraflar

Kaynak: Plan Erkanal-Öktü, Tafeln, s. 25, 153, 154. Plan, Yazar Tarafından Geliştirilmiştir.

⁹¹⁸ Mee, Burial, s. 286.

⁹¹⁹ Olivier Pelon, **Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires: Recherches sur les Monuments funéraires de plan circulaire dans l'Egée de l'âge du Bronze (IIIe et IIe Millénaires av. J.-C.)** École Française D'Athènes et de Rome, Paris, 1976, ss. 153-426.

Panaztepe'deki mezarlar boyut itibariyle küçük, kuru duvar tekniğiyle inşa edilmiş duvarlara, kısa dromoslara ve kanonik görülmeyecek varyasyonlar gösteren mezar odalarına sahiptirler.⁹²⁰ Mezar odalarının dış mimarisinde simetrik taş sırası ve kubbe olarak nitelendirilebilecek üst yapıları yoktur. Dolayısıyla Ege'deki tholoslarla Panaztepe mezarları arasında keskin benzerlik ya da bir öykünmeden bahsedilemez. (Şekil 57) Nitekim Basedow⁹²¹, Mee⁹²², Akyurt⁹²³, Pavuk ve Girelli⁹²⁴, Cavanagh ve Mee⁹²⁵; Panaztepe mezarların tholos olarak tanımlanması ve Ege GTÇ dünyasıyla ilişkileri hakkında kuşkulu bir yaklaşım sergilemişlerdir. Akyurt bu mezarları “sahte kubbeli oda mezar” olarak tanımlarken⁹²⁶ Cavanagh ve Mee söz konusu mezarları kendine özgü ve hibrit bir geleneğin ürünü olarak değerlendirmektedir.⁹²⁷ Panaztepe mezarlık alanının sonuç yayınında da bu güncel tartışmaya değinilmemekte ve tholos mezarların tanımlanması üzerinde durulmamaktadır.⁹²⁸ Panaztepe'deki örnekler gibi “Miken tholos mezarı” olarak bilinen Kolophon'daki mezarın da Ege örnekleriyle ilişkisi zayıftır. Sadece tipoloji gözetilerek ve kayıt açısından son derece sorunlu olan arkeolojik verilerden beslenerek yapılan tholos tanımlaması indirgemeci bir yaklaşımın göstergesidir. 1920'li yıllara kazılan ve iyi yayınlamamış, soyulmuş, bugün bütünüyle tahrip olmuş ve çevresinde Geometrik Döneme ait mezarların yaygın olduğu bu mezarın⁹²⁹, GTÇ'ye tarihlenmesi konusunda da kuşkular söz

⁹²⁰ Armağan Erkanal-Öktü, **Panaztepe I: Die Friedhöfe von Panaztepe Text**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, (Friedhöfe) ss. 9-28.

⁹²¹ Basedow, Beşik-Tepe, ss. 152-153.

⁹²² Christopher Mee, “Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age”, **The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary of Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997**. (Ed. Eric Cline ve Diane Harris-Cline), Universite de Liege, Liege, 1998, s. 140.

⁹²³ Akyurt, s. 21.

⁹²⁴ Girelli ve Pavuk, s. 29.

⁹²⁵ William Cavanagh ve Christopher Mee, **A Private Place: Death in Prehistoric Greece**, Paul Åström Förlag, Jonsered, 1998, (Private), s. 135.

⁹²⁶ Akyurt, s. 21.

⁹²⁷ Cavanagh ve Mee, Private, s. 135.

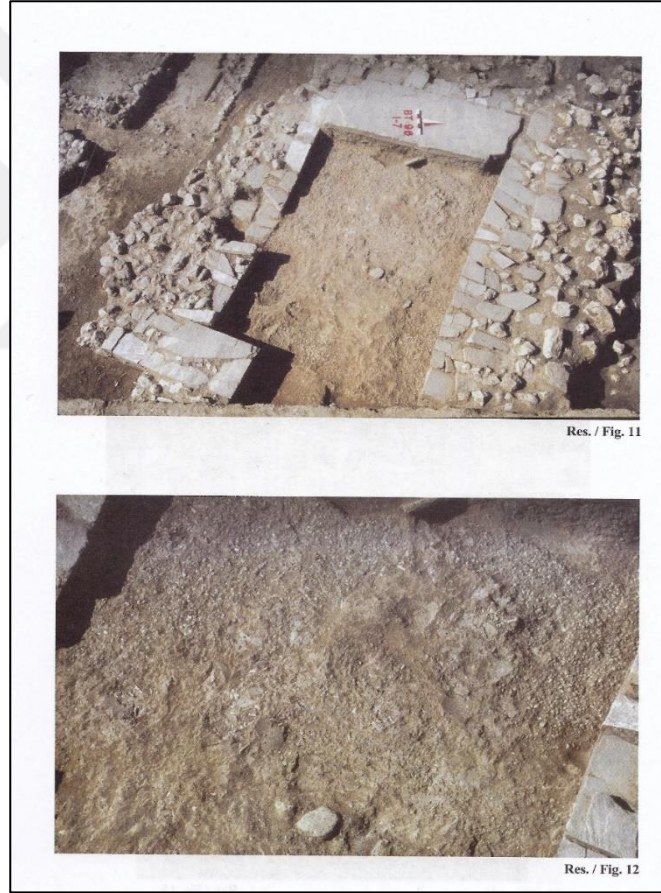
⁹²⁸ Panaztepe, Friedhöfe, ss. 159-177.

⁹²⁹ Christina Özgan başkanlığında gerçekleştirilen güncel yüzey araştırmalarıyla birlikte Kolophon mezarı, 1920'li yıllarda kazı yapan Amerikan ekibin kayıtları da kullanılarak ayrıntılı bir şekilde çalışılmıştır. Martin Gretscher, “Peripheral Knowledge? Reconsidering Archival Documents and the Late Bronze Age at Colophon”, **Anodos: Studies of the Ancient World**, Sayı: 12, 2012, ss. 135-146; Olivier Mariaud, “The Geometric Graves of Colophon and Burial Customs of Early Iron Age Ionia”, **The Dark Ages Revisited**, (Ed. Alexander Mazarakis Ainian), University of Thessaly Press, Volos, 2011, ss. 687-703. Fakat aradan geçen zamanın hem mezarlık alanına verdiği zarar, kaybolan arkeolojik buluntular ve eskimiş kayıtlardan ötürü mezarlık alanı ve sözde Miken tholos mezarının akıbeti konusunda kesin bir sonuca varmak an itibariyle mümkün değildir. Kolophon'da gerçekleştirilecek bir kazı projesiyle bu sorunlar hakkında daha güncel bir veri tabanı oluşturmak gerekiyorsa da yerleşimin olduğu alandaki kamulaştırma problemleri kazı çalışmalarına engel olmaktadır. Nitekim Doç. Dr. Onur

konusudur.⁹³⁰ Dolayısıyla Panaztepe’yle birlikte Kolophon’da tholos mezar olduğu konusunda, literatürdeki genel kanının değişmesi gerekmektedir.

Panaztepe’deki “sahte kubbeli oda mezarlar”, Beşiktepe’deki megaron planlı oda mezar, Baklatepe’deki dikdörtgen planlı oda mezar⁹³¹, (Şekil 58) mimari yapı ve fiziksel alan açısından Batı Anadolu toplumlarının gömülerinin yerel karakterini yansıtan unsurlardır. Plastik öğelerin olmadığı, yerleşimlere göre çeşitlilik gösteren mimari nitelikleriyle birlikte oda mezar geleneği sosyal organizasyon konusunda net veriler sunmamaktadır.

Şekil 58: Baklatepe Oda Mezarı

Kaynak: Aykurt ve Erkanal, s. 185.

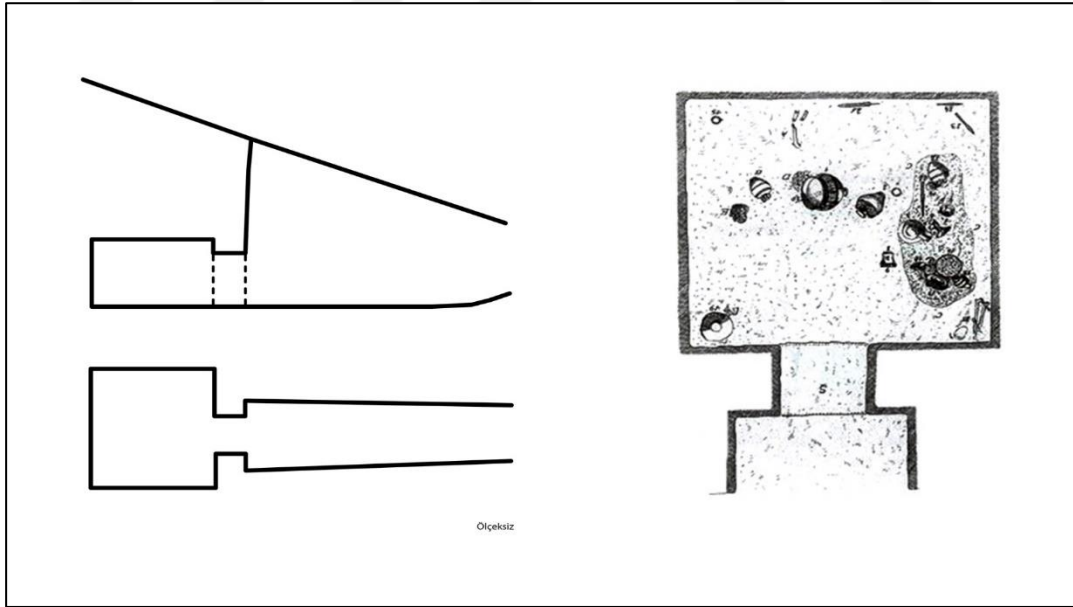
Gülbay’la birlikte, başta mezarlık alanı da olmak üzere yerleşimle ilgili problemlerin çözümü için Kültür Bakanlığı’na sunduğumuz proje, ilgili nedenden ötürü kabul görmemiştir.

⁹³⁰ Christine Bruns-Özgan, Verena Gassner ve Ulrike Muss, “Kolophon Neue Untersuchungen zur Topographie der Stadt”, *Anatolia Antiqua*, Sayı: 19, 2011, ss. 226-227.

⁹³¹ Ayşegül Aykurt ve Hayat Erkanal, *Baklatepe Geç Tunç Çağı Mezarları*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara, 2017, ss. 3-4.

Yerleşim yerlerinden elde edilen verilerle birlikte değerlendirildiğinde, bu mezarları yönetici elitler ya da ekonomik imkânlar açısından avantajlara sahip toplumsal gruplarla ilişkilendirilmesi için yeterli kanıt yoktur. Böyle bir grupta yapılabilmesi için en azından Ege tholosları ya da anıt mezarlar gibi ciddi bir materyal ve insan kaynağı yönetimi gerektiren mezarların gelişmiş olması gerekmektedir. Aynı zamanda sosyal hiyerarşinin kurulmasını sağlayacak kanıtlar sunan yazılı kaynaklara ya da yönetim merkezi olarak kabul edilecek yapı ve buluntuların tespit edildiği yerleşimlerin iyi biliniyor olmasına ihtiyaç vardır. Fakat Batı Anadolu hem tarihsel açıdan hem de materyal kültür açısından Doğu Akdeniz geneline göre bu konularda gelişim gösterebilmiş, Mısır, Orta Anadolu ya da Ege'deki aktörlerle yarışabilecek bir bölge olmamıştır. Bu yüzden fiziksel nitelikleriyle farklılık gösteren bu mezarlarda yatan insanların nasıl bir hiyerarşik düzen içinde yaşamış olduklarına dair çıkarımlar, mecburen mezar yapılarından çok mezarlarda ele geçen objeler üzerinden yapılmaktadır.

Şekil 59: Miletos-Değirmentepe'deki Oda Mezarlarından Örnekler

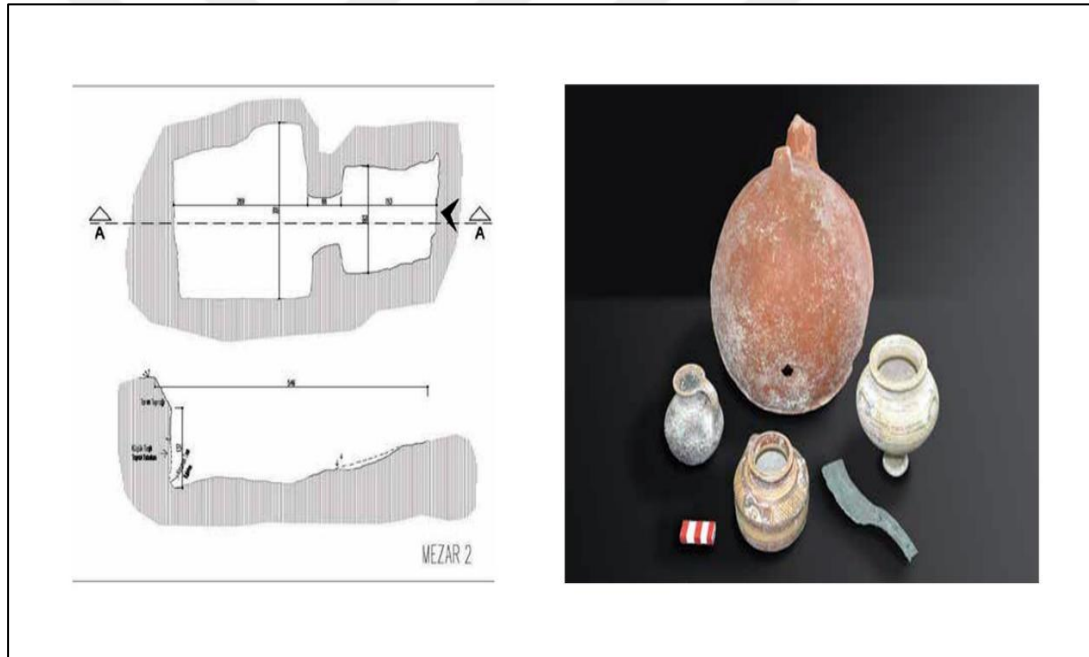

Kaynak: Niemeier, Western, s. 36.

GBA'da, Panaztepe, Baklatepe ve Beşiktepe mezarlarından farklı olarak, Ege'deki oda mezar geleneğiyle net benzerlikler gösteren oda mezarlar, Miletos'un

nekropol alanlarından biri olan Değirmen-tepe'de⁹³², Müsgebi'de⁹³³ ve Pilavtepe'de⁹³⁴ tespit edilmiştir (Şekil 59-60). Yumuşak kayalar oyularak yapılan bu mezarlar dromos ve mezar odasından oluşan iki parçalı mimari yapısı ve eğimli arazide yer almalarıyla bölge genelindeki mezarlardan ayrışır. Değirmen-tepe'de 20. yüzyılın başlarında kazılan mezarların buluntuları yayınlamadan II. Dünya Savaşı esnasında kaybolmuş, daha sonra çeşitli müzelerde bulunan bazı buluntular kısmi olarak yayınlanmıştır.⁹³⁵ E. Forbeck, Miletos Nekropollerini çalıştığı doktora tezinde Değirmen-dere kazılarıyla ilgili eski kayıtları yayınlarsa⁹³⁶ da mezarlarla ilgili veriler bütüncül bir değerlendirme yapmaya imkân vermemektedir.

Şekil 60: Müsgebi'de Yeni Kazılan Bir Oda Mezarın Planı ve Buluntuları.

Kaynak: Emel Özkan ve diğerleri, ss. 124-125.

⁹³² Niemeier, British, s. 13.

⁹³³ Yusuf Boysal, "Milli Eğitim Bakanlığı, Müsgebi Kazısı 1963 Yılı Kısa Raporu", **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı: XIII, Ankara, 1964, (Milli), ss. 81-85; Yusuf Boysal, "1964 Müsgebi Kazıları Hakkında Kısa Rapor", **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı: XIV-1-2, 1967, (Kısa), ss. 123-127; Yusuf Boysal, "Müsgebi Kazısı 1963 Yılı Kısa Raporu", **Belleten**, Cilt: 31, Sayı: 121, (Belleten), 1967, ss. 67-83.

⁹³⁴ Mathias Benter, "Milas'taki Pilavtepe Miken Oda Mezarı", **Belleten**, Cilt: 74, Sayı: 270, 2010, ss. 343-355.

⁹³⁵ Niemeier, British, s. 13.

⁹³⁶ Elke Forbeck, **Die Nekropolen von Milet: Die Grabungen 1901 bis 1909 und die Arbeiten der Jahre 1993 bis 1996**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bochum-Ruhr Üniversitesi, Bochum, 2016, ss. 5-11.

2012 yılında Milet Müze Müdürlüğü tarafından Değirmen-tepe’de definecilerin tahrip ettiği yeni bir oda mezar⁹³⁷ tespit edilmiş ve kazılmıştır.⁹³⁸ Sonuçları henüz tam yayınlanmamış Miletos mezarına ek olarak Müsgebi’de, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü tarafından yürütülen güncel kazı çalışmalarında daha önce açılmamış 5 yeni oda mezar açığa çıkarılmıştır.⁹³⁹ GH IIIA ve III B döneminde (MÖ 1400-1200) arasında Ege’de yaygınlaşan oda mezarlar, mimari açıdan değil içerisinde ele geçen buluntulardan hareketle elitlerle ya da farklı toplumsal gruplarla ilişkilendirilirler.⁹⁴⁰ GBA’daki örnekler aynı bağlamda görülebilirler. Mezarlardaki buluntuların büyük bir kısmını seramikler oluştururken; soyulmalar, yeniden gömüler sırasında özellikle metallerden yapılmış değerli objelerin alınma ihtimali, arkeolojik kayıtların problemlili olması gibi çeşitli nedenlerden ötürü sosyal hiyerarşi konusunda güvenilir çıkarımlar yapmak zorlaşmaktadır. Ayrıca mezarlarda bulunan iskeletler antropolojik olarak incelenmedikleri için veri tabanı kısıtlanmaktadır. Bu yüzden fiziksel nitelikler, konum ve arazide görünürlük açısından anıtsal nitelikler taşımayan bu mezarları sosyal bir sınıfla ilişkilendirmek için yeterli kanıt yoktur. Boysal, Müsgebi mezarlarının yapısı ve bulunan seramikleri gözetenek bu mezarların Mikenler-Akalar’a ait olduğunu iddia ederken⁹⁴¹ Niemeier, Değirmendere mezarlarını Miletos’taki “Miken varlığının” bir kanıtı olarak görmektedir.⁹⁴² Benzer şekilde Benter, Pilavtepe’deki buluntuları Miken varlığıyla ilişkili olarak okumakta ve oda mezarın zengin ve önemli bir aileye ait olduğunu düşünmektedir.⁹⁴³ Fakat materyal kültür öğelerini etnisiteyle bir tutan bu kültür tarihçi yaklaşım artık geçerliliğini yitirmiştir. Nitekim Ege arkeolojisinde Miken ya da Mikenler ifadesiyle etnik bir tanımlama yapılmasına yönelik eleştiriler⁹⁴⁴, literatürdeki teorik ve metodolojik

⁹³⁷ Bu mezar Müze yetkilileri tarafından hatalı bir şekilde tholos olarak tanımlanmaktadır. Hasibe Akat İslam ve Arife Aslan, “Milet Nekropolü, Değirmen-tepe Mevkii Kazı Çalışmaları”, **23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2015, s. 378.

⁹³⁸ İslam ve Aslan, ss. 377-396.

⁹³⁹ Emel Özkan, Banu Mete Özler ve Ece Benli Bağcı, “Müsgebi Miken Dönemi Nekropolü Kurtarma Kazısı”, **23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2015, ss. 113-130.

⁹⁴⁰ Christopher Mee ve William Cavanagh, “Mycenaean Tombs as Evidence for Social and Political Organization”, **Oxford Journal of Archaeology**, Cilt: 3, Sayı: 3, 1984, ss. 55-57.

⁹⁴¹ Boysal, Belleten, s. 75.

⁹⁴² Niemeier, British, ss. 10-16.

⁹⁴³ Benter, s. 350.

⁹⁴⁴ Jonathan Hall, **Hellenicity between Ethnicity and Culture**, The University of Chicago Press, Chicago, 2002, ss. 48-49; Burns, ss. 70-72; Bennet, Ethnicity, s. 224.

yeniliklerle birlikte⁹⁴⁵, seramikleri insanlarla bir tutan indirgemeci bir anlayışla, GBA'daki mezar ve mezar buluntuların artık değerlendirilemeyeceğini göstermektedir.

GBA'daki oda mezarların Ege'deki örneklerle benzeşiyor oluşu, Batı Anadolu kıyılarında ölümün algılanış biçimiyle ilgili bir ortaklığın var olduğunu göstermektedir. Ölülerin, fiziksel nitelikler açısından paralellikler gösteren yeraltına oyulmuş odalara bırakılması, mezarların arazideki görünürlüklerinin kısıtlı olması, ölünün gömülmesi konusunda benzer alışkanlıklara sahip insanların yaşamış olduğunu göstermektedir. Bu insanlarla ilgili etnik değerlendirmeler yerine, mezarların yapılmasında harcanan enerji ve kaynaklar, varsa fiziksel niteliklerle ölümün doğal döngüsüne karşı doğaüstü fikirlerin materyalize edildiği arkeolojik verilere (anıtsallık, ölünün sergilenmesine yönelik mimari, duvar resimleri ve ölümden sonraki yaşama dair ikonografik öğeler vb.) odaklanılmalıdır. GBA'daki oda mezarlar; gerek inşa edilirken gerekse ölü gömüldükten sonra yalın nitelikler gösteren, anıtsallığın ve görsel kültür öğelerinin gelişmediği mezar yapılarıdır. Bu açıdan buradaki gömüleri elitlerle ilişkilendirmek için yeterli materyal kanıt yoktur.

Ölülerin pişmiş toprak kaplar içine konarak gömülmesi bölgedeki en yaygın ölü gömme geleneğidir. Pithos ya da mezar küpleri, çömlekler ve urneler bu gömülerin yapıldığı kap türlerini temsil ederler. (Şekil 61) Pithos mezarlar taşlardan oluşan kare denebilecek plana sahip platformlar içine pithoslar yerleştirildikleri gibi⁹⁴⁶ doğrudan toprağa açılan çukurlara da konmaktadır.⁹⁴⁷ ETÇ'den beri bölgede yaygın olan bu gömü biçiminde pithoslar bir tür tabut işlevi görmektedir, ölen kişi ölüm sertliği yaşamadan pithosun içine yerleştirilmektedir.⁹⁴⁸ Bu şekilde hem hijyen açısından hem de ölünün taşınması açısından kolaylık sağlanmaktadır.⁹⁴⁹ Çömlek mezarlar boyut

⁹⁴⁵ Carl Knappet (Ed.), **Network Analysis in Archaeology: New Approaches to Regional Interaction**, Oxford University Press, Oxford, 2013; Peter van Dommelen ve Bernard Knapp (Ed.), **Material Connections in the Ancient Mediterranean. Mobility, Materiality, Identity**, Routledge, New York, 2010; Cyprian Broodbank, **The Making of the Middle Sea: A History of Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World**, Oxford University Press, Oxford, 2013.

⁹⁴⁶ Erkanal, Friedhöfe, ss. 28-50.

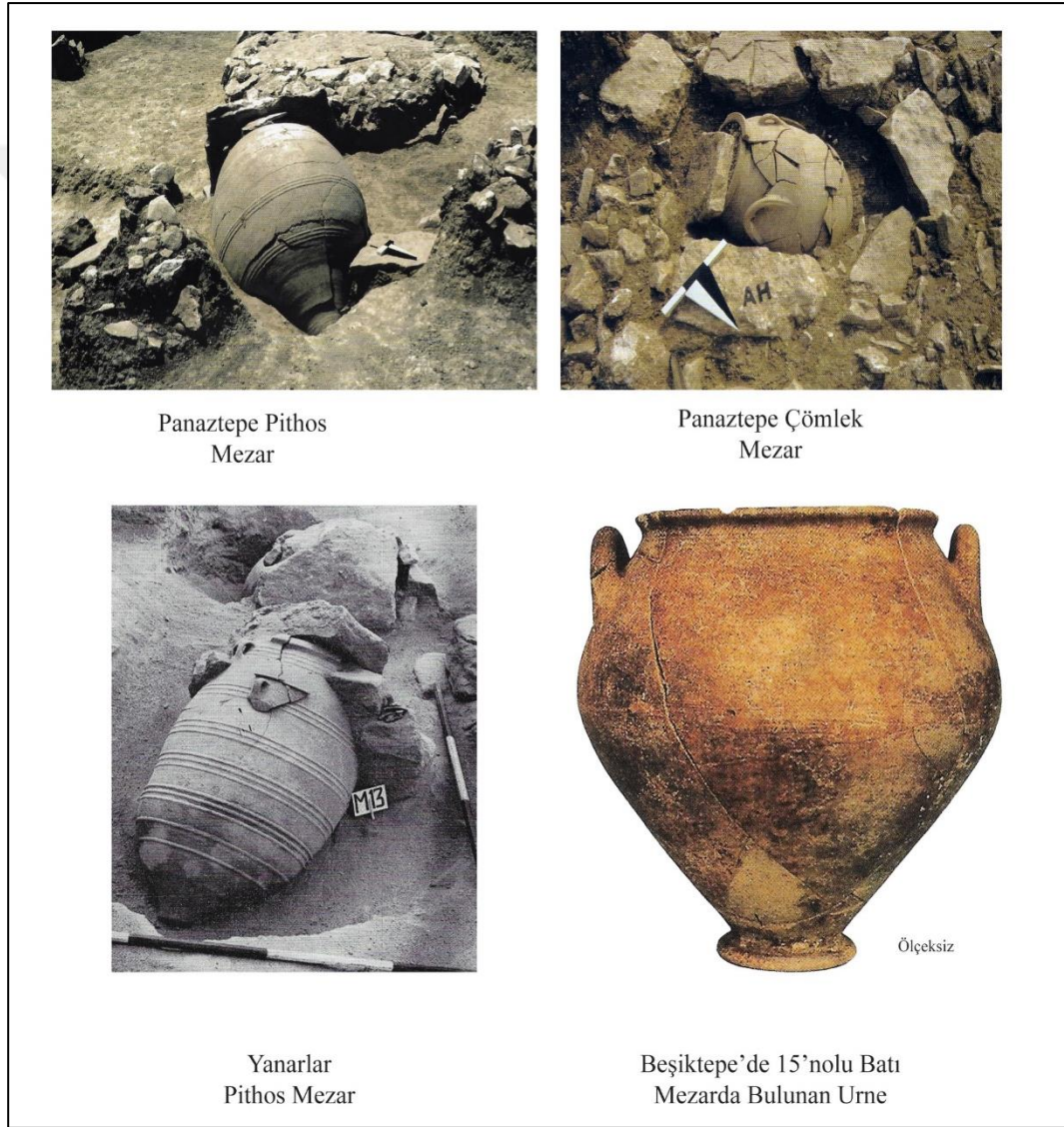
⁹⁴⁷ Akyurt, ss. 94-97.

⁹⁴⁸ Kutlu Emre, **Yanarlar Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1978, (Yanarlar), s. 16.

⁹⁴⁹ Giorgos Vavouranakis, "Funerary Pithoi in Bronze Age Crete: Their Introduction and Significance at the Threshold of Minoan Palatial Society", **American Journal Of Archaeology**, Cilt: 118, Sayı: 2, 2014, s. 217.

açısından bebek ve çocuk gömülerine uygun fiziksel alana sahipken, Beşiktepe'deki çömlek mezarlar üzerinde yapılan analizler, çömleklerin daha önce pişirme kabı olarak kullanıldığını ortaya çıkarmıştır.⁹⁵⁰ Çömlek mezarlarda az sayıda arkeolojik buluntunun ele geçmesiyle birlikte Basedow bu mezarları toplumun ekonomik açıdan dezavantajlı kesimleriyle ilişkilendirmektedir.⁹⁵¹

Şekil 61: Pişmiş Toprak Kaplara Yapılan Gömülerden Örnekler

Kaynak: Erkanal-Öktü, Tafeln, s. 177, 216; Emre, Yanarlar, Lev. XVI; Basedow, Troia, s. 418.

⁹⁵⁰ Basedow, Beşik-Tepe, s. 38.

⁹⁵¹ Basedow, Beşik-Tepe, s. 38.

Bu bağlamda pithos mezarlar hem yaygınlıkları hem de görece daha zengin mezar hediyeleyerine sahip olmalarıyla çömlek mezarlara göre daha varsıl kişilere ait mezarlar olarak görülebirlirler. Buna karşın Afyon'daki GTÇ I ve öncesine tarihlenen mezarlık alanında mühür, figürin ve metal nesnelerin bulunmamış olması ve gömülerde seramik ağırlıklı bir envanterin oluşu⁹⁵², Panaztepe'de ise başta skarabe olmak üzere daha zengin mezar buluntuların ele geçmesi⁹⁵³ bu çıkarımın statik olamayacağını ve yerleşim yerlerine göre farklılık gösterdiğini yansıtmaktadır. Bu durumda gömünün yapıldığı pithoslar, bir tabut olarak kullanılmak için gömüyü yapan insanlar tarafından yapılmadırsa, maliyet yükü olan bir obje olarak değerlendirilmelidir. Pithosların karşılanması konusunda bir tür "cenaze hizmetinin" var olduğu düşünülebilir. Yanı sıra ölen kişinin yakınları hali hazırda kullanmakta oldukları bir pithosu gömme için kullanmış olabilirler. Her durumda fiziksel nitelikler açısından pithos ve çömlek mezarlar; ölümden sonrasıyla ilgili düşüncelerin görsel kültür öğeleriyle materyalize edilmediği daha yalın bir konteksti yansıtmaktadırlar.

Pithos gömüler KBA, OBA, İBA'da biliniyor olmasına karşın, GBA'da henüz pithos mezarların tespit edilememiş olması, araştırma eksikliği kadar farklı geleneklerle de ilişkili olabilir. Nitekim GBA'da Değirmen-tepe ve Müsgebi mezarlıklarının oda mezar oluşu, kıyı kesimlerindeki ölü gömme geleneğinin ana tipini yansıtırken⁹⁵⁴, Büyük Menderes Havzası'nda pithos gömü geleneğinin yaygın olabileceği düşünülebilir. (Şekil 62) Fakat başta Beycesultan olmak üzere merkezi yerleşimlerin mezarlık alanları henüz kazılmadığı için bu çıkarımı destekleyecek arkeolojik kanıtlar zayıftır.⁹⁵⁵

Kremasyon geleneğiyle ilişkili olarak ölünün külleri ve yanmış kemiklerinin konulduğu urneler doğrudan toprağa gömülen ve kimi örneklerde ağzı bir kapakla kapatılan pişmiş toprak kaplardır. Beşik-tepe⁹⁵⁶, Panaztepe⁹⁵⁷ ve Hisarlık-Troya'da⁹⁵⁸ net bir şekilde tespit edilen urne gömüler fiziksel alan açısından ceset gömmenin

⁹⁵² Emre, Yanarlar, s. 67.

⁹⁵³ Erkanal, Friedhöfe, ss. 28-50.

⁹⁵⁴ Akyurt, s. 105.

⁹⁵⁵ Beycesultan'ın güneyinde yer alan bir alanda tespit edilen mezarlık alanında geç dönem mezarlıklarıyla birlikte OTÇ olarak tarihlendirilen pithos mezarlar, bu geleneğin bölgedeki yayılımıyla ilgili ilk ipuçlarını oluşturmaktadır. Abay ve Dedeoğlu, ss. 59-60.

⁹⁵⁶ Urnelerden biri 15 numaralı batı mezarın içinde ele geçmiştir. Basedow, Beşik-Tepe, s. 46

⁹⁵⁷ Erkanal, Friedhöfe, s. 529.

⁹⁵⁸ Blegen ve diğerleri, ss. 370-374.

yapıldığı mezar türlerinden farklı bir ölüm algısını yansıtmaktadır. Fakat bu algının boyutları hakkında yazılı kaynaklar olmadığı için geniş değerlendirmeler yapmak imkânsızdır. Bu bağlamda Hatti ölü gömme gelenekleri ya da Homeros'un bir kılavuz olarak kullanılması⁹⁵⁹ metodolojik bir yanılsa işaret eder. Bölge dışı yazılı kaynaklardan hareketle bölgedeki gelenekleri yeniden canlandırmak, kavramsal aktarımları beraberinde getirir. Kremasyon bölgelerarası ortak bir gelenek olarak görünse bile, ölülerini bu şekilde gömen insanların ölümü algılama biçimi aynı olmayabilir. Dolayısıyla analogiler bu bağlamda bir açıklama sağlasalar bile birbirinden kilometrelerce uzakta yaşayan ve aralarındaki iletişimin zayıf olduğu insan toplumlarının ölüm algısını birebir yansıtıyor olamazlar.

Şekil 62: Batı Anadolu'da GTÇ Oda Mezar ve Pithos Mezarların Dağılımını Gösteren Harita

Kaynak: Muammer İreç

Basit toprak mezarlar ve etrafı taşlarla sınırlandırılarak oluşturulan sanduka mezarlar, Batı Anadolu'da yaygın olarak tespit edilebilmiş değillerdir. Kazılmış olan mezarlıklarda da bu örneklerle az rastlanmakta ya da hiç rastlanmamaktadır.⁹⁶⁰ En basit

⁹⁵⁹ Korfmann, Beşik, s. 233.

⁹⁶⁰ Akyurt, ss. 91-93; 98-99.

ölü gömme biçimi olan bu mezarların görünürlükleri ve kapladıkları fiziksel alan kısıtlıdır. Harcanan enerji ve mezarın hazırlanması için çok fazla insan emeğine ihtiyacın duyulmayacak oluşu, bu mezarları en yalın ölü gömme birimi haline getirmektedir. Bu durumun ölümün algılanış biçimiyle mi yoksa ekonomik güç–sosyal hiyerarşiyle mi ilişkisi olduğu konusunda kesin bir çıkarım yapmak zordur.

4.9.3. Mezarlarda Ele Geçen Buluntular

Mezarlar içine çeşitli amaçlarla materyal kültür öğelerinin bırakılması, kıtalararası benzerlikler gösteren ve 19. yüzyıldan beri anıtsal mezarlarla birlikte arkeolojinin gelişiminde merkez rol oynayan bir konudur.⁹⁶¹ Fakat Batı Anadolu’da Ege ve Mısır’da olduğu gibi hem anıtsal mezar yapılarının gelişmemesi, hem de değerli nesnelerden oluşan zengin mezar hediyelerinin ‘yığıldığı’ ölü gömme anlayışının olmamasından ötürü, mezar buluntularının sosyal organizasyon bağlamında ele alınması yeterli ilgiyi görmemiştir. Yukarıda değinildiği gibi ölüm algısının Doğu Akdeniz geneline göre farklı olduğu anlaşılan bölgedeki mezar buluntuları, bütüncül bir yaklaşımla hem mezarların fiziksel nitelikleri hem de ilişkili yerleşimlerin durumu göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda mezarların herhangi bir toplumsal “sınıfla” ilişkisi, ölünün mensubu olduğu sosyal düzeni yansıtır yansıtamayacağı, mezarların inşasına harcanan enerji ve içine konan objelerin niteliği holistik olarak ele alınmalıdır. Mezar buluntuları istatistiksel bir bağlamda değil niteliğin, farklılığın ve çeşitliliğin öne çıktığı bir bağlamda incelenmelidir.⁹⁶²

Bugüne kadar gerek Arzava krallığı gerekse Mira, Şeha , Hapalla, Viluşa gibi yerel krallıkların yöneticilerine ait mezarlar bulunamamıştır. Kesin bir şekilde bu krallıkların merkezi olarak kabul edilecek yerleşimlerin tespit edilmemiş olmasıyla birlikte değerlendirildiğinde mezarlar üzerinden sosyal organizasyon, toplumsal tabakalanma gibi konularda çıkarımlarda bulunmak için henüz yeterli veri yoktur. Bu yüzden Batı Anadolu’daki politik örgütlenmelerin yapısı, Hatti kaynaklarında

⁹⁶¹ Robert Chapman, “Death, Burial, and Social Representation”, **The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial**, (Ed. Liv Nilsson Stutz ve Sarah Tarlow), Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 47.

⁹⁶² Voutsaki, Social, s. 56

LU.GAL unvanıyla anılan yöneticilerle ilgili ölüm konteksti kullanılarak bir geçmiş okuması yapmak şu aşamada söz konusu değildir. Beşiktepe ve Panaztepe gibi sonuç yayınları yapılmış mezarlık alanlarında; sosyal hiyerarşiyle ilişkilendirilecek anıtsal nitelikleri olan mezarlar, Mykenai halka mezarlarında olduğu gibi zengin ve nadir objelerden oluşan mezar buluntuları bulunmamaktadır. Bu mezarlıklarla ilişkin, anıtsal yapıların ve keskin bir hiyerarşik düzeni yansıtan arkeolojik verilerin elde edildiği yerleşim alanlarının eksikliği, eldeki verilerle güvenilir bir geçmiş okuması yapılmasına engel olmaktadır.

Hisarlık-Troya ve Beşiktepe'deki mezarlar fiziksel nitelikleri ve mezar buluntuları açısından Ege ya da Mısır örnekleriyle kıyaslanamayacak yapıdadır. Hisarlık-Troya'nın surları ve sur içindeki anıtsal yapıları düşünüldüğünde, Mykenai'de olduğu gibi mezarlara yansıyan bir toplumsal tabakalanma beklenebilir. Fakat gerek yerleşimde ele geçen, bölgelerarası ticaret ya da elitler arası hediye değişimiyle ilişkilendirilebilecek arkeolojik buluntuların çok zayıf olması⁹⁶³, böyle bir beklentinin temelsiz olduğunu göstermektedir. Genel olarak Kuzeydoğu Ege'de GTÇ öncesi bölgelerarası ilişkileri yansıtan veriler neredeyse yok denecek düzeydedir.⁹⁶⁴ KBA'da GTÇ I döneminde seramikler, az sayıda takı ve mühür Kıta Yunanistan ve Girit'le ilişkilendirilirken, GTÇ II ve III döneminde Doğu Akdeniz geneliyle ilişkilendirilen yine az sayıda seramikler, takılar, mühürler, fildişi objeler söz konusudur.⁹⁶⁵ Beşiktepe'deki buluntuların da katıldığı bu envanter, KBA'nın uzak mesafeli obje hareketliliğinde kısıtlı bir aktör olduğunu yansıtmaktadır. Bölge dışı ilişkilerle zenginleşemedikleri yaşam alanlarından anlaşılan bu insanların mezarlarında da zenginliğin yansıdığı bir kontekstin oluşmaması son derece doğaldır. Beşiktepe'deki 15 numaralı batı mezar yapısında ele geçen arkeolojik buluntuların çoğunluğunu seramikler oluşturmakta, bir kısmı yanarak tahrip olmuş bir kılıç, kemik ya da fildişinden yapılmış 6 parça süs eşyası, 1 tunç alet mezardaki buluntu çeşitliğini yansıtmaktadır⁹⁶⁶ (Şekil 63). Bugüne kadar gerçekleşen doğal tahribat ve muhtemel

⁹⁶³ Magda Pieniżek, Peter Pavuk ve Ekin Kozal, "The Troad, South Aegean, and the Eastern Mediterranean. Long Distance Connections during the Middle and Late Bronze Age", **Bronzezeitlicher Transport: Akture, Mittel und Wege**, (Ed. Bianka Nessel, Daniel Neumann ve Martin Bartelheim), Tübingen University Press, Tübingen, 2018, (Distance) ss. 375-410

⁹⁶⁴ Pieniżek ve diğerleri, Distance, s. 378.

⁹⁶⁵ Pieniżek ve diğerleri, Distance, ss. 378-379.

⁹⁶⁶ Basedow, Beşik-Tepe, ss. 47-48.

soyulmalar göz önüne alınsa bile, bu mezar gerek fiziksel nitelikleri gerekse buluntularıyla hiyerarşik bir yapılanmaya sahip bir toplumsal yapıyla ilişkilendirmek için yeterli unsurlar taşımamaktadır. Buna karşın ölü gömmelerin pithos ve çömlek mezarlardan farklı olarak megaronu anımsatan plana sahip bir oda içerisinde yapılmış olması ve tahrip olmuş bir kılıcın varlığı, Beşiktepe'ye has bir çeşitliliğin göstergesidir.

Şekil 63: Beşiktepe 15 No'lu Mezarda Bulunan Buluntulardan Örnekler

Kaynak: Basedow, Troia, s. 418.

Beşiktepe'den farklı olarak Panaztepe mezarlık alanı daha zengin ve bölgelerarası obje hareketliliğiyle ilişkilendirilebilecek buluntulara sahiptir. Buna karşın Panaztepe'de yapılan kazılarda anıtsal olarak tanımlanacak bir yapının bulunmamış olması, yerleşim alanındaki GTÇ tabakalarının domestik nitelikleri⁹⁶⁷ ve mezarlık alanındaki zenginlikle birlikte değerlendirilebilecek kontekstlerin bulunamamış olması, bütüncül bir değerlendirmeye engel olmaktadır. Kuzey ve Batı Mezarlık alanında bulunan kuru duvar tekniğiyle yapılmış 12 oda mezar ve 37 adet pithos⁹⁶⁸, farklı ve zengin buluntuların ele geçtiği ana mezar gruplarıdır. Oda

⁹⁶⁷ Çınardalı-Karaaslan, Recent, ss. 58-68.

⁹⁶⁸ Erkanal-Öktü, Friedhöfe, s. 160.

mezarlardan 6 tanesi soyulmadan ele geçtiği için⁹⁶⁹ bu mezarlara bırakılan buluntularla ilgili güvenilir çıkarımlar yapmak mümkündür.

Şekil 64: Panaztepe’de Bulunan Mezar Buluntularından Bazı Örnekler

Kaynak: Erkanal-Öktü, Tafeln, ss. 344-376.

Oda mezarlarda; metal alet ve silahlar, mühürler, çeşitli maden ve değerli taşlardan yapılmış süs eşyaları, pithos mezarlarda skarabeler, mantar biçimli altın

⁹⁶⁹ Armağan Erkanal-Öktü, **Panaztepe I: Die Friedhöfe von Panaztepe Tafeln**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, (Tafeln), ss. 25-47.

objeler, tunç mızrak uçları, mühürler ve oda mezarlara benzer şekilde süs eşyaları ele geçmiştir⁹⁷⁰ (Şekil 64). Çınardalı-Karaaslan; bütün mezar türlerini gözeterek steatit, akik, kaya kristali, ametist, kireçtaşı, pişmiş toprak, altın, gümüş, kurşun, frit, fayans, cam, kehribar ve kemikten oluşan 5000'den fazla süs eşyasının var olduğunu belirtmektedir.⁹⁷¹ Mezar buluntularındaki bu çeşitlilik, kehribar süs eşyası ve skarabeler gibi bölge dışından gelen materyal kültür öğeleri, Panaztepe'ye has bir durumdur. Bu objelerin mezarlara bırakılması, en yalın haliyle ekonomik değerlerinden vazgeçildiğini ve sembolik işlevlerinin değiştiğini, ölünün yanına bırakılarak doğaüstü bir algıyla ilişkilendirildiğini göstermektedir. Bu durum gömen ve gömülen insanların zenginliği olarak görülebilirse bile çok basit bir yaklaşımdır.⁹⁷² Panaztepe'deki oda mezar ve pithos mezarlara çoklu gömüler yapıldığı için mezar buluntularını bireylerle ilişkilendirmek mümkün olmamaktadır. Biyoarkeolojik anlamda mezarların bir aileye ait olduğunu gösteren kanıtlar olmasa da Ege ve Yakındoğu'da oda mezar gelenekleri düşünüldüğünde⁹⁷³ bu mezarların aile mezarı olarak yorumlanması doğaldır.⁹⁷⁴ Ege'de tholoslar gibi zengin olmayan oda mezarlar, sosyal ve ekonomik açıdan daha yatay bir yapılanmanın geliştiğinin göstergesi olarak kabul edilmektedir.⁹⁷⁵ Panaztepe ve Beşiktepe örnekleri de bu bağlamda değerlendirilebilir. Fakat mimari açıdan Ege tholoslarıyla kıyaslanacak, arkeolojik buluntularıyla ise Mykenai'deki halka mezarlardaki zengin gömülerle karşılaştırılabilecek örneklerin Batı Anadolu'da olmayışı, toplumsal yapı açısından keskin farklılıklar olduğunu yansıtmaktadır. Aile kavramının önemsenmesi ve bu durumun ölü gömme geleneğine yansiyarak, ölümden sonra aynı fiziksel alanın bireyler tarafından paylaşıyor oluşu, sosyal düzlemde mezar buluntularından daha önemli bir olgudur.

Baklatepe oda mezarı; mezarda ele geçen buluntuları, biri çocuk olmak üzere en az on iki bireyin gömülmüş olması, cesetlerle birlikte yanmış hayvan kemikleri ve

⁹⁷⁰ Erkanal-Öktü, Tafeln, ss. 25-47.

⁹⁷¹ Çınardalı-Karaaslan, Glass, s. 125.

⁹⁷² Erkanal, Friedhöfe, s. 526.

⁹⁷³ Jill Baker, **The Funeral Kit Mortuary Practices in the Archaeological Record**, Left Coast Press, California, 2012, s. 23; James Wright, "Chamber Tombs, Family, and State in Mycenaean Greece", **Dioskouroi: Studies Presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the Anniversary of their 30-year Joint Contribution to Aegean Archaeology**, (Ed. Chrysanthi Gallou, Mercourios Georgiadis ve Gina Muskett), Bar International Series, Oxford, (Chamber), 2008, ss. 144-153.

⁹⁷⁴ Akyurt, s. 102.

⁹⁷⁵ Wright, Chamber, ss. 147-148.

cüraf haline gelmiş tunç objelerin⁹⁷⁶ ele geçmesiyle birlikte OBA'da benzeri olmayan bir nitelik göstermektedir. Aykurt ve Erkanal tarafından tümölüs olarak tanımlanan⁹⁷⁷ bu oda mezardeki fildişi parçaları, fildişinden yapılmış tarak, kemikten yapılmış aplikler, Ege üslubundaki mühür, mezar odasının fiziksel nitelikleriyle birlikte “bağlı oldukları yerleşimin önde gelen bireylerinin” mezarları olarak yorumlanmıştır.⁹⁷⁸ Baklatepe’de GTÇ yerleşiminin tespit edilememiş olması⁹⁷⁹, höyüğün yakınlarında yer alan Kocabaştepe’de çok kısıtlı alanlarda kazı çalışmalarının sürdürölmesi⁹⁸⁰ ve GTÇ’ye tarihlendirilebilecek oda mezarla çağdaş bir tabakanın tespit edilmemiş oluşu holistik bir değerlendirme yapmaya engel olmaktadır.

Miletos Değirmen-tepe’deki mezarların arkeolojik kayıtları sorunlu olduğu için, mezar buluntularını sosyal organizasyon bağlamında inceleyecek bir veri tabanı yoktur. Miletos’ta kısıtlı alanlarda açığa çıkarılan GTÇ tabakaları ve Hellenistik-Roma-Bizans dönemlerinde gerçekleşen tahribattan ötürü⁹⁸¹ yerleşim alanı ve mezarlıklar arasında sağlıklı bir ilişki kurulamamaktadır. Benzer şekilde Müşgebi’deki mezarlık alanıyla ilişkili olması beklenen yerleşim yerine yönelik araştırmalar Boysal döneminden beri sürdürölmesine rağmen⁹⁸² sonuç vermemiştir. Sadece mezar buluntularından hareket ederek mezar sahiplerinin hiyerarşik bir toplumda yaşayıp yaşamadığı ya da bir toplumsal gruba/sınıfa ait olup olmadığına yönelik çıkarımlar yapmak, mezar buluntuları ve türünü etnik gruplar üzerinden okumak⁹⁸³ geçerliliğini yitirmiş bir yaklaşımdır. Ayrıca 20. yüzyılda yapılmış kazıların materyal kültürle ilgili kayıtları kadar antropolojik verileri de sorunludur. Mezarlarda ele geçen iskeletlerin yaş, cinsiyet temelinde, kemik parçalarının sayısı ve dağılımını gözetir şekilde ele alındığı çalışmalar⁹⁸⁴, yine holistik bir yaklaşımı imkânsız hale getirmektedir.

⁹⁷⁶ Aykurt ve Erkanal, ss. 39-40.

⁹⁷⁷ Aykurt ve Erkanal, ss. 3-4.

⁹⁷⁸ Aykurt ve Erkanal, s. 42.

⁹⁷⁹ Turhan Özkan ve Hayat Erkanal, **Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi**, İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü, İzmir, 1999, ss. 13-39.

⁹⁸⁰ Ayşegöl Aykurt, **Kocabaş Tepe Orta Tunç Çağı Seramiklerinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, ss. 5-20.

⁹⁸¹ Niemeier, British, ss. 1-20

⁹⁸² Boysal, Kısa, s. 123

⁹⁸³ Boysal, Belleten, s. 75; Niemeier, British, ss. 10-16; Benter, s. 350.

⁹⁸⁴ Yanarlar’da bulunan mezarların yaş ve cinsiyet verileri saptanamamıştır. Emre, Yanarlar, s. 69. Miletos ve Kolophon’da arkeolojik buluntular gibi iskeletler ya kaybolmuş ya da yeterli düzeyde kayıt altına alınmamıştır. Eski kazılardan ötürü antropolojik veriler konusundaki yaşanan benzer sıkıntılar Hattuşa için de geçerlidir. Schachner, Efsanevi, s. 235.

Uzun bir zaman dilimine yayılan çoklu gömülerden ötürü tekrar tekrar açılan oda mezarlara bırakılan değerli objelerin (özellikle metallerden imal edilmiş olanlar) en son “mühürlendikleri” halleriyle bugüne ulaşmalarının zor olduğuna yönelik literatürde genel bir kabul vardır.⁹⁸⁵ Bu kabul de gözetildiğinde, bir yerleşim alanıyla ilişkili olmaksızın tespit edilen Baklatepe, Pilavtepe ve Müsgebi mezarlarında ele geçen buluntuların, mezar sahiplerinin yaşarkenki statüleri ya da toplumsal yapı hakkında kısıtlı veriler sunmaktadırlar. Bu mezarlardan gömülen ve gömen kişilerin ekonomik anlamdaki yeterlilikleri, tercih ettikleri ölü gömme biçimleri ve ölümden sonra yaşama yönelik algılarına dair temel bilgiler edinilmektedir. Ege ve Mısır’la kıyaslandığında hem mimari hem de buluntu açısından son derece yalın nitelikler gösteren Batı Anadolu’daki oda mezarlarda, altından yapılmış masklar, figüratif steller ya da duvar resimleri gibi bir tür sergileme kaygısının yaşandığını gösteren öğelerin olmayışı, bölgeyi Doğu Akdeniz’de elitlerle ilişkilendirilen mezar kontekstinden ayırtmaktadır.

Çömlek ve pithos mezarlar, daha kısıtlı alanlara sahip oldukları için içlerine bırakılan objeler nicelik olarak daha azdır. Çoğunlukla bebek ve çocuk mezarları olarak kullanılan çömlek mezarlarda çok az sayıda arkeolojik⁹⁸⁶ buluntu ele geçmektedir. Oda mezarlara benzer şekilde pithos mezarlar, tekil gömüler kadar çoklu gömüler için kullanılmışlardır. Beşiktepe ve Panaztepe’de çok sayıda çoklu gömünün yapıldığı pithos mezarlar kazılmıştır.⁹⁸⁷ Panaztepe’deki pithos mezarlarda seramiklerin yanı sıra süs eşyaları, skarabeler, mantar biçiminde altın objelerin ve cam buluntular ele geçmiştir⁹⁸⁸. Erkanal-Öktü, camı “ancak yaşam seviyesi yüksek bireylerin” sahip olabileceği bir malzeme olarak tanımlamaktadır⁹⁸⁹. Dolayısıyla pithos gömülerde yatan insanları yatay bir toplumsal hiyerarşinin bir parçası olarak görmektedir. Bu mezar türlerinde ele geçen arkeolojik buluntular da yerleşim

⁹⁸⁵ Aykurt ve Erkanal, s. 40; Benter, s. 350.

⁹⁸⁶ Aykurt, s. 117. Fakat Hisarlık’ta MÖ 1750-1600 yılları arasına tarihlenen bir ya da iki yaşında bir çocuğa ait mezarda fayans, kaya kristali ve altından takı ve objelerin ele geçmiştir. Pieniżek, küçük bir çocuğa ait bir mezarda bu buluntuların ele geçmiş olmasını, Hisarlık’ta yaşayan elitlerle ilişkilendirmektedir. Magda Pieniżek, “Luxury and Prestige on the Edge of the Mediterranean World: Jewellery from Troia and Northern Aegean in the 2nd Millennium B.C. and its Context”, **Kosmos: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age**, (Ed. Marie-Louise Nosch ve Robert Laffineur), Peeters, Leuven-Liege, 2012, s. 504.

⁹⁸⁷ Erkanal-Öktü, Friedhöfe, ss. 28-50, Basedow, Beşik-Tepe, ss. 14-16, Aykurt, s. 16

⁹⁸⁸ Erkanal-Öktü, Tafeln, ss. 48-60.

⁹⁸⁹ Erkanal-Öktü, Friedhöfe, s. 526.

alanlarından gelen bütüncül veriler olmadığı için, sosyal organizasyon bağlamında kısıtlı veriler sunmaktadırlar. Panaztepe pithosları hem nicelik hem de nitelik açısından, Yanarlar'daki pithos mezarlardan çok daha zengindir. Yanarlar mezarlığıyla ilişkilendirilecek bir yerleşim tespit edilemediği için bu yalınlığın ekonomik koşullardan mı yoksa sosyal bir pratiğin sonucu mu olduğu anlaşılmamaktadır. Yanarlar'da birkaç örnek dışında objelerin mezar çukurlarında pithosların yanına konması, başta yonca ağızlı testiler olmak üzere kapalı kapların bu seramiklerin çoğunluğunu oluşturması⁹⁹⁰, seramik bırakma geleneğinin libasyon⁹⁹¹ ya da ölümden sonra yaşamla ilgili bir geleneğin parçası olduğunu göstermektedir.

Ölüler yakıldıktan sonra kalan kemikler ve küllerin konduğu urne mezarların içinde ve etrafında çok az sayıda eser ele geçmiştir. Urneler içerisinde cesetle birlikte yakıldığı için tahrip olmuş buluntular, kadeh, maşrapa ve fincan gibi küçük boyutlu kaplar, urnelerle birlikte mezarların envanterini oluşturur⁹⁹². Yakma gömme geleneğinin kendisi toplumsal bir grup ya da hiyerarşik bir bağlamda değerlendirilmekteyken⁹⁹³, urne mezarlar obje çeşitliliği ve ölüyle ilişkili fiziksel alanın kısıtlılığından ötürü verimli bir veri kaynağı değildir. Toprağa doğrudan ceset gömülerin yapıldığı mezarlar ve etrafı taşlarla çerçevelendirerek basit bir sanduka oluşturulan mezarlar; yalınlıkları, harcanan enerjinin azlığı, içerisinde buluntuların az ya da hiç olmamasından⁹⁹⁴ ötürü yeterince genel olarak gömüyü yapan insanların zengin olmadıkları ya da “inançları” gereği böyle bir tercihte bulundukları şeklinde yorumlanmaktadır.⁹⁹⁵ Panaztepe ve Beşiktepe'deki mezar çeşitliliğinin bir ögesi olan bu ‘basit mezarlar’, Batı Anadolu’nun genelinde yaygın bir şekilde tespit edilmiş değildir. Bu durum hem araştırma eksikliği hem de bu mezarların mezarlık alanları dışında bulunmaları durumunda tarihlendirmelerin zor olmasından kaynaklanmaktadır.

⁹⁹⁰ Emre, Yanarlar, s. 16.

⁹⁹¹ Akyurt, s. 128.

⁹⁹² Akyurt, ss. 118-119.

⁹⁹³ Aykurt ve Erkanal, s. 40; Akyurt, s. 132.

⁹⁹⁴ Basedow, Beşik-Tepe, ss. 48-52; Erkanal-Öktü, Friedhöfe, s. 60

⁹⁹⁵ Kazimierz Lewartowski, “Myceanean Social Structure: A View from Simple Graves”, **Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age**, University of Liege, Liege, 1995, s. 110.

4.9.4. Ölü Gömme Biçimleri

GTÇ Batı Anadolu'sundaki mezarlarda hem ceset ya da toprağa gömme ve hem de yakarak gömme tespit edilmiştir. Fakat bu gömme biçimlerinin bir toplumsal grup ya da yönetici elitlere ait bir gelenek olarak kabul edilebileceği kesin arkeolojik kanıtlar yoktur. Hatti kraliyet ailesine mensup kişilerin yakıldıktan sonra ölüye ait kalıntıların “taş ev” (É.NA₄) adı verilen yapılara konması ve törenlerin düzenlenmesi Hattuša'da bulunan tabletlerden bilinmektedir.⁹⁹⁶ Söz konusu taş evlerin Yazılıkaya B odası, Nişantaş, Gavurkale'deki yeraltı odası olabileceği konusundaki öneriler de⁹⁹⁷ düşünüldüğünde yakarak gömülerin, anıtsal nitelikler taşıyan mekanlarla ilişkili olduğu bir kontekst söz konusudur. Fakat Batı Anadolu'da hem yazılı kayıtların eksikliği, hem de anıtsal nitelikler taşıyan, atalar kültü ve yönetici elitlerle ilişkilendirilecek görsel kültür öğeleri taşıyan mekanların olmayışından ötürü yönetici sınıfın ya da tarihsel olarak bilinen figürlerin Orta Anadolu'yla paralel bir bağlamda gömüldükleri söylenemez.

Yakarak gömmeler, Hisarlık-Troya, Beşiktepe, Panaztepe, Baklatepe mezarlarında kesin bir şekilde tespit edilmiştir. Bu alanlar içerisinde sadece Baklatepe'deki oda mezardaki yakarak gömmenin uygulanması, mezarın konumu, fiziksel nitelikleri ve buluntularıyla diğer örneklerden farklılaşmaktadır. Baklatepe höyüğünün batısındaki yüksek alanda, 5.15 m uzunluğunda 2.83 m. genişliğindeki oda mezarın tabanı çakıl taşlarıyla döşenmiştir⁹⁹⁸. Yakma gömmelerin de olduğu 12 kişiye ait kemiklerle birlikte bulunan urneler ve başta fildişi tarak olmak üzere nadir mezar eşyaları⁹⁹⁹ bir bütün olarak ele alındığında, Baklatepe mezarı Batı Anadolu'daki hiçbir örneğe benzememektedir. Mezar sahiplerinin ekonomik açıdan varlıklı insanlar oldukları mezar odasına gösterilen özen ve mezar buluntularından anlaşılmaktadır. Çoklu gömünün yapıldığı ve muhtemelen aile mezarı olarak kullanılmış bu mezar, OBA'da MÖ 15-13. yüzyıllar arasında¹⁰⁰⁰ yakma gömme geleneğinin sosyal hafıza da

⁹⁹⁶ Eski literatürle beraber; Akyurt, ss. 131-136; Theo van den Hout, “Tombs and Memorials: The (Divine) Stone-House and Hegur Reconsidered”, **Recent Developments in Hittite Archaeology**, (Ed. Kutlu Aslıhan Yener ve Harry Agnier Hoffner), Eisenbrauns, Winona Lake, (Recent) 2002, ss. 78-91.

⁹⁹⁷ Akyurt, ss. 134-136; Van den Hout, Recent, ss.78-91.

⁹⁹⁸ Aykurt ve Erkanal, ss. 3-4.

⁹⁹⁹ Aykurt ve Erkanal, ss. 181-211.

¹⁰⁰⁰ Bu tarihlendirme seramik analojisine dayanmaktadır. Aykurt-Erkanal, s. 41.

önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Mezarla ilişkili bir yerleşim alanının tespit edilememiş olması nedeniyle, mezarda yaşayan insanları sosyal anlamda gruplamak ya da hiyerarşik bir yapı içerisinde değerlendirmek için yeterli kanıt yoktur. Buna karşın mezarın taşıdığı ünik nitelikler GTÇ Batı Anadolu'sundaki toplumsal dokunun yerel karakterini yansıtmaktadır. Hisarlık-Troya, Beşiktepe ve Baklatepe'de olduğu gibi Panaztepe'de de aynı mezarda hem yakarak gömme hem de ceset gömmenin tespit edildiği örnekler vardır.¹⁰⁰¹ Fakat bu geleneğin sosyal düzlemde nasıl bir karşılığı olduğuna yönelik bir çıkarım yapmak zordur.

Yakma gömme geleneği iç bölgelerde değil bölgelerarası obje hareketliliğinin daha yoğun olduğu kıyı kesimlerinde daha yaygındır. Panaztepe, Baklatepe ve Beşiktepe'de yakılmış ölümlerin sadece toprak içerisine bırakılan urnelere değil oda mezarlara gömülüyor olmaları ve buluntu açısından bu mezarların zenginliği, daha varsıl ailelerin yakma gömmeyi tercih ettiklerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Fakat Blegen ve diğerleri, Hisarlık-Troya'daki urnelerde az sayıda buluntunun ele geçmesinden ötürü mezarlıktaki insanların "mütevazi tabakadan" olduklarına yönelik bir çıkarımda bulunmuşlardır. Bu çelişkili durumdan ötürü yakma gömmenin belirli bir toplumsal grubun geleneği olarak görülmesi zorlaşmaktadır.

¹⁰⁰¹ Panaztepe'de 6 oda mezarda yakarak gömme tespit edilmiştir. Erkanal-Öktü, Friedhöfe, s. 529.

V. BÖLÜM

SOSYAL ORGANİZASYON

5.1. SOSYAL ORGANİZASYON KAVRAMININ GELİŞİMİ

Antropoloji, arkeoloji, sosyoloji ve tarih gibi sosyal bilimler arasında ortak bir çalışma başlığı olan sosyal organizasyon kavramı, birçok araştırmacı tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Fakat sosyal organizasyon ifadesi bir kavram ve tema olarak 1960'lı yıllara kadar arkeoloji literatüründe kendine yer bulamamıştır. 19. yüzyılın başlarında; obje odaklı, Tevrat ve İncil gibi kutsal kitaplardan beslenen geçmiş algısı ve Darwin'in Türlerin Kökeni'nden sonra teorik olarak evrim temelinde gelişen arkeolojik düşüncede, prehistorik geçmiş ilkelik-barbarlık gibi temalar üzerinden okunmaktadır.¹⁰⁰² 19. yüzyılın sonlarından itibaren ırk düşüncesinin ve milliyetçiliğin dünyada hakim paradigma haline gelmesiyle birlikte, arkeolojik geçmiş etnisite üzerinden değerlendirilmeye başlamıştır. Avrupa'da her devlet ırk temelinde biyolojik ve kültürel üstünlüğe yönelik söylemlerle arkeolojik araştırmalar yaparken, 1950'li yıllara kadar kültür tarihçiliği kıtada ve bütün dünyada geçerli arkeoloji biçimi haline gelmiştir.¹⁰⁰³ Bu dönemde prehistorik toplumların tanımlanması için kullanılan temel kavram "arkeolojik kültür" kavramıdır. Buna göre belirli bir coğrafyada ele geçen materyal kültür öğelerindeki benzerlikler ya da ortaklıklar, bugün millet olarak tanımlanan ortak değerlere, yaşam biçimlerine ve gelenekler sahip insanları karşılamaktadır.¹⁰⁰⁴ Arkeolojik kültür; özellikle G. Kossinna tarafından ırkçı bir bağlamda kullanılıyorken,¹⁰⁰⁵ G. Childe bu konsepti ırkçı fikirlerden ayırıştırarak, Avrupalı arkeologlar arasında popüler hale getirmiştir.¹⁰⁰⁶ Materyal kültürü özellikle de seramikleri insanlarla bir tutan, bunların yayılımları üzerinden geçmiş

¹⁰⁰² Bruce Trigger, **A History of Archaeological Thought**, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, (History) s. 154.

¹⁰⁰³ Trigger, History, ss. 235-240; Mehmet Özdoğan, **Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, (Politika), ss.84-85.

¹⁰⁰⁴ Arkeolojik kültürün klasik tanımlaması için: Gordon Childe, **The Danube in Prehistory**, Oxford University Press, Oxford, 1929, ss. 5-6. Kültür kavramının kullanımı, dönüşümü ve çeşitliliğiyle ilgili kıtalararası bir perspektif için; Benjamin Roberts ve Marc Vander Linden (Ed.), **Investigating Archaeological Cultures Material Culture, Variability, and Transmission**, Springer, Berlin, 2011.

¹⁰⁰⁵ Ulrich Veit, "Gustaf Kossinna and his Concept of a National Archaeology", **Archaeology, Ideology and Society the German Experience**, (Ed. Heinrich Härke), Peter Lang, Frankfurt, 2000, ss. 40-64.

¹⁰⁰⁶ Trigger, History, s. 242.

toplumlardaki değişimi g ve istila gibi kavramlar üzerinden canlandıran bu basit anlayış, 1960 ve sonrasında gelişim gösteren süreçsel arkeoloji akımının eleştirileriyle dünyada baskın pozisyonunu yitirmeye başlamıştır.

Süreçsel arkeoloji akımı; arkeoloji ve antropoloji arasında daha geçişken bir ilişki kurup, tarih temelindeki geçmiş okumalarına karşı kültürel ekoloji ve sistem düşüncesi üzerinden alternatif bir arkeoloji yapma biçimi geliştirmiştir.¹⁰⁰⁷ Bu noktada sosyal organizasyon kavramı da arkeoloji ve antropoloji literatüründe önem kazanmaya başlamıştır. G. Childe'nin geçmiş okumalarının etkisiyle popüler hale gelen Marksist perspektifin özellikle ekonomi temelindeki değerlendirmelerine devam etmesi¹⁰⁰⁸, P. Bourdieu ve A. Giddens gibi sosyologların fikirleriyle birlikte toplumsal yapı, ideoloji ve sembolizme ilgili post-süreçsel arkeolojinin bakış açısı ve eleřtirileriyle¹⁰⁰⁹ birlikte, sosyal organizasyon kavramını besleyen teorik kanallarda bir çeşitlilik oluşmuştur. Bu eşitlilik bu kavramının son 60 yıl içerisinde gerek içerik gerekse kapsam olarak gelişmesine, süreçsel arkeolojiye yöneltilen eleştirilerle daha rafine hal almasına olanak vermiştir.

5.2. SOSYAL ORGANİZASYONA YÖNELİK TANIMLAR VE BİLEşENLERİ

1950 ve 1960'lı yıllarda kültürel antropolojide ve arkeolojik araştırmalarda ne çıkan evrimsel perspektif sonucunda; yerleşik yaşamdan kent yaşamına geçiş, kentlerin ve devletlerin doğuşu ve sosyal örgütlenmelerin yapısına yönelik çalışmalar önem kazanmıştır. Antropolog E. Service bu dönemdeki yönelimlerin sonucu olarak sosyal organizasyon ve örgütlenme biçimlerine yönelik bir tipoloji geliştirmiştir. Service, sosyal organizasyon kavramını; bir toplumda sosyal yapıyı oluşturan gruplar ve ayrı bir alan olarak değerlendirdiği sosyal statünün bütünün kapsayan bir şemsiye kavram olarak kullanmaktadır.¹⁰¹⁰ Geçmiş toplumları sınıflarken *Band* (grup ya da takım), *tribe* (kabile), *chiefdom* (şeflik), *state* (devlet) şeklinde 4 bölümlü bir evrimsel

¹⁰⁰⁷ Trigger, History, ss. 393-407.

¹⁰⁰⁸ Matthew Spriggs (Ed.), **Marxist Perspectives in Archaeology**, Cambridge University Press, Cambridge, 1984; Kristian Kristiansen ve Michael Rowlands, **Social Transformations in Archaeology Global and Local Perspectives**, Routledge, New York, 1998.

¹⁰⁰⁹ Hodder ve Hutson, ss. 43-234; Michael Shanks and Christopher Tilley, **Re-Constructing Archaeology: Theory and Practice**, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, ss. 53-113.

¹⁰¹⁰ Service, ss. 18-19.

tipoloji oluşturmıştır.¹⁰¹¹ Bu tipoloji çeşitli eleştirilere rağmen hala sosyal organizasyon bağlamındaki çalışmalarda merkezi konumunu sürdürmektedir.

Antropolog M. H. Fried'te sosyal organizasyonu, Service gibi bir şemsiye kavram olarak kullanmasına karşın, daha derinlikli bir içerik kazandırmıştır. Ona göre sosyal organizasyon; bir toplumdaki mensupların birbirleriyle ilişkileri, bu ilişkilerden şekillenen alt gruplar ve bu gruplarla onları oluşturan insanlar arasındaki ilişkilerin bütünüdür.¹⁰¹² Sosyal organizasyon bu bağlamda toplumsal yapı (*social structure*) ve politik organizasyonu (*political organization*) kavramlarını da kapsamaktadır.¹⁰¹³ Fried'in devletin ortaya çıkışına yönelik önerdiği birincil (*pristine*) ve ikincil (*secondary*) devlet kavramları ve eşitlikçi-rütbelenmiş-tabakalanmış toplum ayrışımı, sosyal organizasyon bağlamında en çok başvurulan teorik öğelerdir.

Service ve Fried tarafından yapılan sosyal organizasyon tanımları, bugüne kadar literatüre yön vermiş ve bir nirengi noktası haline gelmiştir. Nitekim yakın zamanda G. Feinman tarafından yapılan sosyal organizasyon tanımı bu kanıyı desteklemektedir. Feinman sosyal organizasyonu; prehistorik geçmişte yaşamış insanlar ve birbirleriyle ilişkilerini, bilgiye ve çeşitli ürünlere erişim kabiliyetlerindeki farklılıkları, işbirliklerinin temelleri ve sosyal alanda güç kullanımını, toplumsal grupların oluşumu, büyüklüğü ve sınırlarını anlamaya çalışan bir bütünlük olarak tanımlamaktadır.¹⁰¹⁴ Sosyal organizasyon bir şemsiye kavram olarak sorunsuz olduğu söylenebilirse de Service'nin adımsal tipolojisi özellikle de şeflik konsepti, oldukça tartışmalı bir konudur.

5.2.1. Politik Organizasyon

Service ve Fried'in sosyal organizasyona yönelik görüşleri ve tipolojik bakış açıları dünya genelinde, arkeolojik araştırmalarda kendine yer bulmuştur. Kuzey, Güney ve Orta Amerika ve Afrikada'daki arkeolojik araştırmalarda geçmiş toplumların tanımlanmasında en çok kullanılmış kavramlardan biri şeflik

¹⁰¹¹ Service, ss. 59-170.

¹⁰¹² Fried, ss. 8-9.

¹⁰¹³ Fried, ss. 9-20.

¹⁰¹⁴ Gary Feinman, "Social Organization, Prehistoric", **The Oxford Companion to Archaeology Vol. 2**, (Ed. Neil Silberman), Oxford University Press, New York, 2012, s. 142.

konseptidir.¹⁰¹⁵ C. Renfrew; etnografik verilerden beslenen antropolojik tipolojinin eleştirilere rağmen sosyal organizasyon bağlamında kullanışlı bir teorik araç olduğunu savunarak, şeflik konseptini Birleşik Krallık, Malta ve Ege Tunç Çağı'ndaki toplumların örgütlenmelerini tanımlamak için kullanmıştır.¹⁰¹⁶ Mezopotamya'da MÖ 6. binyıldan itibaren sosyal organizasyonu tanımlamak için G. Stein¹⁰¹⁷, H. Wright¹⁰¹⁸, R. Matthews¹⁰¹⁹, Akkerman ve Schwartz¹⁰²⁰ gibi arkeologlar tarafından şeflik konsepti kullanılmıştır.

Service tarafından geliştirilen tipolojinin ideal tiplerden oluşması, kıtalar arası karşılaştırmalardaki farklılıkların varlığı bir yana bölgesel çeşitliliklerin dahi göz ardı edilmesi, bütün dünyada yaygın olarak kullanılmadan önce bile yapılan eleştirilerden birkaçıdır¹⁰²¹. Açık bir şekilde geçmiş toplumların statik ve benzerliklerin aşırı bir şekilde öne çıkarıldığı bir yaklaşımla, devlet ya da şeflik şeklinde tanımlanması sorunludur. Fakat Service'nin adimsal tipolojisine ve evrimsel altyapısına yönelik eleştiriler, sosyal organizasyonun bu bağlamda ele alınmasına engel olmamıştır. Aksine şeflik konseptinin gözden geçirilerek, daha kullanışlı bir araç olarak kullanılmasına yönelik pragmatik bir tavrın gelişmesine neden olmuştur.¹⁰²² Buna

¹⁰¹⁵ Timothy Earle (Ed.), **Chieftdoms Power, Economy, and Ideology**, Cambridge University Press, Cambridge, 1991; Robert Drennan ve Carlos Alberto Uribe (Ed.), **Chieftdoms in the Americas**, University Press of America, Maryland, 1987; Allen Johnson ve Timothy Earle, **The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State**, Stanford University Press, Stanford, 2000.

¹⁰¹⁶ Colin Renfrew, "Beyond a Subsistence Economy: The Evolution of Social Organization in Prehistoric Europe", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, Cilt: 20, 1974, ss. 69-95; Colin Renfrew, **The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in Third Millennium BC**, Oxbow Books, Oxford, 2011.

¹⁰¹⁷ Gil Stein, "Economy, Ritual, and Power in Ubaid Mesopotamia", **Chieftdoms and Early States in the Near East: the Organizational Dynamics of Complexity**, (Ed. G. Stein ve M. Rothman), Prehistory Press, Madison, 1994, ss. 35-46.

¹⁰¹⁸ Henry Wright, "Prestate Political Formations", **Chieftdoms and Early States in the Near East: the Organizational Dynamics of Complexity**, (Ed. G. Stein ve M. Rothman), Prehistory Press, Madison, 1994, ss. 41-77.

¹⁰¹⁹ Roger Matthews, "A Chieftdom on the Northern Plains Early Third-millennium Investigations: the Ninive 5 Period", **Excavations at Tell Brak Vol. 4. Exploring an Upper Mesopotamian Regional Centre, 1994-1996**, (Ed. R. Matthews), McDonald Institute for Archaeological Research, Oxford, 2003, ss. 97-191.

¹⁰²⁰ Peter Akkerman ve Glenn Schwartz, **The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, ss. 178-179.

¹⁰²¹ Gary Feinman ve Jill Neitzel, "Too Many Types: An Overview of Sedentary Prestate Societies in the Americas", **Advances in Archaeological Method and Theory**, Sayı: 7, 1984, 39-102; Yoffee, Myths; ss. 1-151. Timothy Pauketat, **Chieftdoms and Other Archaeological Delusions**, Altamira Press, Lanham, 2007.

¹⁰²² Mitchell Rothman, "Evolutionary Typologies and Cultural Complexity", **Chieftdoms and Early States in the Near East: the Organizational Dynamics of Complexity**, (Ed. G. Stein ve M. Rothman),

rağmen adımsal tipoloji özellikle de şeflik konseptine karşı gelişen eleştirel tavır, literatürde yeni bir terminoloji arayışı da oluşturmuştur. Bu yönelimden ötürü karmaşıklık (*complexity*) ve karmaşık toplumlar (*complex societies*), politik olarak organize olmuş toplum (*polity*) kavramları, sosyal organizasyona dair araştırmalarda yaygınlaşmaya başlamıştır.¹⁰²³ Fakat bu kabuk değişiminin, içerik ve yaklaşım açısından bir farklılık yarattığı söylenemez. Karmaşık toplumlar ifadesi genel olarak adımsal tipolojinin yerine, karmaşıklık ise sosyal organizasyon ifadesinin yerine¹⁰²⁴ kullanılmaktadır. Şeflik ifadesine yönelik negatif tavidan ötürü yerine önerilen “politik olarak organize olmuş bölgesel toplumlar” (*regional polity*) aynı içerik bütünlüğüyle anlamlandırılmaktadır.¹⁰²⁵

Adımsal tipolojide devletlerin oluşumundan önceki basamak olarak görülen şeflikler; bir topluluğu ilgilendiren kararların tek elde toplanması, kısmi bir sosyal tabakalanma ve ekonomik merkezileşmeyle formüle edilir.¹⁰²⁶ Bu politik birim bazen hiçbir şekilde daha gelişkin devletlere dönüşemez. Sistemin başındaki kişi (Şef) politik gücünü ekonomik, ideolojik, askeri araçlar var ederek yürütür. Arkeolojik olarak şeflik; yerleşim hiyerarşisi, anıtsal yapılar ve mezarlar, emek-yoğun uzmanlaşma, uzak mesafeli ticaret, varsılık gösteren nadir ve değerli objeler, ölü gömme gelenekleri ve mezar buluntuları üzerinden değerlendirilmektedir.¹⁰²⁷ Bu başlıklar nüfusun büyüklüğü, merkezileşmiş karar vericilik ve sosyal tabakalanma bağlamlarında ele alınarak kontrol ve yönetim mekanizmaları irdelenmekte, güç ilişkilerini gösteren sembolizm ve yönetici iradenin yapısını yansıtan ideolojik öğelerle desteklenmektedir.¹⁰²⁸

Arkaik devlet ya da Erken devletler olarak isimlendirilen¹⁰²⁹, sosyal organizasyon açısından daha karmaşık, yoğun ve daha büyük ölçekteki sosyal birimler

Prehistory Press, Madison, 1994, ss. 1-10; Timothy Earle, **Bronze Age Economics: The Beginnings of Political Economies**, Westview Press, Boulder, 2002, (Bronze), ss. 1-27.

¹⁰²³ Robert Chapman, **Archaeologies of Complexity**, Routledge, New York, 2003, ss. 164-187; Jennifer Ross ve Sharon Steadman, **Ancient Complex Societies**, Routledge, New York, 2017.

¹⁰²⁴ Ross ve Steadman, ss. 1-27.

¹⁰²⁵ Ross ve Steadman, ss. 20-23.

¹⁰²⁶ Timothy Earle, “Chieftdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective”, **Annual Review of Anthropology**, Sayı: 16, 1987, (Chieftdoms), s. 279.

¹⁰²⁷ Earle, Chieftdoms, ss. 287-300; Johnson ve Earle, ss. 16-45.

¹⁰²⁸ Jonathan Haas, “Cultural Evolution and Political Centralization”, **From Leaders to Rulers**, (Ed. J. Haas), Springer, New York, 2001, s. 7; Earle, Bronze, ss. 20-43.

¹⁰²⁹ Gary Feinman ve Joyce Marcus (Ed.), **Archaic States**, School of American Research Press, Santa Fe, 1998; Henry Claessen ve Peter Skolnik (Ed.), **The Early State**, Mouton Publishers, Lahey, 1978.

en az şeflik konsepti kadar çalışılmış, eleştirilmiş ve farklı kamplaşmaların olduğu bir başlık haline gelmiştir. Adımsal tipolojiye göre şefliklerin evrilerek geldiği son aşama olan devletler için çok sayıda, zaman ve mekana göre değişiklik gösteren tanım söz konusudur. En yalın haliyle devlet; kalabalık nüfuslara hükmeden, politik olarak merkezileşmiş, tabakalanmış bir sosyal yapılanmanın güçlü yöneticiler tarafından idare edildiği bir sosyal organizasyon biçimini¹⁰³⁰ karşılamaktadır. Arkaik devletler; savaş, vergi toplanması, bilginin kontrolü, iş gücünün kullanılmasındaki ölçek açısından şeflikler ya da herhangi bir şekilde tabakalanmış bir sosyal yapıya sahip örgütlenmelerden üstün durumdadırlar.¹⁰³¹ Yazı kullanabilen arkaik devletlerin; politik organizasyonun yapısı ve birimleri, yönetici kişi ve ailesinin (kraliyet) bu yapıdaki rolleri, yönetim ve kontrol mekanizmaları, ekonomik organizasyon ve ideolojik organizasyon hakkında daha ayrıntılı bilgiler edinilebilmekte ve kültürlerarası kıyaslamalar daha sağlam bir zeminde yapılabilmektedir. Böyle bir yaklaşımla hareket eden Trigger, sosyopolitik organizasyon başlığı altında; kraliyet, kent ve teritoryal devlet, kentleşme, sınıf sistemleri ve sosyal devrim, aile organizasyonu ve cinsiyet rolleri, yönetim, hukuk, askeri organizasyon, sosyopolitik değişmezler ve çeşitlilik temalarını incelemektedir.¹⁰³² Kent devletleri (*city states*); bir merkezi yerleşim ve etrafında daha küçük yerleşim birimlerinden oluşan tarımsal hinterlanda sahip politik birimler olarak tanımlanmakta, en azından 5000-25000 arasında bir nüfusu yönettiği önerilmektedir.¹⁰³³ Buradaki kent ifadesi (*city*) 19. yüzyıla kadar dünyada ortak nitelikler taşıyan benzer örgütlenmelerden hareketle kullanılmaktadır. Trigger kentleri; politik organizasyonun merkezi, emek yoğun uzmanlaşmaya, uzak mesafeli ticarete, sanatsal ve kültürel öğelere sahip toplumun üst kesimlerine ait belirgin öğeler ve dinsel ritüellerin gerçekleştiği yaşam alanları olarak işlevlendirmektedir.¹⁰³⁴ Teritoryal devlet ise daha geniş toprakları yöneten, yerel ve bölgesel yerleşim hiyerarşilerinin olduğu, kurumsallaşmış idari mekanizmaları olan ve keskin farklılıklara sahip üst sınıfların olduğu politik birimdir. Mısır, Çin ve Güney Amerika'daki örnekler üzerinden teritoryal devletlerin kurumsal nitelikleri

¹⁰³⁰ Bruce Trigger, **Understanding Early Civilizations: A Comparative Study**, Cambridge University Press, New York, 2003, (Comparative), s. 92.

¹⁰³¹ Feinman ve Marcus, ss. 4-5.

¹⁰³² Trigger, Comparative, ss. 70-278.

¹⁰³³ Trigger, Comparative, s. 94.

¹⁰³⁴ Trigger, Comparative, s. 121.

karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmaktadır.¹⁰³⁵ Trigger, adımsal tipolojinin merkezde olduğu sosyal evrim ve süreçsel–post-süreçsel literatürün ana arterlerine sıkışmadan, teorik açıdan kendi kanalını yaratarak¹⁰³⁶ sosyal organizasyonu çalışmıştır. Bu durum söz konusu literatürlerde kişiselleşmiş ve neredeyse çözümsüz hale gelmiş tartışmalardan uzak, teorik çeşitlilikten beslenen bir perspektifin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Sosyal evrimci adımsal tipoloji ve karmaşık toplum konseptleri kadar, sosyal organizasyonun arkeolojik olarak çalışılmasını etkileyen öğelerden biri post süreçsel arkeolojinin getirdiği eleştirilerdir. Materyal kültürü anlamlandırma sürecinde arkeoloğun rolünü ve bakış açısının getirdiklerini öne çıkaran, çok sesliliği önemseyen, kıtalararası kıyaslamalardaki genellemelere karşı bir duruş geliştiren, davranış biçimi ve materyal kültür arasındaki ilişkiyi faillik üzerinden okuyan post süreçsel arkeologlar¹⁰³⁷, sosyal organizasyon temasının arkeolojik olarak çalışılabilirliğine yönelik eleştiriler getirmişlerdir. Örneğin; Hodder, Binford tarafından öne çıkarılan ölü gömme geleneklerindeki farklılıkların ve çeşitliliğin sosyal organizasyonu yansıttığına yönelik çıkarımları eleştirerek, etnoarkeolojik verilerle sosyal organizasyonun mezar kontekstine yansımadığı örnekleri bir argüman olarak kullanmaktadır.¹⁰³⁸ Hodder’ın sosyal organizasyon ile ölü gömme gelenekleri arasında, doğrudan statik ilişkiler kurulmasına yönelik eleştirileri; sembolizmin önemsenmesi, mezar tipleri ve buluntuları ideolojik anlamda incelenirken kültürel varyasyonların görmezden gelinmemesi, ölü gömme geleneklerinin bağlamsal (*contextual*) olarak değerlendirilmesinin öne çıkarılmasına olanak sağlamıştır. Özellikle Ege arkeolojisinde; post süreçsel düşüncenin kavram, konsept ve eleştirilerine, ölü gömme ve sosyal organizasyon arasındaki korelasyon incelenirken sıklıkla başvurulmaktadır.¹⁰³⁹

¹⁰³⁵ Trigger, *Comparative*, ss. 104-119.

¹⁰³⁶ Ronald Williamson, Jerimy Cunningham ve Jane Kelley, “The Many Influences of Bruce Trigger”, **The Archaeology of Bruce Trigger: Theoretical Empiricism**, (Ed. R. Williamson ve Michael Bisson), McGill-Queen’s University Press, 2006, s. 7.

¹⁰³⁷ Ian Hodder, “Post-processual Archaeology”, **Encyclopedia of Global Archaeology**, (C. Smith), Springer Cham, Online Edisyon, 2018, ss. 1-9.

¹⁰³⁸ Ian Hodder, **Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture**, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, ss. 195-201.

¹⁰³⁹ Sofia Voutsaki, “Agency and Personhood at the onset of the Mycenaean Period”, **Archaeological Dialogues**, Cilt: 17, Sayı: 1, 2010, ss. 65-92; Sara Owen, “Mortuary Display and Cultural Contact: A Cemetery at Kastri on Thasos”, **Oxford Journal of Archaeology**, Cilt: 25, Sayı: 4, 2006, ss. 357-370.

Sosyal evrimin omurgasını oluşturduğu adımsal tipoloji ve Trigger'in kullandığı karşılaştırmaları perspektif, sosyal organizasyonun ilk bileşeni olan politik organizasyonu anlamlandırmaktadır. Politik organizasyon ifadesi; geçmiş toplumların yönetim biçimi ve yapısı, kurumsallaşmış öğeleri ve materyal kültürdeki izlerini kapsayan bütüncül bir anlamda kullanılmaktadır. Bu ifadenin ilk ögesi yaygın olarak sosyopolitik şeklinde kullanılmakla¹⁰⁴⁰ birlikte, bu çalışmada sosyal organizasyon şemsiye bir kavram olarak formülize edilecektir. Politik organizasyonla birlikte sosyal organizasyonun diğer bileşenlerini ekonomik ve ideolojik organizasyon oluşturmaktadır.

5.2.2. Ekonomik Organizasyon

Şeflik ve devlet kavramları; sosyal organizasyon şemsiyesi altında politik birimler olarak, geçmiş toplumların yukarıdan aşağıya doğru incelenmesine olanak sağlar. Bu politik birimlerin ekonomik kaynaklarının yapısı, üretimi ve dağılımının anlaşılması, ideolojik öğelerle birlikte holistik bir geçmiş okumasını mümkün hale getirir. Şeflik ve devlet konseptlerinin ekonomik temelini çalışılmasında en çok başvurulan yaklaşımlardan biri D'Altroy ve Earle tarafından geliştirilmiştir. Buna göre; temel gıda ve ürünler ile özniteliklerine değer atfedilen objelerin kullanıldığı, iki bölümlü bir ekonomik sistem söz konusudur.¹⁰⁴¹ *Staple finance* olarak tanımlanan ilk düzende tahıllar, hayvanlar ve kumaş gibi temel geçim ürünleri zorunlu bir şekilde belirli oranlarla merkezi bir güce (devlete-şefe) verilmektedir. Bu ürünler, politik birim içerisindeki insanlardan “devlet payı” olarak ya da merkezi güce ait topraklarda çalıştırılan işgücünden elde edilmektedir. Buradan elde edilen bu gelirler merkezi güç için çalışan insanlara (bağımlı personel) aktarılmaktadır. Bu yalın sistem hane bazında ihtiyaç duyulacak ürünlerin üretime doğrudan zaman ve enerji harcanmadan toplanarak kullanılması açısından avantajlıdır. Dezavantajı ise taşıma ve depolamanın getirdiği maliyettir. Bu yüzden bu sistem küçük tarımcı devletler ile bölgesel mobilizasyona sahip “imparatorluklara” uygundur.¹⁰⁴² *Wealth finance* ise ücret ya da

¹⁰⁴⁰ Örneğin Trigger, *Comparative*, s. 69.

¹⁰⁴¹ Terence D'Altroy ve Timothy Earle, “Staple Finance, Wealth Finance, and Storage in the Inka Political Economy”, *Current Anthropology*, Cilt: 26, Sayı: 2, 1985, ss. 187-206.

¹⁰⁴² D'Altroy ve Earle, s. 188.

ödeme aracı olarak kullanılacak özel ürünlerin üretimi ve tedarikinin sağlandığı sistemi karşılamaktadır. Bu ürünler yönetim altındaki insanlar ya da merkezi otoritelere bağlı zanaatkârlardan toplanırlar. Buradan elde edilen gelirler de merkezi idare için çalışan görevlilere ödenmek üzere kullanılırlar. Depolama ve taşınabilirlik açısından daha avantajlı olan bu sistem, geniş alanları kontrol eden teritoryal devletlere daha uygundur.¹⁰⁴³ Politik birimlerin gelir-gider ilişkilerini ve ekonomik yapısını oluşturan bu sistemler genellikle birbirleriyle kaynaşmış bir şekilde çalışırlar. *Staple finance* daha çok yöresel idarelerde kullanılırken *wealth finance* ürünlerin uzak mesafelere taşınmasını gerektiren merkezi idarelerde işlev görmektedirler.¹⁰⁴⁴ *Staple* ve *wealth finance* kavramları daha önce Türkçe’ye çevrilmedikleri ve politik ekonomiye yönelik arkeolojik literatür gelişmediği için burada orijinal halleriyle kullanılmaktadır.¹⁰⁴⁵

Trigger ekonomik organizasyonu besin üretimi, mülkiyet, ticaret ve zanaat odaklı emek yoğun uzmanlaşma, servet yaratımı, ekonomik sabitler ve değişkenler üzerinden değerlendirmektedir.¹⁰⁴⁶ Ele aldığı uygarlıklarda yazının etkin bir şekilde kullanılıyor olmasından ötürü (Mısır ve Mezopotamya’daki sosyal organizasyonlar gibi) yukarıdaki başlıkları incelenmesi ve kültürlerarası benzerliklerin saptanması kolaylaşmaktadır. Hem kent devletleri hem de teritoryal devletlerde; ihtiyaç fazlası tarımsal ürünlerin vergi, el koyma gibi yöntemlerle toplumun üst sınıfları tarafından toplanması, uzak mesafe ticaretle ideolojik ürünlere dönüştürülecek ham maddelerin (değerli madenler, organik ya da inorganik yerüstü ve yeraltı kaynakları) ve yabancıl (egzotik) objelerin aynı sınıfın kontrolünde olması ortak nitelikler göstermektedir. Politik organizasyondaki kurumsallaşmış birimler (tapınak, saray, kraliyet ailesi vb.) zanaat odaklı emek yoğun uzmanlaşmayla üretilen ürünleri üretimi, dağıtımı ve kullanımını yönlendirmektedir. Bu düzen içerisindeki ürünler “sıradan” insanlar tarafından üretilen mallardan ayrı bir dolaşıma sahiptir. Bu bağlamda “en lüks ürünler” sıklıkla yabancıl ham maddelerden kraliyet himayesinde üretilmekte ve bu ürünlerin

¹⁰⁴³ D’Altroy ve Earle, s. 188.

¹⁰⁴⁴ D’Altroy ve Earle, s. 193-196.

¹⁰⁴⁵ S. Ünlüsoy, MÖ 3. binyılda Batı Anadolu’daki sosyal değişimi incelerken, D’Altroy ve Earle tarafından kullanılan ekonomik modeli kısaca değerlendirmiş ve *wealth finance* kavramını “Varlık Ekonomisi” şeklinde türkçeleştirilmiştir. Sinan Ünlüsoy, “İlk Tunç Çağları Boyunca Batı Anadolu’da Toplumsal Değişim”, **Cedrus**, Sayı: 6, 2018, s. 119.

¹⁰⁴⁶ Trigger, *Comparative*, ss. 279-406.

dağıtımını kralların imtiyazı haline gelmektedir.¹⁰⁴⁷ İhtiyaç fazlası üretimin kontrolü ve buradan elde edilen vergiler, kurumsallaşmış birimler için zorla ücret verilmeden yaptırılan angarya işler (*corvée*), arazilerin kiralanması ve angaryayla birlikte üretim yaptırılarak tarımsal kazanç elde edilmesi, askeri güç kullanılarak daha “güçsüz” politik organizasyonlardan (zayıf komşular ya da bağımlı hale getirilmiş politik birimler) haraç (*tribute*) toplanması ve savaş ganimetleri, ekonomik açıdan üst sınıflara büyük avantajlar sağlamaktadır.¹⁰⁴⁸

Yakındoğu ve Kuzey–Orta–Güney Amerika’daki uygarlıkların ekonomik organizasyonları hakkında; makro-mikro ölçekli çalışmaların, kültürlerarası karşılaştırmalar ya da bölgesel perspektiflerin kullanıldığı çok geniş bir literatür vardır.¹⁰⁴⁹ Burada özetlenemeyecek bu büyük veri tabanı içerisinde D’Altroy ve Earle ile Trigger’ın tercih ettiği teorik temel; GTÇ Batı Anadolu’sundaki toplumların incelenmesinde öncelikli olarak kullanılacaktır. Trigger’ın değerlendirmeleri; Karum Çağı’ndan itibaren Orta Anadolu’daki ekonomik organizasyonun yapısıyla büyük oranda örtüşmektedir. Yakın zamanda *staple ve wealth finance* konsepti Lehmann ve Schachner tarafından tarihsel ve arkeolojik veriler göz önünde bulundurularak, Hattuša’daki metal üretimi organizasyon incelenirken kullanılmıştır.¹⁰⁵⁰ Bu girişim Anadolu GTÇ arkeolojisi için bir yenilik olmakla birlikte, henüz yaygın bir nitelik kazanmamıştır. GTÇ Anadolu’sunda ekonomik organizasyona yönelik çalışmalar, 20. yüzyıl boyunca daha çok tarihsel verilere dayanarak yürümüştür.¹⁰⁵¹ Schachner, Annales okulunun etkisinde uzun süre boyunca değişmeyen tarımsal üretim biçimine odaklanarak, Osmanlı İmparatorluğu dönemiyle ilişkili bir şekilde Hatti ekonomisini

¹⁰⁴⁷ Trigger, *Comparative*, ss. 358-359.

¹⁰⁴⁸ Trigger, *Comparative*, ss. 389-394.

¹⁰⁴⁹ Norman Yoffee, “Political Economy in Early Mesopotamian States”, **Annual Review of Anthropology**, Sayı: 24, 1995, ss. 281-311; Timothy Earle ve Terence D’Altroy, “The Political Economy of the Inka Empire: the Archaeology of Power and Finance”, **Archaeological Thought in America**, (Ed. Carl Lamberg-Karlovsky), Cambridge University Press, Cambridge, 1989, ss. 183-204; Nicholas Postgate, **Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn History**, Routledge, New York, 1992; Cathy Lynne Costin, “Textiles, Women and Political Economy in Late Prehispanic Peru”, **Research in Economic Anthropology**, Sayı: 14, 1993, ss. 3-28; Kenneth Hirth, “Political Economy and Archaeology: Perspectives on Exchange and Production”, **Journal of Archaeological Research**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1996, ss. 203-239; Michael Smith, “The Archaeology of Ancient State Economies”, **Annual Review of Anthropology**, Sayı: 33, 2004, ss. 73-102.

¹⁰⁵⁰ Lehner ve Schachner, s. 409.

¹⁰⁵¹ Bryce, *Life*, ss. 50-87.

değerlendirmektedir.¹⁰⁵² Bu girişimler; ekonomik organizasyon ele alınırken ihtiyaç duyulan teorik altyapıya yönelik eksikliklerin, fark edilmesinden ötürü gerçekleşmektedir. Fakat kıtalararası karşılaştırmaların yapıldığı literatür düşünüldüğünde, bu konuda Anadolu arkeolojisindeki çalışmalar son derece mütevazı kalmaktadır.

5.2.3. İdeolojik Organizasyon

İdeoloji birçok sosyal bilim tarafından çeşitli tanımlar içeren geçişken bir kavramdır. TDK ideoloji'yi: siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dini, moral, estetik düşünceler bütünü¹⁰⁵³ şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımdaki içerikle uyumlu bir şekilde toplumdaki güç ilişkileri ve çatışmalar, dünyanın algılanış biçimlerine yönelik, Marx, Althusser, Foucault gibi isimlerin fikirleri arkeolojik literatürü fazlasıyla etkilemiştir.¹⁰⁵⁴ İdeolojiyi belli bir gruba ait çıkar ve değerlerin toplumun bütününe yansıtılan bir illüzyon, bu grubun çıkarlarına meşruiyet kazandırılmasının bir yolu ve sınıflar arası çatışmanın merkezinde bir kavram olarak gören Marksist düşünce¹⁰⁵⁵ 20. yüzyıldaki geçmiş okumalarında etkisini fazlasıyla hissettirmiştir. Bu bağlamda G. Childe'nin materyal kültür öğelerinden hareketle geçmiş okuduğu sentezleri Marksist düşüncenin yansımalarını yoğun bir şekilde taşımaktadır.¹⁰⁵⁶ Süreçsel arkeolojinin yenilikçi tavrıyla ideolojiye yönelik bir eğilim olsa da kavramsal altyapının anlaşılmasındaki güçlükler, ideolojiyi ilgi görmeyen bir çalışma başlığı haline getirmiştir. Örneğin Binford'un *ideotechnic* tabiriyle sınıflandırdığı tanrı ve tanrıça figürleri, klanların ve doğal faillerin sembolleri gibi materyal kültür öğeleri, sosyal yapının ideolojik bileşenlerini oluşturmaktadır.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵² Andreas Schachner, "Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", *Colloquium Anatolicum*, Sayı: 11, 2012, ss. 25-54.

¹⁰⁵³ Türk Dil Kurumu, "İdeoloji", *Güncel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr>. (27.11.2019).

¹⁰⁵⁴ Reinhard Bernbeck ve Randall McGuire, "A Conceptual History of Ideology and Its Place in Archaeology", *Ideologies in Archaeology*, (Ed. R. Bernbeck ve R. McGuire), The University of Arizona Press, Tucson, 2011, ss. 15-59; Kristiansen ve Rowlands, ss. 1-18; Daniel Miller ve Christopher Tilley, "Ideology, Power and Prehistory an Introduction", *Ideology, Power and Prehistory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, ss. 1-15.

¹⁰⁵⁵ Bernbeck ve McGuire, ss. 46-53.

¹⁰⁵⁶ Bu konudaki detaylı çalışmalar için bkz. David Harris (Ed.), *The Archaeology of V. Gordon Childe*, The University of Chicago Press, Londra, 1994.

¹⁰⁵⁷ Binford, *Archaeology*, ss. 219-220.

İdeolojiyi mekanik bir düzlemde sosyal sistemi işleten bir araç olarak ele alan bu bakış açısı takip edilmemiş, Binford'un terminolojisi de yaygınlaşmamıştır.

Post süreçsel arkeolojinin yaygınlaşmasına kadar, süreçsel arkeoloji literatüründe ideoloji genellikle dinler ve doğaüstü kavramlarla ilişkili bir şekilde kullanılmıştır.¹⁰⁵⁸ Post süreçsel perspektif ideoloji ve güç temasını odak haline getirerek, gerek entelektüel anlamda gerekse arkeolojik vakalar üzerinden çalışmıştır. Miller ve Tilley'e göre ideoloji ve tahakküm (*power*); sosyal pratiğin amalgam olmuş bir ögesidir. Sosyal üretim, dönüşüm ve çoğalmada failerin eylemleriyle hizmet ettiği bu amalgam materyal ürünlere yansır ve bu şekilde arkeolojik araştırmanın öznesi haline gelirler.¹⁰⁵⁹ Hodder ve Hutson süreçsel arkeolojinin ideolojiye olan sistematik ve uyarlanabilir bakış açısını eleştirmekte, ideolojiyi toplum içerisindeki çeşitli ilgi merkezlerinin arasındaki uzlaşının kültürel ve sembolik bir ögesi olarak görmektedir. Bu durumda ideoloji; kaynakların anlam kazandığı, eşitsizliğin tanımlandığı ve gücün meşrulaştırıldığı bir çerçevedir.¹⁰⁶⁰ Hodder ve Hutson'a göre ideolojiler "içeriden" bir perspektifle çalışılmalı ve sosyal aktörlerin karşılaştıkları olaylara göre çeşitlenebilen sosyal pozisyonlar edinebilecekleri gözden çıkarılmamalıdır.¹⁰⁶¹

Teorik temelde belki de gereğinden fazla tartışılan ideoloji kavramını, tarihsel ve etnografik verilerin sosyal organizasyonun anlaşılmasını kolaylaştırdığı uygarlıklarda anlamlandırmak kolaylaşmaktadır. Ölümden sonra yaşam, kutsallık atfedilen ya da doğaüstü bir evrenle sembolik bir ilişkinin tesis edildiği materyal öğeler, kişi ya da grupların toplumdaki pozisyonlarına ilişkin gömülerin sağladığı veriler, ikonografik öğeler taşıyan her türlü anıtsal materyal, evrenin kavranma biçimini yansıtan dinler, kültürler ve ritüeller, kişi ve grup bazlı politik kurumların (krallar ve elitler gibi) inanç ve imajları, yazı ve insan yaşamını kolaylaştıran soyut sistemlerin kullanılması, ideolojinin kavramsal derinliğinin ana hatlarını oluşturur. Politik ve ekonomik organizasyonla birlikte ideolojik organizasyon, toplumsal yaşamın sürdürülebilirliğini sağlayan temel bir etmene dönüşmektedir. Birbiriyle iç içe geçen bu üç başlık sosyal organizasyonun fil ayaklarını oluşturmaktadır.

¹⁰⁵⁸ Kent Flannery, "The Cultural Evolution of Civilizations", **Annual Review of Ecology and Systematics**, Sayı 3, 1972, s. 409.

¹⁰⁵⁹ Miller ve Tilley, s. 14.

¹⁰⁶⁰ Hodder ve Hutson, s. 88.

¹⁰⁶¹ Hodder ve Hutson, s. 88-89.

5.3. GTÇ BATI ANADOLUSU'NDA SOSYAL ORGANİZASYON

IV. bölümde gruplanan materyal kültür öğeleri ve bu bölümdeki teorik temel esas alınarak, Batı Anadolu'daki sosyal organizasyon değerlendirilecektir. Bu bağlamda karşılaştırmalı bir perspektif gözetilerek GTÇ Doğu Akdeniz'i özellikle de Orta Anadolu'daki sosyal organizasyon sınırlayıcı ve tanımlayıcı örnekler olarak kullanılacaklardır. Batı Anadolu'da Trigger'in kavramsallaştırdığı şekilde teritoryal devlet ve kent devleti olarak tanımlanabilecek bir politik organizasyon GTÇ'de gelişmemiştir. GTÇ'de Anadolu'da teritoryal devlet olarak tanımlanabilecek tek politik yapılanma Hatti Krallığı'dır. Batı Anadolu'da yer alan Arzava, MÖ 14. yüzyılın ilk yarısında, Hatti'yi tehdit eden ve Doğu Akdeniz dünyasıyla diplomatik ilişkiler kuran bir politik aktöre dönüşmesine rağmen, bugüne kadar bu tarihsel vakanın materyal kültüre yansımış olduğuna dair hiçbir kanıt bulunamamıştır. Bir kraliyet ailesi, “kent” ya da başkent olarak görülebilecek nitelikler taşıyan bir merkez ve onunla ilişkili hiyerarşik yerleşim birimleri, teritoryal bir devletin uzak mesafelerdeki yerleşimleri kontrol ediyor olduğuna dair yazılı belgeler ya da ortak materyal kültür öğeleri, keskin bir şekilde tabakalanmış bir politik yapılanmanın varlığına dair veriler, yazılı bir hukuk sistemi ve düzenli bir askeri organizasyonun olduğunu yansıtan hiçbir kanıt, bugüne kadar tespit edilebilmiş değildir. Batı Anadolu genelinde materyal kültür öğelerindeki heterojeni ve bölgesel çeşitlilik, tek merkezi odağına alan geniş alanları kontrol eden politik bir merkezleşmenin oluşmadığını göstermektedir. Bölge dışından gelen dolaylı tarihsel veriler de¹⁰⁶² bu durumu doğrulamaktadır.

Kent devletlerini tanımlamak için yukarıda değinilen öğeler, ilk bakışta Batı Anadolu genelinde sadece Hisarlık-Troya'nın materyal kültürüyle uyum göstermekle birlikte, bu durum aslında yanıltıcıdır. Jablonka, Hisarlık VI kalesi ve dışındaki yerleşim alanı, bu alanlara dayalı nüfus tahminini, Hisarlık-Troya'da çömlekçi çarkının kullanılması, metal işçiliği, tekstil üretimi, “ithal edilmiş lüks malların” varlığı ve uzun süre yerleşim olarak kullanılmasını gözeterek kent olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁶³ Aynı argümanlardan hareket ederek Hisarlık-Troya'yı “Troas”

¹⁰⁶² Hawkins, Mira, ss. 10-21.

¹⁰⁶³ Jablonka, Leben, ss. 177-178.

bölgesini kontrol eden bir kent devletinin başkenti olduğunu öne sürmektedir.¹⁰⁶⁴ V. bölümde ele alındığı gibi Yakınoğu'daki kent olgusu ve ilişkili olarak kent devleti politik bir sistem olarak Batı Anadolu'da gelişmemiştir. Hisarlık-Troya kuşkusuz bir şekilde fiziksel nitelikleriyle Batı Anadolu'daki bütün yerleşimlerden ayrılmaktadır. Fakat anıtsal kamu yapıları (tapınak), mühür yapımı ve kullanımının yaygınlığı, yazının bir idari araç olarak yoğun bir şekilde kullanıldığını gösteren kanıtlar, eşdüzey rakiplerle mücadelelerin olduğu izole olmayan politik bir atmosfer, kent devletlerine atfedilen yaygın niteliklerdir.¹⁰⁶⁵ Hisarlık-Troya'da bu başlıkları besleyecek hiçbir kanıt söz konusu değildir. Dolayısıyla kent devleti kavramı üzerinden buradaki politik organizasyon tanımlanamaz.

Arkeolojik kanıtlar, KBA'da Doğu Akdeniz ölçeğinde devlet olarak kabul edilebilecek bir politik organizasyonun, GTÇ'de gelişmediğini göstermektedir. Kültür tarihçi bir teorik altyapıdan hareketle Orta Anadolu merkezli tarihi veriler kullanılarak bölgenin politik atmosferinin anlaşılmasına çalışılması¹⁰⁶⁶ hem metodolojik açıdan hem de sonuçları itibarıyla sorunludur. Şeflik konsepti, KBA'daki yerel politik dokunun yeni bir bakış açısıyla ele alınmasını sağlamaktadır. Fakat bu konseptte bütünüyle bölgedeki politik sistemi açıklayamamaktadır. Bölgede sosyal dönüşüm geçiremeyen, yaratıcı olmayan, etrafındaki politik evrenle ilişkisi zayıf bir politik organizasyon, MÖ 17.-12. yüzyıla kadar hakimdir. Bu politik oluşumun materyal kültür evreni; dönemin üst düzey, tarihsel açıdan tanımlı politik aktörlerin yaşam ve yönetim alanlarına göre çok daha yalın bir nitelik göstermektedir. Özellikle idari aygıtlar yaratabilme ve kullanabilme konusunda KBA genel olarak da Batı Anadolu, Doğu Akdeniz'deki diğer aktörlerden beslenemediği gibi, onlarla materyal kültür üzerinden ispatlanabilecek bağlar da kuramamıştır. KBA'nın başat yerleşimi olan Hisarlık-Troya ve çevresinde, bu bağlamdaki materyal izlerin zayıf oluşu söz konusu eksikliğin en önemli kanıtıdır.

Hisarlık-Troya'nın KBA'daki en önemli merkez olarak görülmesinin nedenlerinden biri çevresinde kıyas yapılabilecek bir yerleşimin olmayışıdır. Fakat bu durum aynı zamanda bölgenin politik açıdan ne kadar az geliştiğini göstermektedir. MÖ 2. binyıl boyunca KBA'da fiziksel nitelikleri diğer yerleşimlerden üstün tek bir

¹⁰⁶⁴ Peter Jablonka, "Troy", **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. Eric Cline), Oxford University Press, Oxford, 2010, s. 857.

¹⁰⁶⁵ Trigger, *Comparative*, ss. 95-103.

¹⁰⁶⁶ Korfmann, *Yüksek*, ss. 395-406.

merkezin olması, birbiriyle mücadele ederek gelişebilecek politik birimlerin ortaya çıkamadığının kanıtıdır. Bu durum Ege'deki gibi eşdüzey toplumların çeşitli ilişki ağlarıyla, birbirinden izole olmaksızın gelişmesinden¹⁰⁶⁷ farklılık gösterir. Bursa ve Balıkesir'de Orta Anadolu'yla güçlü ilişkileri olan bir aktörün olmayışı, iç bölgedeki yönetim kültürü ve araçlarına Çanakkale'deki aktörlerin erişebileceği bir etkileşim alanının varlığına engel olmuştur. Aynı şekilde mevcut verilerden hareketle öne sürülebilecek, Bursa-Balıkesir ile Çanakkale arasında GTÇ yerleşimlerinin azlığı hatta yokluğu, bir “kültür aktarımı zincirinin” oluşmadığını göstermektedir. Ege Denizi; karşı kıyıdaki gelişmiş merkezlere erişimi zorlaştırmış ve devamlılığı olan, sınırları çizilmiş, materyal kültür etkileşimiyle desteklenecek politik organizasyona ilişkin bağların oluşmasına engel olmuştur. Bölgede Linear B yazılı herhangi bir buluntunun olmayışı, Ege saraylarındaki duvar resimlerinin varlığına dair bir kanıtın olmayışı gibi olgular, yönetim kademesinin bu merkezlerle bir ilişki kuramadığını göstermektedir. Keza çiviyazısının bilinmiyor oluşu, kaya anıtlarının yokluğu, bir örnek dışında Orta Anadolu üslubunda mühür ve mühür baskılarının olmayışı da Hatti'yle ilişkilerin gelişmediğini yansıtmaktadır.

OBA'da Kaymakçı ve çevresinde yer alan küçük sitadellerdeki¹⁰⁶⁸ politik organizasyona yönelik değerlendirmelerde bulunabilmek için henüz yeterli veri birikmemiştir. Batı Anadolu geneli düşünüldüğünde, yakın zamanda keşfedilmiş olmaları ve modern yöntemlerle kayıt altına alınmaları sebebiyle Marmara Gölü sitadellerindeki arkeolojik veriler GTÇ arkeolojisi için hayati bir önem taşımaktadır. Kazı projesinin birçok yayınında Kaymakçı Şeha Nehri Ülkesi'nin başkenti olmaya aday bölgesel bir merkez olarak tanıtılmaktadır.¹⁰⁶⁹ Fakat bu durum tıpkı Hisarlık-Troya'da olduğu gibi, bölge dışı tarihsel verilerden hareketle bir geçmiş okuması yapılmasına neden olmakta, bölgedeki politik organizasyonun bağımsız bir şekilde incelenmesine engel olmaktadır. GTÇ Batı Anadolu'sunda yer aldığı Hatti kayıtlarından bilinen ve Krallık (KUR^{URU}) şeklinde tanımlanan politik örgütlenmelere ait bir merkezin tarihsel adı ya da kesin konumu bugüne kadar netleştirilmiş değildir. Bu durum tarihi coğrafya açısından Konya ovasına kadar Anadolu yarımadasının tamamı için geçerlidir. Söz konusu alanda hiçbir çiviyazılı metin tespit edilememiş,

¹⁰⁶⁷ Renfrew, Peer, ss. 1-18

¹⁰⁶⁸ Roosevelt ve diğerleri, Story, ss. 130-137.

¹⁰⁶⁹ Roosevelt ve diğerleri, Space, s. 648; Roosevelt ve diğerleri, Story, ss. 121-123.

başkent olarak nitelendirilebilecek hiçbir GTÇ yerleşimi kazılmamıştır. Tarihi coğrafya ya da Hatti kaynaklarının merkezinde olduğu tarih temelli bir altyapı üzerinden politik örgütlenmeye yönelik çıkarımların tamamı sağlam bir zeminde durmamaktadır. 19. yüzyıldan beri Homeros'un bir tarihsel kaynak gibi kullanılması, Ahhiyava problemi, Hisarlık-Troya-Vilios-Viluşa dörtlmesine yönelik eleştiriler¹⁰⁷⁰ ve literatürdeki çıkmazlar düşünüldüğünde Kaymakçı'nın bölge dışı kaynaklardan hareket edilerek değerlendirilmemesi gerektiğini açık bir şekilde göstermektedir. Henüz Kaymakçı'da sur sistemi dışında anıtsal bir yapı, yazılı belgeler, bir kraliyetin varlığını gösteren ikonografik öğeler (kaya anıtları, mühürler vb.) bulunabilmiş değildir. Mevcut tarihsel kurguya oturtulmasını sağlayacak herhangi bir veri de tespit edilebilmiş değildir. KUR^{URU} Hatti kaynaklarında neredeyse herhangi bir idareye sahip bütün politik organizasyonlar için genel bir ifade olarak kullanılmaktadır.¹⁰⁷¹ Ayrıca Hattuša'daki bir yazıcının Batı Anadolu'daki politik organizasyonu güvenilir bir şekilde tanımlaması da beklenemez. Bu yüzden daha nötr kabul edilebilecek karmaşık toplum literatürü, politik organizasyonu canlandırmak adına farklı bir kanal açmaktadır. Fakat Kaymakçı ve çevresindeki sitadel ağının politik organizasyonun şeflik konsepti temelinde değerlendirilebilmesi için gereken arkeolojik kanıtlar henüz birikmiş değildir. OBA'daki Limantepe, Panaztepe, Bademgediği, Ayasuluk Tepesi, Gavurtepe gibi kazılmış ya da kazılmakta olan yerleşimlerde de arkeolojik veriler politik organizasyon bağlamında değerlendirilebilecek bütüncül veriler sunmamaktadırlar.

GBA'da Miletos'taki GTÇ tabakalarındaki politik organizasyon, tıpkı Hisarlık-Troya ve Kaymakçı'da olduğu gibi Hatti kaynakları üzerinden canlandırılmaktadır.¹⁰⁷² Bu yüzden yukarıda yapılan eleştiriler, Miletos için de geçerlidir. Çok kısıtlı bir alanda yer alan GTÇ tabakasındaki sur sistemi dışında, herhangi bir anıtsal yapı tespit edilememiştir. MÖ 2. binyıl içerisinde sulak bir peyzaja sahip ve uzun bir süre bir ada durumunda olan¹⁰⁷³ Miletos'un genel olarak sosyal organizasyonu Batı Anadolu genelinden farklı olmalıdır. Nitekim obje hareketliliğinin yüksek olması, ölü gömme geleneklerindeki farklılıklar, GTÇ öncesinde Girit'le

¹⁰⁷⁰ Korfmann, Uluburun, s. 256'da bu eleştirilen kısa bir özetine bakılabilir.

¹⁰⁷¹ Beckman, City, ss. 161-169; Kudrinski, ss. 117-124.

¹⁰⁷² Niemeier, British, ss. 1-50.

¹⁰⁷³ Brückner ve diğerleri, 887-890.

yoğun materyal bağların olması, yerleşim tarihinin kendine has çeşitliliğini yansıtmaktadır. Fakat bu çeşitlilik politik organizasyona ne şekilde yansıdığı ve politik gücün yapısı hakkında doğrudan arkeolojik kanıtlar bulunmamaktadır.

Çine-Tepecik kazılarında ele geçen iki bulla, GBA’da mühür kullanımıyla ilgili en önemli kanıtları oluşturmaktadır.¹⁰⁷⁴ Bunlardan Tamipiya bullasının üzerinde yer alan prens (REX. FILIUS) ünvanı¹⁰⁷⁵, bir idari yapılanmanın varlığını kanıtlamakla birlikte, bu yapılanmanın özelde prensin yerleşimle bir ilişkisinin bulunmaması da mümkündür. Ovalık bir alanın ortasında etrafında bir sur sistemi olan fakat hinterlandında küçük boyutlu yerleşimlerin tespit edilemediği Tepecik, aktif bir kazı olmasına rağmen, yerleşimin politik yapısı hakkında bilgi verecek başka materyal kültür öğeleri açığa çıkarılamamıştır.

Yukarı Menderes havzasında Beycesultan ve çevresinde yer alan küçük ölçekli GTÇ yerleşimleri¹⁰⁷⁶ şeflik konsepti içerisinde değerlendirilebilecek Batı Anadolu’daki en bariz örnektir. Beycesultan’daki merkezi avlulu yapı, MÖ 2. binyıl boyunca bölgede merkezileşmiş bir idarenin varlığını göstermektedir. Bununla birlikte Beycesultan’daki yapıların saray olarak isimlendirilmesi gerek terminolojik açıdan gerekse arkeolojik buluntuların yapısı sebebiyle sorunludur. Beycesultan’ın çevresinde oluşan “köyleşme” muhtemelen kan bağına dayalı ilişkilere sahip küçük toplulukların tercihleri sonucu şekillenmiş olmalıdır. Yerleşimde “krali” olarak nitelendirilebilecek arkeolojik buluntuların yokluğu, ovalık alanın ortasında görünür ve sağlam bir savunma sisteminin var olmayışı, köyleşme eğilimiyle birlikte burada daha barışçıl ve politik açıdan keskin bir tabakalaşmanın olmadığı bir idarenin geliştiğini göstermektedir. GBA’da bulunan diğer yerleşimler politik organizasyon bağlamında incelenebilmek adına yeterli veri sunmazlar.

İBA’da Lamb tarafından Kusura’da yürütülen kısıtlı kazılarda¹⁰⁷⁷ politik organizasyon bağlamıyla ilişkilendirebilecek veriler elde edilmiş değildir. Fakat 2014 ve 2018 yıllarında bölgede yürütülen yüzey araştırmaları esnasında bulunan iki mühür baskısı¹⁰⁷⁸, bu bağlamda yerel politik dokunun araçları hakkında fikir vermektedir. Mühür baskılarından ilki bir küp parçasının üzerinde yer almakta ve MÖ 13. yüzyıla

¹⁰⁷⁴ Günel ve Herbordt, Ein, ss. 1-11; Günel ve Herbordt, Prinzen, ss. 1-14.

¹⁰⁷⁵ Günel ve Herbordt, Prinzen, s. 10.

¹⁰⁷⁶ Dedeoğlu, Yerleşim, s. 223.

¹⁰⁷⁷ Lamb, Kusura, ss. 1-64; Lamb, Near, ss. 217-273.

¹⁰⁷⁸ Özdemir Koçak ve diğerleri, Hiyeroglif, ss. 62-64.

(GTÇ III) tarihlendirilmektedir.¹⁰⁷⁹ Mühür baskısında yer alan işaretler; “Sarayın Deposu”, “Sarayın Pithosu” ya da “Sarayın pithos (Adamı/Görevlisi)” anlamında kullanılmış olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁰⁸⁰ Diğer mühür baskısı ise Ablak Höyük’te bulunmuş konik bir bullanın üzerinde yer almaktadır. MÖ 14. yüzyılın sonu 13. yüzyılın başına tarihlendirilen mühür baskısında Prens (REX.FILIA) ünvanıyla birlikte zayıf bir ihtimalle Happirada(n)na olabileceği önerilen bir isim bulunmaktadır.¹⁰⁸¹ Bu buluntular arkeolojik kontekst olmadığı için politik organizasyon hakkında verimli bilgiler sağlayamamaktadırlar. Fakat saray, prenses gibi kurumsallaşmış politik yapıların bölgede var olduğu ya da ilgili yerleşimlerin bu birimlerle ilişkili olduğunu göstermektedirler. Çataltepe bullasında Saray ve Pithos işaretlerinin bir arada kullanılmasının özgün oluşu, Ablak Höyük bullasındaki ismin, literatürde benzerinin bulunmayışı, bu buluntulara ek olarak Çine-Tepecik’te bulunan prens bullasındaki ismin de bilinmiyor oluşu Batı Anadolu’da henüz birikmekte olan yazılı belgelerin, kendine has durumunu yansıtır. Bölgedeki kaya anıtlarındaki kullanımı da gözetildiğinde hiyeroglif luvcenin GTÇ III döneminden itibaren politik aktörler tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaya başladığı söylenebilir. İBA’da bulunan bullalar Orta Anadolu’ya yaklaştıkça, idari araç anlamında etkileşimlerin yoğunlaşabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte prens ya da saray gibi kavramlar küçük ölçekli politik merkezleşmenin gelişmiş olabileceği İBA’daki şeflerle ilişkili olabileceği gibi, Hatti’nin aşağı ülkedeki politik organizasyonuyla da ilişkilendirilebilir. Mevcut veriler kısıtlı ve çok parçalı olduğu için henüz bölge geneline yönelik kesin çıkarımların yapılabilmesi mümkün değildir. Ama güncel buluntular olan bullalar, iç bölgelerdeki politik organizasyonun en azından idari araçlar açısından farklılık gösterdiğini (özellikle KBA’dan) yansıtmaktadır.

Bir bütün olarak GTÇ Batı Anadolu’su neredeyse bütün MÖ 2. binyıl boyunca, Doğu Akdeniz ya da komşu bölgelerle eşdüzey ilişkiler kuracak, tarihsel bir birikimi olan, zaman içerisinde dönüşüm geçirebilen ve teritoryal devletler gibi yayılmacı bir güce ulaşacak sürekli bir politik organizasyon gelişmemiştir. Nitekim Tarhundaradu’nun MÖ 14. yüzyılın ilk yarısında Mısır’la kurduğu diplomatik ilişkiler, Hatti’ye yaşattığı askeri tehdit politik kurumsallaşma köklü olmadığı için kalıcı bir

¹⁰⁷⁹ Koçak ve diğerleri, Hiyeroglif, s. 62.

¹⁰⁸⁰ Koçak ve diğerleri, Hiyeroglif, s. 62.

¹⁰⁸¹ Koçak ve diğerleri, Hiyeroglif, s. 63.

hale gelememiştir. Bölge genelindeki heterojen materyal kültür öğeleri, yerleşim alanlarının katı bir hiyerarşik düzen sergilememesi, dış dünyayla uzun vadeli ilişkilerin zayıf oluşu, küçük ölçekli politik birimlerin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bölge dışı ya da bölgedeki yazılı kaynaklar kral, prens, prenses, saray gibi kurumların varlığından bahsediyor olsa bile, bu kavramların Orta Anadolu, Mısır ya da Mezopotamya’da olduğu gibi derinlikli olduğu söylenemez. Batı Anadolu’da şeflik örgütlenmelerinin yaygın olduğu GTÇ I ve II dönemlerindeki yerel politik düzenin, MÖ 13. yüzyıldan sonra Orta Anadolu’daki egemen politik sisteme entegre olarak 100 yıllık bir dönüşüm süreci geçirdiği söylenebilir. Fakat bu dönüşüm süreci de kurumsallaşmanın zayıf olması sebebiyle kalıcı olamamış, ortaya çıkan “karma” politik yapı, MÖ 1200’lerden sonra varlığını devam ettirememiştir.

Verimli tarım toprakları, iklim koşulları ve akarsu ağları GTÇ Batı Anadolu’sundaki toplumların ekonomik organizasyonunda tarımın ve tarımsal ürünlerin, merkezi bir rol oynamasını sağlamıştır. Uygun coğrafi koşulların gözetildiği noktalarda; Hisarlık-Troya, Beycesultan, Kaymakçı gibi merkezi yerleşimler gelişmiştir. Bölge genelinde tarımsal hinterlanda sahip, birbirine yakın şekilde konumlanmış irili ufaklı birçok yerleşimin olması tarım temelli politik örgütlenmelerin gerçekleştiğini göstermektedir. Tarımla birlikte hayvancılık, deniz ürünleri, avcılık gibi doğal kaynaklardan beslenen geçim ekonomisi, söz konusu yerleşimlerdeki ekonomik yaşamın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Tarım topraklarının nasıl bir arazi yönetimiyle kullanıldığına yönelik canlandırmalar, yazılı belgeler olmadığı için yapılamamaktadır. Bölge içindeki yerleşim kümelerinde MÖ 2. binyıl içerisinde devamlılık gösteren iskanlar, tarım arazilerinin kan bağına dayalı bir şekilde kalıtsal olarak kuşaklar arasında aktarılmış olabileceğini göstermektedir. Orta Anadolu’da tarihsel olarak kayıt altına alınmış benzer örnekler söz konusudur.¹⁰⁸² Fakat bu durum bölge genelinde normatif ve yaygın bir nitelik göstermeyebilir. Hawaii’deki şefliklerde nüfusun çoğunluğunu oluşturan sıradan insanlar, şeflerden edindikleri topraklarda yetiştirdikleri ürünlerle geçimleri sağlamaktadırlar. Adalardaki hâkim sülalelerden gelen şeflerin yanında 20 ya da daha fazla kuşak geriye kadar soy ağaçlarını ezberlerinde tutması için görevlendirilen “uzmanlar” yer almaktadır. Sıradan insanlar hem böyle uzmanlara sahip değillerdir hem de bu insanların

¹⁰⁸² Bryce, Life, ss. 73-78.

şecerelerini tutmaları yasaktır. Şef bu şekilde kendi gücünü korumakta, yönettiği insanlarla arasında bağımlı bir ilişkiyi meşru hale getirmektedir. Sıradan insanları böylece çalıştıkları şefler üzerinden toplumsal düzende bir aidiyete sahip olmaktaydılar.¹⁰⁸³ Batı Anadolu'daki politik organizasyonlarda benzer arazi kullanımları ve ekonomik organizasyon söz konusu olabilir.

Kalabalık nüfusları barındıran kentlerin Batı Anadolu'da gelişmemesi, kıt kaynaklara erişim konusunda mücadele edilecek coğrafi ve siyasi atmosferin olmayışından ötürü bölgedeki idari kültürün karmaşık ve çok katmanlı bir yapı kazanmadığı anlaşılmaktadır. Tarımsal ürünlerin ana kaynağını oluşturduğu “temel ürün finansının” (*staple finance*) politik idare tarafından ekonomik organizasyonun bir aracı olarak kullanıldığını gösteren arkeolojik kanıtlar bugüne kadar açığa çıkarılamamıştır. Örneğin ihtiyaç fazlası tarımsal ürünlerin toplanarak bir merkezde tutulduğunu gösteren depolama üniteleri, anıtsal bir yapıda politik idareyle ilişkin olarak depolamanın yapıldığını gösteren mimari öğeler hiçbir yerleşimde tespit edilebilmiş değildir. Hisarlık-Troya VI kalesinin içindeki GTÇ yapıların önemli bir kısmı tahrip edildiği için, böyle bir depolama stratejisinin var olup olmadığına yönelik bilgi edinmek imkânsız hale gelmiştir. Fakat MÖ 13. yüzyıldan itibaren kale içerisinde yer alan yapılarda bulunan, yaklaşık 150 pithosa ait kalıntılar depolama stratejisi açısından bir farklılığın oluştuğunu göstermektedir.¹⁰⁸⁴ Bu eğilim uzun sürmemiş 12. yüzyılda pithoslarla mekân odaklı yapılan depolama ortadan kalkmıştır.¹⁰⁸⁵ Dönem ihtiyaçlarıyla ilişkili olabilecek bu tercih, kale içerisinde gerçekleştiği için politik bir tercih sonucu gerçekleşmiş olabilir. Hisarlık'ın yerleşim yapısı, etrafındaki küçük yerleşimler ve tarımsal hinterland düşünüldüğünde, tarımsal ürünlere yönelik sürdürülebilir ve materyal kültürde güçlü izleri olan bir depolama stratejisi beklenebilir. Ama arkeolojik veriler bu konuda yeterli veri tabanını sunamamaktadır.

Beycesultan'da gerek eski gerekse yeni dönem kazılarında açığa çıkarılan domestik mimaride büyük boyutlu pithoslar ve pişmiş toprak çepere sahip siloların

¹⁰⁸³ Timothy Earle, **How Chiefs Come to Power: the Political Economy in Prehistory**, Stanford University Press, Stanford, 1997, (Come) s. 36.

¹⁰⁸⁴ Ralf Becks, “Troia VII: the Transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age”, **Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions**, (Ed. B. Fischer, H. Genz, E. Jean ve K. Köroğlu), Türkiye Eskiçağ Bilimler Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 42-44; Pavuk ve Pieniązek, s. 539.

¹⁰⁸⁵ Pavuk ve Pieniązek, s. 539.

bulunmaması, hane odaklı bir depolama stratejisinin varlığını göstermektedir.¹⁰⁸⁶ Abay, GTÇ I dönemi ve öncesine denk gelen 5b tabasındaki iki evden; birinde 5700 kg diğerinde 6270 kg tahılın depolanabileceğini hesaplamıştır.¹⁰⁸⁷ Hane odaklı depolamanın bu denli yüksek kapasitelere varması ekonomik açıdan merkezi bir kontrolün olmadığı ve temel ürünlerdeki bolluğun haneler üstü bir idare tarafından toplanmadığının bir kanıtı olarak görülebilir. Buna karşın hasat zamanından sonra toplanan ürünün “yerinde” pay edilerek hanelere dağıtıldığı da düşünülebilir. Her durumda depolamayı, Orta Anadolu’da olduğu gibi bir yönetim stratejisi olarak kullanan ekonomik bir organizasyonun Beycesultan’da olmadığı anlaşılmaktadır. Bu genelleme bölge geneli için de geçerlidir.

Kaymakçı’da birbirinden bağımsız bir şekilde araziye dağılan, içlerinde seramikler ve hayvan kemiklerinin ele geçtiği, kuru duvar tekniğiyle inşa edilmiş oval yapılar, çağdaş yerleşimlerde tespit edilen örneklerle karşılaştırılarak tahıl siloları olarak işlevlendirilmektedir.¹⁰⁸⁸ Fakat bu oval yapıların birincil işlevi olarak önerilen tahıl depolanmasını gösteren herhangi bir organik kanıt bulunamadığı için, kesin bir şey söylenememektedir. Bağlamsal değerlendirmelerin yapılabilmesi için daha fazla veriye ihtiyaç vardır.

Tarımsal ürünlerle ilişkili olarak depolama stratejilerinin bir merkezileşme gösterdiği, herhangi bir idare tarafından kontrol altında tutulduğu, yönetildiği ya da pay alındığına dair arkeolojik kanıtların olmaması, bu bağlamda materyalize olmayan pratiklerin baskın olduğunu göstermektedir. Yazıyı etkin bir şekilde kullanan bir coğrafya olmadığı için de Batı Anadolu’daki bu pratiklerin yapısı hakkında sağlan çıkarımlar yapılamamaktadır. GTÇ toplumlarının geçimlerini sağlamaları, hayatta kalabilmeleri için gerekli yiyecek ve nesneleri elde etmeleri yaşamsal bir döngünün getirdiği zorunluluktur. Bu zorunluluğun bir grup insan ya da bir lider tarafından kontrol edilerek politik amaçlar için kullanılmış olabileceği; yerleşim alanlarının boyutları ve sosyal organizasyonun gelişmesi göz önünde bulundurulduğunda doğal bir durumdur. Fakat Yakındoğu ya da dünya genelinde benzer ölçeklerdeki toplumlarda ya da arkaik devletlerdeki; bir arazi yönetim sistemi üzerinden yoğun

¹⁰⁸⁶ Lloyd, Beycesultan, s. 13; Dedeoğlu ve Abay, Ege, s. 5.

¹⁰⁸⁷ Eşref Abay, “Kazı Verileri Işığında Arkeolojik Mekân Analizleri, Beycesultan Örneği”, **Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizi**, (Ed. Özlem Çevik ve Burçin Erdoğu), Ege Yayınları, İstanbul, 2014, s. 182.

¹⁰⁸⁸ Roosevelt ve diğerleri, Space, s. 681.

tarımsal faaliyetlerle elde edilen gelirlerin, kurumsal yapılar aracılığıyla toplumun üst kesimleri tarafından idare edilmesi¹⁰⁸⁹ olgusunun izleri Batı Anadolu’da son derece zayıftır.

Erken devletlerde ya da devletleşmemiş şeflik gibi ara bağlamdaki toplumlarda, günlük hayatta ihtiyaç duyulan ürünlerin üretim ve takası-satılması, yöresel bir etkinlik olarak gerçekleşmektedir.¹⁰⁹⁰ Fakat uzak mesafeli ticaretle yabancı objelerin ve ham maddelerin, bölgede olmayan kaynakların elde edilmesi, sürdürülebilir bir ekonomik organizasyon gerektiren bir aktivitedir. Mezopotamya’da kökleri daha eskiye giden, MÖ 3. binyıldan itibaren yoğunlaşan bölgeler arası ticaret bağımsız tüccarlar tarafından yürütülmekte; tarımsal ve hayvansal ürünler, metal yarı değerli taşlar ve başka hammaddeleri elde etmek için ticari mal olarak kullanılmaktadır.¹⁰⁹¹ Mezopotamya’daki ticari birikim, MÖ 2. binyılın başında Orta Anadolu merkezli bir ticari ağ kurarak, Anadolu’ya yazıyı getirmiş ve bölgeler arası etkileşimin kanallarını açmıştır. İki bölge arasında binek hayvanları aracılığıyla yapılan, belirli rotaların izlendiği, Orta Anadolu’daki politik organizasyonlarla çeşitli ilişkilerin kurulduğu ticaret hayatı¹⁰⁹², çok boyutlu ve girift ilişkilerin oluşmasını sağlamıştır. Bu bağlam göz önüne alındığında Batı Anadolu, MÖ 3. binyıldan itibaren hiçbir zaman bu denli yoğunluğa sahip ticari hayatın gerçekleştiği bir coğrafya olmamıştır. Örneğin Batı Anadolu’da sadece Hisarlık-Troya’da MÖ 2300-2200 yılları arasına tarihlenen fildişi olduğu düşünülen 13 parça buluntu tespit edilmişken, MÖ 4. binyıldan itibaren Yakındoğu’da yaygınlaşan lapis lazuliden objeler Koloni Çağı’na kadar neredeyse yok denecek düzeydedir.¹⁰⁹³ Dolayısıyla bölgeler arası kara ticaretinin köklerinin son derece zayıf olduğu bölgede, GTÇ’de de karadan yürütülen ticari faaliyetlerin büyük ölçekli sürdürülebilir bir ekonomik organizasyon olduğu ve politik aktörlerin aktif bir rol oynadığı bir faaliyet olduğu söylenemez. KBA’da Orta Anadolu’dan gelmiş olabilecek hiçbir arkeolojik buluntunun tespit edilememiş olması¹⁰⁹⁴ bölgeler arası ilişkilerin zayıflığını göstermesi açısından önemlidir.

¹⁰⁸⁹ Trigger, Comparative, ss. 313-337.

¹⁰⁹⁰ Trigger, Comparative, s. 342; Earle, Bronze, s. 12.

¹⁰⁹¹ Trigger, Comparative, s. 343.

¹⁰⁹² Michel, Karum, ss. 313-336.

¹⁰⁹³ Michele Massa ve Alessio Palmisano, “Change and Continuity in the Long-distance Exchange Networks between Western/Central Anatolia, Northern Levant and Northern Mesopotamia”, **Journal of Anthropological Archaeology**, Sayı: 49, 2018, ss. 70-74.

¹⁰⁹⁴ Pieniążek ve diğerleri, Distance, s. 396.

Batı Anadolu'nun Ege kıyılarında yer alan bugün kara içinde kalmış ada yerleşimlerinde (Panaztepe ve Miletos) ya da diğer yerleşimlerde ele geçen buluntular, denizin bölge dışından gelen objelerin yayılımındaki hareketliliği tetiklediğini göstermektedir. MÖ 14. yüzyıldan itibaren Hisarlık-Troya, Beşiktepe ve Panaztepe değerli taşlardan yapılan takı ağırlıklı buluntular, fildişi objeler, mühürler ve skarabeler,¹⁰⁹⁵ Ege üslubundaki seramiklerin yaygınlaşması ve taklit edilmesi¹⁰⁹⁶ obje hareketliliğindeki varyasyonları göstermektedir. Bu materyal kültür öğelerinin iç bölgelere doğru gidildikçe azalması, bölge içerisinde yerleşim bazlı ilişkilerin yoğun olmadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Kıyıdaki fenomenin karadaki buluntulardan hareketle özellikle de seramiklerden yola çıkarak deniz ticaretiyle açıklanması¹⁰⁹⁷ indirgemeci bir yaklaşımdır. Burada ortaklaşan materyal kültür öğeleri ancak; kıyı bölgelerinde ada arkeolojisi ve sualtı arkeolojisinin yaygınlaşmasıyla elde edilecek veriler, kıyı yerleşimlerindeki politik organizasyonların yapısına yönelik yeni arkeolojik buluntuların açığa çıkarılması, yerel etkileşim ağları ve değiş-tokuşa yönelik mikro çalışmalarla sağlam bir zeminde çalışılabilir. Kıyı yerleşimlerindeki insanların denizle ilişkisinin gelişkin olduğunu gösterecek batıklar, deniz teknolojisinin durumunu gösteren ikonografik veriler¹⁰⁹⁸, söz konusu yerleşimde liman olarak kullanılmış olabilecek yapılara yönelik arkeolojik verilerin tespit edilmesinden sonra, materyal kültürdeki hareketliliği güvenilir bir kontekste değerlendirme imkânı doğabilir. Dolayısıyla mevcut veri tabanı, kıyılarda organize olmuş gelişkin bir ticari faaliyetin olup olmadığını tartışmak için yeterli değildir.¹⁰⁹⁹

Bir bütün olarak kara ve “deniz ticaretiyle” ilişkili veriler, GTÇ Batı Anadolu'sunda tarihsel kökleri olan güçlü bir ticari organizasyonun olmadığını göstermektedir. Organik ürünlere odaklı değiş-tokuşun arkeolojik olarak tespiti zor olsa da bu tür faaliyetler büyük boyutlu olmaları, karlı faaliyetlere dönüşmeleri, karmaşılaşmaları ve tekrarlı bir eyleme dönüşmeleri durumunda kayıt sistemlerinin

¹⁰⁹⁵ Pieniżek ve diğerleri, Distance, ss. 375-410; Erkanal-Öktü, Tafeln, s. 50, 57.

¹⁰⁹⁶ Niemeier, Potter, ss. 347-352; Günel, Önem, ss. 147-152.

¹⁰⁹⁷ Ersoy, ss. 77-78.

¹⁰⁹⁸ Bademgediği ve Limantepe'de bulunan seramikler üzerinde yer alan gemi ve kürekçi tasvirleri GTÇ III döneminde yaygınlaşmakla birlikte duvar resimleri ya da kabartmalar gibi ikonografik öğelerle kıyaslanabilir arkeolojik veriler değildir. Bu buluntular ve genel olarak GTÇ Anadolu'sundaki denizcilikle ilişkili güncel bir değerlendirme için: Bernard Knapp, **Seafaring and Seafarers in the Bronze Age Eastern Mediterranean**, Sidestone Press, Leiden, 2018, ss. 153-164.

¹⁰⁹⁹ Bu konuda; Pieniżek ve diğerleri, Distance, s. 398-400.

kullanılmasına yol açmaktadırlar. Batı Anadolu’da bugüne kadar böyle bir olgu da arkeolojik olarak tespit edilebilmiş değildir. Bölge içi ve bölgelerarası ticarete, Batı Anadolu’daki aktörlerle ilgili minimalist bir pozisyonda durmak zorunlu hale gelmektedir. Politik organizasyonun yalın ve dışa kapalı nitelikleri de düşünüldüğünde, ticaretin sosyal organizasyonda merkezi bir oynamadığı anlaşılmaktadır.

Savaşlar ve fetihler gibi askeri gücün kullanıldığı şiddet olayları sonucu el konulan ürünler, insan kaynağı ve üretim alanları ekonomik organizasyon açısından, hızlı birikim sağlayan bir kanaldır. Şefliklerde bir fetih aracı haline gelen savaşlar sayesinde köylerdeki fiziki direnişler yenilgiye uğratılıp, fethedilen nüfus sahip olduğu topraklarla birlikte şefin mülkü haline getirilmektedir.¹¹⁰⁰ İktidarın diğer kaynakları olan politik ve ideolojik örgütlenmeyle iç içe olan bu tür ekonomik stratejiler arkaik devletler ya da imparatorluklarda da yaygındır. Hatti kralları I. Hattuşili’den itibaren komşu ve uzak mesafelerdeki politik örgütlenmelerdeki zenginliği savaşlar yoluyla ele geçirmiş ve Orta Anadolu’ya taşımışlardır.¹¹⁰¹ Bu yağma seferleri küçük ölçekli olabildikleri gibi yüzlerce km uzaklıktaki servet ve insan kaynağının, sistematik olarak merkeze çekilmesini ve merkezi idarenin güçlendirilmesini sağlamıştır. Hem Kuzey Suriye’deki kent devletlerini yağmalayan hem de Arzava seferinde hayvan sürülerini ele geçirerek Hattusa’ya getirmekle övünen I. Hattuşili’nin yıllıkları¹¹⁰², yağma ekonomisinin özellikle GTÇ başlarında Hatti’nin güçlenmesindeki rolünü göstermektedir. I. Murşili’nin Babil’i yağmalayarak Hammurabi hanedanlığının sonunu getirmesi¹¹⁰³ de fetih stratejisinin politik ve ekonomik açıdan bölgelerarası dengeleri değiştirmekteki gücünü göstermektedir. Aynı zamanda fethedilen ya da çevredeki zayıf politik aktörlerin haraçla merkezi idareye bağlanması¹¹⁰⁴, uzun süre boyunca kullanılabilir bir zenginlik birikiminin oluşmasını, politik ekonominin güçlenmesini sağlamıştır.

¹¹⁰⁰ Earle, Come, s.109.

¹¹⁰¹ Bryce, Kingdom, s. 63, 70, 98.

¹¹⁰² Bryce, Kingdom, s. 63.

¹¹⁰³ Paul Alain Beaulieu, **A History of Babylon, 2200 BC- AD 75**, Wiley-Blackwell, Pondicherry, 2018, ss. 118-119.

¹¹⁰⁴ Nitekim Ugarit’in Hatti’ye vermek zorunda olduğu haracın kayıt altına alındığı bir tablette hem kraliyet ailesi hem de diğer yönetim kademesine gidecek malların listesi bulunmaktadır. Beckman, Diplomatic, ss. 153-154.

Batı Anadolu'daki politik organizasyonun bu şekilde savaşçı ve yağmacı eylemlerle zenginleşmiş olduğuna dair hiçbir veri bulunmamaktadır. Aksine Hatti'nin yağma alanlarından biri olan bölge, askeri olarak uzunca bir süre direnç göstermesine rağmen II. Murşili'nin Arzava seferi sonrasında başta insan kaynağı ve politik bağımsızlığı olmak üzere birçok ekonomik kaynağını yitirmiştir.¹¹⁰⁵ Bölgedeki politik aktörlerin antlaşmalarla Hatti politik evrenine entegre edilmeleriyle birlikte, savaş ve yağmalardan zenginlik elde edebilecekleri atmosfer de ortadan kalkmıştır. Hatti'yle mücadele döneminden önce de, (GTÇ I) bölge içerisinde şiddet ve yağmaların yaygın olduğu söylenemez. Hisarlık-Troya ve Kaymakçı dışında savunma mimarisıyla öne çıkan hiçbir yerleşimin olmayışı, savaş ve yağmalarla ilgili ikonografik öğelerin olduğu steller ve kabartmalar gibi gösterişçi öğelerin inşa edilmemiş olması, ovalık alanlarda “çıplak” şekilde varlığını sürdüren birçok irili ufaklı yerleşim, bölgede Orta Anadolu'ya göre farklı bir atmosferin olduğunu göstermektedir.

Üretim, dağıtım ve tüketim ilişkilerin kurumsallaşmış araçlar üzerinden yürüdüğü Doğu Akdeniz'e göre Batı Anadolu; çok parçalı, homojen nitelikler göstermeyen, bölge içinde çeşitliliğin esas olduğu ve bölge dışıyla bağlantıların zayıf olduğu bir ekonomik organizasyona sahiptir. Buradaki politik aktörler kıt kaynaklara ulaşmak ve eldeki üretim kaynaklarının korunmasını sağlayabilmek için birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmamışlardır. Böyle bir mücadelenin yokluğu da ekonomik organizasyonun güçlü ve kalıcı bir şekilde kurumsallaşmasına engel olan unsurlardan biridir.

İdeolojik evren sosyal organizasyon içerisinde doğaüstü olayların, tanrılar dünyasının, din ve inançların dolayısıyla insanüstü varlık ve konseptlerin alanıdır. Aynı zamanda toplumsal gruplar özellikle yöneticiler; kutsal ve dünyevi dünya arasındaki ilişkiyi kullanarak meşruiyet alanı yaratmak, tahakkümünü normalleştirerek bir iktidar kaynağı haline getirmek için ideolojik temeli kullanırlar.¹¹⁰⁶ Bu yaklaşım ideolojinin; sosyal organizasyonda yukarıdan aşağıya

¹¹⁰⁵ Bryce, Kingdom, ss. 193-197.

¹¹⁰⁶ Elizabeth Demarrais, Luis Jaime Castillo ve Timothy Earle, “Ideology, Materialization, and Power Strategies”, **Current Anthropology**, Cilt: 37, Sayı: 1, 1996, ss. 15-31; Mary Helms, “Political Lords and Political Ideology in Southeastern Chiefdoms: Comments and Observations”, **Lords of the Southeast: Social Inequality and Native Elites of Southeastern North America**, (Ed. A. Barker ve T. Pauketat), Archaeological Papers of the American Anthropological Association, Washington, 1992, ss. 185-194; Earle, Come, ss. 143-158.

doğru oynadığı rolü yansıtır. Kurumsallaşan dinler ve tanrılar, Yakındoğu'daki GTÇ uygarlıklarının hemen hepsinde sosyal yaşamın merkezinde yer almaktadırlar. Mısır ve Mezopotamya'daki tapınaklar ve görsel kültür öğeleri ve yazılı kaynaklar insanüstü bir evrenin cisimleştirilmiş mekânlarını ve araçlarını temsil eder.¹¹⁰⁷ Orta Anadolu'da başta Hattuša olmak üzere diğer merkezlerde tapınakların yerleşim alanlarındaki varlıkları ve üstün mimari nitelikleri, aynı zamanda birer yönetim merkezi olmaları, yazılı belgelerle iç işleyişlerinin ana hatları ve tanrılar dünyasıyla ilgili bilgilerin kayıt altında tutulması¹¹⁰⁸, din olarak tanımlanacak bir kurallar bütünü varlığını göstermektedir. Buna karşın Batı Anadolu'da bu denli materyalize olmuş ve sosyal yaşamı belirleyecek düzeyde kurumsallaşmış bir din olgusu söz konusu değildir. Bölge genelinde homojen nitelikler gösteren tapınak yapıları yoktur. Tapınma ya da başka bir şekilde inanç alanıyla ilişkilendirilebilecek kaya anıtları da inşa edilmemiştir. Tanrıların sembolize edildiği heykel ya da heykelciklerin yaygın olduğu ve Hatti ya da Mısır örnekleriyle kıyaslanacak şekilde yapıldıkları söylenemez. Antromorfik tanrılar ya da doğaüstü varlıkların olduğuna dair fikir verebilecek duvar resimleri, kabartmalar gibi görsel kültür öğeleri de bugüne kadar tespit edilebilmiş değildir. Dolayısıyla bölge genelinde cisimleşmiş bir dinsel alanın varlığından söz edilemez.

Hatti politik bir aktör olarak savaş, fetih ya da başka yollarla ilişki kurduğu bütün toplumlardaki inanç aktörlerini, ritüel uzmanlarını, falcı ve kahin olarak tanımlanabilecek insanları, Hattuša'da toplamış ve kendi tahakkümü altına almıştır.¹¹⁰⁹ Hattuša'da bulunan tabletlerde adı geçen bu insanların önemli bir kısmını Arzava'dan yani Batı Anadolu'dan getirilmiş olanlar oluşturmaktadır. Bu insanlarla ilgili anlatılanlar, Batı Anadolu'daki dinsel pratikleri bütünüyle ya da "olduğu gibi" yansıtamaz. Ama Hatti'de Arzavalı insanların inanç öğelerinin bir araç olarak kullanılma düşüncesi olduğu için¹¹¹⁰ şu aşamada otantik birer kaynak olarak kullanılabilirler.

¹¹⁰⁷ Trigger, *Comparative*, ss. 426-429.

¹¹⁰⁸ Mielke, *Concept*, ss. 160-170; Caroline Zimmer-Vorhaus, "Hittite Temples: Palaces of the Gods", **Insights into Hittite History and Archaeology**, (Ed. H. Genz ve D. P. Mielke), Peeters, Leuven, 2011, ss. 195-218.

¹¹⁰⁹ Billie Jean Collins, **The Hittites and Their World**, Society Biblical Literature, Atlanta, 2007, ss. 185-191.

¹¹¹⁰ Hatti'deki "ölçüsüz politeizm" fethedilen ya da yönetilen alanlardaki tanrıları ya da ilahi güçleri kendi dinsel alanlarında anlamlandırmaya ve taşımaya yönelik güçlü bir eğilim taşır. Bryce, *Life*, s. 135.

Hapallalı Ašhella, Pulisa, Arzavalı Uḫḫamuva, Arzavalı Tapalazunavali, Adı bilinmeyen ama Tapalazunavali'ye ek olarak sayılan bir ritüel uzmanı, Arzavalı Kahin Maddunani, Kahin Dandanku, Tarḫuntapaddu, Adda, Arzavalı kadın Alli, Arzavalı kadın Paškuvatti ve Arzavalı Kadın NÍG.GA.GUŠKIN metinlerde adı geçen şahıslardır.¹¹¹¹ Arzavalı erkekler Hatti ordusu ya da ülkesindeki ölümcül hastalıklara karşı bildikleri ritüelleri gerçekleştirirler. Bu ritüellerde çeşitli hayvanlar (günah keçileri) ve insanlar; arınmak ve hastalığa neden olan doğaüstü durumlardan kurtulmak için kullanılmaktadırlar.¹¹¹² Arzavalı kadınlardan Alli ritüelinde kilden kadın, erkek ve eşek figürinleri yaparak ve kırmızı, beyaz, mavi, yeşil ve siyah renklerde yün kullanarak büyü yapar.¹¹¹³ Paškuvatti'nin iktidarsızlığa ya da homoseksüel davranışlara karşı gerçekleştirdiği ritüel Arzavalı uzmanlar tarafından gerçekleştirilen ritüeller arasında amaç bakımından farklılık göstermektedir.¹¹¹⁴ Bir bütün olarak ele alındığında Arzavalılar tarafından gerçekleştirilen ritüeller; pastoral öğeler içermekte, büyü ve büyücülük gibi doğaüstü olgularla ilişkili bir nitelik göstermektedir.

Hatti'yle yapılan antlaşma metinlerinde şahit olarak her iki tarafın tanrılarının sayılması bir yazılı gelenektir.¹¹¹⁵ Fakat Batı Anadolu'daki politik aktörlerle yapılan antlaşmaların hiçbirinde ilgili kısım korunamadığı için tanrı ya da tanrıça isimlerine yönelik veriler son derece kısıtlıdır.¹¹¹⁶ Hatti korpusundaki dağınık ve ikincil veriler "Luvi dini, tanrıları ve ritüelleri" temasıyla çeşitli araştırmacılar tarafından bir araya getirilmiştir.¹¹¹⁷ Fakat bugüne kadar bu yazılı verilerle, Batı Anadolu'daki kazı ve yüzey araştırmalarında elde edilen veriler arasında hiçbir paralellik kurulamamıştır.

¹¹¹¹ Daliah Bawanyeck, "Arzawäiche Ritualpraktiken – Informationen aus Hattuša", **Motivation und Mechanismen des Kulturkontaktes in der Späten Bronzezeit**, (Ed. D. Prechel), Logisma, Floransa, 2005, ss. 1-18.

¹¹¹² Ali Dinçol, "Ašhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", **Belleten**, Cilt: 49, Sayı: 193, 1985, ss. 1-10.

¹¹¹³ Bawanyeck, ss. 10-11.

¹¹¹⁴ Jared Miller, "Paskuwatti's Ritual: Remedy for Impotence or Anditote to Homosexuality", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, Sayı: 10, Cilt: 1, 2010, ss. 83-89.

¹¹¹⁵ Beckman, *Diplomatic*, ss. 1-108'deki antlaşmalarda örnekler görülebilir.

¹¹¹⁶ Beckman, *Diplomatic*, ss. 64-88.

¹¹¹⁷ Manfred Hutter, "Aspects of Luwian Religion", **Luwians**, (Ed. H. Craig Melchert), Brill, Leiden, 2003, ss. 211-281; Daliah Bawanyeck, " 'Luwian' Religious Texts in the Archives of Hattuša", **Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean**, (Ed. Alice Mouton, Ian Rutherford ve Ilya Yakubovich), Brill, Leiden, 2013, ss. 160-176; Alice Mouton and Ian Rutherford, "Luwian Religion, A Research Project: The Case of 'Hittite' Augury", **Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean**, (Ed. Alice Mouton, Ian Rutherford ve Ilya Yakubovich), Brill, Leiden, 2013, ss. 329-343.

Bu durum, Batı Anadolu genelinde dinsel alanın materyalize olamadığını ve güçlü bir şekilde kurumsallaşmamış olduğu kanısını güçlendirmektedir.

Böyle bir dinsel alanla ilişkili olarak, Batı Anadolu'daki yöneticilerin kendi meşruiyetlerini ve idarelerini güçlendirmek amacıyla tanrılar evrenini kullandıklarına dair henüz bir arkeolojik kanıt bulunmamaktadır. Yazılıkaya'da tanrı Sarruma'nın himayesinde bir şekilde tasvir edilen IV. Tuthaliya kabartması, yazılı belgelerde kralların bazı tanrıları kendi koruyucu tanrıları olarak seçmeleri¹¹¹⁸ ve yaşadıkları sorunlarda onlardan yardım istemeleri, tanrılar evreniyle doğrudan ilişkilerini göstermektedir. Aynı zamanda tanrılar için festival ve kültleri düzenleyen, ülkenin refahının “ilahi” sorumluluğunu taşıyan kralın ölmesi “büyük felaket” (šalliš vaštaiš) olarak tanımlanmakta ve ölen krallar için “tanrı oldu” ifadesi kullanılmaktadır.¹¹¹⁹ Bu örnekler Orta Anadolu'da politik iktidarın dinsel temelini ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Batı Anadolu'daki çağdaş yöneticilerin böyle bir strateji izlememiş olmaları, dinsel alanın sosyal yaşamdaki yeriyle ilgili bakış açılarının farklı olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Batı Anadolu'daki politik aktörler MÖ 13. yüzyıla kadar kendi varlıklarını ya da başarılarını materyalize etmemişlerdir. Özellikle GTÇ I ve II dönemlerinde bölgedeki yöneticilere ait tasvirler, görsel anlatımların olduğu sembolik materyal kültür öğeleri, ölen yöneticilere ait anıt mezarlar bulunmamaktadır. Hisarlık-Troya'da GTÇ boyunca kullanım gören sur sisteminde figüratif öğeler ve ortostatlar yoktur. Bölge genelinde GTÇ I ve II dönemlerine ait kaya anıtları ve bunlarla ilişkili olarak kültürel peyzajın olduğu alanlar tespit edilmemiştir. MÖ 14. yüzyılın ilk yarısında Hatti'ye askeri ve politik açıdan üstünlük kuran Tarhundaradu'nun arkeolojik olarak görünürlüğünün sıfır olması, politik gücün cisimleştirilmesinde Batı Anadolu'daki aktörlerin, komşularından farklı olduğunu göstermektedir. Tarhundaradu dış dünyayla ilişkiler kurulması ve Doğu Akdeniz ölçeğinde bir yönetici olmanın gerekleri konusunda bir strateji izleyen tek politik figürdür. Arzava mektuplarında Mısır firavunundan kendisine yazması halinde Neşaca (*nešumnili*) kullanmasını istemesi¹¹²⁰, Orta Anadolu'daki yazı pratiğini bir şekilde kullanabilir hale getirdiğini

¹¹¹⁸ Piotr Taracha, **Religions of Second Millennium Anatolia**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009, s. 93.

¹¹¹⁹ Taracha, s. 161.

¹¹²⁰ Hawkins, Letters, s. 77.

göstermektedir. Tarhundaradu'dan önce Batı Anadolu'da bölgelerarası ilişkilerin olduğu, diplomasi ve diplomasinin aracı olarak çivi yazısının kullanılması geleneğinin bilindiğini gösteren hiçbir kanıt yoktur. Dolayısıyla gerek görsel kültür öğeleriyle materyalize olma gerekse idari araçların kullanılması konusunda ideolojik açıdan örnek alınabilecek, etkileşim içinde olunabilecek en temelde haberdar olunacak bağlantıların, MÖ 17-14. yüzyıl başlarına kadar oluşmadığı anlaşılmaktadır.

II. Murşili'nin Arzava seferinden sonra bölgedeki politik aktörler, Hatti'yle daha yakın ilişkiler içerisine girdikleri için ideolojik perspektiflerinde dönüşümler gerçekleşmiştir. Bölgede kaya anıtlarının MÖ 13. yüzyıldan itibaren gelişmesi, Mira ve Şeha yöneticilerinin Hatti elitleriyle ilişkilerinin artmasıyla birlikte, ideolojik açıdan Orta Anadolu'daki pratiklerin örnek alınmasının kanıtlarını oluşturmaktadır. Mira Kralı Tarkasna'nın Karabel A anıtındaki tasviri, Hatti kraliyet ailesine mensup kadınlarla, Batı Anadolu'daki yöneticiler arasında gerçekleştirilen evliliklerin¹¹²¹ yarattığı muhtemel iletişim kanalları, Hatti tarafından bölgeye bırakılan askeri unsurlar¹¹²², ideolojik etkileşimlerin arttığının ve bölgedeki yöneticilerde üzerindeki Hatti etkisinin mecralarını örneklemektedir.

Keskin toplumsal tabakalanmayı gösteren anıtsal yapıların ve anıt mezarların yokluğu, servet birikimini gösteren uzak mesafeli ticaretle elde edilmiş objelerin azlığı, Batı Anadolu'daki yerleşimlerde Doğu Akdeniz geneline göre daha farklı bir toplumsal yapının olduğunu göstermektedir. Doğu Akdeniz'de elitler olarak tanımlanan toplumsal grup, yönetim iradesini elinde tutan, kaynakların kullanımı ve bölüşümünü kontrol eden, kurumsallaşmış idari mekanizmalara sahip, yazı ve mühür gibi idari araçları kullanabilen küçük bir azınlığı karşılamaktadır.¹¹²³ Elitler içerisinde kraliyet ailesi ve akrabaları grubun en tepesindeki politik unsuru temsil etmekte, başkentlerde kraliyetin emrinde çalışan görevliler, bağımlı kent devletlerinin yöneticileri, bölgesel merkezlerin yöneticileri, ordu mensupları grubun geriye kalan öğelerini oluşturmaktadırlar.¹¹²⁴ Doğu Akdeniz elitleri diplomatik ilişkiler ve savaşlar

¹¹²¹ II. Murşili'nin kardeşi Muvatti'yle Mira kralı Mashuiluva, II. Muvatalli'nin kızkardeşi Matanazi'yle Şeha Kralı Masturi evlenmişlerdir. Bu evlilikler, Hatti'yle bağların güçlendirilmesi ve bölgedeki egemenliğin sağlamaştırılması amacıyla yapılmıştır. Mary Bachvarova, **From Hittite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Greek Epic**, Cambridge University Press, Cambridge, 2016, s. 337.

¹¹²² Beckman ve diğerleri, Ahhiyawa, s. 43.

¹¹²³ Steel, Materiality, ss. 91-190; Liverani, Society, ss. 73, 76, 108.

¹¹²⁴ Trigger, Comparative, ss. 142-166, Liverani, Society, ss. 278-289.

sayesinde sürekli bir etkileşim halinde oldukları için Mısır'dan Orta Anadolu'ya kadar kilometrelerce genişlikte bir alandaki ideolojik organizasyon hakkında çok detaylı bilgiler edinilebilmektedir. Aynı zamanda Ugarit ve Alalah gibi kent devletlerinin, Mısır ve Hatti gibi teritoryal devletlerin birincil merkezleri kazıldığı için Doğu Akdeniz elitlerinin yaşam biçimleri hakkında arkeolojik veriler son derece zengindir. Batı Anadolu'daki yönetici kademesine bu bağlamda bakıldığında, GTÇ I ve II dönemlerinde bu evrenle ilişkilendirilebilecek yazılı kayıtlar ve arkeolojik buluntular bulunmamaktadır. MÖ 14. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz kültürel evreniyle ilişkiler artmaya başlamış, fakat Hatti gibi büyük bir politik aktörlerin batısında yer alması sebebiyle, dış dünyayla ilişkisi hep kısıtlanmıştır. Bu durum Batı Anadolu'daki elit kültürün Doğu Akdeniz'deki sisteme erişmesine engel olmuştur. Bu yüzden bölgedeki sosyal organizasyon değerlendirilirken, araştırmacılar tarafından tanımlı bir şekilde kullanılmayan elit kavramını¹¹²⁵ kronolojik ve derinlik açısından Doğu Akdeniz'den ayırtmak gerekmektedir.

Doğu Akdeniz elitlerindeki niteliklerden yoksun olan Batı Anadolu elitlerinin, bölge içindeki etkileşimleri, yazı etkin bir şekilde kullanılmadığı için bilinmemektedir. Sur sistemlerindeki varyasyonlar, anıtsal sayılabilecek yapıların eksikliği, uzak mesafeli ticaretle gelen yabancı objelerin bölge genelinde yaygın olmayışı, bölge içerisindeki etkileşimlerinde rekabete ya da gelişime yol açacak düzeyde olmadığını yansıtmaktadır. Yaratıcılığın dinamik bir toplumsal dönüşüm aracı olmadığı ve bölge dışındaki materyalize olmuş geleneklerin kabul görmediği ya da erişimin kısıtlı olduğu, gerek tarihsel gerekse arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. II. Murşili'nin Arzava seferine kadar Batı Anadolu'daki bütün politik aktörler, Hatti hegemonyasına askeri bir direniş göstermiştir. Bu askeri direnişin yaşam biçimlerine yansımaları, Orta Anadolu'yla ilişkili arkeolojik verilerin Batı Anadolu'da GTÇ III dönemine kadar girememesinde görülebilir. II. Murşili'nin seferinden sonra bile bölgede isyanlar, Hatti idaresine karşı duruş daha küçük ölçeklide olsa devam etmiştir. Hititolog Singer, Batı Anadolu'daki bu sürekli direniş halini "vahşi batı" göndermesiyle örnekler.¹¹²⁶ Fakat GTÇ III döneminde artık yönetici elitler arasında geçmiş dönemlerdeki direniş kırılmış, Hatti'deki ideolojik pratikler örnek alınmıştır.

¹¹²⁵ Pavuk ve Pieniążek, ss. 531-551.

¹¹²⁶ Singer, Western, s. 214.

MÖ 1200 sonrasında Hatti idare sisteminin dağılmasına kadar, bölgedeki elit kültür kısmi olarak dönüşerek varlığını sürdürmüştür.

İdeolojik organizasyon; dinsel alan, yönetici elitlerin yaşam biçimleri, alışkanlıkları ve materyalize olan kültür evrenleriyle ilişkili yukarıdan aşağıya doğru bir perspektifle ele alındığında, toplumsal yapının çoğunluğunu oluşturan insanların görünürlükleri azalmaktadır. Panaztepe, Beşiktepe, Baklatepe mezarlıklarındaki toplu gömüler aile kavramının ölüm kontekstindeki yansımaları, Beycesultan'da muhtemelen yangından ötürü sığındığı mekândaki pithos içerisinde ölen kişi şiddet eylemlerinde masumların durumunu örnekler. Bebek gömülerinde yakarak gömmenin yapılmaması ya da bazı çocuk mezarlarına değerli eşyalardan oluşan mezar buluntularının bırakılması, ölüme karşı bugün bile benzer nitelikler taşıyan davranışların cisimleşmiş bir anlamda ölümsüzleşmiş halidir. Edilgenlik yüklenen bu insanların dünyayı kavrama biçimlerinin algılanması ancak GTÇ Batı Anadolu'sunda günlük yaşam, kadın olmak ve annelik, çocuk olmak, işçilik, köy yaşantısı, hane ve aile merkezli çalışmalar yaygınlaştığında ve hakim olan nesne odaklı-tanımlayıcı arkeoloji anlayışının değişmesiyle mümkün hale gelebilir.

SONUÇ

Dinamik bir coğrafya olan Batı Anadolu'nun özellikle kıyı kesimlerinde bazı alanlar, Holosen içerisinde radikal sayılabilecek değişikliklere uğramıştır. Örneğin birer ada yerleşimi olan Panaztepe ve Miletos alüvyal boğulmadan ötürü kara içerisinde kalmış, Hisarlık-Troya denizden uzaklaşmış, Bafa Gölü denizden koparak oluşmuştur. Antroposen Çağın etkileriyle coğrafyanın değişimi daha da hızlanmış, paleocoğrafik koşullara göre, günden güne farklılaşan bir arazi yapısı ve yaşam alanları şekillenmiştir. Bu değişken coğrafyada yaşayan insanlar, Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'deki devletler arasında gelişen ilişkiler ve ortak kültürel evrenin çerperine kalmışlardır. Batısının denizle örtülü oluşu ve doğusunda yayılmacı bir devlet olarak dört yüz yılı geçkin bir tarihsel derinliğe sahip Hatti'nin varlığı, bölgedeki toplumların coğrafi ve politik iki önemli etmen arasında sıkışmasına neden olmuştur. Bu sıkışmışlık denizcilik ve Hatti'ye karşı politik üstünlük kurularak kırabilecekken, her iki durumda gerçekleşmemiştir. Arkeolojik veriler özellikle kıyıdaki yerleşimlerde yaşayan insanların, denizcilik konusundaki “ustalıklarıyla” ilgili bilgi vermekten uzaktırlar.

Uluburun ve Gelidonya gibi GTÇ'nin en önemli batıklarının bulunduğu bölgenin Akdeniz kıyılarında, 2018 yılında bütün dünyada ilgiyle karşılanan ve ilk bulgulara göre GTÇ I (MÖ 16.-15. yüzyıllar) dönemine tarihlenen metal külçe yüklü yeni bir batık tespit edilmiştir.¹¹²⁷ Doğu Akdeniz'deki yoğun ticari faaliyetlerin boyutlarını gösteren, Teke Yarımadası'nın doğu ucundaki bu batıklar, Batı Anadolu'yla ilişkilendirilebilecek kanıtlar sunmamaktadırlar. Bugüne kadar bölgenin Ege kıyılarında benzer batıklar tespit edilebilmiş değildir. Bu durum deniz hattının tehlikeleriyle ilişkili olsa bile karadaki arkeolojik buluntular, bölgenin “çevrimdışı” durumunu desteklemektedir. Başta Hisarlık-Troya olmak üzere, bölgedeki hiçbir yerleşimde, Doğu Akdeniz'de bölgeler arası ticareti göstergelerinden biri olan öküz gönü metal külçelerin bilindiğine dair bir arkeolojik veri, bugüne kadar tespit edilememiştir. Doğu Akdeniz kökenli az sayıdaki objenin bölgenin kıyı kesimlerinde hareketliliği ve iç bölgelere nüfuz edememiş olması, kıyıdaki insanların maddi

¹¹²⁷ Hakan Öviz, “A New Bronze Age Shipwreck with Ingots in the West of Antalya—Preliminary Results”, *Palestine Exploration Quarterly*, Cilt: 151, Sayı: 1, 2019, ss. 3-14.

evrenleriyle farklılaştıklarını yansıtmaktadır. Deniz, Batı Anadolu’yu, bölge dışındaki geniş evrene bağlayan bir bağlantı unsuru olmaktan çok, bir kısıtlayıcı haline gelmiştir. Mevcut veriler; GTÇ insanları tarafından bu kısıtlayıcılığın aşılabildiği gelişkin gemi teknolojisinin, bölgeler arası politik ilişkilerin ve kurumsallaşmış idari mekanizmaların gelişmediğini göstermektedir.

Doğu’da Hatti; kendi içerisinde büyük politik buhranlar yaşasa bile, özellikle MÖ 14.-12. yüzyıllar arasında, sadece Anadolu’nun değil bütün Doğu Akdeniz’in en önemli politik gücü haline gelmiştir. Mısır’la yaşanan gerilimden sonra yapılan Kadeş Antlaşmasıyla birlikte, politik nüfuz doruklara çıkmış, Hatti’nin bu gücü gerek başkent Hattuša’ya gerekse diğer yerleşimlere, arkeolojik olarak ispat edilebilir şekilde yansımıştır (Anıtsal yapılar, kalabalık nüfusları idare edebilecek yerleşim alanları vb.). MÖ 14. yüzyılın ilk yarısında Batı Anadolu’da olduğu tarihsel açıdan kesin ama arkeolojik olarak ispatlanamayan Arzava “Krallığı’nın”, (Batı Anadolu’da Arzava ifadesinin geçtiği herhangi bir kanıt bulunamamıştır) Hatti’ye askeri ve politik açıdan büyük zorluklar çıkardığı Hattuša ve Mısır belgelerinden bilinmektedir. Doğu Akdeniz ölçeğinde bir kral (LU.GAL) kabul edilen tek politik figür olan Tarhundaradu, Mısır firavunun kızıyla evlendirmek isteyebileceği bir nüfuza sahip olmuş, Hatti’yi devre dışı bırakarak, dış dünyayla kalıcı kanallar oluşturabilecek bir tarihsel fırsatı yakalamıştır. Fakat bu üstünlük uzun sürmemiştir. Şapinuva’daki metinlerden hareketle Şallapa kuşatmasında öldüğü kurgulanabilecek Tarhundaradu’nun¹¹²⁸ politik ve askeri olarak etkinliğinin devam etmemesi, Mısır firavunun kızıyla belki de hiç gerçekleşmeyen evliliği, Batı Anadolu’nun sonraki yüzyıllarını belirleyen bir tarihsel dönüm noktası olmuştur. II. Murşili’nin Arzava seferiyle bölge Hatti idaresine entegre edilmiş ve “doğudaki aşılamayan düşman”, bölgedeki bağımlı krallıkların efendisi haline gelmiştir.

Deniz ve Hatti engellerini aşamayan bölgedeki insanlar, kendi içlerine kapanmak zorunda kalmaları sebebiyle; Doğu Akdeniz’deki çağdaşlarından farklı bir materyal kültür evrenine ve sosyal organizasyona sahip olmuşlardır. Yalın, yaratıcı olmayan ve 20. yüzyılda arkeologların ilgisini çekemeyen GTÇ Batı Anadolu; Hatti tarihi coğrafyasına yönelik yoğun ve bugün itibarıyla sonuçsuz kalmış çabanın önemseddiği, yer ve bölge isimlerinin tespitine yönelik araştırmaların, gözde alanı

¹¹²⁸ III. Bölüme bakınız.

haline gelmiştir. Bölgenin kendi arkeolojik ve tarihsel karakteri bir kenara bırakılarak, Hatti tarihi coğrafyasına yönelik gelişen aşırı ilgiyi; “Hitit coğrafyası olarak bilinen tahmin oyunu”¹¹²⁹ şeklinde tanımlayan J. Mellaart’ın ironisi, bölgenin 20. yüzyıldaki araştırma tarihçesini bir anlamda özetler. Oyunun üretken oyuncularından biri olan Mellaart’la birlikte birçok araştırmacının yarattığı literatür, Konya Ovası’ndan Ege’ye kadar hiçbir GTÇ yerleşiminin adını tartışmasız bir şekilde tespit edebilmiş değildir.

2000’li yıllarla birlikte, Anadolu GTÇ arkeolojisinde gelişen eleştirel tavır, tarih odaklı araştırma sorunlarına yönelik çalışmaların onlarca yıllık çıkmazlarından ötürü, hantallaşmış literatüre yeni bir yön vermiştir. II. Bölümde anlatıldığı üzere Seeher, Mielke ve Schoop gibi araştırmacıların güncel perspektifleri ve mutlak tarihlendirme yöntemlerinin; tarihsel verilere dayalı geleneksel kronolojiyi işlevsiz hale getirmesinden ötürü yaşanan sorunlara yönelik çalışmaları, literatürde farklı bir kanal yaratmıştır. Fakat bu yeni eğilim Batı Anadolu’da GTÇ çalışan arkeologları etkilememiş, kronolojilerini ve araştırma problemlerini dayamış oldukları Hatti arkeolojisindeki değişimlerden uzak durmuşlardır. Bu uzaklık; sorun odaklı olmayan, kültür tarihçi kavramları temel edinmiş ve tarihi coğrafyaya yönelik subjektif önerilerin devam ettiği araştırma çıktılarının sürmesine neden olmuştur. Orta Anadolu’da Karum Çağı’ndaki bölgelerarası ticari sistemin bir parçası olan Tismurna’nın, sadece ses benzerliğine dayanılarak Smyrna’yla eşitlenmesi ve bu eşitliğin bugün bir “galat-ı meşhur” haline ulaşmış olması söz konusu subjektif bakış açısına en iyi örneklerinden birini oluşturmaktadır.

A. Erkanal-Öktü, Panaztepe sözcüğündeki -panaz ögesiyle Hatti çiviyazılı metinlerinde 2 kez geçen Paniša arasında bir ilişki kurmakta, Panaztepe’nin GTÇ’deki adının Paniša olabileceğini önerisinde bulunarak,¹¹³⁰ bölgedeki “tarihi coğrafya sendromuna”¹¹³¹ güncel bir örnek olmaktadır. Benzer yaklaşım bölgede çalışmakta olan yabancı ekiplerde de söz konusudur. Kaymakçı’nın keşfinden sonra esasında Lidya dönemi uzmanı olan Roosevelt, GTÇ dönemine odaklanarak, Kaymakçı’nın

¹¹²⁹ Mellaart’tan aktaran; Wolf Dietrich Niemeier, “Hattusas Beziehungen zu West-Kleinasien und dem Mykenischen Griechenland (Aḫḫiyawa)”, **Ḫattuša–Boğazköy Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, s. 197.

¹¹³⁰ Armağan Erkanal-Öktü, “Panaztepe/Paniša (?): A Bronze Age Harbour Settlement in Western Anatolia”, **Studies in Honour of Ahmet Ünal**, (Ed. Sedat Erkut ve Özlem Sir Gavaz) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 205-220.

¹¹³¹ R. Meriç’in Puranda-Bademgediği, M. Büyükkolancı’nın Ephesos-Apasas, Korfmann’ın Troya-Wilusa-Hisarlık kabulleri bu durumun başka örneklerini oluşturur.

MÖ. 13. yüzyılda önemli bir politik unsur olan Šeha Ülkesi'nin başkenti olduğunu yayınlarında geniş bir şekilde işlemiştir.¹¹³² Bu öneri zaman geçtikçe, kendisini destekleyen kanıtlar oluşmadığı için kâğıt üstünde kalmakla birlikte, Kaymakçı'da yürütülen son derece sistematik, multi disiplinler kazı ve araştırmalar, bölge arkeolojisinde güncel bir veri tabanının oluşması için örnek teşkil etmektedir.

Batı Anadolu'da 19. yüzyılın sonundan beri süregelmekte olan arkeoloji pratiği, GTÇ toplumlarının sosyal organizasyonları konusunda bugüne kadar detaylı bir çalışma üretmemiştir. Böyle bir çalışma bir yana krallık, beylik gibi tanımlar sıklıkla kullanılmalarına rağmen, bu kavramların içeriği, arkeolojik verilerle ilişkileri ya da açıklayıcı birer model olarak kullanımları hakkında şüpheli bir tavır ya da kavramsal çerçeve üzerinde duran bir yaklaşıma literatürde rastlanmaz. Her araştırmacı kendi perspektifinden, kendi anlamlandırdığı şekilde Batı Anadolu toplumlarının politik unsurlarını, Hatti tarihsel verilerine dayanarak değerlendirmiştir. Bölgeyle ilgili yapılan bütün tarihi kurguların yayınları üzerine bina edildiği Karabel A anıtını okuyan D. Hawkins, II. Murşili'nin Arzava seferinden önce Mira, Šeha ya da Hapalla'nın birer krallık olmadığını "olsa olsa" Hatti'yle Arzava arasında taraf seçmeye çalışan aileler tarafından yönetilen "düklükler" (*dukedom*s) olduğunu düşünmektedir.¹¹³³ Aslında Hawkins'in çok iyi bildiği Doğu Akdeniz'deki krallıklara Batı Anadolu örneklerin benzetemeyişinden doğan bu anlam aktarması, tarih odaklı geçmiş algısının bir sonucudur.

Bu anlam aktarması bu tez çalışmasının başlangıç nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Hawkins'in *dukedom* dediği politik organizasyonlar aslında; küresel ölçekte çeşitli varyasyonlara, zıtlıklara ve farklılıklara rağmen benzer nitelikler gösteren şefliklerdir. V. bölümde ele alındığı gibi 1960'lı yıllarda Service'nin yayınlarından sonra dünya genelinde popüler hale gelen, devletleşmemiş toplumları tanımlamak için kullanılan şeflik kavramı, GTÇ Batı Anadolu'sundaki yaygın politik organizasyonu karşılayan en uygun teorik temeli sunmaktadır. Politik gücün ya da tahakkümün (*power*); devletlere göre kısmi olarak merkezileştiği, bürokratik faaliyetlerin kısıtlı olduğu, şefler tarafından uzak mesafeli ticaretin kontrol edildiği, küçük ölçekli bir yerleşim hiyerarşisine ve anıtsal yapılara sahip şeflikler, MÖ 2. binyıl

¹¹³² Roosevelt ve diğerleri, Space, s. 648; Roosevelt ve diğerleri, Story, ss. 121-123.

¹¹³³ Hawkins, Mira, s. 16.

boyunca Batı Anadolu'daki politik organizasyonun yapısını anlamlandırmaktadır. Materyal kültür açısından Batı Anadolu'da öne çıkan Hisarlık-Troya ve Kaymakçı, şefliklerin bölgesel merkezi olarak kabul edilecek nitelikleri taşımaktadırlar. Beycesultan, özellikle çevresine kümelenmiş küçük ölçekli yerleşim alanları, tarımsal hinterlandı ve kazılarla açığa çıkarılan öğeleriyle, iç bölgede bir şeflik merkezi olarak tanımlanacak en önemli yerleşimdir.

Materyal kültürdeki heterojeni; Batı Anadolu genelinde küçük alanları kontrol eden, ekonomik anlamda tarımsal temele sahip, birbirleriyle etkileşimleri kısıtlı ve şiddet odaklı olmayan bir politika yürüten şefliklerin, var olduğunu düşündürmektedir. Tarhundaradu bu şekilde örgütlenmiş, birbirinden bağımsız ama birbirine benzer idari kültüre sahip toplumların liderlerini muhtemelen askeri güçle ikna edip¹¹³⁴, Hatti'ye karşı bir araya toplamıştır. Ama bu strateji, komşularına göre yeterince kurumsallaşmamış, ideolojik temeli zayıf, bölgelerarası aktörlerle ilişkisi gelişmemiş, Batı Anadolu'da devletleşmenin gerçekleşmesine imkân sağlayamamıştır. Nitekim politik figürlerin, MÖ 13. yüzyıla kadar materyal kültür öğelerinde izlerinin olmayışı, Hatti sarayları ve tapınakları; daha geniş ölçekte Doğu Akdeniz örnekleriyle kıyaslanacak anıtsal mimarinin bölgede gelişmemesi, bu tarihsel olgunun kanıtlarını oluşturmaktadır.

Bu bağlamda belki de en önemli başlık kurumsallaşmadır. D. Acemoglu ve J. Robinson'ın kavramsallaştırdığı şekilde kurumsallaşma; uygarlıkların hem gelişimi hem de yıkılışında en kilit rolü oynayan idari mekanizmadır.¹¹³⁵ Hatti bu açıdan Anadolu'daki en sağlam örgütlenmeye sahip olduğu için, çevresindeki bütün politik organizasyonların gelişimine engel olmuş, izlediği ekonomik ve ideolojik stratejiyle GTÇ'nin önder politik aktörü haline gelmiştir. Batı Anadolu'daki şeflikler, Hatti ölçeğinde bir kurumsallaşma gerçekleştiremedikleri için önce bir direniş göstermiş daha sonra, Hatti'nin egemenliği altında, Doğu Akdeniz'deki ilişkiler ağının çökmesiyle yerel, dışa kapalı evrenlerine dönmüşlerdir. Ekonomik açıdan şeflikler tarımsal gelirler dışında, bölgeler arası ticaretle zenginleşememiş, yağma ve savaş ekonomisiyle servet yaratan askeri bir strateji geleneği olmadığı için de biriken

¹¹³⁴ Buna karşın Tarhundaradu'nun stratejisinin herkesi ikna edemediğini gösteren örnekler Şapinuva metinlerinde tespit edilmiştir.

¹¹³⁵ Daron Acemoglu ve James Robinson, **Why Nations Fail The Origins of Power, Prosperity, and Poverty**, Profile Books, Londra, 2012.

varsılığın avantajlarından faydalanamamıştır. Politik olarak daha zayıf örgütlenmelerden alınan yüklü hara larla, idari sistemine kaynak yaratamadıkları için  efliklerin ekonomik organizasyonu, Doğu Akdeniz'deki sistemin dışında, kendi kaynaklarıyla kendini yönetebilir şekilde GT  boyunca devam etmiştir. İdeolojik açıdan Batı Anadolu'daki  efliklerin daha geniş kitleleri yönetecek aygıtlara sahip olmamaları, dinsel alanın Doğu Akdeniz'deki toplumlardan farklı oluşu ve materyalize olmaması, kurumsalla manın önündeki bir başka büyük engeldir. GT  Batı Anadolu'sundaki sosyal organizasyonun temelini oluşturan; politik, ekonomik ve ideolojik organizasyon, bölgenin kendine has koşullarının ve karakterinin varlığını göstermektedir. Hatti ya da Ege'deki politik örgütlenmeleri merkeze alarak, tarihi coğrafya ya da kolonizasyon gibi artık geçerliliğini yitirmiş kavram ya da yaklaşımlarla, GT  Batı Anadolu'sunu değerlendirmek, güncel metotlardan uzak kültür tarihçi bir temelde malumat ılığın s rd r lmesi, arkeolojik araştırmayı sonuçsuz bir faaliyete d n  t rm   t r. Bu  alı ma bu döngünün dışına çıkabilmek adına, sorun odaklı bir perspektifi amaç edinerek ve eleştirel bir bakış açısıyla, GT  Batı Anadolu'sunda yaşayan toplumların ge mi lerini incelemektedir.

KAYNAKÇA

Abay, Eşref. “Preliminary Report on the Survey Project of Çivril, Baklan and Çal Plains in the Upper Meander Basin, Southwest Anatolia”, **Ancient Near Eastern Studies**, Sayı: 48, 2011, ss. 1-87.

Abay, Eşref. “Kazı Verileri Işığında Arkeolojik Mekân Analizleri, Beycesultan Örneği”, **Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizi**, (Ed. Özlem Çevik ve Burçin Erdoğu), Ege Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 175-189.

Abay, Eşref ve Fulya Dedeoğlu. “2003 Yılı Denizli/Çivril Ovası Yüzey Araştırması”, **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2005, ss. 41-50.

Abay, Eşref ve Fulya Dedeoğlu. “2005 Yılı Çivril Ovası Yüzey Araştırması”, **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2007, ss. 277-292.

Abay Eşref ve Fulya Dedeoğlu. “Beycesultan 2007-2008 Yılları Kazı Çalışmaları Ön Raporu”, **Arkeoloji Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1, 2009, ss. 53-79.

Abay, Eşref ve Fulya Dedeoğlu, “Beycesultan 2007-2010 Yılları Kazı Çalışmaları Raporu”, **33. Kazı Sonuçları Toplantısı**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2012, ss. 303-330.

Abay Eşref ve Fulya Dedeoğlu. “Beycesultan 2013-2014 Yılı Kazı Çalışmaları”, **37. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2016, ss. 183-198.

Abbasoğlu, Haluk. Perge 2008, **Anmed Anadolu Akdeniz Arkeoloji Haberleri**, Sayı: 7, 2009, ss. 61-69.

Acemoglu Daron ve James Robinson, **Why Nations Fail The Origins of Power, Prosperity, and Poverty**, Profile Books, Londra, 2012.

Adams, McCormick Robert ve Hans Jörg Nissen. **Uruk Countryside The Natural Setting of Urban Societies**, The University of Chicago Press, Chicago, 1972.

Akdeniz, Engin. “1995 Yılı Büyük Menderes Ovası ve Çevresi Yüzey Araştırması”, **14. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1997, ss. 233-254.

Akdeniz, Engin. **Büyük Menderes Havzası’nın Demir Çağı Öncesi Kùltürleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999.

Akdeniz, Engin. “Büyük Menderes Havzasında Prehistorik Yerleşim Dokusu”, **Belleten**, Cilt: 66, Sayı: 235, 2002, ss. 1-34.

Akdeniz, Engin. “Kuşadası Kadıkalesi Kazısında Bulunan Bir Hitit Heykelciğı”, **Olba**, Sayı: 9, 2004, ss. 21-57.

Akdeniz, Engin. “2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütölen Prehistorik ve Protohistorik Yüzey Araştırmaları”, **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2009, ss. 255-266.

Akdeniz, Engin. “2008 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütölen Prehistorik ve Protohistorik Yüzey Araştırmaları”, **27. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2010, ss. 153-174.

Akdeniz, Engin. “2009 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütölen Prehistorik ve Protohistorik Yüzey Araştırmaları”, **28. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Allame Tanıtım ve Matbaacılık Hizmetleri, Ankara, 2011, ss. 83-98.

Akdeniz, Engin. “2010 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik ve Protohistorik Yüzey Araştırmaları”, **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2012, ss. 51-68.

Akkerman Peter ve Glenn Schwartz. **The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Akkuş, Mehmet. “Kütahya ve Gediz Arasındaki Sahanın Jeolojisi”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, Sayı: 58, 1962, ss. 21-30.

Aksoy, Belgin ve Orhan Köşe. “A site in the Seki Plateau (Lycia): Eceler Höyük”, **Anatolia Antiqua**, Sayı: 13, 2005, ss. 71-83.

Akurgal, Ekrem. “Bayraklı Kazısı Ön Rapor”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 1-2, 1950, ss. 1-51.

Akurgal, Ekrem **Eski İzmir I Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Akyurt, Metin. **M.Ö. 2. Binde Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

Allen, Susan Heuck. **Northwest Anatolian Grey Wares in the Late Bronze Age: Analysis and Distribution in the Eastern Mediterranean**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Brown Üniversitesi, Ann Arbor, 1990.

Alparslan, Metin. “Artukka: Aşşuwa Ülkesi ve Lokalizasyonu”, **Anadolu Araştırmaları**, Sayı: 16, 2002, ss. 23-34

Alparslan, Metin. “The History of Arzawan State during the Hittite Period”, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and**

Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 131-142.

Altman, Amnon. “How Many Treaty Traditions Existed in the Ancient Near East”, **Pax Hethitica Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer**, (Ed. Y. Cohen, A. Gilan, J. L. Miller), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, ss. 24-29.

Amarna Project, “Map of the City”, **Amarna the Place**, http://www.amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/map.shtml, (08.10.2018).

Amarna Project, “New Kingdom Pottery”, **Material Culture**, http://www.amarnaproject.com/pages/recent_projects/material_culture/new_kingdom.shtml, (08.10.2018)

Anadolu Ajansı, “Beycesultan Höyüğü’nde 3 Bin 600 Yıllık Tekstil Parçaları Bulundu”, **Trthaber**, <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/beycesultan-hoyugunde-3-bin-600-yillik-tekstil-parcalari-bulundu-383473.html>. (21.09.2019).

Andrews, Carol. **Amulets of Ancient Egypt**, British Museum Press, Londra, 1994.

Archi, Alphonso. “Middle Hittite–“Middle Kingdom”, **Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr.**, (Ed. G. Beckman, Richard Beal ve G. MacMahon), Eisenbrauns, Winona Lake, 2003, ss. 1-12.

Arachne, **CMS I Athens Nationalmuseum**, [https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view\[layout\]=siegel](https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view[layout]=siegel), (10.10.2019)

Arık, Oğuz Remzi. “Anadolunun En Garp Eti İstasyonu Karaoğlan Höyüğü”, **Belleten**, Cilt: 3, Sayı: 9, 1939, ss. 27-60.

Arık, Oğuz Remzi. “Karaoğlan Höyüğü Bakır Çağı Mimarlığındaki Özellikler”, **III. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, ss. 47-59.

Arnold, Philip. **Domestic Ceramic Production and Spatial Organization: A Mexican Case Study in Ethnoarchaeology**, Cambridge University Press, New York, 1991, ss. 83-99.

Arnold, Dean. “Does the Standardization of Ceramic Pates Really Mean Specialization”, **Journal of Archaeological Method and Theory**, Cilt: 7, Sayı: 4, 2000, ss. 333-375.

Aslan, Rüstem. “Troya Örenyeri 2017 Yılı Kazı Çalışmaları”, **40. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 2019, ss. 313-332.

Aslan Rüstem ve Gebhard Bieg, “Die Mittel- bis Spatbronzezeitliche Besiedlung (Troia VI und Troia VIIa) der Troas und der Gelibolu-Halbinsel,” **Studia Troica**, Sayı: 13, 2003, ss. 165-214.

Aslan, Nurettin “Surface Surveys in the Northern Troad and the Identification of Çiğlitepe as Ancient Arisbe”, **Anatolian Studies**, Sayı: 67, 2017, ss. 129-144.

Assmann, Jan. **Death and Salvation in Ancient Egypt**, Cornell University Press, Ithaca, 2005.

Aston, David. “Pottery, New Kingdom through the Ptolemaic Period”, **Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt**, (Ed. K. A. Bard), Routledge, New York, 1999, ss. 628-632.

Aykurt, Ayşegül. **Kocabaş Tepe Orta Tunç Çağı Seramiklerinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Aykurt, Ayşegül. “Kocabaş Tepe Seramik Fırını”, **Hayat Erkanal’a Armağan Kùltürlerin Yansıması**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, ss. 113-119.

Aykurt, Ayşegül. “ Batı Anadolu’da Gri Seramiğin Kökeni ve Gelişimi”, **Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kùltürleri Üzerine Yeni Araştırmalar**, (Ed. A. Erkanal-Öktü, S. Günel, U. Deniz), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2008, ss. 9-19.

Aykurt Ayşegül ve Hayat Erkanal, **Baklatepe Geç Tunç Çağı Mezarları**, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara, 2017.

Bachhuber, Christoph. **Citadel and Cemetery in Early Bronze Age Anatolia**, Equinox Publishing, Glasgow, 2015.

Bachvarova, Mary. **From Hittite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Greek Epic**, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.

Badre, Leila, Marie Claude Boileau, Reinhard Jung, Hans Mommsen ve Michael Kerschner. “The Pronvenance of Aegean – and –Syrian-type Pottery Found at Tell Kazel (Syria)”, **Ägypten und Levante**, Sayı: 15, 2005, ss. 15-47.

Baker, Jill. **The Funeral Kit Mortuary Practices in the Archaeological Record**, Left Coast Press, California, 2012.

Bammer, Anton. “A Peripteros of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus”, **Anatolian Studies**, Sayı: 40, 1990, ss. 137-160.

Banning, Bruce Edward. **Archaeological Survey**, Springer-Science, New York, 2002.

Barber, Robin. “The Late Cycladic Period: A Review”, **The Annual of the British School at Athens**, Sayı: 76, 1981, ss. 1-21.

Bard, Kathryn. **An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt**, Blackwell, Malden-Oxford, 2015.

Basedow, Maureen. **Beşik-Tepe Das Spätbronzezeitliche Gräberfeld**, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2000.

Basedow, Maureen. “Beşiktepe Son Tunç Çağı Mezarlığı”, **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, ss. 415-418.

Bawanypeck, Daliah. “Arzawäische Rituelpraktiken – Informationen aus Ḫattuša”, **Motivation und Mechanismen des Kulturkontaktes in der Späten Bronzezeit**, (Ed. D. Prechel), Logisma, Floransa, 2005, ss. 1-18.

Bawanypeck, Daliah. “‘Luwian’ Religious Texts in the Archives of Ḫattuša”, **Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean**, (Ed. Alice Mouton, Ian Rutherford ve Ilya Yakubovich), Brill, Leiden, 2013, ss. 160-176.

Beal, Richard. “Hittite Anatolia: A Political History”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 579-603.

Beaulieu, Paul Alain. **A History of Babylon, 2200 BC- AD 75**, Wiley-Blackwell, Pondicherry, 2018.

Becker, Helmut, Jörg Faßbinder ve Hans Günter Jansen. “Magnetische Prospektion in Untersiedlung von Troia 1992”, **Studia Troica**, Sayı: 3, 1993, ss. 117-134.

Becker, Helmut ve Hans Günter Jansen. “Magnetische Prospektion 1993 der Unterstadt von Troia und Illion”, **Studia Troica**, Sayı: 4, 1994, ss. 106-114.

Beckman, Gary. **Hittite Diplomatic Texts**, Scholars Press, Atlanta, 1996.

Beckmann, Gary. "City and Country in Hatti", **Landwirtschaft im Alten Orient: Ausgewählte Vorträge der XLI. Rencontre Assyriologique Internationale Berlin**, (Ed. H. Klengel ve J. Renger), Reimer, Berlin, 1999, ss. 161-170.

Beckman, Gary, Trevor Bryce ve Eric Cline. **The Ahhiyawa Text**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2011.

Becks, Ralf. "Yüksek Troia Kültürü: Troia VI ve Troia VIIa", **Troya Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002, ss. 84-93.

Ralf Becks, "Troia VII: the Transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age", **Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions**, (Ed. B. Fischer, H. Genz, E. Jean ve K. Köroğlu), Türkiye Eskiçağ Bilimler Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 41-53.

Becks, Ralf. "Die Nördliche Burgmauer von Troia VI", **Studia Troica**, Sayı: 15, 2005, ss. 99-120.

Becks, Ralf. "Settlement Patterns and Socio-Political Landscape of Western Anatolian in the Middle and Late Bronze Age: A Geoarchaeological View", **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 115-129.

Becks, Ralf "Tarih Öncesinde Likya", **Lukka'da Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 26-35.

Beksaç, Engin. "Balıkesir İli Ayvalık ve Gömeç İlçelerinde Pre ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 1997", **16. Araştırma Sonuçları Toplantısı II. Cilt**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1999, ss. 109-119.

Beksaç, Engin. “1998 Yılı Balıkesir İli Ayvalık, Gömeç, Burhaniye ve Edremit İlçelerinde Pre ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması”, **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2000, ss. 115-126.

Beksaç, Engin. “Balıkesir İli Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit ve Havran İlçelerinde Pre ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması”, **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2001, ss. 113-122.

Bennet, John. “The Meaning of Mycenaean: Speculations on Ethnicity in the Aegean Bronze Age”, **Bulletin of the Institute of Classical Studies**, Sayı: 43, 1999, s. 224

Bennet, John. “Aegean Bronze Age”, **The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World**, (Ed. W. Scheidel, I. Morris, R. Saller), Cambridge University Press, Cambridge, 2008, ss. 173-210.

Bennet, John. “Bronze Age Greece”, **The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean**, (Ed. P. Bang ve W. Scheidel), Oxford University Press, New York, 2013, ss. 235-258.

Benter, Mathias. “Milas’taki Pilavtepe Miken Oda Mezarı”, **Belleten**, Cilt: 74, Sayı: 270, 2010, ss. 343-355.

Benzi, Mario. “Mycenaean Rhodes: A Summary”, **Archaeology in the Dodecanese**, (Ed. S. Dietz ve I. Papachristodoulou), The National Museum of Denmark, Kopenhag, 1988, ss. 59-72.

Benzi, Mario. “Mycenaeans at Iasos? A Reassessment of Doro Levi’s Excavations”, **Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean**, (Ed. R. Laffineur ve E. Greco), Universite de Liege, Liege, 2005, ss. 205-216.

Beran, Thomas. **Die Hethitische Glyptik von Boğazköy**, Mann Verlag, Berlin, 1967.

Bernbeck Reinhard ve Randall McGuire. “A Conceptual History of Ideology and Its Place in Archaeology”, **Ideologies in Archaeology**, (Ed. R. Bernbeck ve R. McGuire), The University of Arizona Press, Tucson, 2011, ss. 15-59.

Bierbrier, Morris. **The Tomb-Builders of the Pharaohs**, The American University at Cairo Press, Kahire, 2003.

Bietak, Manfred. **Avaris. The Capital of the Hyksos: Recent Excavations at Tell el-Dab’a**, British Museum Press, Londra, 1996.

Bietak, Manfred. “Rich beyond the Dreams of Avaris: Tell el-Dab’a and the Aegean World: A Guide for the Perplexed’: A Response to Eric H. Cline”, **The Annual of the British School at Athens**, Sayı: 95, 2000, ss. 185-205.

Bilgen, Nejat. **Seyitömer Höyük I**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

Binford, Lewis. “Archaeology as Anthropology”, **American Antiquity**, Cilt: 28, Sayı: 2, 1962, ss. 217-225.

Binford, Lewis. “Mortuary Practices: Their Study and Their Potential”, **Memoirs of the Society for American Archaeology**, Sayı: 25, 1971, ss. 6-29.

Bintliff, John. **The Complete Archaeology of Greece. From Hunter Gatherers to the 20th Century A.D.**, Wiley Blackwell, Pondicherry, 2012.

Blindow, Norbert, Christian Hübner ve Hans Günter Jansen. “Geophysikalische Prospektion”, **Studia Troica Monographien 5**, Verlag Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2014, ss. 666-693.

Boehmer Michael Rainer ve Hans Gustav Güterbock. **Glyptik aus dem Stadtgebiet von Bogazköy**, Mann Verlag, Berlin, 1987.

Bonatz, Dominik. “Tell Fekheriye in the Late Bronze Age: Archaeological Investigations into Structures of Political Governance in the Upper Mesopotamian Piedmont”, **The Archaeology of Political Spaces. The Upper Mesopotamia Piedmont in the Second Millenium BC**, (Ed. D. Bonatz) De Gruyter, Berlin-Boston, 2014, ss. 61-84.

Borriau, Janine, Paul T. Nicholson ve Pamela J. Rose. “Pottery”, **Ancient Egyptian Materials and Technology**, (Ed. P.T. Nicholson ve I. Shaw), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, ss. 121-147.

Boschloos, Vanessa “Traded, Copied, and Kept, The Ubiquitous Appeal of Scarabs”, **Pharaoh’s Land and Beyond. Ancient Egypt and Its Neighbors**, (Ed. P.P. Creasman ve R. H. Wilkinson), Oxford University Press, Oxford, 2017, ss. 149-166.

Bottema, Sytze ve Henk Woldring. “Anthropogenic Indicators in the Pollen Record of the Eastern Mediterranean”, **Man’s Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape**, (Ed. S. Bottema, G. Entjes-Nieborg, W. van Zeist), Balkema, Rotterdam, 1990, 231-264.

Boysal, Yusuf. “Milli Eğitim Bakanlığı, Müsgebi Kazısı 1963 Yılı Kısa Raporu”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı: XIII, Ankara, 1964, ss. 81-85.

Boysal, Yusuf. “1964 Müsgebi Kazıları Hakkında Kısa Rapor”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı: XIV-1-2, 1967, ss. 123-127.

Boysal, Yusuf. “Müsgebi Kazısı 1963 Yılı Kısa Raporu”, **Belleten**, Cilt: 31, Sayı: 121, 1967, ss. 67-83.

Boz, Başak. “Considering the Re-use of Late Bronze Age Buildings in Light of Contextual Information and Human Remains at Beycesultan”, **Mediterranean Archaeology and Archaeometry**, Cilt: 16, Sayı: 2, 2016, ss. 75-86.

Bozkurt, Erdin ve Muharrem Satır, “The Southern Menderes Massif (Western Turkey): Geochronology and Exhumation History”, **Geological Journal**, Sayı: 35, 2000, ss. 285-296.

Bradley, S. Raymond. **Paleoclimatology: Reconstructing Climates of the Quaternary**, Elsevier, Londra, 2015.

Brandt, Hartwin ve Frank Kolb. **Lycia et Pamphylia Eine Römische Provinz im Südwesten Kleinasiens**, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 2005.

Breniquet, Catherine. “Functions and Uses of Textiles in the Ancient Near East. Summary and Perspectives”, **Textile Production and Consumption in the Ancient Near East: Archaeology, Epigraphy, Iconography**, (Ed. Marie-Louise Nosch, Henriette Koefoed ve Eva Andersson Strand), Oxbow Books, Oxford, 2013, ss. 1-25.

Breniquet, Catherine. “The Archaeology of Wool in Early Mesopotamia: Sources, Methods, Perspectives”, ”, **Wool Economy in the Ancient Near East and Aegean: From Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry**, (Ed. Catherine Breniquet ve Cécile Michel), Oxbow Books, Oxford, 2014, ss. 52-78.

Breniquet Catherine ve Cécile Michel. “Wool Economy in the Neast East and the Aegean”, **Wool Economy in the Ancient Near East and Aegean: From Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry**, (Ed. Catherine Breniquet ve Cécile Michel), Oxbow Books, Oxford, 2014, ss. 1-11.

Broodbank, Cyprian. **An Island Archaeology of the Early Cyclades**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Broodbank, Cyprian. **The Making of the Middle Sea: A History of Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World**, Oxford University Press, Oxford, 2013.

Brumfiel Elizabeth ve Timothy Earle. “Specialization, Exchange and Complex Societies: An Introduction”, **Specialization, Exchange and Complex Societies**, (Ed. E. Brumfiel ve Timothy Earle), Cambridge University Press, Cambridge, 1987, ss. 1-9.

Bruns-Özgan, Christine, Verena Gassner ve Ulrike Muss. “Kolophon Neue Untersuchungen zur Topographie der Stadt”, **Anatolia Antiqua**, Sayı: 19, 2011, ss. 199-239.

Brückner, Helmut, Alexander Herda, Michael Kerschner, Marc Müllenhoff ve Friederike Stock, “Life Cycle of Estuarine Islands – From the Formation to the Landlocking of Former Islands in the Environs of Miletos and Ephesos in Western Asia Minor (Turkey)”, **Journal of Archaeological Science Reports**, Sayı: 12, 2017, ss. 876-894.

Brückner, Hermut, Marc Müllenhoff, Andreas Vött, Roland Gehreis, Alexander Herda ve Maria Knipping. “From Archipelago to Floodplain – Geographical and Ecological Changes in Miletus and its Environs during the Past Six Millennia (Western Anatolia, Turkey)”, **Zeitschrift für Geomorphologie**, Sayı 142, 2006, ss. 63-83.

Bryce, Trevor. “Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia, **Historia**, Cilt: 35, Sayı: 1, 1986 ss. 1-12.

Bryce, Trevor. **Life and Society in the Hittite World**, Oxford University Press, New York, 2002.

Bryce, Trevor. **Letters of the Great Kings of the Ancient Near East. The Royal Correspondence of the Late Bronze Age**, Routledge, New York, 2003.

Bryce, Trevor. **The Kingdom of Hittites**, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Bryce, Trevor. **The Trojans and their Neighbours**, Routledge, New York, 2006

Bryce, Trevor. “The ‘Eternal Treaty’ from the Hittite Perspective”, **British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan**, Sayı 6, 2006, ss. 1-11.

Bryce, Trevor. “The Late Bronze Age in the West and Aegean”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 363-375.

Bryce, Trevor. “Anatolian States”, **The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean**, (Ed. Peter Fibiger Bang ve Walter Scheidel), Oxford University Press, New York, 2013, ss. 161-179.

Bryce, Trevor. “Hittites and Anatolian Ethnic Diversity”, **A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean**, (Ed. Jeremy McInerney), Wiley-Blackwell, Chennai, 2014, ss. 127-141.

Bryson, Reid, H. Lamb ve David Donley, “Drought and the Decline of Mycenae”, **Antiquity**, Sayı: 467, 1974, ss. 46-50.

Burns, Bryan. **Mycenaean Greece, Mediterranean Commerce, and the Formation of Identity**, Cambridge University Press, New York, 2010.

Büyükkolancı, Mustafa. “Selçuk Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) “Appasas” mı?”, **Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2008, ss. 41- 55.

Büyükkolancı, Mustafa. “Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı 2007 Yılı Kazıları”, **30. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 4**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2009, ss. 219-232.

Carpenter, Rhys. **Discontinuity in Greek Civilization**, Cambridge University Press, Cambridge, 1966.

Cate, Ten Houwink. “A New Fragment of the “Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, **Journal of Near Eastern Studies**, Cilt: 25, Sayı:1, 1966, ss. 41-68.

Cavanagh, William. “Death and the Mycenaeans”, **The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age**, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, ss. 327-341.

Cavanagh, Wiliam ve Christopher Mee. **A Private Place: Death in Prehistoric Greece**, Paul Åström Förlag, Jonsered, 1998.

Caymaz, Tayfun. **Urla Yarımadası Prehistorik Merkezleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Chapin, Anne. “Frescoes”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 223-236.

Chapman, Robert. **Archaeologies of Complexity**, Routledge, New York, 2003.

Chapman, Robert. “Death, Society and Archaeology: the Social Dimensions of Mortuary Practices”, **Mortality**, Cilt: 8, Sayı: 3, 2003, ss. 305-312.

Chapman, Robert. “Death, Burial, and Social Representation”, **The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial**, (Ed. Liv Nilsson Stutz ve Sarah Tarlow), Oxford University Press, Oxford, 2013, ss. 47-57.

Childe, Gordon. **The Danube in Prehistory**, Oxford University Press, Oxford, 1929.

Childe, Gordon. **The Bronze Age**, Cambridge University Press, Cambridge, 1930.

Claessen, Henry ve Peter Skalnik (Ed.). **The Early State**, Mouton Publishers, Lahey, 1978.

Cline, Eric. **Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean**, BAR International Series, Oxford, 1994.

Cline, Eric. "Assuwa and Achaeans: The 'Mycenaean' Sword at Hattušas and Its Possible Implications", **The Annual of the British School at Athens** **91**, 1996, ss. 137-151.

Cline, Eric. **1177 B.C. The Year Civilization Collapsed**, Princeton University Press, Princeton, 2014.

Cohen, Raymond ve Raymond Westbrook, **Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations**, JHU Press, Baltimore, 2000.

Collins, Jean Billie. **The Hittites and Their World**, Society Biblical Literature, Atlanta, 2007.

Collon, Dominique. "Uluburun Batığı'ndaki Silindir Mühürler", **Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 111-116.

Corruba, Onofrio. **Annali del Medio Regno eteo**, Italian University Press, Pavia, 2007.

Costin, Lynne Cathy. "Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production", **Archaeological Method and Theory** **Vol. 3**, (Ed. Michael Schiffer), University of Arizona, Tuscon, 1991, ss. 1-56.

Costin, Lynne Cathy. "Textiles, Women and Political Economy in Late Prehispanic Peru", **Research in Economic Anthropology**, Sayı: 14, 1993, ss. 3-28.

Costin, Lynne Cathy. "Craft Production", **Handbook of Methods in Archaeology**, (Ed. H. Maschner), 2005, ss. 1032-1105.

Costin Lynne Cathy ve Melissa Hagstrum. "Standardization, Labor Investment, Skill, and the Organization of Ceramic Production in Late Prehispanic Highland Peru", **American Antiquity**, Cilt: 60, Sayı: 4, 1995, ss. 619-639.

Craft John, George Rapp, İlhan Kayan ve John Luce, "Harbor Areas at Ancient Troy: Sedimentology and Geomorphology Complement Homer's Iliad", **Geology**, Cilt: 31, Sayı: 2, 2003, ss. 163-166.

Crowley, Janice. "Mycenaean Art and Arhitecture", **The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age**, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, ss. 258-288.

Crutzen, Paul ve Eugene Stoermer. "The "Anthropocene"", **Global Change Newsletter**, Cilt: 41, Sayı: 17, 2000, ss. 17-18.

Cusick, James. "Historiography of Acculturation: An Evaluation of Concepts and their Application in Archaeology", **Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change and Archaeology**, (Ed. J. Cusick), Southern Illinois University Press, Carbondale, 2015, ss. 126-145.

Czichon, Maria Rainer. "Das Hattusa/Bogazköy Surveyprojekt", **Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East**, (Ed. P. Matthiae, Alessandra Enea, Luca Peyronel ve Frances Pinnock), Università degli di Roma "La Sapienza", Roma, 2000, ss. 269-277.

Çakırlar, Canan ve Ralf Becks. "“Murex” Dye Production at Troia: Assesment of Archaeomalacological Data from Old and New Excavations", **Studia Troica**, Sayı 18, 2009, ss. 87-103.

Çakırlar, Canan ve Levent Atıcı, “Patterns of Animal Exploitation in Western Turkey: From Palaeolithic molluscs to Byzantine Elephants”, **The Oxford Handbook of Zooarchaeology**, (Ed. U. Albarella, M. Rizzetto, H. Russ, K. Vickers, S. Vinel-Daniels), Oxford University Press, Oxford, 2017, ss. 266-279.

Çakmakoglu Ahmet, “Çivril-Banaz-Sandıklı-Dinar Arasındaki Bölgenin Jeolojisi”, **MTA Jeoloji Etütler Dairesi Derleme Rapor No: 8062**, MTA, Ankara, 1986.

Çevik, Özlem. **Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci: Kuramsal Bir Değerlendirme**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

Çınardalı-Karaaslan, Nazlı. “Recent Investigations at Panaztepe Harbour Town”, **Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kùltürleri Üzerine Yeni Araştırmalar**, (Ed. Armağan Erkanal-Öktü, Sevinç Günel ve Ulaş Deniz), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2008, ss. 57-68.

Çınardalı-Karaaslan, Nazlı. “The East Mediterranean Late Bronze Age Glass Trade within the Context of the Panaztepe Finds” **Oxford Journal of Archaeology**, Cilt: 31, Sayı: 2, 2012, ss. 121-141.

Çilingiroğlu, Çiler. “Bozyer (Salihli - Manisa) Prehistorik Çanak Çömleği Üzerine Bir Değerlendirme”, **32. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2014, ss. 55-70.

Çilingiroğlu, Çiler. “Collingwood’un İzinde Türkiye Arkeolojisinde Malumatçılık ve Pozitivizm Üzerine”, **Modus Operandi**, Sayı: 2, 2015, ss. 40-64.

Çilingiroğlu, Çiler. “Kùltür Tarihçiliği Kısacasında Türkiye Arkeolojisi: Arkeolojiye Kanatlarını Verebilir miyiz?”, **Değişen Arkeoloji 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, (Ed. Çiler Çilingiroğlu ve Pınar Özgüner), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 13-24.

Çilingiroğlu Çiler, Berkay Dinçer, Ahmet Uhri ve Cengiz Gürbıyık. “New Paleolithic and Mesolithic sites in the eastern Aegean: the Karaburun Archaeological Survey Project”, **Antiquity**, Cilt: 90, Sayı: 353, 2016, Online Makale.

D’Alphonso, Lorenzo ve Clelia Mora. “Archaeological Survey in Northern Tyanitis”, **Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of Ancient Near East**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, ss. 123-138.

D’Alphonso, Lorenzo. “The Kingdom of Tarhuntassa: A Reassessment of its Timeline and Political Significance, **Proceedings of the Eight International Congress of Hittitology: Warsaw, 5-9 September 2011**, (Ed. P. Taracha), Agade Publishing, Varşova, 2014, ss. 216-236.

D’Altroy, Terence ve Timothy Earle. “Staple Finance, Wealth Finance, and Storage in the Inka Political Economy”, **Current Anthropology**, Cilt: 26, Sayı: 2, 1985, ss. 187-206.

Daloz, Pascal Jean. **The Sociology of Elite Distinction from Theoretical to Comparative Perspectives**, Palgrave Macmillan, Chippenham-Eastbourne, 2010.

Danti, Michael. “Late Middle Holocene Climate and Northern Mesopotamia: Varying Cultural Responses to the 5.2 and 4.2 ka Aridification Events”, **Climate Crisis in Human History**, (Ed. A. B. Mainwaring, R. Giegenback ve C. Vita-Finzi), American Philosophical Society, Boston, 2010, ss. 139-172.

Dardeniz, Gonca. **Vitreous Material Crafting in the Second Millennium B.C.: Glass, Faince, and Frit Production at Tell Atchana, Ancient Alalakh**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Koç Üniversitesi, İstanbul, 2016.

Darga, Muhibbe. **Hitit Mimarlığı Yapı Sanatı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965.

Darga, Muhibbe. **Hitit Sanatı**, Akbank Kültür ve Sanat, İstanbul, 1992.

Darkot, Besim ve Metin Tuncel, **Ege Bölgesi CoğraFYası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.

Davis, Jack. “Minoan Crete and the Aegean Islands”, **The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age**, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, ss. 186-208.

Day Peter ve David Wilson. “Consuming Power: Kamares Ware in Protopalatial Knossos”, **Antiquity**, Cilt: 72, Sayı: 276, 1998, ss. 350-358.

De Mieroop, Van Marc. **The Eastern Mediterranean in the Age of Ramesses II**, Blackwell, Hong Kong, 2007.

Dedeoğlu, Fulya. “Denizli-Çivril İlçesi Yüzey Araştırması Verileri Işığında M. . 2. Binyılda Yukarı Menderes Havzası Yerleşim Düzeni”, **Altan  ilingiroğlu’na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 219-234.

Dedeoğlu, Fulya. “Yukarı Menderes Havzası Dağlık Bölge Yüzey Araştırmaları, **Geçmişten Günümüze Denizli**, Sayı: 38, 2014, ss. 4-11.

Dedeoğlu, Fulya. “K f   ayı Vadisi M. . 2. Binyıl Yerleşimleri”, **Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan**, (Ed. C. Şimşek, B. Duman, E. Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 193-202.

Dedeoğlu, Fulya. “A Study on Chalices from Beycesultan: Their Function, Social Meaning and Cultural Interactions”, **Mediterranean Archaeology and Archaeometry**, Cilt: 16, Sayı: 2, 2016, ss. 13-32.

Dedeoğlu Fulya ve Eşref Abay. “Beycesultan Höyük Excavation Project: New Archaeological Evidence from Late Bronze Age Layers”, **Arkeoloji Dergisi**, Cilt: 19, 2014, ss. 1-39.

Dedeoğlu Fulya, Ali Ozan ve Erim Konakçı, “Yukarı Menderes Havzası Dağlık Kesim Yüzey Araştırması Projesi 2014 Yılı Çalışmaları”, **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2016, ss. 553-562.

Dee, Michael. “A Radiocarbon-based Chronology for the New Kingdom”, **Radiocarbon and the Chronologies of Ancient Egypt**, (Ed. Andrew Shortland ve Bronk Ramsey), Oxbow Books, Oxford, 2013, ss. 65-75.

Degryse, Patrick, Adrian Joseph Boyce, N. Erb-Satullo, Katherine Eremin, S. Kirk, Rebecca Scott, Andrew Shotland, Jens Schneider, Marc Walton, “Isotopic Discriminants between Late Bronze Age Glasses from Egypt and the Near East”, **Archaeometry**, Cilt 52 Sayı 3, 2010, ss. 380-388.

Demarraais, Elizabeth Luis Jaime Castillo ve Timothy Earle. “Ideology, Materialization, and Power Strategies”, **Current Anthropology**, Cilt: 37, Sayı: 1, 1996, ss. 15-31.

Dercksen, Gerrit Jan. “The Assyrian Colony at Kanesh”, **Hattusa-Bogazköy: Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients**, (Ed. G. Wilhelm), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, ss. 109-124.

Derin, Zafer ve Ertuğ Öner, “Ulucak Höyük Kazıları ve Paleo-Coğrafya Araştırmaları-1995”, **18. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1997, ss. 411-440.

Devecchi, Elena. “Missing Treaties of Hittites, **Kaskal**, Sayı 12, 2015, ss.155-182.

Dickinson, Oliver. **The Aegean Bronze Age**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Dinçer, Berkay. “Dağlık Bursa Paleolitiği”, **Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri 1: Olympos Araştırmaları**, (Ed. M. Şahin), Bursa Kültür AŞ, Bursa, 2014, ss. 159-177.

Dinçer, Berkay. “The Paleolithic of Kocasu Basin (NW Anatolia)”, **Arkeolojide Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri**, Ege Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 23-49.

Dinçol, Ali. “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, **Belleten**, Cilt: 49, Sayı: 193, 1985, ss. 1-10.

Dinçol Ali, Jak Yakar, Belkıs Dinçol ve Avia Taffet, “The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntašša- A Geographical and Archaeological Assessment, **Anatolica**, Sayı: 26, 2000, ss. 1-29.

Dinçol Ali ve Belkıs Dinçol. “Büyükler, Prensler, Beyler Mühürleri Işığında İmparatorluk Yönetiminin Zirvesindekiler”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deu, Bonn, 2002, ss. 428-431.

Dinçol, Ali ve Metin Alparslan. “Hitit Mühürçülüğü, (Glyptik)”, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 398-404.

Dinçol, Belkıs. “Über die Probleme der Absoluten Datierung der Herrschaftsperioden der Hethitischen Könige nach den philologischen und glyptischen Belegen”, **Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie Byzas 4**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 19-32.

Doğan-Alparslan Meltem ve Metin Alparslan (Ed.). **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Dommelen, van Peter. “Colonial Constructs: Colonialism and Archaeology in the Mediterranean”, **World Archaeology**, Cilt 28 Sayı 3, 1997, ss. 305-323.

Dommelen van Peter ve Bernard Knapp (Ed.). **Material Connections in the Ancient Mediterranean. Mobility, Materiality, Identity**, Routledge, New York, 2010.

Dothan, Trude. **The Philistines and their Material Culture**, Israel Exploration Society, Kudüs, 1982.

Drake, L. Brandon. “The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages”, **Journal of Archaeological Science**, Sayı: 39, 2012, ss. 1862-1870.

Drews, Robert. **The End of Bronze Age. Changes in Warfare and Catastrophe CA. 1200 B.C.** Princeton University Press, Princeton, 1993.

Drennan Robert ve Carlos Alberto Uribe (Ed.). **Chiefdoms in the Americas**, University Press of America, Maryland, 1987.

Driessen, Jan. “An Early Destruction in the Mycenaean Palace at Knossos”, **Acta Archaeologica Lovaniensia**, Leuven University Pres, Leuven, 1990, ss. 124-129.

Düring, Bleda. **The Prehistory of Asia Minor: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies**, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

Düring, Bleda. “The 8.2 Event and the Neolithic Expansion in Western Anatolia”, **Climate and Cultural Change in Prehistoric Europe and the Neast East**, (Ed. Peter F. Biehl ve Olivier P. Nieuwenhuyse), State University of New York Press, New York, 2016, ss. 135-150.

Earle, Jason “Melos in the Middle: Minoanisation and Mycenaeanisation at Late Bronze Age Phylakopi”, **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean**, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, ss. 94-115.

Earle, Timothy. “Chiefdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective”, **Annual Review of Anthropology**, Sayı: 16, 1987, ss. 279-308.

Earle, Timothy (Ed.). **Chiefdoms Power, Economy, and Ideology**, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Earle, Timothy. **How Chiefs Come to Power: the Political Economy in Prehistory**, Stanford University Press, Stanford, 1997.

Earle, Timothy. **Bronze Age Economics: The Beginnings of Political Economies**, Westview Press, Boulder, 2002.

Earle Timothy ve Terence D’Altroy. “The Political Economy of the Inka Empire: the Archaeology of Power and Finance”, **Archaeological Thought in America**, (Ed. Carl Lamberg-Karlovsky), Cambridge University Press, Cambridge, 1989, ss. 183-204.

Eastwood, Warren, N. Roberts ve H. F. Lamb. “Paleoecological and Archaeological Evidence for Human Occupance in Soutwest Turkey: The Beyşehir Occupation Phase”, **Anatolian Studies**, Sayı: 48, 1998, ss. 69-86.

Efe, Recep. “Biga Yarımadası’nda Neotektoniğin Jeomorfolojik İzleri”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı: 29, 1994, ss. 209-242.

Efe, Turan. “1995 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapıya Yüzey Araştırmaları”, **14. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1997, ss. 215-233.

Ehringhaus, Horst. **Götter, Herrscher, Inscriften: Die Felsreliefs der hethischen Großreichszeit in der Türkei**, Philip von Zabern, Mainz, 2005.

Emre, Kutlu. **Yanarlar Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1978.

Emre, Kutlu. “The Hittite Dam of Karakuyu”, **Essays on Anatolian Archaeology**, (Ed. Takahito Mikasa), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1993, ss. 1-42.

Emre, Kutlu ve Aykut Çınaroğlu. “A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık-Kastamonu”, **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honour of Nimet Özgüç**, (Ed. Machteld Mellink ve diğerleri), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, ss. 675-713.

Erdem, Akif Mehmet. **Yeni Dönem Beycesultan Kazılarında Tespit Edilen Geç Tunç Çağ Dönemi Metal Buluntuları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2015.

Erdem, Aylin. “Bayraklı/Smyrna Makaraları ve Ege Arkeolojisindeki Yeri”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 19, 2016, ss. 69-77.

Erkanal, Armağan. “Panaztepe Kazısının 1985 Yılı Sonuçları”, **VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1986, ss. 253-261.

Erkanal, Armağan. **Anadolu’da Bulunmuş Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

Erkanal, Armağan. “Überblick Über die Siegelfunde von Bakla Tepe, Liman Tepe und Panaztepe”, **Minoische-Mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion**, Mann, Berlin, 2000, ss. 67-77.

Erkanal, Armağan. “2000 Yılı Panaztepe Kazı Sonuçları”, **23. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2002, ss. 305-312.

Erkanal-Öktü, Armağan. “Yeni Buluntular Işığında Panaztepe Kazısı”, **XIV. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, ss. 53-59.

Erkanal-Öktü, Armağan. “Panaztepe/Panişa (?): A Bronze Age Harbour Settlement in Western Anatolia”, **Studies in Honour of Ahmet Ünal**, (Ed. Sedat Erkut ve Özlem Sir Gavaz) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 205-220.

Erkanal-Öktü, Armağan. “The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe”, **Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kùltürleri Üzerine Yeni Araştırmalar**, (Ed. A. Erkanal-Öktü, S. Günel, U. Deniz), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2008, ss. 65-76.

Erkanal-Öktü, Armağan **Panaztepe I: Die Friedhöfe von Panaztepe Text**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.

Armağan Erkanal-Öktü, **Panaztepe I: Die Friedhöfe von Panaztepe Tafeln**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.

Erkanal-Öktü, Armağan ve Beyza Gülmez. “2015 Panaztepe Kazıları”, **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2017, ss. 355-370.

Erkanal, Hayat, Ayşegöl Aykurt, Kadir Büyükulusoy, İrfan Tuğcu, Rıza Tuncel ve Vasıf Şahoğlu. “Limantepe 2015 Yılı Kara ve Sualtı Kazıları”, **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2017, ss. 133-150.

Esin, Ufuk. “Anadolu Neolitigine Başka Bir Bakış”, **Türkiye’de Neolitik Dönem**, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2007, ss. 11-13.

Exel, van Vincent. “Social Change at Emar: The Influence of the Hittite Occupation on Local Traditions”, **Revue d’assyriologie et d’archéologie orientale**, Cilt: 104, Sayı: 1, 2010, ss. 65-86.

Eyre, Christopher. “Work and the Organization of Work in the New Kingdom”, **Labor in the Ancient Near East**, (Ed. M.A. Powell), American Oriental Society, New Haven, 1987, ss. 167-221.

Ezer, Sabahattin. “Middle Bronze Age Pottery Kilns at Şaraga Höyük”, **Belleten**, Cilt: 77, Sayı 278, ss. 1-13.

Falconer, Steven ve Stephen Savage “ Heartlands and Hinterlands: Alternative Trajectories of Early Urbanization in Mesopotamia and the Southern Levant”, **American Antiquity**, Cilt: 60, Sayı: 1, 1995, ss. 37-58.

Feinman, Gary “Social Organization, Prehistoric”, **The Oxford Companion to Archaeology Vol. 2**, (Ed. Neil Silberman), Oxford University Press, New York, 2012, ss. 141-145.

Feinman, Gary ve Jill Neitzel. “Too Many Types: An Overview of Sedentary Prestate Societies in the Americas”, **Advances in Archaeological Method and Theory**, Sayı: 7, 1984, 39-102.

Feinman Gary ve Joyce Marcus (Ed.). **Archaic States**, School of American Research Press, Santa Fe, 1998.

Fidan, Erkan. “Batı Anadolu’da Sosyal Sınıf Farklılıklarının Ortaya Çıkışı: Aşağı ve Yukarı Yerleşme Sistemi”, **İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon**, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 175-185.

Fidan, Erkan Murat Türkteki, Sinem Türkteki, Michele Massa, Umay Oğuzhanoglu Akay, Seçer Fidan, Murat Afşar, “Eskişehir ve Kütahya İlleri Tarih Öncesi Dönem

Yüzey Araştırmaları (EKAR) 2017 Yılı Çalışmaları”. **36. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2019, ss. 21-40.

Finley, Moses. **The World Of Odysseus**, The Viking Press, New York, 1954.

Fisher, Kevin. “Elite Place-making and Social Interaction in the Late Cypriot Bronze Age”, **Journal of Mediterranean Archaeology**, Cilt: 22, Sayı 2, 2009, ss. 183-209.

Fisher, Kevin. “The Creation and Experince of Monumentality on Protohistoric Cyprus”, **Approaching Monumentality in Archaeology**, (Ed. J.F. Osborne), State University of New York Press, Albany, 2014, ss. 355-383.

Flannery, Kent. “The Cultural Evolution of Civilizations”, **Annual Review of Ecology and Systematics**, Sayı 3, 1972, ss. 399-426.

French, David. “Prehistoric Sites in Northwest Anatolia: I. The İznik Area”, **Anatolian Studies**, Sayı 17, 1967, ss. 49-100.

French, David. “Prehistoric Sites in Nortwest Anatolia: II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas”, **Anatolian Studies**, Sayı: 19, 1969, ss. 41-98.

Fried, Morton. **The Evolution of Political Society**, Random House, New York, 1967.

Freo, Del Maurizio. Wolf-Dietrich Niemeier ve Julien Zurbach. “Neue Inschriften und Zeichen der Linear A-Schrift aus Milet”, **Kadmos** Cilt: 54, Sayı 1, 2015, ss. 1-22.

Frood, Elizabeth. “Social Structure and Daily Life: Pharaonic”, **A Companion to Ancient Egypt Volume I**, (Ed. Alan B. Lloyd), Blackwell, Malden-Oxford, 2010, ss. 469- 490.

Forbeck, Elke. **Die Nekropolen von Milet: Die Grabungen 1901 bis 1909 und die Arbeiten der Jahre 1993 bis 1996**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bochum-Ruhr Üniversitesi, Bochum, 2016.

Foss, Pedar W. “The Hacımusalar Project Regional Survey: Landscape and Settlement Investigations in the Elmalı Basin”, **Third International Symposium on Ancient Lycia**, 2005, Basılmamış Bildiri Metni.

Galicki, Stan J. ve James P. Doerner, “Holocene Lake Evolution in the Elmalı Basin, Southwest Turkey”, **Physical Geography**, Cilt 31, Sayı 3, 2013, ss. 234-253.

Gander, Max. “The West: Philology”, **Hittite Landscape and Geography**, Brill, Leiden-Boston, 2017, ss. 262-279.

Garstang, John. **Prehistoric Mersin**, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1953.

Gates, Henriette Marie “Archaeology and the Ancient Near East: Methods and Limits”, **A Companion to the Ancient Near East**, (Ed. Daniel Snell), Blackwell, Padstow, 2005, ss. 65-78.

Georgiadis, Mercourios. “The Bronze Age on Karpathos and Kythera”, **AEGIS: Essays in Mediterranean Archaeology presented to Matti Egon**, (Ed. Z. T. Polyhroniadis ve D. Evely), Archaeopress, Oxford, 2015, ss. 85-93.

Girella Luca ve Peter Pavuk. “The Nature of Minoan and Mycenaean Involvement in the Northeastern Aegean”, **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean**, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, ss. 15-42.

Girella, Luca Evi Gorogianni ve Peter Pavuk, “Introduction: Methodological Considerations”, **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of**

Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, ss. 1-14.

Gleba Margarita ve Joanne Gutler. “Textile Production in Bronze Age Miletos: First Observations”, **Kosmos: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age**, (Ed. Marie-Louise Nosch ve Robert Laffineur), Peeters, Leuven-Liege, 2012, ss. 113-120.

Glatz, Claudia. “Empire as Network: Spheres of Material Interaction in Late Bronze Age Anatolia”, **Journal of Anthropological Archaeology**, Sayı: 28, 2009, ss. 127-141.

Glatz, Claudia ve Aimee Plourde. “Landscape Monuments and Political Competition in Late Bronze Age Anatolia: An Investigation of Costly Signaling Theory”, **Bulletin of America School of Oriental Research**, Sayı: 361, 2011, ss. 33-66.

Google Scholar Top Publications, “Arkeoloji Kategorisi”, **Sosyal Bilimler**, https://scholar.google.com/citations?view_op=top_venues&hl=en&vq=soc_archaeology, (06.06.2018),

Gosden, Chris. **Archaeology and Colonialism: Cultural Contact from 5000 BC to the Present**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Gökaşan, Erkan “Factors Controlling the Morphological Evolution of the Çanakkale Strait (Dardanelles, Turkey)”, **Geo-Marine Letters**, Cilt: 28, Sayı: 2, 2008, ss. 107-129.

Grajetzki, Wolfram. “Class and Society: Position and Possessions”, **Egyptian Archaeology**, (Ed. W. Wendrich), Wiley-Blackwell, Singapur, 2010, ss. 180-199.

Graziadio, Giampaolo. “The Oxhide Ingots Production in the Eastern Mediterranean”, **Egitto e Vicino Oriente**, Sayı: 37, 2014, ss. 5-25.

Greaves, Alan. **Miletos A History**, Routledge, New York, 2002.

Greaves, Alan. **The Land of Ionia Society and Economy in the Archaic Period**, Wiley-Blackwell, Malezya, 2010.

Gretsch, Martin. "Peripheral Knowledge? Reconsidering Archival Documents and the Late Bronze Age at Colophon", **Anodos: Studies of the Ancient World**, Sayı: 12, 2012, ss. 135-146.

Groenhuizen R. Mark, Sjoerd J. Kluiving, Fokke A. Gerritsen ve Michael Künzel, "Geoarchaeological Research at Barcın Höyük: Implications for the Initial Neolithic Occupation of Northwest Anatolia", **Quaternary International**, Sayı: 367, 2015, ss.452-461.

Guzowska, Marta, Ralf Becks, Eva Andersson Strand, Joanne Cutler ve Maria-Loise Nosch. "Textile Tools from Troia, western Anatolia", **Tools, Textiles and Contexts Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age**, (Ed. Eva Andersson Strand ve Marie-Louise Nosch), Oxbow Books, Oxford, 2015, ss. 309-328.

Günel, Sevinç. **Panaztepe II. M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Günel, Sevinç. "Aydın Bölgesi Yüzey Araştırmaları Işığında Çatalkaya, Dedekuyusu ve Bahçetepe Yerleşimleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2003, ss. 53-70.

Günel, "Sevinç. "Batı Anadolu Bölgesi Tarihöncesi Dönemlerine Yeni Katkılar", **Belleten**, Cilt: 67, Sayı, 250, 2003, ss. 719-738.

Günel, Sevinç. “Aydın ve Muğla İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması”, **20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2003, ss. 113-126.

Günel, Sevinç. “Aydın ve Muğla İlleri 2002 Yılı Yüzey Araştırması”, **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2004, ss. 325-334.

Günel, Sevinç. “Aydın ve Muğla İlleri 2003 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları”, **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2005, ss. 183-192.

Günel, Sevinç. “Mycenaean Cultural Impact on the Çine (Marsyas) Plain, Southwest Anatolia: the Evidence from Çine”, **Anatolian Studies**, Sayı: 60, 2010, ss. 25-49.

Günel, Sevinç. “Çine-Tepecik Tunç Çağı Yerleşmesi”, **Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, Sayı: 32, 2011, ss. 1-8.

Günel, Sevinç. “Çine-Tepecik 2012 Yılı Kazıları”, **35. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2013, ss. 111-123.

Günel, Sevinç. “The West: Archaeology”, **Hittite Landscape and Geography**, Brill, Leiden, 2017, ss. 119-133.

Günel, Sevinç ve Suzanne Herbordt. “Ein Hethitischer Siegelabdruck aus Çine-Tepecik”, **Archäologischer Anzeiger**, 2010, ss. 1-11.

Günel, Sevinç ve Suzanne Herbordt. “Mykenische Kraterfragmente mit figürlichen Darstellungen und ein Siegelabdruck eines hethitischen Prinzen aus der spätbronzezeitliche Siedlung von Çine-Tepecik”, **Archäologischer Anzeiger**, 2014, ss. 1-14.

Güterbock, Gustav Hans. “Hittite Palaces”, **Le Palais et la royauté**, (Ed. P. Girelli), Paul Geuthner, Paris, 1974, ss. 305-314.

Güterbock, Gustav Hans. “The Hittite Seals in the Walters Art Gallery”, **The Journal of the Walters Art Gallery**, Sayı: 36, 1977, ss. 7-16.

Haas, Jonathan. “Cultural Evolution and Political Centralization”, **From Leaders to Rulers**, (Ed. J. Haas), Springer, New York, 2001, ss. 3-18.

Haggett, Peter. **Locational Analysis in Human Geography**, Edward Arnold, Londra, 1969.

Hahn, Peter Hans. “Material Culture”, **The International Encyclopedia of Anthropology**, (Ed. Hilary Callan), , John Wiley&Sons, Online Erişim Makale, 2018, ss. 1-15.

Hakyemez, Yavuz, Fikret Göktaş ve Tevfik Erkal. “Gediz Grabenin Kuvaterner Jeolojisi ve Evrimi”, **Türkiye Jeoloji Bülteni**, Cilt 56, Sayı 2, 2013, ss. 1-26.

Hall, Jonathan. **Hellenicity between Ethnicity and Culture**, The University of Chicago Press, Chicago, 2002.

Hamilakis, Yannis. “The Colonial, The National, and The Local: Legacies of the ‘Minoan’ Past”, (Ed. Y. Hamilakis ve N. Momigliani), **Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the ‘Minoans’** Crete Antica 7, Bottega d’Erasmus, Padova, 2006, ss. 145-162.

Hamilton, Keith ve Richard Langhorne. **The Practice of Diplomacy. Its Evolution, Theory and Administration**, Routledge, New York, 2011.

Hansen, Ove. “A Mycenaean Sword from Boğazköy-Hattusa Found in 1991”, **The Annual of British School at Athens**, Sayı: 89, 1994, ss. 213-215.

Harmanşah, Ömür. **Place, Memory and Healing. An Archaeology of Anatolian Rock Monuments**, Routledge, New York, 2015.

Harris, David (Ed.). **The Archaeology of V. Gordon Childe**, The University of Chicago Press, Londra, 1994. . David Harris (Ed.), **The Archaeology of V. Gordon Childe**, The University of Chicago Press, Londra, 1994.

Haskell, Halford. “Mycenaeans at Knossos: Patterns in the Evidence”, **Supplements aus Bulletin de Correspondance Hellenique**, Sayı: 30, 1997, ss. 187-193.

Hassan, Fekri “Town and Village in Ancient Egypt: Ecology, Society and Urbanization”, **The Archaeology of Africa: Food, Metals, Towns**, (Ed. T. Shaw), Routledge, Londra-New York, 1993, ss. 551-586.

Hawass, Zahi ve Sahar Saleem. “Mummified Daughters of King Tutankhamun: Archaeologic and CT Studies”, **American Journal of Roentgenology**, Cilt 197, Sayı 5, 2011, ss. 829-836.

Hawkins, David. “Karabel, ‘Tarkondemos’, and the Land Of Mira: New Evidence on the Hittite Empire Period in Western Anatolia”, **Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft**, Sayı: 23, 1998, ss. 7-14.

Hawkins, David. “Tarkasnawa King of Mira ‘Tarkondemos’, Boğazköy Sealings and Karabel”, **Anatolian Studies**, Sayı: 43, 1998, ss. 1-31.

Hawkins David ve Donald Easton. “A Hieroglyphic Seal from Troia”, **Studia Troica**, Sayı: 6, 1996, ss. 111-118.

Hawkins, David “Arzawa Letters in Recent Perspective”, **British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan**, Sayı: 14, 2009, ss. 73-83.

Hawkins, David. “Luwians versus Hittites”, **Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean**, (Ed. Alice Mouton, Ian Rutherford ve Ilya Yakubovich), Brill, Leiden, 2013, ss. 25-40.

Hawkins, David John. “The Political Geography of Arzawa (Western Anatolia)” **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 15-36.

Hawkins, David ve Mark Weeden. “Kizzuwatna and the Euphrates States: Kummaha, Elbistan, Malatya, **Hittite Landscape and Geography**, Brill, Leiden-Boston, 2017, ss. 281-294.

Helbaek, Hans. “Late Bronze Age and Byzantine Crops at Beycesultan in Anatolia”, **Anatolian Studies**, Sayı 11, 1961, ss. 77-97.

Helms, Mary. “Political Lords and Political Ideology in Southeastern Chiefdoms: Comments and Observations”, **Lords of the Southeast: Social Inequality and Native Elites of Southeastern North America**, (Ed. A. Barker ve T. Pauketat), Archaeological Papers of the American Anthropological Association, Washington, 1992, ss. 185-194.

Herbordt, Suzanne. **Die Prinzen-und Beamtensiegel der Hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullien aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa**, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 2005.

Herodotos, **Tarih**, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016.

Hertel Dieter ve Frank Kolb, “Troy in a Clearer Perspective.”, **Anatolian Studies**, Sayı: 53, 2003, ss. 71-88.

Herz, Norman ve Ervan G. Garrison, **Geological Methods for Archaeology**, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Hetzl, Ralf, Cees W. Passchier, Uwe Ring ve Özcan O. Dora “Bivergent Extension in Orogenic Belts, the Menderes Massif (Southwestern Turkey)”, **Geology**, Sayı: 23, 1995, ss. 455-458.

Hirth, Kenneth. “Political Economy and Archaeology: Perspectives on Exchange and Production”, **Journal of Archaeological Research**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1996, ss. 203-239

Hitchcock, Loise. “Mycenean Arhitecture”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 200-209.

Hodder, Ian. **Symbolic and Structural Archaeology**, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

Hodder, Ian. “Theoretical Archaeology a Reactionary View”, **Symbolic and Structural Archaeology**, (Ed. Ian Hodder), Cambridge University Press, Cambridge, 1982, ss. 1-16.

Hodder, Ian. **Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture**, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

Hodder, Ian. “Post-processual Archaeology”, **Encyclopedia of Global Archaeology**, (C. Smith), Springer Cham, Online Edisyon, 2018, ss. 1-9.

Hodder, Ian ve Scott Hutson. **Reading the Past Current Approaches to Interpretation in Archaeology**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Hoenes-Hodel, Sigrid. **Life and Death in Ancient Egypt: Scenes from Private Tombs in New Kingdom Thebes**, Cornell University Press, Hong Kong, 2000.

Hoffner, Harry. “Deeds of Šuppiluliuma”, **The Context of Scripture Volume I**, Brill, Leiden-Boston, 2003, ss. 186-191.

Hoffner, Angier Harry. **Letters from Hittite Kingdom**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2009.

Holthoer, Rostislav. **New Kingdom Pharaonic Sites: The Pottery**, Scandinavian University Books, Stockholm, 1997.

Horejs, Barbara. “The 2ND Millennium BC in the Bakırçay (Kaykos) Valley. An Overview”, **Armağan Erkanal’a Armağan Anadolu Kültürlerine Bir Bakış**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, ss. 257-274.

Horejs, Barbara. “Aspects of Connectivity on the Centre of the Anatolian Aegean Coast in 7th Millennium BC”, **Of Odysseys and Oddities: Scales and Modes of Interaction between Prehistoric Aegean Societies and their Neighbours**, (Ed. B. P. C. Molloy), Oxbow Books, Oxford, 2016, ss. 143-169.

Hout, den van Theo. “Tombs and Memorials: The (Divine) Stone-House and Hegur Reconsidered”, **Recent Developments in Hittite Archaeology**, (Ed. Kutlu Aslıhan Yener ve Harry Agnier Hoffner), Eisenbrauns, Winona Lake, 2002, ss. 78-91.

Hutter, Manfred. “Aspects of Luwian Religion”, **Luwians**, (Ed. H. Craig Melchert), Brill, Leiden, 2003, ss. 211-281.

Hübner Christian ve Stefan Giese. “Geomagnetische Prospektion 2002 bis 2005 in der Unterstadt von Troia, **Studia Troica**, Sayı: 16, 2006, ss. 125-129.

Iacovou, Maria. “Site Size Estimates and the Diversity Factor in Late Cypriot Settlement Histories”, **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, Sayı: 348, 2007, ss. 1-23.

Iakovidis, Spyros. **Late Helladic Citadels on Mainland Greece**, Brill, Leiden, 1983.

Işık, Fahri, Mahir Atıcı ve Recai Tekoğlu, “Die nachhethitische Königsstele von Karakuyu beim Karabel Pass”, **Asia Minor Studien Band 66 Studien zum antiken Kleinasien**, Dr. Rubolt Habelt, Bonn, , 2012, ss. 1-33.

İlaslı, Ahmet. “A Hittite Statue Found in the Area of Ahurhisar”, **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honour of Nimet Özgüç**, (Ed. Machteld Mellink ve diğerleri), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, ss. 301-308.

İlhan, Rafet, Serdar Vardar, Aylin Karadaş ve Ertuğ Öner. “Çine Ovasının Paleocoğrafyası ve Tepecik Höyüğü’nün Jeoarkeolojisi (Çine-Aydın)”, **72. Türkiye Jeoloji Kurultayı Bildiri Özetleri ve Tam Metin Bildiriler Kitabı**, Jeoloji Mühendisleri Odası, Yer Bilgisi Yok, 2019, ss. 861-865.

İlseven, Yasemin. **Elmalı Plain: A Review of Its Environmental Setting and Archaeological Settlements**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.

İslam Akat Hasibe ve Arife Aslan “Milet Nekropolü, Değirmen-tepe Mevkii Kazı Çalışmaları”, **23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2015.

Jablonka, Peter. “Leben Außerhalb der Burg – Die Unterstadt von Troia”, **Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft**, (Ed. M. Korfmann), Philip von Zabern, Mainz, 2006, ss. 167-180.

Jablonka, Peter. “Troy”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. Eric Cline), Oxford University Press, Oxford, 2010, ss. 849-861.

Johnson Allen ve Timothy Earle. **The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State**, Stanford University Press, Stanford, 2000.

Jones, Andrew. "Introduction", **Prehistoric Europe: Theory and Practice**, (Ed. A. Jones), Wiley-Blackwell, Hong Kong, 2008, ss. 1-13.

Kaiser, Ivonne ve Julien Zurbach. "Late Bronze Age Miletus. The Anatolian Face", **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 557-581.

Kaner, Tunç. **Kaymakçı Arkeoloji Projesi Altın Mika Astarlı Keramiklerin Yapım Tekniği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2018.

Kaniewski David, E. Paulissen, E. Van Campo, H. Weiss, T. Otto, J. Bretschneider, K. Van Lerberghe, "Late Second-Early First sMillennium BC Abrupt Climate Changes in Coastal Syria and their Possible Significance for the History of Eastern Mediterranean", **Quaternary Research**, Sayı: 74, 2010, ss. 207-215.

Kaniewski, David, Elise Vam Campo, Joél Guiot, Sabine Le Burel, Thierry, Cecile Baeteman, "Environmental Roots of the Late Bronze Age Crisis", **Plos One**, Cilt: 8, Sayı: 8, 2013, ss. 1-10.

Kaptan, Ergun. "Limantepe'de Eski Metalurjiye Ait Buluntular", **XIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, ss. 83-102.

Kaptan, Ergun. "Bakla Tepe'de Eski Metalurjiye Ait Buluntular", **XIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, ss. 103-114.

Kaptan, Ergun "Altın Tepe'de Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı'na Ait Metalurjik Buluntular", **XIV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, ss. 45-52.

Kaptijn, Eva, Ralf Vandam, Jeroen Poblome, Marc Waelkens, “Burdur Ovası’nda İskan: 2010-2011 Sagalassos Projesi Yüzey Araştırmaları”, **Anmed**, Sayı: 10, 2012, ss. 142-147.

Karageorghis, Vassos ve Toula Marketou. “Late Bronze Age IA/IB Rhodian Imitations of Cypriote Ceramics: The Evidence from Trianda (Ialysos)”, **Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak Volume II**, (Ed. E. Czerny, I. Hein, H. Hunger, D. Melman, A. Schwab), Peeters Publishers, Leuven, 2006, ss. 455-462.

Kassianidou Vassiliki ve George Papavvas, (Ed.). **Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC**, Oxford Books, Oxford, 2012.

Kayan, İlhan. “Tarih Öncesi Yerleşme Yerleri Olarak Antalya Mağaralarının Jeomorfolojik Özellikleri”, **Ege Coğrafya Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 1, 1990, ss. 10-31.

Kayan, İlhan. “Demirköprü Baraj Gölü Batı Kıyısında Çakallar Volkanizması ve Fosil Ayak İzleri”, **Ege Coğrafya Dergisi**, Sayı: 6, 1992, ss. 1-32.

Kayan, İlhan. “The Troia Bay and Supposed Harbour Sites in the Bronze Age”, **Studia Troica**, Sayı: 5, 1995, ss. 211-235.

Kayan, İlhan. “Bronze Age Regression and Change of Sedimentation on the Aegean Coastal Plains of Anatolia”, **Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse** (Ed. E. Dalfes, G. Kukla, H. Weiss), Springer, Heidelberg, 1997, ss. 431-450.

Kayan, İlhan. “Türkiye’nin Ege ve Akdeniz Kıyılarında Deniz Seviyesi ve Kıyı Çizgisi Değişimleri”, **Türkiye’nin Kıyı ve Deniz Alanları I. Ulusal Konferansı Bildiriler Kitabı**, Kıyı Alanları Yönetimi Türk Milli Komitesi, Ankara, 1997, ss. 735-746.

Kayan, İlhan “Holocene Stratigraphy and Geomorphological Evolution of the Aegean Coastal Plains of Anatolia”, **Quaternary Science Reviews**, Sayı: 18, 1999, ss. 541-548.

Kayan, İlhan. “Karamenderes Deltasının (Çanakkale) Holosen Stratigrafisi ve Troia Jeoarkeolojisi Bakımından Değerlendirilmesi”, **Türkiye Kuvaterneri Sempozyumu V**, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2005, ss. 77-81.

Kayan, İlhan. “Kesik Plain and Alacalıgöl Mound: An Assessment of the Paleogeography around Troia”, **Studia Troica**, Sayı: 18, 2009, ss. 105-128.

Kayan, İlhan. “Paleogeography of the Coastal Regions of Turkey during the Neolithic Period”, **The Neolithic in Turkey**, (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 95-123.

Kayan, İlhan. “Geoarchaeological Research at Troia and Its Environs”, **Studia Troica**, Sayı: 5, 2014, ss. 694-727.

Kayan, İlhan. “Küçük Menderes Delta Ovasında (Selçuk) Derbent Vadisinin Jeomorfolojik Özellikleri ve Çukuriçi Höyüğü”, **Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan**, (Ed. C. Şimşek, B. Duman, E. Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 369-380.

Kayan, İlhan ve Ertuğ Öner, “Sedimentolojik ve Paleontolojik Verilerle Gediz Delta Ovasında (İzmir) Alüvyal Jeomorfoloji Araştırmaları”, **Ege Coğrafya Dergisi**, Cilt: 24, Sayı:2, 2015, ss. 1-27.

Kazancı, Nizamettin, S. Leroy, Ö. İleri, Ö. Emre, M. Kibar ve S. Öncel “Late Holocene Erosion in NW Anatolia from Sediments of Lake Manyas, Lake Ulubat and Southern Shelf of the Marmara Sea, Turkey”, **Catena**, Cilt: 57, Sayı: 3, 2004, ss. 277-308.

Kertai, David. “Organinising the Interaction between People: a New Look at the Elite Houses of Nuzi”, **Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East**, (Ed. G. Wilhelm), Eisenbrauns, Indiana, 2012, ss. 519-530.

Killebrew Ann ve Gunnar Lehmann. “Introduction: The World of the Philistines and Other “Sea Peoples”, **The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology**, (Ed. A. Killebrew ve G. Lehmann), Society of Biblical Literature, Atlanta, 2013, ss. 1-17.

Killebrew Ann ve Gunnar Lehmann, **The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2013.

Killebrew, Ann. **Biblical Peoples and Ethnicity**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2005.

Killick, David “The Awkard Adolescence of Archaeological Science”, **Journal of Archaeological Science**, Sayı 56, 2015, ss. 242-247.

Kemp, John, Barry. “The Early Development of Towns in Egypt”, **Antiquity**, Sayı: 51, 1977, ss. 185-200.

Kemp, Barry. “The City of El Amarna as a Source for the Study of Urban Society in Ancient Egypt”, **World Archaeology**, Cilt 9, Sayı 2, 1977, ss. 123-139.

Klengel, Horst. **Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History**, Akademie Verlag, Berlin, 1992.

Klengel, Horst. **Geschichte des Hethitischen Reiches**, Brill, Leiden, 1998.

Klinkott Manfred, ve Ralf Becks. “Surlar, Kuleler ve Kapılar: Troia VI ve VII Yerleşim Katındaki Surların Yapım Tarzı ve Tasarımı”, **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, ss. 407-414.

Knapp, Bernard ve Stuart Manning, “Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean, **American Journal of Archaeology**, Cilt: 120, Sayı: 1, 2016, ss. 99-149.

Knapp, Bernard. **Seafaring and Seafarers in the Bronze Age Eastern Mediterranean**, Sidestone Press, Leiden, 2018.

Knappet Carl (Ed.). **Network Analysis in Archaeology: New Approaches to Regional Interaction**, Oxford University Press, Oxford, 2013.

Knappet, Carl. “Minoanisation and Mycenaeanisation: A Commentary”, **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean**, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, ss. 202-206.

Knipping Maria, Marc Müllenhoff ve Helmut Brückner. “Human Induced Landscape Changes Around Bafa Gölü (Western Turkey)”, **Vegetation History and Archaeobotany**, Cilt: 17, Sayı: 4, 2008, ss. 365-380.

Koçak, Özdemir. “Afyon-Bolvadin Yüzey Araştırmaları 2002 (Neolitik Çağdan İlk Tunç Çağına Kadar)”, **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2004, ss. 173-184.

Koçak, Özdemir. “Bolvadin, Çay ve Sultandağı Yüzey Araştırmaları 2003”, **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2005, ss. 19-28.

Koçak, Özdemir. “Afyon İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları 2004”, **23. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2006, ss. 83-94.

Koçak, Özdemir ve Adem Işık. “2005 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması”, **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2007, ss. 357-380.

Koçak, Özdemir ve Adem Işık. “2006 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması”, **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2008, ss. 85-102.

Koçak, Özdemir. “2007 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması”, **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2009, ss. 51-72.

Koçak, Özdemir. “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2008 Yılı Yüzey Araştırması”, **27. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2010, ss. 287-312.

Koçak, Özdemir. “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2009 Yılı Yüzey Araştırması”, **28. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2011, ss. 181-200.

Koçak, Özdemir. “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2010 Yılı Yüzey Araştırması”, **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, İsmail Aygün Ofset, Ankara, 2012, ss. 231-262.

Koçak, Özdemir. “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2011 Yılı Yüzey Araştırması”, **30. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, Pegasus Görsel İletişim, Ankara, 2013, ss. 22-39.

Koçak, Özdemir. “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2012 Yılı Yüzey Araştırması”, **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2014, ss. 75-96.

Koçak, Özdemir. “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri ile Uşak İli Sivaslı İlçesi 2013 Yılı Yüzey Araştırmaları”, **32. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2015, ss. 355-374.

Koçak Özdemir, Hatice Gül Küçükbezci ve Rahim Kızılgut, “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2014 Yılı Yüzey Araştırması”, **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2016, ss. 21-46.

Koçak, Özdemir, Mustafa Bilgin ve Hatice Gül Küçükbezci. **MÖ II. Binyılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kùltürleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

Koçak, Özdemir, Hasan Peker, Mustafa Bilgin ve Hatice Gül Küçükbezci. “Afyonkarahisar Yüzey Araştırmaları ve Küçük Çataltepe, Ablak Höyük’ten Anadolu Hiyeroglif Yazılı Mühür Baskıları”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 24, 2019, ss. 45-71.

Kolb, Frank. “Troy VI: A Trading Center and Commercial City?”, **American Journal Of Archaeology**, Cilt: 108, Sayı: 4, 2004, ss. 577-613.

Konakçı, Erim. **Büyük ve Küçük Menderes Havzalarındaki MÖ 2. Binyıl Kùltürlerinin Yeni Veriler Işığında Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Ege Üniversitesi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Kopanias, Konstantinos. “The Late Bronze Age Near Eastern Seals from Thebes (Greece) and their Historical Implications”, **Mittelilungen Des Deutschen Archaeologischen Instituts Athenische Abteilung**, Sayı: 123, 2008, ss. 39-96.

Korfmann, Manfred. “ Beşik – Yassitepe ve Beşik-Sivritepe 1983 Ön Raporu”, **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Kùltür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1984, ss. 107-120.

Korfmann, Manfred. “Beşik – Yassitepe ve Beşik-Sivritepe ve Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu, **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985, ss. 229-238.

Korfmann, Manfred. “Beşik – Yassitepe 1986 Kazı Raporu”, **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, ss. 131-134.

Korfmann, Manfred. “Troia: A Residential and Trading City at the Dardanelles”, **Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age**, University of Liege, Liege, 1995, ss. 173-183.

Korfmann, Manfred. “Troia, An Ancient Anatolian Palatial and Trading Center: Archaeological Evidence for the Period of Troia VI/VII”, **The Classical World**, Cilt: 91 Sayı: 5, 1998, ss. 369-385.

Korfmann, Manfred. “Stelen vor den Toten Troias: Apaliunas-Apollon in Truisa/Wilusa?”, **Karatepe’deki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazılar**, (Ed. Güven Arsebük, Machteld Johanna Mellink, Wolf Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 471-488.

Korfmann, Manfred. “Yüksek Troia Kültürü (Troia VI ve VIIa) Bir Anadolu Kültürü”, **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, ss. 395-406.

Korfmann, Osman Manfred. “Geç Tunç Çağı’nda Troia”, **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Deutches Bergbau Museum, Bochum, 2006, ss. 251-266.

Korkut, Taner. “Tlos 2010 Kazı Etkinlikleri”, **33. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2012, ss. 453-474.

Korkut, Taner. “Tlos 2015 Kazı Etkinlikleri”, **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2017, ss. 407-424.

Korkut, Taner, Gül Işın, Turan Takaoğlu ve Bilsen Özdemir, “Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 18, 2015, ss. 37-49.

Koşay, Hamit “Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı 1940 Çalışmaları ve Neticeleri”, **Belleten**, Cilt: 5, Sayı 16-17, 1941, ss. 1-8.

Kozloff, Arielle. “Luxury Arts”, **A Companion to Ancient Egyptian Art**, (Ed. M. Hartwig), Wiley-Blackwell, Oxford, 2015, ss. 293-305.

Köse, Veli. “Theoretical Approach for the So-Called Mycenaean Migration in Turkey”, **Belleten**, Cilt: 81, Sayı: 292, ss. 677-702.

Kristiansen, Kristian. “The Nature of Archaeological Knowledge and Its Ontological Turns”, **Norwegian Archaeological Review**, Cilt 50, Sayı 2, 2017, ss. 120-123.

Kristiansen Kristian ve Michael Rowlands. **Social Transformations in Archaeology Global and Local Perspectives**, Routledge, New York, 1998.

Kromer, Bernd Manfred Korfmann ve Peter Jablonka. “Heidelberg Radiocarbon Dates for Troia I to VIII and Kumtepe”, **Troia and the Troad Scientific Approaches**, (Ed. G. Wagner, E. Pernicka, H.P. Uerpmann), Springer, Berlin, 2003, ss. 43-54.

Kryszeń, Adam. “Towards a Reconstruction of Hittite Geography- The Case of Šallapa”, **Palamedes**, Sayı: 7, 2012, ss. 5-24.

Krzyszowska, Olga. **Aegean Seals: An Introduction**, Institute of Classical Studies-Wiley, Londra, 2005.

Kudrinski, Maksim. “The Sumerogram KUR: Logogram or Determinative?”, **Journal of Cuneiform Studies**, Sayı: 69, 2017, ss. 117-124.

Kuhrt, Amelia. **The Ancient Near East c. 3000– 330 BC Volume I**, Routledge, Londra, 1995.

Kulakoğlu, Fikri. “Kültepe-Kaneş: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 1012-1030.

Lacovara, Peter. **New Kingdom Royal City**, Routledge, New York, 1997.

Lafont, Bertand. “Women at Work and Women in Economy and Society during Neo-Sumerian Period”, **The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East**, (Ed. Brigitte Lion ve Cécile Michel), De Gruyter, Berlin, 2016, ss. 149-173.

Lamb, Winifred. “Excavations at Kusura near Afyon Karahisar: I”, **Archaeologia**, Sayı: 86, 1937, ss. 1-64.

Lamb, Winifred. “Excavations at Kusura near Afyon Karahisar: II”, **Archaeologia**, 1938, (Near) ss. 217-273.

Larsen Trolle Mogens. “The Old Assyrian City-State”, **A Comparative Study of Thirty City-State Cultures**, (Ed. Mogens Hermann Hansen), Reitzels Forlag, Kopenhag, 2000, ss. 77-87.

Lebatard Anne-Elisabeth, Cihat Alçiçek, Piere Rochette, Samir Khatib, Amelia Vialet, Nicolas Boulbes, Didier L. Bourlés, François Demory, Gaspard Guipert, Serdar Mayda, Vadim V. Titov, Laurance Vidal, Henry de Lumley. “Dating the Homo Erectus Bearing Travertine from Kocabaş (Denizli, Turkey) at at least 1.1 Ma”, **Earth and Planetary Science Letters**, Sayı: 390, 2014, ss. 8-18.

Lehner, Joseph. “Boğazköy Metal Buluntularının Mikroyapısı ve Mikroanalizi Hakkında Ön Rapor”, **27. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2012, ss. 261-276.

Lehner, William Joseph. **Cooperation, the Craft Economy and Metal Technology in Bronze Age and Iron Age Central Anatolia**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles, 2015.

Lehner Joseph ve Andreas Schachner. “The Organization of Metal Production at Hattuša”, **Overtuning Certainties in Near Eastern Archaeology: A Festsschrift in Honour of K. Aslıhan Yener**, (Ed. Çiğdem Maner, Mara Horowitz ve Allan Gilbert), Brill, Leiden, 2017, ss. 403-435.

Leprohon, Ronald. **The Great Name: Ancient Egyptian Royal Titulary**, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2013.

Leprohon, Ronald. “Ideology and Propaganda”, **A Companion to Ancient Egyptian Art**, (Ed. M. K. Hartwig), Wiley-Blackwell, Oxford-Malden, 2015, ss. 309-327.

Lewartowski, Kazimierz. “Myceanean Social Structure: A View from Simple Graves”, **Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age**, University of Liege, Liege, 1995, ss. 103-111.

Liverani, Mario. **International Relations in the Ancient Near East, 1690-1100- BC**, Palgrave, New York, 2001.

Liverani, Mario. **The Ancient Near East History, Society and Economy**, Routledge, New York, 2014.

Lloyd, Seton. **Beycesultan Vol. III Part I Late Bronze Age Arhitecture**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Londra, 1972.

Lloyd, Seton ve James Mellaart. “Beycesultan Excavations: Second Preliminary Report, 1955”, **Anatolian Studies**, Sayı: 6, 1956, ss. 101-135.

Lloyd, Seton ve James Mellaart. **Beycesultan Vol II Middle Bronze Age Architecture and Pottery**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Londra, 1965.

Lloyd Alan (Ed.), **A Companion to Ancient Egypt Volume I**, Blackwell, Malden-Oxford, 2010.

Luke, Christina, Christopher Roosevelt, Peter Cobb ve Çiler Çilingiroğlu. “Composing Communities: Chalcolithic through Iron Age Survey Ceramics in the Marmara Lake Basin, Western Turkey”, **Journal of Field Archaeology**, Cilt: 40, Sayı: 4, 2015, ss. 428-449.

Mac, Sweeney Naoise. **Community Identity and Archaeology: Dynamic Communities at Aphrodisias and Beycesultan**, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2011.

Macqueen, James. “Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium B.C.”, **Anatolian Studies**, Sayı: 18, 1968, ss. 169-185.

Macqueen, James. **The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor**, Thames and Hudson, Londra, 1986.

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, **Türkiye Bakır, Kurşun ve Çinko Yatakları No: 133**, MTA, Ankara, 1966.

Maidman, Paul Maynard. “Nuzi: Portrait of an Ancient Mesopotamian Provincial Town”, **Civilizations of Ancient Near East Vol 2**, (Ed. J. Sasson), Charles Scribners’s Son, New York, 1995, ss. 931-947.

Mangaloğlu-Votruba, Sıla. **Geç Tunç Çağı’nda Liman Tepe ve Çevre Kültür Bölgeleri ile Olan Bağlantısı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Manning, Stuart. "Clarifying the High v. "Low" Aegean/Cypriot Chronology for the Mid Second Millennium BC: Assessing Evidence, Interpretive Frameworks, and Current State of the Debate", **The Synchronisation of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. II**, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2007, ss. 101-138.

Manning, Stuart "Chronology and Terminology", **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 11-28.

Manning, Stuart. "Radiocarbon Dating and Archaeology: History, Progress and Present Status", **Material Evidence. Learning from Archaeological Practice**, (Ed. R. Chapman ve A. Wylie), Routledge, New York, 2015, ss. 128-158.

Mariaud, Olivier. "The Geometric Graves of Colophon and Burial Customs of Early Iron Age Ionia", **The Dark Ages Revisited**, (Ed. Alexander Mazarakis Ainian), University of Thessaly Press, Volos, 2011, ss. 687-703.

Marin, Belmonte Antonio Juan. **Die Orts- und Gewässernamen der Texte aus Syrien im 2. Jt. v. Chr.**, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2001.

Marketou, Toula. "Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period", **Rendiconti dell'Accademia dei Lincei**, Sayı: 9, 1998, ss. 39-82.

Marketeou, Toula. "Rhodes", **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 775-793.

Marketou, Toula. "Dodocanese", **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 762-774.

Mason, David “The Location of the Treasure of Atreus”, **Oxford Journal of Archaeology**, Cilt 26, sayı 1, 2007, ss. 35-52.

Martini Wolfram ve Norbert Eschbach. **Die Akropolis von Perge Die Ergebnisse der Grabungen 1998-2004 und 2008**, Koç Üniversitesi Akmed, 2017.

Martino, de Stefano. “Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuwanda I and Tuthaliya III”, **Altorientalische Forschungen**, Cilt: 32, Sayı: 2, 2005, ss. 291-321.

Martino, de Stefano. “Some Questions on the Political History and Chronology of the Early Hittite Empire”, **Altorientalische Forschungen**, Cilt: 37, Sayı: 2, 2010, ss. 186-197.

Massa Michele ve Erkan Fidan. “PXRF Yöntemi ile İç Batı Anadolu’da Erken Madencilik Aşamalarının Araştırılması”, **33. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Bursa, 2018, ss. 99-108.

Massa Michele ve Alessio Palmisano. “Change and Continuity in the Long-distance Exchange Networks between Western/Central Anatolia, Northern Levant and Northern Mesopotamia”, **Journal of Anthropological Archaeology**, Sayı: 49, 2018, ss. 65-87.

Matney Timothy ve Guillermo Algaze. “Urban Development at Mid-Late Early Bronze Age Titriş Höyük in Southeastern Anatolia”, **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, Sayı: 299/300, 1995, ss. 33-52.

Matney, Timoty. “Northern Mesopotamia”, **A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Volume 1**, (Ed. D.T. Potts), Wiley-Blackwell, Oxford, 2012, ss. 556-574.

Matsamura, Kimiyoshi. “Büklükale Kazıları 2009-2014, **Kırşehir Arkeolojik ve Paleoantropolojik Çalışmalar**, Kırşehir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Kırşehir, 2016, ss. 55-84.

Matthews, Roger. “A Chiefdom on the Northern Plains Early Third-millennium Investigations: the Ninive 5 Period”, **Excavations at Tell Brak Vol. 4. Exploring an Upper Mesopotamian Regional Centre, 1994-1996**, (Ed. R. Matthews), McDonald Institute for Archaeological Research, Oxford, 2003, ss. 97-191.

Mazzoni, Stefania ve Franca Pecchioli Daddi. **The Uşaklı Höyük Survey Project (2008-2012) A Final Report**, Firenze University Press, Floransa, 2015.

McDonald William ve Carol Thomas. **Progress into the Past: The Rediscovery of Mycenaean Civilization**, Indiana University Press, Indianapolis, 1990.

McMahon, Gregory. “The Land and Peoples of Anatolia through Ancient Eyes”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 15-33.

McNeill, John. **The Mountains of the Mediterranean World**, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Mee, Christopher. “Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age”, **The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary of Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997**. (Ed. Eric Cline ve Diane Harris-Cline), Universite de Liege, Liege, 1998, ss. 137-148.

Mee, Christopher. “Death and Burial”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 277-290.

Mee, Christopher ve William Cavanagh. "Mycenaean Tombs as Evidence for Social and Political Organization", **Oxford Journal of Archaeology**, Cilt: 3, Sayı: 3, 1984, ss. 45-63.

Melchert, Craig. **The Luwians**, Brill, Leiden-Boston, 2003.

Mellaart, James. "Preliminary Report on a Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey", **Anatolian Studies**, Sayı: 4, 1954, ss. 175-240.

Mellaart, James. "Some Prehistoric Sites in Northwestern Anatolia", **Istanbulur Mitteilungen**, Sayı: 6, 1965, ss. 53-72.

Mellaart, James "The Second Millennium Chronology of Beycesultan", **Anatolian Studies**, Sayı 20, 1970, ss. 55-67.

Mellaart, James. "Beycesultan", **Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara**, (Ed. R. Matthews), British Institute of Archaeology at Ankara, Londra, 1998, ss. 61-68.

Mellaart James ve Ann Murray. **Beycesultan Vol. III Part II**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Oxford, 1995.

Mellink, Machteld "The Remains of Second Millennium B.C. Habitation at Karataş-Semayük", **7. Kazı Sonuçları Toplantısı**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985, ss. 287-291.

Mellink, Machteld. "Problems of Chronology in Western Anatolia of the Second Millennium B.C.", **XI Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 277-278.

Mellink, Mechthild. "New Perspectives and Initiatives in the Hyksos Period", **Egypt and Levant**, Sayı: 5, 1995, ss. 85-89.

Meriç, Recep. “1984 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması”, **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985, ss. 199-208,

Meriç, Recep. “1985 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması”, **IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1986, ss. 301-310;

Meriç, Recep. “1986 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması”, **V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, ss. 247-256

Meriç, Recep. “1987 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması”, **VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, ss. 385-392;

Meriç, Recep. “1988 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması”, **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1989, ss. 361-366.

Meriç Recep. “Ein Vorbericht über eine Spätbronzezeitliche befestigte Höhensiedlung bei Metropolis in Ionien: Die Arzawa-Stadt Puranda?”, **Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme; Panionion-Symposium Güzelçamlı, 26. September - 1. Oktober 1999**, Philipp von Zabern, Mainz, 2007, ss. 27-36.

Meriç, Recep. **Das Hinterland von Ephesos: Archäologisch-topographische Forschungen im Kaystros-Tal**, Österreichisches Archäologisches Institut, Viyana, 2009.

Meriç Recep ve Ali Kazım Öz. “Bademgediği Tepe (Puranda) Near Metropolis”, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 609-626.

Metropolitan Museum, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/545160>, (08.10.2019)

Metropolitan Museum, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/327399>, (10.11.2019)

Michel, Cecile. “The Karum Period on the Plateau”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 313-336.

Mielke, Paul Dirk. “Dendrochronologie und Hethitische Archäologie – Eine Kritische Anmerkungen”, **Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie Byzas 4**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 77-94.

Mielke, Paul Dirk. “Red Lustrous Wheelmade Ware from Hittite Contexts”, **The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean**, (Ed. Irmgard Hein), Verlag der Österreichischen der Wissenschaften, Viyana, 2007, ss. 155-168.

Mielke, Paul Dirk. “Alte Paradigmen und neue Erkenntnisse zur Hethitischen Holz-Lehmziegel-Architektur”, **Bautechnik im Antiken und Vorantiken Kleinasien**, (Ed. M. Bachmann), Ege Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 65-80.

Mielke, Paul Dirk. “ Hittite Cities: Looking for a Concept”, **Insights into Hittite History and Archaeology**, (Ed. H. Genz ve D. P. Mielke), Peeters, Leuven, 2011, ss. 153-194.

Mielke, Paul Dirk. “Şehirler ve Yerleşim Düzeni”, **Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu**, (Ed. M. Alparslan ve M. Alparaslan), Yapı Kredi Yayınları, 2014, ss. 136-147.

Mielke, Paul Dirk. “From »Anatolian« to »Hittite«. The Development of Pottery in Central Anatolia in the 2nd Millennium BC”, **Innovation versus Beharrung: Was macht den Unterschied des Hethitischen Reichs in Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.**, (Ed. A. Schachner), Ege Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 121-144.

Mielke, Paul Dirk. “Produktion und Distribution von Keramik im Rahmen der Hethitischen Wirtschaftsorganisation”, **Wirtschaft als Machtbasis. Beiträge zur Rekonstruktion vormoderner Wirtschaftssysteme in Anatolien**, (Ed. Katja Piesker), Ege Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 155-185.

Mielke, Paul Dirk. “Hittite Fortifications between Function and Symbolism”, **Understanding Ancient Fortifications between Regionality & Connectivity**, (Ed. Arianne Ballmer, Manuel Fernández-Götz ve Dirk Paul Mielke), Oxbow Books, Oxford, 2018, ss.63-81.

Miller Daniel ve Christopher Tilley. “Ideology, Power and Prehistory an Introduction”, **Ideology, Power and Prehistory**, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, ss. 1-15.

Miller, Jared. “Anum-Hirbi and His Kingdom”, **Altorientalische Forschungen**, Sayı: 28, 2001, ss. 65-101.

Miller, Jared. “Paskuwatti’s Ritual: Remedy for Impotence or Anditote to Homosexuality”, **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, Sayı: 10, Cilt: 1, 2010, ss. 83-89.

Momigliani, Nicoletta. **Bronze Age Carian Iasos: Structures and Finds from the Area of the Roman Agora (c. 3000-1500)**, Giorgio Bretschneider Editore, Roma, 2012.

Momigliano, Nicoletta. “Çaltılar Arkeolojik Projesi”, **Anmed Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri**, Sayı: 11, 2013, ss. 178-184.

Momigliano, Nicoletta ve Belgin Aksoy, “Lycia Before Lycians: The Elusive Second Millennium BC in Southwest Turkey and the Çaltılar Archaeological Project”, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 539-555.

Monte del Guiseppe ve Johann Tischler. **Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte**, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1978.

Moran, William. **The Amarna Letters**, John Hopkins University Press, Maryland, 1992.

Morenz, Ludwig ve Lutz Popko. “The Second Intermediate Period and the New Kingdom, **A Companion to Ancient Egypt Volume I**, (Ed. Alan B. Lloyd), Blackwell, Malden-Oxford, ss. 101-119.

Morris, Christine. “Minoan and Mycenaean Figurines”, **The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines**, Oxford University Press, New York, 2017, ss. 659-681.

Mountjoy, Penelope. “The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa”, **Anatolian Studies**, Sayı: 48, 1998, 33-67.

Mouton Alice and Ian Rutherford. “Luwian Religion, A Research Project: The Case of “Hittite” Augury”, **Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean**, (Ed. Alice Mouton, Ian Rutherford ve Ilya Yakubovich), Brill, Leiden, 2013, ss. 329-343.

Muhly, James. “Early Bronze Age Tin and Taurus”, **American Journal of Archaeology**, Sayı: 97, 1993, ss. 239-254.

Muhly, James. “Metals and Metallurgy”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 858-876.

Müllenhoff, Marc. **Geoarchaologische, Sedimentologische und Morphodynamische Untersuchungen im Mündungsgebiet des Büyük Menderes**, Marburg Geographische Schriften, Marburg, 2005.

Müllenhoff, Marc, Mathias Handl, Maria Knipping ve Helmut Brückner, “The Evolution of Lake Bafa (Western Turkey) – Sedimentological, Microfaunal and Palynological Results”, **Geographie der Meere und Küsten**, (Ed. G. Schernewski ve T. Dolch), The Coastal Union, Warnemünde, 2004, ss. 55-66.

Müller-Karpe, Andreas. “Zur Metallverarbeitung bei den Hethitern”, **Anatolian Metal I**, (Ed. Ünsal Yalçın), Deutsches Berhbau-Museum, Bochum, 2000, ss. 113-124.

Müller-Karpe, Andreas. “Planning a Sacred Landscape. Examples from Sarissa and Hattusa”, **Sacred Landscapes of Hittites and Luwians**, (Ed. A. D’Agostino, V. Orsi ve G. Torri), Firenze University Press, Floransa, 2015, ss. 83-92.

Müller-Karpe, Andreas ve Vuslat Müller-Karpe. “Kusaklı–Şarişsa”, **Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu**, (Ed. M. Alparslan ve M. Alparaslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 220-225.

Müller-Karpe Vuslat ve Andres Müller-Karpe. “Kayalıpınar/Samuha’da Yapılan Kazı Çalışmaları”, **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2017, ss. 297-316.

Naumann, Rudolf. **Eski Anadolu Mimarlığı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 5. Baskı, 2007.

Newberry, Percy. **Egyptian Scarabs**, Dover Publications, New York, 2002.

Newman, Richard. "Technology", **A Companion to Ancient Egyptian Art**, (Ed. M. Hartwig), Wiley-Blackwell, Oxford, 2015, ss. 504-521.

Nicholson, Paul. **Brilian Things for Akhenaten: The Production of Glass, Viteous Materials and Pottery at Amarna Site O45.1**, Egypt Exploration Society, Oakville, 2007.

Nicholson Paul ve Edgar Peltenburg, "Egyptian Blue", **Ancient Egyptian Materials and Technology**, (Ed. P. T. Nicholson and I. Shaw), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, ss. 177-194.

Nicholson, Paul. ve Julian Henderson, "Glass", **Ancient Egyptian Materials and Technology**, (Ed. Paul Nicholson ve Ian Shaw), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, ss. 195-224.

Niemeier, Dietrich Wolf. "The Mycenaean Potter's Quarter at Miletus", **TEXNH: Craftmen, Craftwomen and Craftmanship in the Aegean Bronze Age**, Universite de Liege, Liege, 1997, (Potter) ss. 347-352.

Niemeier, Dietrich Wolf. "The Mycenaeans in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea People, **Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE**, Israel Exploration Society, Kudüs, 1998, ss. 17-65.

Niemeier, Dietrich Wolf. "Aegean Frescoes in Syria-Palestine: Alalakh and Tel Kabri, **The Wall Paintings of Thera**, (Ed. S. Sherratt), Thera Foundation, Piraeus, 2000, ss. 763-802.

Niemeier, Dietrich Wolf. "Minoans, Mycenaeans, Hittites and Ionians in Western Asia Minor", **The Greeks in the East**, (Ed. A. Villing), British Museum, Londra, 2005, ss. 1-36.

Niemeier, Dietrich Wolf. “Ḫattusas Beziehungen zu West-Kleinasien und dem Mykenischen Griechenland (Aḫḫiyawa)”, **Ḫattuša–Boğazköy Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, ss. 291-350.

Oates, David, Joan Oates ve Helen McDonald. **Excavations at Tell Brak: Vol.1: The Mitanni and Old Babylonian periods**, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 1997.

Oberheid, Robert. **Emil O. Forrer und die Anfänge der Hethitologie**, Walter de Gruyter, Berlin, 2007.

O'Connor, David “Urbanism in Bronze Age Egypt and Northeast Africa, **The Archaeology of Africa: Food, Metals, Towns**, (Ed. T. Shaw), Routledge, Londra-New York, 1993, ss. 570-586.

Oren Eliezer (Ed.). **The Sea Peoples and Their World: A Reassessment**, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 2000.

Oreshko, Rostislav. “Hieroglyphic Inscriptions of Western Anatolia: Long Arm of the Empire or Vernacular Tradition(s)?” **Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean**, (Ed. Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakubovich), Brill, Leiden, 2013, ss. 345-420.

Osborne, James. “Monuments and Monumentality”, **Approaching Monumentality in Archaeology**, State University of New York Press, Albany, 2014, ss. 1-19.

Osirisnet, “West Wall”, **TT100 The Tomb of Rekhmire at Thebes**, https://www.osirisnet.net/tombes/nobles/rekhmire100/e_rekhmire100_02.htm, (08.10.2018)

Owen, Sara. “Mortuary Display and Cultural Contact: A Cemetery at Kastri on Thasos”, **Oxford Journal of Archaeology**, Cilt: 25, Sayı: 4, 2006, ss. 357-370.

Ökse, Tuba Ayşe. “Open Air Sanctuaries of the Hittites”, **Insights into Hittite History and Archaeology**, (H. Genz ve D. P. Mielke), Peeters, Leuven, 2011, ss. 219-240.

Öner, Ertuğ. “Likya Limanlarının Kaderi (Teke Yarımadası Kıyılarında Jeoarkeolojik Araştırmalar)”, **15. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998, ss. 419-440.

Öner, Ertuğ. **Likya’da Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 2013.

Öner, Ertuğ. “Ege ve Akdeniz Kıyılarımızda Paleocoğrafya-Jeoarkeoloji Araştırmaları”, **Ege Coğrafya Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 1, 2016, ss 51-56.

Öner, Ertuğ ve Serdar Vardar. “Gediz Deltasının Paleocoğrafyasında Panaztepe’nin Limanını Bulma Umudu”, **Journal of Awareness**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2018, ss. 1-17.

Öniz, Hakan. “A New Bronze Age Shipwreck with Ingots in the West of Antalya—Preliminary Results”, **Palestine Exploration Quarterly**, Cilt: 151, Sayı: 1, 2019, ss. 3-14.

Özçelik, Kadriye Gizem Kartal ve Betül Fındık, “Denizli İli Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması 2014”, **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, İsmail Aygül Ofset, Ankara, 2016, ss. 377-396.

Özdoğan, Mehmet. “1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları”, **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985, ss. 409-420.

Özdoğan, Mehmet. “1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları”, **V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, ss. 157-173.

Özdoğan, Mehmet. “1989 Yılı Marmara Bölgesi Araştırmaları ve Toptepe Kazısı”, **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1991, ss. 146-154.

Özdoğan, Mehmet. “The Second Millennium of the Marmara Region”, **Istanbul Mittelungen**, Sayı: 43, 1993, ss. 151-163.

Özdoğan, Mehmet. “The Black Sea, the Sea of Marmara and Bronze Age Archaeology: An Archaeological Predicament”, **Troia and the Troad: Scientific Approaches**, (Ed. G. A. Wagner, E. Pernicka, H. Uerpmann), Springer, Heidelberg, 2003, ss. 105-120.

Özdoğan, Mehmet. **Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

Özgen, İlknur ve Elizabeth Baughan. “ Hacımusalar Höyük/Choma Erken Tunç Devri’nden Bizans Dönemi’ne Kuzey Likya’da Bölgesel Bir Merkez”, **Lukka’dan Likya’ya**, (Ed. Havva İşkan ve Erkan DüNDAR) Yapı kredi Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 318-335.

Özgüç, Nimet. “Tanrı Alayları, Savaş ve Av Sahneleri. MÖ 20-18. Yüzyıllarda Anadolu Silindir ve Baskı Mühürlerinde Motif Zenginliği”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deu, Bonn, 2002, ss. 493-496.

Özkan, Emel Banu Mete Özler ve Ece Benli Bağcı. “Müşgebi Miken Dönemi Nekropolü Kurtarma Kazısı”, **23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları**

Sempozyumu, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2015, ss. 113-130.

zkan, Süleyman. “Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı neriler”, **Studies in Honour of Ahmet nal**, (Ed. Sedat Erkut ve zlem Sir Gavaz) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 405-418.

zkan, Turhan ve Hayat Erkanal. **Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi**, İzmir Arkeoloji Müzesi Mdrlğ, İzmir, 1999.

Palmisano, Alessio. “Confronting Scales of Settlement Hierarchy in State-Level Societies: Upper Mesopotamia and Central Anatolia in the Middle Bronze Age”, **Journal of Archaeological Science: Reports**, Sayı: 14, ss. 220-240.

Parkinson William ve Michael Galaty. “Secondary State in Perspective: An Integrated Approach to State Formation in the Prehistoric Aegean”, **American Antropologist**, Cilt 109, Sayı 1, 2007, ss. 113-129.

Pauketat, Timothy. **Chieftoms and Other Archaeological Delusions**, Altamira Press, Lanham, 2007.

Pavuk, Peter. “What Can Troia Tell Us About the Middle Helladic Period in the Southern Aegean?”, **Middle Helladic Pottery and Synchronisms**, (Ed. F. Felten, W. Gauss ve R. Smetana), Verlag der sterreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2007, ss. 295-308.

Pavuk, Peter. “New Perspectives on Troia VI Chronology,” **The Synchronization Of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III**, (Ed. Manfred Bietak ve Ernst Czerny), Österreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2007, ss. 473-478.

Pavuk, Peter. "Minyan or not. The Second Millennium Grey Ware in Western Anatolia and its Relation to Mainland Greece", **Mesohelldika**, (Ed. A. P. Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki ve J. Wright), Ecole Francaise d'Athenes, Atina, 2010, ss. 931-943.

Pavuk, Peter. "Of Spools and Discoid Loom-Weights: Aegean-type Weaving at Troy Revisited", **Kosmos: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age**, (Ed. Marie-Louise Nosch ve Robert Laffineur), Peeters, Leuven-Liege, 2012, ss. 121-130.

Pavuk, Peter. **Troia VI Früh and Mitte. Keramik, Stratigraphie, Chronologie**, Verlag Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2014.

Pavuk, Peter. "Between Aegean And Hittites Western Anatolia in the 2nd Milennium BC, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 81-114.

Pavuk, Peter, Magda Pieniżek ve Simone Riehl. "Troy and the Troad in the Second Millennium: Changing Patterns of Landscape Use", **Physis L'Environnement Naturel et la Reletion Homme-Milieu dans le Monde Égéen Protohistorique**, (Ed. G. Touchais, R. Laffineur, F. Rougemont), Peeters, Leuven-Liege, 2014, ss. 111-120.

Pavuk, Peter ve Magda Pieniżek. "Towards Understanding the Socio-political Structures and Social Inequalities in Western Anatolia during Late Bronze Age, **Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in Prähistorischen Gesellschaften**, (Ed. Harald Meller, Hans Peter Hahn, Reinhard Jung ve Roberto Risch), Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Halle, 2016, ss. 531-551.

Pavuk, Peter ve Cornelia Schubert, “Die Troas in der Mittel- und Spätbronzezeit”, **Troia 1987-2012 Grabungen und Forschungen I**, (Ed. E. Pernicka, C. B. Rose, P. Jablonka), Dr. Rudolf Habelth GmbH, Bonn, 2014, ss. 867-875.

Pelon, Olivier. **Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires: Recherches sur les Monuments funéraires de plan circulaire dans l’Egée de l’âge du Bronze (IIIe et IIe Millénaires av. J.-C.)** École Française D’Athènes et de Rome, Paris, 1976.

Pernicka, Ernst, Clemens Eibner, Önder Öztunalı, Günther Wagner. “Early Bronze Age Metallurgy in the North-East Aegean”, **Troia and the Troad: Scientific Approaches**, (Ed. G. A. Wagner, E. Pernicka, H. Uerpmann), Springer, Heidelberg, 2003, ss. 149-160.

Peschlow-Bindokat, Anneliese ve Suzanne Herbordt. “Eine Hethitische Grossprinzeninschrift aus dem Latmos”, **Archäologischer Anzeiger**, Sayı: 3, 2001, ss. 363-378.

Pfälzner, Peter. “Levantine Kingdoms of Late Bronze Age”, **A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Volume 2**, (Ed. D.T. Potts), Wiley-Blackwell, Oxford, 2012, ss. 770-796.

Philippson Alfred. **Reisen und Forschungen Westlichen Kleinasien**, Justus Perthes, Gotha, 1913.

Pieniążek, Magda. “Luxury and Prestige on the Edge of the Mediterranean World: Jewellery from Troia and Northern Aegean in the 2nd Millennium B.C. and its Context”, **Kosmos: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age**, (Ed. Marie-Louise Nosch ve Robert Laffineur), Peeters, Leuven-Liege, 2012, ss. 501-508.

Pieniążek Magda ve Ekin Kozal, “West Anatolian Beads and Pins in the 2nd. Millennium BC: Some Remarks on Function and Distribution in Comparison with

Neighboring Regions”, **Polish Archaeology in the Mediterranean**, Cilt: 23, Sayı: 2, 2014, ss. 187-207.

Pieniążek, Magda. “A Polity in Transition: Troy in the 2nd Millennium BC”, **Von Baden bis Troia Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer**, (Ed. M. Bartelheim, B. Horejs ve R. Krauß), Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf, 2016, ss. 513-534.

Pieniążek, Magda, Peter Pavuk ve Ekin Kozal. “The Troad, South Aegean, and the Eastern Mediterranean. Long Distance Connections during the Middle and Late Bronze Age”, **Bronzezeitlicher Transport: Akture, Mittel und Wege**, (Ed. Bianka Nessel, Daniel Neumann ve Martin Bartelheim), Tübingen University Press, Tübingen, 2018, ss. 375-410

Pigman, Geoffrey. **Contemporary Diplomacy**, Polity Press, Cambridge, 2010.

Pini, Ingo. “Zu den Siegeln aus der Beşik-Nekropole”, **Studia Troica**, Sayı: 2, ss. 157-163.

Pirson, Felix. “Pergamon 2010 – Yakın Çevrede Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları Raporu”, **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2012, ss. 429-460.

Pirson, Felix. “Pergamon – 2011 Yılında Kent Çevresinde Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları”, **30. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2013, ss. 131-150.

Pirson Felix ve Barbara Horejs. “2012 Yılında Pergamon’un Yakın Çevresinde Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları Raporu”, **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, ss. 299-312.

Podany, Amanda. **Brotherhood of Kings. How International Relations Shaped the Ancient Near East**, Oxford University Press, New York, 2010.

Polard, Mark ve Peter Bray. “A Bicycle Made for Two? The Integration of Scientific Techniques into Archaeological Interpretation”, **Annual Review of Anthropology**, Sayı 36, 2007, ss. 245-259.

Porada, Edith. “Seal Impressions of Nuzi”, **The Annual of the American Schools of Oriental Research**, Sayı: 24, 1947, ss. 1-138.

Postgate, Nicholas. **Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn History**, Routledge, New York, 1992.

Preucel, Robert, “Arkeolojik Göstergebilim”, **Arkeoloji ve Göstergebilim**, (Ed. Yaşar Ersoy, Elif Koparal, Güneş Duru ve Zeynep Aktüre), Ege Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 3-20.

Pusch, Edgar. “Metallverarbeitende Werkstätten der frühen Ramessidenzeit in Qantir-Piramesse/Nord”, **Ägypten and Levante**, Sayı 1, 1990, ss. 75-113.

Rademakers, Frederik, Thilo Rehren ve Edgar Pusch. “Bronze Production in Pi-Ramesse: Alloying Technology and Material Use”, **Mining for Copper: Essays in Honor of Professor Beno Rothenberg** (Ed. E. Ben-Yosef-Y. Goren), Tel Aviv University, Tel Aviv, 2013, ss. 503-525.

Rainey, Frank Anson. **The Tell Amarna Correspondence A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of all Extant Tablets**, Brill, Leiden-Boston, 2015.

Ramsey, Bronk Christopher, Stuart Manning ve Marigrazia Galimberti. “Dating the Volcanic Eruption at Thera”, **Radiocarbon**, Cilt: 46, Sayı: 1, 2004, ss. 325-344.

Rapp, Georghe ve Chistopher Hill. “Theory and History”, **Geoarchaeology: The Earth-Science Approach to Archeological Interpretation**, Yale University Press, New Haven, 2006, ss. 1-24.

Raymond, Amy, Ivonna Kaiser, Laura Concetta Rizzotto ve Julien Zurbach. “Discerning Acculturation at Miletus: Minoanisation and Mycenaeanisation”, **Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean**, (Ed. L. Girelli ve P. Pavuk), Oxbow Books, Oxford, 2016, ss. 58-74.

Recke, Mattias. “Eine Trickvase von der Akropolis in Perge und andere Zeugnisse für kultische Aktivitäten während der Mittel- und Spätbronzezeit: Zur Rolle Pamphyliens im 2. Jahrtausend v. Chr.”, **Hayat Erkanal’a Armağan; Kùltürlerin Yansıması**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, ss. 618-625.

Redfield, Robert, Ralph Linton ve Melville Herskovits. “Memorandum for the Study of Acculturation”, **American Anthropologist**, Cilt: 38, Sayı: 1, ss. 149-152.

Redford, Donald. “Egypt and Western Asia in the Late New Kingdom: An Overview, **The Sea Peoples and Their World: A Reassessment**, (Ed. E. Oren) University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 2000, ss. 1-20.

Redford, Donald **The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III**, Brill, Leiden-Boston 2003.

Reese, David. “The Exploitation of Aquatic Resources at Bakla Tepe, Liman Tepe and Panaztepe”, **Kùltürlerin Yansıması: Hayat Erkanal’a Armağan**, (B. Avunç) Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, ss. 625-630.

Rehak, Paul ve John Younger. “Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete”, **American Journal of Archaeology**, Cilt 102, Sayı 1, 1998, ss. 91-173.

Rehren, Thilo. "Late Bronze Age Glass Production at Qantir-Piramesses, Egypt", **Science**, Cilt: 308, Sayı: 5729, 2005, ss. 1756-1758.

Renfrew, Colin. "Beyond a Subsistence Economy: The Evolution of Social Organization in Prehistoric Europe", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, Cilt: 20, 1974, ss. 69-95.

Renfrew, Colin. "Bronze Age Melos", **An Island Polity: The Archaeology of Exploitation in Melos**, (Ed. C. Renfrew ve M. Wagstaff), Cambridge University Press, Cambridge, 1982, ss. 39-43.

Renfrew, Colin. "Introduction: Peer Polity Interaction and Soci-Political Change", **Peer Polity Interaction and Soci-Political Change**, (Ed. C. Renfrew ve J. F. Cherry), Cambridge University Press, Cambridge, 1986, ss. 1-18.

Renfrew, Colin **The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in Third Millennium BC**, 2. Baskı, Oxbow Books, Oxford, 2011.

Renfrew, Colin ve Paul Bahn. **Archaeology Theories, Methods and Practice**, Thames and Hudson, New York, 7. Baskı, 2016.

Rice, Prudence. "Ceramic Diversity, Production and Use", **Quantifying Diversity in Archaeology**, (Ed. Robert Leonard ve George Jones), Cambridge University Press, Cambridge, 1989, ss. 109-117.

Richardson-Bunbury, J. M. "The Kula Volcanic Field, Western Turkey: the Development of a Holocene Alkali Basalt Province and the Adjacent Normal-faulting Graben", **Geological Magazine**, Cilt: 133, Sayı: 3, 1996, ss. 275-283.

Riehl, Simone ve Elena Marinova, "Mid-Holocene Vegetation Change in the Troad (W. Anatolia): Man-made or Natural", **Vegetation History and Archaeobotany**, Cilt: 17, Sayı: 3, 2008, ss. 297-312.

Riehl, Simone. **Bronze Age Environment and Economy in the Troad: The Archaeobotany of Kumtepe and Troy**, Mo Vince Verlag, Tübingen, 1999.

Roberts, Benjamin ve Marc Vander Linden (Ed.), **Investigating Archaeological Cultures Material Culture, Variability, and Transmission**, Springer, Berlin, 2011.

Roosevelt, Christopher. “Central Lydia Archaeological Survey: 2005 Results”, **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2007, ss.135-154.

Roosevelt, Christopher. “Central Lydia Archaeological Survey: 2009 Results”, **28. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, Allame Tanıtım ve Matbaacılık Hizmetleri, Ankara, 2011, ss. 55-74.

Roosevelt, Christopher. “Lidyalılardan Önce Lidya”, **Lidyalılar ve Dünyaları**, (Ed. Nicholas D. Cahill) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 37-73.

Roosevelt, Christopher. **Gyges’ten Büyük İskender’e Lydia Arkeolojisi**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.

Roosevelt, Christopher ve Christina Luke. “Central Lydia Archaeological Survey: 2006 Results”, **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2008, ss. 305-326.

Roosevelt, Christopher ve Christina Luke. “Central Lydia Archaeological Survey: 2007 Results”, **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2009, ss. 433-450.

Roosevelt Christopher ve Christina Luke. “Central Lydia Archaeological Survey: 2008 Results”, **27. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2010, ss. 1-24.

Roosevelt, Christopher ve Christina Luke. “The Story of a Forgotten Kingdom? Survey Archaeology and the Historical Geography of Central Western Anatolia in the Second Millennium BC”, **European Journal of Archaeology**, Cilt: 20, Sayı:1, 2017, ss. 120-147.

Roosevelt Christopher ve Christina Luke. “Central Lydia Archaeological Survey: 2010 Results”, **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2012, ss. 383-400.

Roosevelt, Christopher ve Christina Luke. “Central Lydia Archaeological Survey: 2011 Work at Kaymakçı and in the Marmara Lake Basin”, **30. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2013, ss. 237-254.

Roosevelt, Christopher, Christina Luke, Peter Cobb, Caitlin O’Grady ve Bradely Sekedat. “Central Lydia Archaeological Survey: 2012 Work at Kaymakçı and in the Marmara Lake Basin”, **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, ss. 333-335.

Roosevelt, Christopher, Christina Luke, Peter Cobb, Bradely Sekedat, “Central Lydia Archaeological Survey: 2013 Work at Kaymakçı and in the Marmara Lake Basin”, **32. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2014, ss. 239-258.

Roosevelt, Christopher, Christina Luke ve Bradely Sekedat. “Central Lydia Archaeological Survey: 2014 Work at Kaymakçı and in the Marmara Lake Basin”, **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2016, ss. 251-262.

Roosevelt, Christopher, Sinan Ünlüsoy ve Christina Luke. “Kaymakçı Arkeoloji Projesi: 2015 Yılı Kazı Sonuçları”, **38. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 2**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2017, ss. 563-586.

Roosevelt, Christopher, Christina Luke, Sinan Ünlüsoy, Canan Çakırlar, John Marston, Caitlin O’Grady, Peter Pavuk, Magda Pieniżek, Jana Mokriřov, Catherine Scott, Nami Shin ve Francesca Slim. “Exploring Space, Economy, and Interregional Interaction at a Second Millennium B.C.E. Citadel in Central Western Anatolia: 2014-2017 Research at Kaymakçı”, **American Journal of Archaeology**, Cilt: 122, Sayı 4, 2018, ss. 645-688.

Rose Brian Charles ve Reyhan K rpe, “The Granicus River Valley Survey Project, 2004”, **23. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Antalya, 2005, ss. 323-332.

Rose, Brian Charles Billur Tekk k ve Reyhan K rpe. “Granicus River Valley Survey Project, 2004-2005”, **Studia Troica**, Sayı: 14, 2007, ss. 65-150.

Ross, Jennifer ve Sharon Steadman. **Ancient Complex Societies**, Routledge, New York, 2017.

Rothman, Mitchell. “Evolutionary Typologies and Cultural Complexity”, **Chieftdoms and Early States in the Near East: the Organizational Dynamics of Complexity**, (Ed. G. Stein ve M. Rothman), Prehistory Press, Madison, 1994, ss. 1-10.

Rutter, Jeremy. “Mycenaean Pottery”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 415-429.

Sanders, Nancy. **The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean, 1250-1150 B.C.**, Thames and Hudson, Londra, 1978.

Satullo-Erb L. N., Andrew Shortland ve K. Eremin. “Chemical and Mineralogical Approaches to the Organization of Late Bronze Age Nuzi Ware Production”, **Archaeometry**, Sayı: 53, 2011, ss. 1171-1192.

Sazcı, G ksel ve Meral Başaran Mutlu. “Maydos-Kilisetepe: A Bronze Age Settlement on the Border between Asia and Europe”, **Archaeology Across Frontiers**

and Borderlands, (Ed. Stefanos Gimatzidis, Magda Pieniążek, Sıla Mangaloğlu-Vortuba), Austrian Academy of Sciences Press, Viyana, 2018, ss. 139-158.

Scarre, Chris. “Monumentality”, **The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion**, (Ed. Timothy Insoll), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 9-23.

Schachner, Andreas. “Auf welchen Fundamenten? Überlegungen zum Stand der Erforschung der Hethitschen Architektur”, **Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie Byzas 4**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 125-148.

Schachner, Andreas. “M.Ö. 16. Yüzyıl: Hitit Anadolu’sunda Bir Dönüm Noktası”, **VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Cilt II**, (Ed. Aygöl Süel), Anıt Matbaa, Ankara, 2010, ss. 661-692.

Schachner, Andreas. “Hititler Öncesi Boğazköy”, **2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu**, Çorum İl Kültür Müdürlüğü, Çorum, 2012, ss. 83-102.

Schachner, Andreas. “Orta Anadolu’da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu”, **Colloquium Anatolicum**, Sayı: 11, 2012, ss. 25-54.

Schachner, Andreas. “The Historical Development of the Urban Geography of Hattuša, the Hittite Capital City, and Beyond”, **Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East**, (Ed. M. Alparslan), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2017, ss. 29-51.

Schachner, Andreas. “Hattusa and its Environs: Archaeology, **Hittite Landscape and Geography**, (Ed. M. Weeden ve L.Z. Ullman), Brill, Leiden-Boston, 2017, ss. 37-49.

Schachner, Andreas. **Hattuša Efanevi Hitit İmparatorluğunun İzinde**, çev. Işıl Işıklıkaya Laubscher, Homer Kitabevi, İstanbul, 2019.

Scheel, Bernd. “Studien zum Metalhandwerk im Alten Ägypten I: Handlungen und Beischriften in den Bildprogrammen der Gräber des Altes Reiches”, **Studien zur Altägyptischen Kultur**, Sayı 12, 1986, ss. 117-177.

Scheel, Bernd. **Egyptian Metalworking and Tools**, Shire Publications, Dyfed, 1989.

Schneider, Thomas. “Geç Tunç Çağı’nda Mısır”, **Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 229-236.

Schoep, Ilse. “Social and Political Organization on Crete in the Proto-Palatial Period: The Case of Middle Minoan II Malia”, **Journal of Mediterranean Archaeology**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2002, ss. 101-132.

Schoep, Ilse. “The Minoan ‘Palace-Temple’ Reconsidered: A Critical Assessment of the Spatial Concentration of Political, Religious and Economic Power in Bronze Age Crete”, **Journal of Mediterranean Archaeology**, Cilt: 23, Sayı: 2, 2010, ss. 219-243.

Schoep, Ilse. “Crete”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 113-125.

Schoop, Dietrich-Ulf. “Wo Steht die Archäologie in der Erforschung der Hethitischen Kultur? Schritte zu einem Paradigmenwechsel”, **Ḫattuša-Boğazköy. Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, ss. 35-60.

Schoop, Dietrich-Ulf ve Jürgen Seeher. “Absolute Chronologie in Boğazköy-Ḫattuša: Das Potential der Radiokarbonaten”, **Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie Byzas 4**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 53-75.

Schoop, Dietrich-Ulf. “Hittite Pottery: A Summary”, **Insights into Hittite History and Archaeology**, (Ed. H. Genz ve D. P. Mielke), Peeters, Leuven, 2011, ss. 241-273.

Schoop, Dietrich-Ulf. “Gündelik Hayatın ve Ayrıcalığın Nesneleri: Hitit Çanak Çömleği”, **Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu**, (Ed. M. Alparslan ve M. Alparaslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 356-371.

Scimago Endeksi, <https://www.scimagojr.com/journalrank.php?category=3302>, (06.06.2018)

Seeher, Jürgen. “Überlegungen zur Beziehung zwischen dem Hethitischen Kernrich und der Westküste Anatoliens im 2. Jahrtausend v. Chr.” **Interpretationsraum Bronzezeit**, (Ed. Barbara Horejs, Reinhard Jung, Elke Kaiser, Biba Teržan), Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2005, ss. 33-44.

Seeher, Jürgen. “Hattuşa Yukarı Şehir: Yeni Sorular, Yeni Kazılar, Yeni Cevaplar”, **Muhibbe Darga Armağanı**, (Ed. T. Tarhan, A. Tibet. E. Konyar), Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul, 2008, ss. 405-414.

Seeher, Jürgen. “Hitit Mimarlığı”, **Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu**, (Ed. M. Alparslan ve M. Alparaslan), Yapı Kredi Yayınları, 2014, ss. 321-326.

Seeliger, Martin, Melanie Bartz, Ercan Erkul, Stefan Feuser, Daniel Kelterbaum, Christina Klein, Felix Pirson, Andreas Vött ve Helmut Brückner. “Taken from the Sea, Reclaimed by the Sea: The Fate of the Closed Harbour of Eleia, the Maritime Satellite City of Pergamum (Turkey)”, **Qutarnary International**, Sayı: 312, 2013, ss. 70-83.

Service, Elman. **Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective**, Random House, New York, 1962.

Sezgin, Kudret. “The Chronology of Settlements Centrally Located in Tlos and its Ceramic Repertoire Based on Findings in the “Stadium Area””, **Studies in Honour of Heide Froning**, (Ed. Taner Korkut ve Britta Özen-Kleine), Ege Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 427-456.

Shanks Michael and Christopher Tilley. **Re-Constructing Archaeology: Theory and Practice**, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Shanks, Michael ve Christopher Tilley. **Social Theory and Archaeology**, University of New Mexico Press, Albuquerque, 1988.

Sharon, Ilan. "Levantine Chronology", **The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c. 8000-332 BCE**, Oxford University Press, Oxford, 2014, ss. 44-68.

Shelmerdine, Cynthia. "Background, Sources, and Methods", **The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age**, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, ss. 1-18.

Sherrat, Andrew. "What would a Bronze-age World System Look Like? Relations between Temperate Europe and the Mediterranean in Later Prehistory", **Journal of European Archaeology**, Cilt: 1, Sayı: 2, 1993, ss. 1-58.

Sherrat, Andrew. "Climatic Cycles and Behavioural Revolutions: the Emergence of Modern Humans and the Beginning of Farming", **Antiquity**, Cilt: 71, Sayı: 272, 1997, ss. 271-287.

Shortlands, Andrew. **Lapis Lazuli from the Kiln: Glass and Glassmaking in the Late Bronze Age**, Leuven University Press, Leuven, 2012.

Shortland, Andrew, C. A. Hope ve M. S. Tite. "Cobalt Blue Painted Pottery from 18th Dynasty Egypt", **Geomaterials in Cultural Heritage**, (Ed. M. Magnetti ve B. Messiga), GSL Publishing, Londra, 2006, ss. 91-99.

Simon, Zsolt. "When were the Fortifications of the Upper City of Hattuša Built", **Anatolica**, Sayı: 37, 2011, ss. 239-249.

Simon, Zsolt. “Zum hethitischen Siegelabdruck aus Çine-Tepecik”. **N.A.B.U**, 2013, ss. 9-10.

Singer, Itamar. “Purple-Dyers in Lazpa”, **Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks and Their Neighbours**, (Ed. B. Collins, M. R. Bachvarova, I. C. Rutherford), Oxbow Books, Oxford, 2008, ss. 21-44.

Smith, Michael. “The Archaeology of Ancient State Economies”, **Annual Review of Anthropology**, Sayı: 33, 2004, ss. 73-102.

Soysal, Oğuz. Kantuzzili: “Genç” Tuthaliya İçin Kral Naibi, **Colloquium Anatolicum**, Sayı: 11, 2012, ss. 309-346.

Sparks, Thryza Rachael. **Stone Vessels in the Levant**, Routledge, New York, 2017.

Spriggs, Matthew (Ed.). **Marxist Perspectives in Archaeology**, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

Starke, Frank. **Seha**, (Seha River Land), Brill’s New Pauly, 2017, doi:http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1106960. Online Makale. (11. 10. 2018)

Starke, Franke. “Milattan Önce İkinci Binyılın Güç Dengesi İçinde Troia”, **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, ss. 34-35.

Starr, Richard. **Nuzi: Report on the Excavations at Yorgan Tepe near Kirkuk, Iraq**, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1939.

Stavi, Boaz. “The Last Years of the Reign of Tuthaliya III Reconsidered”, **New Results and New Questions on the Reign of Suppiluliuma**, Logisma Editore, Floransa, 2013, ss. 133-163.

Steadman Sharon ve Gregory McMahon. “Recent Work (2013-2014) at adır Hyk on the North Central Anatolian Plateau, **The Archaeology of Anatolia Recent Discoveries (2011-2014) Volume I**, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2015, ss. 69-97.

Steel, Louise. **Materiality and Consumption in the Bronze Age Mediterranean**, Routledge, New York, 2013.

Stein, Diana. “Khabur Ware and Nuzi Ware: Their Origin, Relationship and Significance”, **Assur**, Cilt 4, Sayı 1, 1984, ss. 1-64.

Stein, Gil. “Economy, Ritual, and Power in Ubaid Mesopotamia”, **Chieftdoms and Early States in the Near East: the Organizational Dynamics of Complexity**, (Ed. G. Stein ve M. Rothman), Prehistory Press, Madison, 1994, ss. 35-46.

Stein, Gil. “Producers, Patrons, and Prestige: Craft Specialists and Emergent Elites in Mesopotamia from 5500-3100 B.C.”, **Craft Specialization and Social Evolution: In Memory of V. Gordon Childe**, (Ed. Bernard Wailes), The University Of Pennsylvania, Philadelphia, 1996, ss. 25-38.

Stein Gil ve James Blackman. “The Organizational Context of Specialized Craft Production in Early Mesopotamian States”, **Research in Economic Anthropology**, Sayı: 14, 1993, ss. 29-59.

Stos-Gale, Sofia ve Colin McDonald. “Sources of Metals and Trade in the Bronze Age Aegean”, **Bronze Age Trade in the Mediterranean**, (Ed. N.H. Gale), Paul Astrms Förlag, Jonsered, 1991, ss. 249-288.

Stllner, Thomas. “Tunç ağı’nda Hammadde Olarak Kullanılan Minerallere Genel Bir Bakış”, **Uluburun Gemisi: 3000 Yıl nce Dünya Ticareti**, Ege Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 453-476

Strabon, **Coğrafya Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)**, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.

Streily, Hansen Andrea. **Bronzezeitliche Töpferwerkstätten in der Ägäis und in Westanalien**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mannheim Üniversitesi, Mannheim, 2000, ss. 58-66.

Strobel, Karl. “Qadesh, Sea Peoples, and Anatolian-Levantine Interactions”, **Across the Border: Late Bronze Age-Iron Age Relations between Syria and Anatolia**, (Ed. K. A. Yener), Peeters, Leuven-Paris-Walpole, 2013, ss. 501-538.

Summers, Geoffrey. Tille Höyük; Some Implications of Revised C₁₄ and Dendrochronological Dating for the “Late Bronze Age Levels” at Tille Höyük on the Euphrates, **Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Anatolia**, (Ed. Aslıhan Yener), Peeters, Leuven, 2013, ss. 311-328.

Süel, Aygül. “Ortaköy Tabletleri Işığında Batı Anadolu ile İlgili Bazı Konular Üzerine”, **Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie**, Harrassowitz, Wiesbaden, 2001, ss. 670-678;

Süel, Aygül. “Ortaköy Tabletlerinde Batı Anadolu, **3. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu**, Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Çorum, 2012, ss. 83-89.

Süel, Aygül. “Tarhunнарadu/Tarhundaradu in the Ortaköy Texts, **Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology**, (Ed. P. Taracha ve M. Kapelus), Wydawnictwo Agade, Varşova, 2014, ss. 932-942.

Süel, Aygül. “The Religious Significance and Sacredness of Hittite Capital City Sapinuwa”, **Sacred Landscapes of Hittites and Luwians**, (Ed. A. D’Agostino, V. Orsi ve G. Torri), Firenze University Press, Floransa, 2015, ss. 101-111.

Süel, Mustafa. “The Sacred City of Hittites: Sapinuwa. The New Excavations”, **Sacred Landscapes of Hittites and Luwians**, (Ed. A. D’Agostino, V. Orsi ve G. Torri), Firenze University Press, Floransa, 2015, ss. 113-121.

Şahin, Mustafa, Doğan Yavaş, Recep Okçu ve Derya Şahin. “İznik Yüzey Araştırması 2006”, **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 1**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara, 2008, ss. 11-26.

Şahin Seracettin ve Recai Tekoğlu “A Hieroglyphic Stele from Afyon Archaeological Museum”, **Athenaeum**, Cilt: 91, Sayı:2, 2003, ss. 540-545.

Şahoğlu, Vasıf. “A New Excavation in Western Anatolia”, **Middle Helladic Pottery and Synchronisms**, (Ed. F. Felten, W. Gauss ve R. Smetana), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2007, ss. 309-322.

Şahoğlu, Vasıf. “Çeşme-Bağlararası: A Western Anatolian Harbour Settlement”, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 593-608.

Tainter, Joseph. “Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems”, **Advances in Archaeological Method and Theory Volume I**, (Michael Schiffer), Academic Press, New York, 1978; 105-141.

Takaoğlu, Turan, Taner Korkut, Burçin Erdoğu ve Gül Işın. “Archaeological Evidence for 9th and 8th Millennia BC at Girmeler Cave Near Tlos in sw Turkey”, **Documenta Prehistorica**, Sayı: 12, 2014, ss. 111-118.

Taracha, Piotr. **Religions of Second Millennium Anatolia**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009.

Taracha, Piotr. “Tudhaliya III’s Queens, Šuppiluliuma’s Accession and Related Issues”, **Ahmet Ünal Armağanı**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 489-497.

Tartaron, Thomas. **Maritime Networks in the Mycenaean World**, Cambridge University Press, New York, 2013.

Tilley, Christopher. **Material Culture and Text The Art of Ambiguity**, Routledge, New York, 1991.

Tite, Michael Panagiota Manti ve Andrew Shortland. “A Technological Study of Ancient Egyptian Faience”, **Journal of Archaeological Science**, Sayı: 34, 2007, ss. 1568-1583.

Torres Martínón Marcos ve David Killick. “Archaeological Theories and Archaeological Sciences” **The Oxford Handbook of Archaeological Theory**, 2017, Online Erişim, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199567942.013.004. (10.11.2018)

Triantafyllidis, Pavlos ve Ioannis Karatasios. “Late Bronze Age Glass Production on Rhodes”, **Journal of Glass Studies**, Sayı: 54, 2012, ss. 25-32.

Trigger, Graham Bruce. “Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour”, **World Archaeology**, Cilt: 22, Sayı: 2, 1990, ss. 119-132.

Trigger, Bruce. **Early Civilizations: Ancient Egypt in Context**, The American University in Cairo Press, Kahire, 1993.

Trigger, Bruce. **Understanding Early Civilizations: A Comparative Study**, Cambridge University Press, New York, 2003.

Trigger, Bruce. **A History of Archaeological Thought**, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Trinkaus, Maurer Kathryn. “Mortuary Behavior, Labor Organization, and Social Rank”, **Regional Approaches to Mortuary Analysis**, (Ed. Lane Anderson Beck), Springer, New York, 1995, ss. 53-75.

Tül, Şükrü. “Prehistoric Settlements on the Maeander Plain”, **Prehistoric Aphrodisias II**, Brown University-Universite Catholique de Louvain, Court-Saint-Étienne, 1986, ss. 713-724.

Türk Dil Kurumu, “Anıt Maddesi” **Büyük Türkçe Sözlük**, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c7d09d61c3934.74870865. (05.06.2018).

Türk Dil Kurumu, “İdeoloji”, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr>. (27.11.2019).

Türkeş, Murat. “Spatial and Temporal Analysis of Annual Rainfall Variations in Turkey”, **International Journal of Climatology**, Sayı: 16, 1996, ss. 1057-1066.

Tütüncüler, Özlem. **M. Ö. 2. Bin Ege Bölgesi Dokuma Aletleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

Uerpmann, Peter Hans .“Enviromental Aspects of Economic Changes in Troia”, **Troia and the Troad: Scientific Approaches**, (Ed. G. A. Wagner, E. Pernicka, H. Uerpmann), Springer, Heidelberg, 2003, ss. 251-262.

Uerpmann, Peter Hans ve Margarethe Uerpmann, “Troia’da Yaşam: Bitki Örtüsü ve Hayvanlar Alemi”, **Troia: Düş ve Gerçek**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, ss. 185-187.

Uerpmann Margarethe ve Wim van Neer. “Fischreste aus den Neuen Grabungen in Troia (1989-1999)”, **Studia Troica**, Sayı 10, 2000, ss. 145-179.

Uphill, Eric **Egyptian Towns and Cities**, Shire Publications, Buckinghamshire, 2001.

Ünal, Ahmet. **Hitit Devrinde Anadolu II**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

Ünal, Ahmet. Ahmet Ertekin ve İsmet Ediz. “1991’de Boğazköy-Hattuşa’da Bulunan Hitit Kılıcı ve Üzerindeki Akadca Adak Yazıtı”, **Müze-Museum**, Sayı: 4, 1991, ss. 46-52.

Ünal, Ahmet. “Two Peoples on both Sides of The Aegean Sea: Did The Achaeans and Hittites Know Each Other?” **Essays on Ancient Anatolian and Syrian Studies in the 2nd and 1st Millennium B.C.** (Ed. Takahito Mikasa), Otto Harrassowitz, Weisbaden, 1991, ss. 16-44.

Ünal, Ahmet. “Boğazköy Kılıcının Üzerindeki Akadca Adak Yazısı Hakkında Yeni Gözlemler”, **Nimet Özgüç’e Armağan Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, ss. 727-730.

Ünlüsoy, Sinan, Canan Çakırlar ve Çiler Çilingiroğlu. **Arkeolojide Temel Yöntemler**, Ege Yayınları, İstanbul, 2018.

Ünlüsoy, Sinan. “İlk Tunç Çağları Boyunca Batı Anadolu’da Toplumsal Değişim”, **Cedrus**, Sayı: 6, 2018, ss. 105-124.

Van Dijk, Jacobus, “The Amarna Period and the Later New Kingdom”, **The Oxford History of Ancient Egypt**, (Ed. I. Shaw), Oxford University Press, Oxford, 2000, ss. 265-307.

Van Wijngaarden, Jan Gert. **Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (ca. 1600-1200 BC)**, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2002.

Vandam, Ralf. Eva Kaptijn, Jeroen Poblome ve Marc Waelkens, “Sagalassos Arkeolojik Yüzey Araştırması Projesi 2012 Yılı Yüzey Araştırmaları”, **Anmed**, Sayı: 11, 2013, ss. 230-233.

Vaessen, Rik. **Cultural Dynamics in Ionia at the End of the Second Millennium BCE: New Archaeological Perspectives and Prospects**, Sheffield Üniversitesi, Online Erişime Açık Doktora Tezi, 2014.

Vardar, Serdar. **Küçük Menderes Havzası Doğu Bölümünde Paleocoğrafya Araştırmaları**, Apikam, İzmir, 2016.

Vaughn, Kevin. “Craft Production, Exchange, and Political Power in the Pre-Incaic Andes”, **Journal of Archaeological Research**, Cilt: 14, Sayı: 4, 2009, ss. 313-344.

Vavouranakis, Giorgos. “Funerary Pithoi in Bronze Age Crete: Their Introduction and Significance at the Threshold of Minoan Palatial Society”, **American Journal Of Archaeology**, Cilt: 118, Sayı: 2, 2014, ss. 197-222.

Veit, Ulrich. “Gustaf Kossinna and his Concept of a National Archaeology”, **Archaeology, Ideology and Society the German Experince**, (Ed. Heinrich Härke), Peter Lang, Frankfurt, 2000, ss. 40-64.

Vitale Salvatore ve Arianna Trecarichi. “The Koan Tradition during the Mycenaean Age: A Contextual and Functional Analysis of Local Ceramics from the “Serraglio”, Eleona and Langada”, **NOSTOI Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during Late Bronze and Early Bronze Age**, (Ed. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 311-335.

Von Dassow, Eva. “What Did Archives Mean in Mittani? The Case of 15th- Century BCE Alalah”, **Journal of Canadian Society for Mesopotamian Studies**, Sayı: 5, 2010, ss. 37-53.

Voutsaki, Sofia. “Social and Political Processes in the Mycenaean Argolid: The Evidence from the Mortuary Practices”, **Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age**, (Ed. Robert Laffineur, Wolf-Dietrich Niemeier), Université de Liège, Brüksel, 1994, ss. 55-66.

Voutsaki, Sofia. “The Creation of Value and Prestige in the Aegean Late Bronze Age”, **Journal of European Archaeology**, Cilt: 5, Sayı: 2, 1997, ss. 41-48.

Voutsaki, Sofia. “Agency and Personhood at the onset of the Mycenaean Period”, **Archaeological Dialogues**, Cilt: 17, Sayı: 1, 2010, ss. 65-92.

Waelkens, Marc. “Sagalassos and Pisidia during the Late Bronze Age”, **Sagalassos V**, (Ed. M. Waelkens ve L. Loots) Leuven University Press, Leuven, 2000, ss. 473-484.

Wagner Günther ve Önder Öztunalı. “Prehistoric Copper Sources in Turkey”, **Anatolian Metal I**, (Ed. Ü. Yalçın,) Deutsches Bergbau-Museum, Bochum, 2000, ss. 31-68.

Weiss, Barry. “The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change”, **Climatic Change**, Cilt: 4, Sayı: 2, 1982, ss. 173-198.

Wells, Lisa A. “A Geomorphological Approach to Reconstructing Archaeological Settlement Patterns Based on Surficial Artifact Distribution”, **Earth Sciences and Archaeology**, (Ed. P. Goldberg, V. T. Holliday, C.R. Ferring), Springer, New York, 2001, ss. 107-141.

Whitelaw, Todd. “Settlement Instability and Landscape Degradation in the Southern Aegean in the Third Millennium BC”, **Landscape and Land Use in Postglacial Greece**, (Ed. P. Halstead ve C. Frederick), Sheffield Academic Press, Sheffield, 2000, ss. 135-162.

Whitney, Donna L. ve Erdin Bozkurt, “Metamorphic History of the Southern Menderes Massif, Western Turkey”, **Geological Society of America Bulletin**, 2002, Cilt 114, Sayı: 7, ss. 829-838.

Whittaker, Hélène **Religion and Society in Middle Bronze Age Greece**, Cambridge University Press, New York, 2014.

Wilkinson, James Tony. **Town and Country in Southeastern Anatolia Vol I: Settlement and Land Use at Kurban Höyük and Other Sites in the Lower Karababa Basin**, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, 1990.

Wilkinson, James Tony. “The Structure and Dynamics of Dry-Farming States in Upper Mesopotamia”, **Current Anthropology**, Cilt: 35, Sayı: 5, 1994, ss. 453-520.

Wilkinson, Richard. **The Complete Temple of Ancient Egypt**, Thames and Hudson, New York, 2000.

Wilkinson, Toby. **Early Dynastic Egypt**, Routledge, New York, 1999.

Williamson, Ronald. Jerimy Cunningham ve Jane Kelley, “ The Many Influences of Bruce Trigger”, **The Archaeology of Bruce Trigger: Theoretical Empiricism**, (Ed. R. Williamson ve Michael Bisson), McGill-Queen’s University Press, 2006, ss. 4-15.

Woolley, Leonard. **Alalakh, An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949**, Oxford University Press, Oxford, 1955.

Wright, Henry. “Prestate Political Formations”, **Chiefdoms and Early States in the Near East: the Organizational Dynamics of Complexity**, (Ed. G. Stein ve M. Rothman), Prehistory Press, Madison, 1994, ss. 41-77.

Wright, James. “The Formation of Mycenaean Palace”, **Ancient Greece from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer**, (Ed. S. Deger-Jalkotzy ve I.S. Lemos), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, ss. 7-52.

Wright, Clinton James. “Early Mycenaean Greece”, **The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age**, (Ed. C. Shelmerdine), Cambridge University Press, New York, 2008, ss. 230-257.

Wright, James. “Chamber Tombs, Family, and State in Mycenaean Greece”, **Dioskouroi: Studies Presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the Anniversary of their 30-year Joint Contribution to Aegean Archaeology**, (Ed. Chrysanthi Gallou, Mercourios Georgiadis ve Gina Muskett), Bar International Series, Oxford, 2008, ss. 144-153.

Yağcı, Remzi ve Fatih Hakan Kaya. “Soli/Pompeiopolis 2008 Kazıları”, **31. Kazi Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2010, ss. 333-342.

Yakar, Jak. “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia Part II”, **Anatolian Studies**, Sayı: 35, 1985, ss. 25-38.

Yakar, Jak. “Anatolian Chronology and Terminology”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 56-93.

Yakar, Jak. **Anadolu’nun Etnoarkeolojisi**, çev. Hırçın Riegel, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

Yakubovich, Ilya. “Luwian and Luwians”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, (Ed. S. Steadman ve G. McMahon), Oxford University Press, Oxford, 2011, ss. 534-547.

Yakubovich, Ilya. **Sociolinguistic of the Luwian Language**, The University of Chicago, Chicago, 2008.

Yalçıklı, Derya. “Çanakkale İli, Yenice İlçesi ve Balıkesir İli, Gönen İlçesi Yüzey Araştırması (2009-2010)”, **29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İsmail Aygöl Ofset, Ankara, 2012, ss. 209-230.

Yalçıklı, Derya. “Çanakkale İli, Yenice İlçesi ve Balıkesir İli, Gönen İlçesi Yüzey Araştırması 2011”, **30. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, ss. 19-30.

Yalçın, Ünsal. “Ancient Metallurgy in Anatolia”, **Ancient Mining in Turkey and Eastern Mediterranean**, (Ed. Ü. Yalçın, H. Özbal ve A. G. Paşamehmetoğlu), Atılım Üniversitesi, Ankara, 2008, ss. 15-40.

Yaman, Barbaros ve Halime Hüryılmaz. “The Identification of Wood Charcoals from an Early Bronze Age Mound (Yenibademli) in Western Turkey”, **Drewno**, Cilt: 57, Sayı 193, 2014, ss. 97-108.

Yasur-Landau, Assaf **The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age**, Cambridge University Press, New York, 2010.

Yener, Aslıhan. **The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia**, Brill, Leiden, 2000.

Yener, Aslıhan Kutlu ve Murat Akar. “Yeni Kazılar Işığında Açıncı Höyük, Antik Alalah Kenti Orta – Geç Tunç ve Demir Çağı Tabakaları”, **Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, 21-24 Mayıs 2013 Antakya**, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Hatay, 2014, ss. 61-84.

Yıldız, Senem ve Ertuğ Öner, “Kadıkalesi-Anaia ve Çevresinde (Kuşadası-Aydın) Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları”, **Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan**, (Ed. C. Şimşek, B. Duman, E. Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 737-758.

Yılmaz, Derya. “Geç Tunç Çağı’nda Batı Anadolu’da Tekstil Üretimi: Çine Tepecik Höyüğü Tezgâh Ağırlıkları”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 19, 2016, ss. 93-111.

Yılmaz, Derya. “Late Bronze Age Textile Tools from Maydos Kilisetepe in Gallipoli (Turkey) and their Aegean Connections”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 12, 2016, ss. 47-66.

Yılmaz, Derya. “2016-2017 Yılı Çanakkale İli Merkez İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi: İlk Sonuçlar”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 9, Sayı:1, 2018, ss. 3-23.

Yiğit, Turgut, Ali Özcan ve Kurtuluş Kıymet. **Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları**, Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2016.

Yoffee, Norman. “Political Economy in Early Mesopotamian States”, **Annual Review of Anthropology**, Sayı: 24, 1995, ss. 281-311.

Yoffee, Norman. **Myths of the Archaic State Evolution of the Earliest Cities, States and Civilizations**, Cambridge University Press, New York, 2004.

Younger, John. “Mycenaean Seals and Sealings”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, (Ed. E. H. Cline), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 329-339.

Yüksel, Karataş Canan. **Neolitik Dönem’den Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar Batı Anadolu’da Mühürlerin Gelişimi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2017.

Zakrzewski, Sonia ve Andrew Shortland ve Joanna Rowland. **Science in the Study of Ancient Egypt**, Routledge, New York, 2016.

Zimansky, Paul. “The Origin of Nuzi Ware: A Contribution from Tell Hamida”, **Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians**, (Ed. David I. Owen), Eisenbrauns, Indiana, 1995, ss. 75-84.

Zimmermann, Thomas, Latif Özen, Yakup Kalaycı ve Rukiye Akdoğan. “The Metal Tablet from Boğazköy-Hattuša: First Archaeometric Impressions”, **Journal of Near Eastern Studies**, Cilt: 69, Sayı: 2, 2010, ss. 225-229.

Zimmer-Vorhaus, Caroline. “Hittite Temples: Palaces of the Gods”, **Insights into Hittite History and Archaeology**, (Ed. H. Genz ve D. P. Mielke), Peeters, Leuven, 2011, ss. 195-218.